פֿון נאַענטן עבר

באַנד פֿיר

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

אַרויסגעגעבן פֿון
אַלוועלטלעכן יידישן קולטור־קאָנגרעס
[פּאַראייניקט מיט „ציקאַ"]
ניו־יאָרק, נ"י

FUN NOENTN OVAR

◒

< *Out of the Recent Past* >

Copyright 1959, *by*
CONGRESS FOR JEWISH CULTURE
25 East 78th Street, New York 21, N. Y.

Printed in U. S. A.

שאול ראַסקין : שער־בלאַט געצייכנט

Supported by the
Conference on Jewish Claims Against Germany
through a grant from its
Cultural and Educational Reconstruction Fund

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

געדרוקט ביי די בריידער שולזינגער

Printed in the U. S. A. by
SHULSINGER BROS. LINOTYPING & PUBLISHING CO.
21 EAST 4TH STREET, NEW YORK 3, N. Y.

פון נאָענטן עבר

[מאַנאָגראַפיעס און מעמואַרן]

באַנד פיר

אינהאלט:

הקדמה פון יעקב פּאַט IX

I

ד"ר מאיר באַלאַבאַן

פון י. הירשהויט

לעמבערג און גליניאַני 3
דער היסטאָריקער פון זיין היים־שטאָט 9
ד"ר באַלאַבאַן און דער לימוד פון יידישער געשיכטע 24
פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה 33
רויט־רייסן און די גזירות ת"ח ות"ט 40
די געשיכטע פון יידן אין גאַליציע 46
ווין און לובלין, די יאָרן פון דער ערשטער וועלט־מלחמה 59
נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה 65
קראַים און פראַנקיסטן 82
די געשיכטע פון יידן אין קראַקע און קאַזימיעזש (1304—1668) 97
פּעדאַגאָגישע טעטיקייטן פון ד"ר מאיר באַלאַבאַן 103
באַלאַבאַנס קולטור־היסטאָרישע ווערק 116
די לעגענדע אַרום ד"ר באַלאַבאַנס פּטירה 122
ביבליאָגראַפיע 122

II

געראַנגל און אומקום

(יידן אין פראַנקרייך אונטער דייטשער און איטאַליענישער אָקופּאַציע)

פון זיינוול דיאַמאַנט

הקדמה 124
דער „עקזאָד" 126
די יידן אונטער דעם ווישי־רעזשים 128

די שטילקייט פֿאַרן שטורעם 130
די דייטשן קענען זיך ניט קיין עצה געבן מיט דער יידן־פֿראַגע . . 133
פֿראַנצויזישע רשעים יאָגן אונטער די דייטשן אַז זיי זאָלן וואָס גיכער
אָנהייבן די רדיפות אויף יידן 137
די ציילונג 138
דער „אוושיץ" און די פֿראַנצויזישע יידן 140
די איינגעוואָנדערטע יידן 142
די פּוילישע יידן זיינען געווען די ערשטע קרבנות 144
די ערשטע גרויסע מאַסן־אָבלאָווע אויף יידן 146
די געלע לאַטע 149
ווידערשטאַנד און סאַבאָטאַזש, דערשיסונג פון יידישע ערובניקעס און
אַ מיליאַרד פֿראַנק געלטשטראָף 151
די מאַסן־שחיטה פון 16טן יולי 1942 אין פּאַריז 156
די פֿראַנצויזישע ריוויעראַ — אַ צענטער פֿאַר יידישע פּליטים . . 158
רבנים, כלי־קודש און יידישע שרייבערס 161
מען זוכט זיך צו ראַטעווען 164
גזירות, אָבלאָווע און „למד־וואָוניקעס" 167
אונטער איטאַליענישער אָקופּאַציע 169
סיניאָר אַנדזשעלאַ דאַנאַטי 171
אַ ליכטיקער פונקט אין פּאַרפינצטערטן אייראָפּע 172
די דייטשן און די ווישי־רעגירונג אינטערוועניրן 174
ניצער קאָמיטעט שאַפט יידישע פּליטים־צענטערס אונטערן שוץ פון
די איטאַליענער 177
אַ פּרעפעקט — אַ רעזיסטאַנט 180
דאַנאַטי פּאָרט קיין רוים מיט אַ גרויסן פּלאַן צו ראַטעווען יידן . . 184
דער טראַגישער פינאַל 186

III

די יידן אין וואַלין

1939 — 1944

פון בעטי אייזנשטיין־קשב

ערשטע תקופה 193
אוקראַינישע אַקציעס 194
די אוקראַינישע אַקציעס אין אַ ריי שטעטלעך און דערפער 196

דייטשע אקציעס 200
נאמענלאזע אקציעס אויף יחידים; נאמענלאזע אקציעס אויף אינטע־
ליגענטן און קאמוניסטן 202
כאפעריין 205
אקציעס , 208
נקמה־אקציעס 213
א) אקציעס פון טיילווייזער ליקווידאציע 214
ב) אקציעס פון טיילווייזער ליקווידאציע 217
די אקציעס פון „ענטגילטיקער" ליקווידאציע אדער „יודענריין" . . 222
די אקציעס פון „ענטגילטיקער" ליקווידאציע לויט די „נעביטן" . . 230

IV

באַפרייטע יידן

צו דער געשיכטע פון דער שארית־הפליטה אין דער
אמעריקאנער זאנע אין דייטשלאנד

פון יוסף גאר

זאַרג פאַרן געזונט 235
טעטיקייט פון אויסלענדישע ייד. ארגאניזאציעס 240
אינעם נאכמלחמהדיקן דייטשלאנד 258
אויף קרומע וועגן 273
ליקווידאציע פונעם שארית־הפליטה ישוב 282

צום זכרון פון פאלק

מיר גיבן איבער צו די לייענער דאס פערטע בוך „פון נאענטן עבר". אין דעם בוך גייען אריין פ י ר ארבעטן: קודם־כל, י. הירשהויט'ס גרויסע און גרינטלעכע מאנאגראפיע וועגן פראפעסאר מאיר באלאבאן — „דער גרינדער און באגרינדער פון היסטאריאגראפיע ביי יידן". ער האט פארנומען א גרויסע און וויכטיקע פאזיציע אין לעבן פון פוילישן יידנטום און איז אוועק פון דער וועלט ווי א קדוש; די ארבעט פון זיינוול דיאמאנט, „געראנגל און אומקום" — יידן אין פראנקרייך אונטער דער דייטשער און איטאליענישער אקופאציע — מאטעריאלן און זכרונות, וואס זיינען אנגעפילט מיט יידישער דראמע; „די יידן אין וואלין", 1939 — 1944, וואס איז א המשך פון דער מאנאגראפיע פון באנד דריי, געשריבן פון בעטי אייזנשטיין־קשב. וועגן די יידן אין וואלין בימי היטלער איז אזוי ווייניק דערציילט געווארן, באקומט דעריבער די ארבעט פון בעטי אייזנשטיין־קשב א גאנץ באזונדערע באדייטונג. די פערטע ארבעט איז פון י. גאר — „די שארית הפליטה" — וועגן יידן אין די לאגערן נאכן שלום פון דער מלחמה.

די דערמאנטע ארבעטן זיינען באזירט אין א גרויסער מאס סיי אויף פערזענלעכע דערפארונגען און זכרונות פון די שרייבער און סיי אויף דער זאמלונג און צונויפזאמלונג פון א צאל נייטיקע דאקומענטן. מיר גיבן איבער אט די ארבעטן צום זכרון פון פאלק.

יעקב פאט

ד"ר מאיר באַלאַבאַן

פון

י. הירשהויט

א.

לעמבערג און גליניאַני

געטע זאָגט אין איינעם פון זיינע אַפאָריזמען:
„ווער ס׳וויל דעם דיכטער גוט פאַרשטיין
דער מוז אינעם דיכטערס לאַנד גיין".

איך קען נישט קיין אַנדער שטאָט, וואָס באַשטעטיקט אַזוי בולט דעם אמת פונעם דאָזיקן געדאַנק, ווי די שטאָט לעמבערג. א מאָדנע אייגנשאַפט האָט זי געהאַט, די דאָזיקע שטאָט: זי האָט אַרויסגעגעבן אַ סך גדולים אויף פאַרשיידענע געביטן פון אינטעלעקט. אָבער גאָנץ זעלטן האָט ווער פון זיי געקאָנט זיך אינאַרדנען אין זיין היים־שטאָט. זיי פלעגן אַוועקגיין אין אַנדערע מקומות, דאָרט ווירקן און שאַפן, נאָר עפּעס אַן אייגנאַרטיקער חותם פון זייער געבוירן־שטאָט איז ביי זיי פאַרבליבן אויפן גאַנצן לעבן. ס׳איז ביי זיי געווען אַ מין נשמהדיקע צוגעבונדנקייט צו לעמבערג און זי פלעגט ווי אַ מיסטעריעזער פלואיד עמאַנירן פון זייערע שאַפונגען.

דאָס נאָר וואָס געזאָגטע איז חל נישט בלויז אויף יידן, אויך די קולטור־געשיכטע פון פאָליאַקן אין לעמבערג דערציילט וועגן די זעלביקע פאַקטן. ס׳איז געווען דער חן פון דער דאָזיקער שטאָט, וואָס האָט געהאַלטן אירע קינדער ווי אונטער אַן אויסנעמיקן כישוף.

די באַקאַנטע ראַבינערס און געלערנטע: ד״ר מרדכי ערנפרייז פון שטאָקהאָלם, ד״ר יהושע טהאן פון קראָקע, האָבן געשטאַמט פון לעמבערג. זיי האָבן ווייט צעשפרייט דאָס ליכט פון חכמת ישראל און שטענדיק האָבן זיי מיטגעטראָגן מיט זיך דעם כישופדיקן חן פון זייער היים־שטאָט און אַ מערקווערדיקע צוגעבונדנקייט צו איר.

אויך ד״ר מאיר באַלאַבאַן האָט געהערט צום דאָזיקן מין געלערנטע, כאָטש ער איז געווען יינגער פון די צוויי ראַבינערס. פונקט ווי זיי האָט ער געשטאַמט פון לעמבערג און פונקט ווי זיי האָט ער געוויירקט און געשאַפן ווייט פון זיין היים־שטאָט: אין וואַרשע. אָבער מיטן ספּעצעפּישן לעמבערגער חותם האָט ער זיך קיינמאָל נישט צעשיידט.

וואָלט דעריבער נישט מעגלעך געווען צו פאָרשטיין באַלאַבאַנען, אָפשאַצן זיין וויסנשאַפטלעכע און שרייבערישע סובסטאַנץ, אויב מע זאָל צוערשט זיך ניט באַקענען מיט דער גייסטיקער אַטמאָספער פון זיין געבוירן־שטאָט און מיט די דאָרטיקע קולטורעלע פראָבלעמען, וואָס האָבן באַלאַבאַנען אַזוי שטאַרק באַווירקט אין זיינע יוגנט־יאָרן.

זינט די עלטסטע צייטן (אַן ערך דעם יאָר 1350) האָט לעמבערג געהאַט צוויי יידישע קהילות: די שטאָטישע, וואָס איז אייגנעשלאָסן געווען אין די

מויערן פון דער שטאָט און האָט פאַרנומען די „יידן־גאַס" (שפּעטערדיקע באַימאָוו) מיט די אַרומיקע געסלעך און די פֿאָרשטאָטישע, וואָס איז געווען מחוץ פון די שטאָט־מויערן, אין דער געגנט פון די שפּעטערדיקע גאַסן: זשולקעווסקאַ, קאַזשיעזשאָווסקאַ, א.א. כאָטש ביידע קהילות האָבן אין אַלגעמיין געטיילט דעם זעלביקן גורל (מחמת זיי האָבן כסדר געמוזט קעמפֿן פֿאַר רעכטס צו האַנדלען און גלייכצייטיק זיך שיצן קעגן כלערליי שונאים, וואָס האָבן געהויבט און געמאַרדעט יידן), איז פונדעסטוועגן אין אַלע צייטן צווישן די צוויי קהילות געווען אַ שטאַרקער אַנטאַגאָניזם. די שטאָטישע יידן האָבן זיך באַטראַכט פֿאַר געהויבענע לייט און צו די פֿאָרשטאָטישע זיך באַצויגן ווי צו אַ געמיינערן גראַד.

ערשט ביים איבערבראָך פונעם 18־טן און 19־טן י״ה, ווען עסטרייך האָט ביי פוילן צוגענומען לעמבערג, זיינען צענומען געוואָרן די טויערן פון דער שטאָט. די פֿאָרשטאָט איז צוזאַמען מיט דער שטאָט פֿאַראייניקט געוואָרן אין אַ „גרויס לעמבערג" און די עקסיסטענץ־באַרעכטיקונג פֿאַר צוויי באַזונדערע קהילות איז מער נישט געווען. די קהילה־פֿאַרוואַלטונג איז טאַקע דעמאָלט שוין געווען אַ בשותפותדיקע פֿאַר דער שטאָט און פֿאָרשטאָט, אָבער רבנים, חזנים און שוחטים האָבן זיי וויייטער געהאַט באַזונדערע. אויך דער אַנטאַגאָניזם פון די פּריערדיקע צייטן האָט וויייטער אָנגעהאַלטן. נאָך ביים אָנהייב פונעם איצטיקן יאָרהונדערט פלעגט דער עלטערער דור פון די לעמבערגער יידן פירן אַ געוויסע חשבון, ווער ס׳איז אַ שטאָטישער און ווער אַ פֿאָרשטאָטישער.

בעת די עסטרייכער האָבן אײַנגעפֿירט אין לעמבערג זייער אָרדענונג, האָבן זיי אָפּגעטאָן נאָך יאָרן זאָך: זיי האָבן „געטערפּעט" אינעם שטאָט־צענטער אייניקע גאַסן, וואו יידן האָבן אין דער צייט פון דער פּוילישער מלוכה געוואוינט אומלעגאַל אָדער האַלבלעגאַל. אין פּשוטן לשון מיינט עס, אַז זיי האָבן פון די דאָזיקע גאַסן פֿאַרטריבן די יידן. האָט זיך דעמאָלט אַ גרויסער טייל פון די „שטאָטישע" אַריבערגעציגן אויף דער ברייטער גאַס (קאַזשיעזשאָווסקאַ) און נאָך אויף אָנדערע גאַסן פון דער אָמאָליקער פֿאַר־שטאָט. די דאָזיקע איבערגעפלאָנצטע שטאָטישע יידן האָבן זיך מיט דער צייט אײַנגעוואָרצלט אויפן נייעם אָרט און זיינען געוואָרן פֿאַרברענטע פֿאַר־שטאָטישע פֿאָטריאָטן.

באַלאָבאַנס פֿאַרעלטערן האָבן אויך געמוזט מיטמאַכן די דאָזיקע בעל כרכה איבערפלאָנצונג, וויייל אָט ווייסן מיר, אַז אייניער פון זיי, ר׳ לייבוש (לעווקאַ) באַלאָבאַן, איז ביים סוף פונעם 18־טן י״ה געווען פֿרנס חודש פון דער שטאָטישער קהילה. דאָקעגן מאירס זיידע (דעם טאָטנס פֿאָטער) און זיין טאָטע האָבן געוואוינט אויף דער ברייטער גאַס. דער זיידע — אַזוי דערציילט באַלאָבאַן אין זיינע דרך אגבדיקע זכרונות — איז געווען אַ פֿאַרברענטער „פֿאָרשטאָטישער". והא ראיה, וועו מאיר (ער איז דעמאָלט געווען אַ יינגל פון אַ יאָר צען) האָט אַמאָל געזאָגט דעם זיידן, אַז ברוך שור, דער חזן פון דער שטאָטישער שול איז בעסער פונעם פֿאָרשטאָטישן חזן, ר׳ אהרן שלמה,

האָט דאָס דעם זיידן שטאַרק פאַרדראָסן און ער האָט געענטפערט, אַז אַזאַ זאַך „קאָנען זאָגן נאָר טיפשים".

ד"ר מאיר באַלאַבאַנס טאַטע, אלכסנדר זוסמאַן באַלאַבאַן, איז געווען אַ טראַדיציאָנעלער ייד, אָבער שוין אַ משכיל. ער האָט געריעדט דייטש, געלייענט די ווינער צייטונגען, ווי אויך השכלה און סתם וועלטלעכע ביכער. ער האָט אַפילו געהאַט געפירט אַ טאָגבוך, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן פונעם יאָר 1868. אינעם טאָגבוך האָט אלכסנדר זוסמאַן פאַרשריבן אַלע וויכטיקסטע צייט־געשעענישן סיי פון זיין שטאָט לעמבערג און סיי פון דער וועלט. אין די שפּעטערדיקע יאָרן האָט מאיר אויסגענוצט דעם דאָזיקן טאָגבוך פאַר זיינע היסטאָרישע אַרבעטן.

קיין גביר איז מאירס טאַטע קיינמאָל נישט געווען. אַ טיפיש־באַלע־באַטישער ייד, אָן אַ באַשטימטער פּראָפעסיע אָדער אַ באַשטימטן מסחר. ער איז געווען אַ מעקלער, גערעבט פון לופט־געשעפטן און דערפון האָט ער גערעכנט מפרנס זיין אַ שטוב מיט קינדער.

מאיר איז געבוירן געוואָרן דעם 20סטן פעברואַר, 1877. ביים ברית האָט ער באַקומען צוויי נעמען: מאיר שמואל. דער פאָטער האָט באַשטימט „צו לאָזן אים שטודירן", אָבער פון דער יידישער דערציאונג האָט ער אים נישט געוואָלט אָוועקרייסן. האָט מאיר געלערנט גלייכצייטיק אין דער עפּנט־לעכער שול און אין חדר. עס איז אָבער שווער געווען אָנצוגיין מיט די ביידע צוזאַמען, וועו מאיר האָט שוין אָנגעהויבן לערנען אין גימנאַזיע, וואו מען פלעגט אין יענע צייטן אָנשטאָפּן די תלמידים מיט אַ סך וויסן אין לאַטייניש און גריכיש, איז מיטן יידיש־לימוד געוואָרן נאָך שווערער. אָבער דער טאַטע האָט מיט אַלע זיינע מיטלען געקעמפט, כדי מאירן צו דערהאַלטן ביי פּוילער יידישקייט.

מיטן זיידן און מיטן טאַטן פלעגט מאיר גיין דאָוונען. שבתים האָבן זיי געדאָוונט אין אַ קליינער קלויז אויף קאָזימיעזשאָווסקע גאַס, ימים טובים אינעם „פאָרשטאָטישן" בית־מדרש. יענע שבתים, וועו ס'איז אין דעם פאָרגעשריטענעם טעמפּל געוועו אָנאָנסירט אַ דרשה פונעם ראָבינער, ד"ר בערנאָרד לעווענשטיין, פלעגט דער טאַטע גיך אָפּדאָוועגען און צוזאַמען מיט מאירן לויפן אין טעמפּל אַריין, כדי נישט דורכצולאָזן די דרשה פונעם באַליבטן ראָבינער.

אין די העכערע קלאַסן פון דער גימנאַזיע האָט אויף באַלאַבאַנען שטאַרק משפּיע געווען דער ראָבינער, ד"ר יוסף קאָבאַק. אַ ביז גאָר אינטערעסאַנטע פּערזענלעכקייט איז געווען ד"ר קאָבאַק. אַ געבוירענער אין לעמבערג איז ער צוזאַמען מיט ר' אורי וואָלף סאלאַטן, דעם שפּעטערדיקן דיין פונעם לעמבערגער בית־דין, געווען אַ תלמיד פון די גרויסע רבנים: ר' הירש ארנשטיין, הרב עלענבערג און הרב נאַטאַנזאָן. ער האָט שטודירט אַריענ־טאַליסטיק און באַקומען דעם דאָקטאָראַט; געווען אַ גרויסער תלמיד חכם און געלערנטער אויפן געביט פון אַריענטאַלע שפּראַכן און פילאָסאָפּיע. ער האָט זיך געגרייט צו ווערן ראָבינער פונעם פאָרגעשריטענעם טעמפּל

אין לעמבערג. אין די יאָרן 1883—1890 האָט ער טאָקע פאַרטראָטן דעם ראַבינער ד״ר לעווענשטיין, אָבער נאָך לעווענשטיינס טויט איז ער נישט אָנגעשטעלט געוואָרן ווי דער ראַבינער. ווי עס גיט איבער באַלאַבאַן, איז די מניעה געווען קאַבאַקס פרוי, וואָס פלעגט אים גאָר אָפט מאַכן עפנטלעכע סקאַנדאַלן. ד״ר קאַבאַק איז אין יאָר 1892 אַוועק אויף אַ ראַבינער־שטעלע אין אינסברוק, אָבער אויך דאָרט האָט ער נישט געהאַט קיין דערפאָלג. נאָך עטלעכע יאָר איז ער אַ צעבראָכענער צוריקגעקומען קיין לעמבערג. ער איז מער נישט געווען בכוח צו נעמען זיך צו וועלכער נישט איז אַרבעט. ער איז אַריין אין אַ מושב זקנים און אין יאָר 1913 געשטאָרבן אין יידישן שפּיטאָל אין לעמבערג.

אָט דער ד״ר קאַבאַק איז ביזן יאָר 1892 געווען רעליגיע־לערער אינעם פערטן גימנאַזיום אין לעמבערג. ער איז שוין אין יענע צייטן געווען אַ חובב ציון (אגב, האָט אויך דאָס געקאָנט זיין אַ שטיקל מניעה אויף נישט אָנגענומען צו ווערן אויפן ראַבינער־פאָסטן, ווייל די לעמבערגער קהילה און די טעמפּל־פאַרוואַלטונג זיינען באַהערשט געווען פון אַסימילאַטאָרן) און האָט געהאָט אַ גרויסע השפּעה אויף דער יוגנט. אין יאָר 1885 האָט ער געגרינדעט דעם פאַראיין „מקרא קודש״, וואָס זיין אויפגאַבע איז געווען צו העלפן יידישע יונגעלייט, ישיבה בחורים און תורה־לערנער, צוגרייטן זיך צו די עקזאַמענס אין גימנאַזיום. ד״ר קאבאק אַליין און נאָך אייניקע לערער זיינען דאָרט געווען די קאָרעספּעטאָרן און זיי האָבן געלערנט מיט די יונגעלייט לאַטיין, גריכיש, מאַטעמאַטיק, א.א.וו.

אינעם „מקרא קודש״ האָבן זייערע ערשטע טריט אויפן וועג צו וועלט־לעכער בילדונג געשטעלט אַזעלכע פּערזענלעכקייטן, ווי ד״ר מרדכי ערנ־פריין, ד״ר יהושע טהאן, ד״ר שמואל וואָלף גוטמאַן (דער שפּעטערדיקער לעמבערגער קריין־ראַבינער), ד״ר ישעיה וואַסער (דער שפּעטערדיקער לאַנג־יאָריקער פּרעזידענט פונעם טעמפּל) און נאָך אַ סך אַנדערע.

דער דאָזיקער פאַראיין האָט געהאָט אַ בריטע נאַציאָנאַלע פּראָגראַם און בקרוב האָט זיך פון אים אויסגעטיילט דער ערשטער לעמבערגער ציון־פאַראיין. מאיר באַלאַבאַן איז באַגלייך מיט אַ סך אַנדערע סטודענטן פון זיין עלטער, אַריינגעצויגן געוואָרן אינעם פאַראיין און איז געוואָרן אַן איבער־געגעבענער ציוניסטישער אַקטיווויסט. ער האָט דאָרט געאַרבעט צוזאַמען מיט אייניקע עלטערע חברים, צווישן וועלכע עס זיינען (חוץ די שוין פריער אויסגערעכנטע: ערנפּרייז און טהאן) געווען: די צוויי ברידער שטאַנד, אַדאָלף און קאַראָל, ראובן בירער, גרשון ציפּער, גרשם באַדער, א.א.

אין יאָר 1891 האָט דער ציון־פאַראיין אָנגעהויבן אַרויסצוגעבן דעם זשורנאַל „פּשישלאשטש״ (צוקונפט), וואָס פלעגט דערשיינען צוויי מאָל אַ חודש. ווי עס גיט איבער באלאבאן (מיר שעפּן ווידער פון זיינע דרך אגבדיקע זכרונות, צעוואָרפענע איבער זיינע פאַרשיידענע ווערק), איז אַדאָלף שטאַנד געווען רעדאַקטאָר פונעם דאָזיקן זשורנאַל און באַלאַבאַן, דעמאָלט אַ גאָר יונגער סטודענט איז געווען זיין טעכנישער אַרויסהעלפער. טאָקע דאָרט,

אויף די שפּאלטן פון „פּשישלאשטש", האָט באַלאַבאַן צום ערשטן מאָל געפֿרואווט זיינע כוחות אין דער שרייבערישער מלאכה. ער האָט נאָך דעמאָלט נישט געטראַכט וועגן היסטאָרישער פֿאָרשונג. ס'איז אויך נישט געווען קיין רייד וועגן דעם, אַז ער זאָל בעמעס שטעלונג צו די ערנסטע ציוניסטישע פֿראַבלעמען, וואָס זיינע עלטערע חברים, און דער עיקר אַדאָלף שטאַנד, פֿלעגן באַהאַנדלען אינעם זשורנאַל. ער האָט זיך באַגנוגנט מיט צוזאַמענשטעלן די כראָניק, די קאָרעספּאָנדענצן וכדומה.

אַן ערך אין יאָר 1896 האָט באַלאַבאַן געענדיקט די גימנאַזיע און זיך פֿאַרשריבן אויפֿן יורידישן פֿאַקולטעט פונעם לעמבערגער אוניווערסיטעט. ער האָט אָבער נישט געקאָנט אָנגיין מיט זיין לערנען מחמת דער שווערער מאַטעריעלער לאָגע, אין וועלכער זיין משפּחה האָט זיך געפונען. ער האָט איבערגעריסן דאָס לערנען און אָנגענומען אַ לערער־שטעלע אין דער שולנעץ פון דער באָראָן־הירש־פונדאַציע. די דאָזיקע פונדאַציע האָט אין יענע צייטן אויסגעהאַלטן שולן פֿאַר יידישע קינדער כמעט אין אַלע שטעט און שטעטלעך פון גאַליציע. אין די דאָזיקע שולן האָט מען געלערנט פּויליש און די שול אַליין האָט זיך כמעט מיט גאָרנישט נישט אויסגעטיילט פון די אַלגעמיינע מוניציפּאַלע פֿאָלקס־שולן, סיידן מיט דעם, וואָס שבת איז זי געווען פֿאַרמאַכט.

באלאבענען האָט די הירש־פונדאַציע געשיקט קיין גאלאגורי און נאָך אַ קורצער צייט קיין גלינע (גליניאַני), אַ קליין שטעטל נישט ווייט פון לעמבערג. וועגן באַלאַבאַנס צוויי יאָר לערער־אַרבעט (1897—1898) אין גלינע איז פֿאָראַן אַ באַריכט פון אַ גלינער לאַנדסמאַן, חנוך האַלפּערן (ייוואָ־בלעטער, באַנד 27, נ"ר 2, 1946). האַלפּערן דערציילט דאָרט, אַז באלאבאן איז געקומען קיין גלינע ווי אַן אויסגעשפּראָכענער ציוניסט „פון אַדאָלף שטאַנדס און ד"ר אברהם קארקיסעס חדר". כאָטש די הירש־פונדאַציע האָט אירע לערער נישט דערלויבט צו באַטייליקן זיך אין ציוניסטישער אַרבעט, האָט באַלאַבאַן תיכף נאָכן אַראָפּקומען קיין גלינע זיך געשטעלט אין פֿאַרבינדונג מיט די עטלעכע ציוניסטן, וואָס זיינען געווען אין שטעטל. אונטער זיין השפּעה און מיט זיין הילף איז אין יאָר 1898 אין גלינע געגרינדעט געווארן דער ציוניסטישער פֿאַראיין „אהבת ציון".

פון חנוך האַלפּערנס באַריכט ווייסן מיר נאָך, אַז אין גלינע האָט זיך באַלאַבאַן באַקענט מיט מאָטיק האַלפּערן, דעם שפּעטערדיקן העברעאישן שרייבער, מרדכי בן־יחזקאל, וואָס איז נאָך אין יענער צייט געווען אַ קלויז־בחור. די דאָזיקע באַקאַנטשאַפּט איז פֿאַרוואַנדלט געווארן אין אַ פריינטשאַפּט, וואָס האָט אָנגעהאַלטן לאַנגע יאָרן, בעת מרדכי בן־יחזקאל האָט געוואוינט אין לעמבערג און זיך פֿאַרנומען מיט לערעריי. חנוך האַלפּערן דערציילט, אַז ביי מרדכין האָט באַלאַבאַן דערגאַנצט זיין בילדונג אין העברעאיש און יידיש.

אַרבעטנדיק אין גלינע האָט באַלאַבאַן נישט איבערגעריסן זיין פֿאַרבינדונג מיט לעמבערג. יעדן פרייטיק, נאָכן שליסן די לימודים, פלעגט ער

מיט דער באַן פֿאַרן אַהיים. וועגן די דאָזיקע פרייטיקדיקע נסיעות, פלעגט באַלאַבאַן אין די שפּעטערדיקע יאָרן דערציילן פֿאַרשיידענע טשיקאַווע משעהלעך. אָט איז איינע פון זיי, וואָס כאַראַקטעריזירט דאָס שטעטל גלינע: דאָס דאָזיקע שטעטל איז געווען שמוציק און פֿאַרבלאָטיקט. באַזונדערס אין דער צייט פון די האַרבסטיקע רעגנס איז די בלאָטע געלעגן אַזוי ברייט און הויך, אַז ס׳איז ממש נישט מעגלעך געווען דורכצושפּרייזן די גאַס. באַלאַבאַן פלעגט נאָכן פֿאַרמאַכן די שול זיך אויפזעצן אויף אַ פויערישן וואָגן, וואָס האָט אים געפירט צו דער באַן. ער האָט אָבער אויפן וועג געמוזט אָפּטרעטן ביים שמש און אים איבערגעבן דעם שליסל פון דער שול. איז אָבער אין דער בלאָטע־צייט נישט מעגלעך געווען אַראָפּצוגיין פונעם וואָגן. איז באַלאַבאַן געפֿאָלן אויף אַזאַ המצאה: ער האָט זיך אָפּגעשמועסט מיטן שמש, אַז ער זאָל אים אָפּווארטן לעבן זיין הויז און באַלאַבאַן האָט מיט זיך מיטגענומען אַ לאַנגן שטעקן. אָן זיין עק האָט ער אָנגעבונדן דעם שליסל און אַזוי אים דערלאַנגט דעם שמש.

די שבתים און זונטיקס פלעגט באַלאַבאַן פֿאַרברענגען טיילווייז אין קרייז פון זיין משפּחה, אָבער מער אין קרייז פון זיינע ציוניסטישע חברים. ער פלעגט אויך באַזוכן די ביבליאָטעקן און דער עיקר די קהילה־ביבליאָטעק. אין יענער צייט פלעגט דאָרט כסדר זיצן ד״ר קאַבאַק. ער האָט שוין דעמאָלט נישט געטאָן קיין שום פֿאַרשונגס־אַרבעט און האָט אויך גאָרנישט געשריבן. קיין פרנסה האָט ער אויך נישט געהאַט. זיינע אַמאָליקע תלמידים, וואָס זיינען איצט געווען קאָנצענטרירט אין דעם פֿאַראיין „דורשי שלום ציון״ (זשעזשניצקע גאַס 5), האָבן אים איינגעלאָדן צו זאָגן יעדן שבת תורה אינעם פֿאַראיין. דערפֿאַר האָבן זיי אים געצאָלט אַ געוויסן האָנאָראַר.

אָלע טעג פון דער וואָך פלעגט ד״ר קאַבאַק זיצן איבער אַ ספר אין דער קהילה־ביבליאָטעק. דער עיקר אָבער האָט ער עמעצן געזוכט, כדי מיט אים צו כאַפּן אַ שמועס. צו אים פלעגן זיך יונגע וויסנשאַפטלער וועגן נאָך פֿאַרשיידענע עצות און ער פלעגט זיי די עצות געבן מיט אַ ברייטער האַנט. אויך באַלאַבאַן פלעגט מיט אים שמועסן און טאָקע ער האָט אינספּירירט באַלאַבאַנען צו פֿאָרשן די אידיש־פּוילישע געשיכטע. די יאָרן 1898—1900 זיינען טאָקע דער פּעריאָד, וועו ביי באַלאַבאַנען איז אויפֿגעקומען און זיך באַפעסטיקט דער געדאַנק ערנסט צו אַרבעטן אויף דעם דאָזיקן געביט.

וועו באַלאַבאַן האָט אויפֿגעהערט צו זיין אַ לערער פון די בּאָרן הירש־שולן האָט ער פונסניי געגומען שטודירן. דאָס מאָל האָט ער אויסגעקליבן דעם פילאָסאָפישן פאַקולטעט און געגומען שטודירן געשיכטע. אַן ערך אין יאָר 1902 האָט ער געענדיקט דעם אוניווערסיטעט. אַביסל שפּעטער האָט ער באַקומען דעם דאָקטאָראָט אויפן סמך פון אַן אַרבעט וועגן דער געשיכטע פון יידן אין לעמבערג.

אין דער צייט פון זיינע שטודיעס אויפן לעמבערגער אוניווערסיטעט איז באַלאַבאַן וויכטער געווען אַקטיוו אין דער ציוניסטישער באַוועגונג. ער פלעגט אַרויסטרעטן אויף פֿאַרזאַמלונגען און האָט באַקומען א שם פון אַ גוטן

רעדנער. ער האָט אויך אינטענסיוו מיטגעאַרבעט אין די ציוניסטישע אויס־גאַבעס. אין יאָר 1902 האָט אָנשטאָט דעם „פּשישלאשטש" אָנגעהויבן דער־שיינען דאָס ציוניסטישע וואָכנבלאַט „ווסכוד" (מזרח). דער הויפּט־רעדאַקטאָר איז געווען ד"ר אברהם דוד קאַרקיס. שטענדיקע מיטאַרבעטער: אַדאָלף שטאַנד, גרשם באַדער, דוד מאַלץ און הענריק גאבעל. אין „ווסכוד" האָט באַלאַבאַן אָפּגעדרוקט אַ ריי אַרטיקלען, טיילווייז אונטערן פּסעוודאָנים „אַם־עס" און טיילווייז אונטער זיין אייגענער אונטערשריפט.

באַלאַבאַנס אַרטיקלען אינעם ערשטן יאָרגאַנג פון „ווסכוד" (1902) האָבן נאָך אַ קנאַפּע שייכות צו געשיכטע־פאָרשונג. גיכער זיינען זיי פּובליציסטישע אַרבעטן און אַ סך פון זיי האָבן אַפילו אַ שטאַרק פּאָלעמישן כאַראַקטער אין גייסט פון די דעמאָלטיקע ציוניסטישע פּאָדערונגען. אָזוי למשל האָט ער אין אַ סעריע אַרטיקלען „די פּאָלקסשולן פון דער בארָאן הירש־פונדאַציע אין גאַליציע" אָנגעגריפן די פאַרוואַלטונג פון די דאָזיקע שולן (וואָס ער האָט גוט געקענט פון זיין צווייאָריקער אַרבעט ווי אַ לערער), הלמאי זי פאַרשוועדט געלט־מיטלען און זי פירט די שולן אין גייסט פון אַן אויסדריק־לעכער אַסימילאַציע. אַ צווייטע ענלעכע אַרבעט איז דאָס אַרטיקל וועגן דעם יידישן שפּיטאָל אין לעמבערג.

ס'איז אָבער קענטיק, אָז אין יענער צייט פאַרנעמט ער זיך שוין מיט פאָרשן די געשיכטע פון יידן אין לעמבערג. והא ראיה, אין איינעם פון די נומערן „ווסכוד" פון יאָר 1902 האָט ער אָפּגעדרוקט די אַרבעט „זאַיאַזד זשידאָווסקי" (די שטייער־עקזעקוציע), וואו ער שילדערט אַ שטייער־עקזע־קוציע, וואָס די מענטשן פון ר' יצחק נאַכמאַנאָוויטש, דער מוכסן און קעניג־לעכער שטייער־פּאַכטער אין 16־טן י"ה, האָבן אַדורכגעפירט איבערן שלאַכטשיץ וועגטשיסלאָוו סליוויצקי פונעם דאָרף טשיזשיקאָוו, וואָס געפינט זיך אויפן וועג פון לעמבערג קיין זלאָטשאָוו. דעם מאַטעריאַל פאָר דער דאָזיקער אַרבעט האָט באַלאַבאַן געפונען אין די אַלטע אַקטן פונעם לעמבער־גער גראַד־אַמט (ראַיאָן־אַמט) און דאָס איז אַ באַוויזן, אָז שוין אין יענער צייט האָט ער געניטשטערט אין די לעמבערגער אַרכיוון.

ב.

דער היסטאָריקער פון זיין היים־שטאָט

אין יאָר 1903 האָט מאיר באַלאַבאַן, אַ פּריש־געבאַקענער דאָקטאָר פילאָסאָפיע, אָנגענומען די שטעלע פון רעליגיע־לערער אין דער פערטער גימנאַזיע אין לעמבערג. די דאָזיקע אַרבעט האָט אים איבערגעלאָזט גענוג פרייַ צייט אָנצוגיין מיט פאָרשן די געשיכטע פון יידן אין לעמבערג.

דער מצב פון דער יידישער היסטאָריאָגראַפיע אין פוילן איז אין יענער צייט נישט געווען קיין געהויבענער. צווייערליי מינים געשיכטע־שרייבער זיינען דעמאָלט געווען ביי יידן: די פון דער אַלטער משכילישער שול, וואָס

האָבן דאָס רוב געשריבן העברעאיש און האָבן נישט געהאַט קיין וויסנשאַפט־לעכע צוגרייטונג לויט די השגות פון דער נייער צייט און די פון דער אַסימי־לאַטאָרישער אָריענטאַציע, וואָס האָבן שוין יאָ געהאַט אַ וויסנשאַפטלעכן צוגאַנג, האָבן אָבער מורא געהאַט צו דערציילן וועגן וועלכע נישט איז אַנטאָגאָניזמען, וואָס האָבן אין דער פאַרגאַנגנהייט עקסיסטירט צווישן דער פוילישער באַפעלקערונג און די יידן.

ביי די ערשטע איז דאָס היסטאָרישע ווערק אַרויסגעקומען אַן סיסטעם. דאָס בילד אין בעסטן פאַל כאָאָטיש, אין רוב פאַלן איז אין זייערע ווערק קיין היסטאָריש בילד בכלל נישט געווען, ווייל די דאָזיקע משכילים האָבן נישט געקענט זיעון קיין געהעריקע מסקנות פון היסטאָרישע פאַקטן. די ווערק פון די משכילישע היסטאָריקער פון דער צווייטער העלפט 19־טן י״ה שטעלן מיט זיך פאָר נישט מער ווי זאַמלונגען פון היסטאָרישע פאַקטן אויפן סמך פון אויסגעפאָרשטע דאָקומענטן. און די פאַקטן אַליין זיינען אויך נישט קיין קאָנטראָלירטע, אָפט טאַקע טעותדיקע.

ביי די צווייטע, די אַסימילאַטאָרישע היסטאָריקער, איז דאָס היסטאָרישע בילד אַרויסגעקומען אינזייטיק, אַ שלום ושלוהדיק. ס׳איז אַפילו שווער זיי צו באַשולדיקן אין אַ בכיוונדיקער געשיכטע־פעלשונג, ווייל סוף כל סוף איז ביי זיי די כוונה נישט געווען קיין שלעכטע. זיי האָבן געטראַכט, אַז אויב זיי וועלן דערציילן וועגן די אַמאָליקע רדיפות, וואָס יידן האָבן געהאַט אויסצו־שטיין פון פּאָליאַק וועט דאָס מיינען, אַז זיי לייגן אַריין אַ פינגער אין מויל פון די היינטיקע אַנטיסעמיטן און גיבן זיי אַ סטימול אַרויסצוטרעטן קעגן יידן. פון די גוטע כוונות איז אָבער די היסטאָריאָגראַפיע נישט געהאָלפן געוואָרן. דער סך הכל איז געווען, אַז ביזן סוף פונעם 19־טן י״ה האָט די געשיכטע פון יידן אין פוילן נאָך נישט געהאַט אירע אמתדיקע באַשרייבער.

אויפן געביט פון דער היסטאָריאָגראַפיע פון יידן אין לעמבערג איז די לאַגע נישט געווען קיין בעסערע. סך הכל זיינען געווען דריי אָדער פיר געדרוקטע ווערק, אויף וועלכע באַלאַבאַן האָט געקאָנט זיך שטיצן אין זיין פאָרשונגס־אַרבעט. די דאָזיקע ווערק זיינען געווען: גבריאל סוכיסטאָוו — „מצבת קודש״; לעמבערג, 1860—1869 (העברעאיש); שלמה בובער — „אנשי שם״, ביאָגראַפיעס פון לעמבערגער רבנים און פרנסים, קראקע, 1895 (העברעאיש); ד״ר יהזקיאל קאַראָ — „די געשיכטע פון יידן אין לעמבערג״; קראָקע, 1894 (דייטש) און נתן נטע סאָמועלי — „אַלט לעמבערג״ („עסטער־רייכישע וואָכנשריפט״), ווין, 1902 (דייטש).

מיט אָט די אַלע אויסגערעכנטע ווערק איז אָבער געווען די צרה, וואָס זיי האָבן זיך געשטיצט בלויז אויף יידישע מקורים. מחמת דעם זיינען זיי געווען אינזייטיק און נישט זיכער. גבריאל סוכיסטאָוו, למשל, האָט קאָפּירט די עפּיטאָפיעס אויף די מצבות אויפן אַלטן יידישן בית עולם און האָט דערביי געמאַכט אַ היפש ביסל טעותים. ער האָט זיך אויך באַנוצט מיטן פּנקס פון דער „גרויסער״ שול, פון וועלכן ער האָט אגב אַרויסגענומען ידיעות וועגן דעם גרויסן פראָצעס מיטן יעזואיטישן אָרדן. ער האָט אָבער דעם פּנקס

ערגעץ פאַרוואַרפן און נאָך אים האָט קיינער שוין נישט געזען דעם דאָזיקן וויכטיקן דאָקומענט.

שלמה בובערס „אנשי שם" איז אַ וויכטיקע און אינטערעסאַנטע אַרבעט. אויך סאַמועליס „אַלט לעמבערג" איז זייער שיין אָנגעשריבן. די אַרבעט האָט אָבער מער אַ ליטעראַרישן וואָרט, ווי אַ היסטאָרישן. ד"ר יחזקיאל קאַראַ איז געווען אַ תלמיד פונעם גרויסן גרעץ און ער האָט געפאָלגט דעם געבאָט פון זיין לערער: „פאָרשט די געשיכטע פון די קהילות, אין וועלכע דער גורל וועט אייך פאַרוואַרפן". אַזוי ווי דער גורל האָט אים פאַרוואַרפן, ווי אַ ראַבינער, קיין לעמבערג, האָט ער געפאָרשט די געשיכטע פון דער לעמבערגער קהילה און ער האָט זיין וואָרק אָנגעשריבן אַזוי ווי ער האָט געקאָנט.

ד"ר מאיר באַלאַבאַן האָט פון אָט די אַרבעטן אונטערגעצויגן אַ סך הכל, און האָט זיך געזונדן פאָרשן די אַלטע לעמבערגער אַרכיוון: די אַקטן פונעם לעמבערגער גראָד (ראַיאָן), פונעם לאַנד־אַמט (די אַמאָליקע וואָיעוואָדסטוואָ), פונעם „עסטעררייכישן גאָווערנעמענט־אַמט" און גאַליציש סיים (לאַנד פאַר־לאַמענט). ער האָט אויך דורכגענישטערט די אַלטע אַקטן פונעם שטאָט־ראַט, פון דער שטאָט־פאַרוואַלטונג און די פּנקסים פון די יידישע קהילות.

אָזאַ אַרבעט האָט געזונדן עטלעכע יאָר. אָבער באַלאַבאַן האָט אין דער צווישנצייט געדרוקט קלענערע, פּרט־אַרבעטן, וואָס זיינען געווען דער רעזול־טאַט פון די דאָזיקע פאָרשונגען. אַזוי געפינען מיר אין „ווסכוד" פון יאָר 1903 אַן אַרבעט א"ט „פון די אוראַלטע צייטן", וואו עס וועלט דערציילט וועגן די ערשטע יידישע ישובים אין פוילן. אין „איזראַעליט" און „ווסכוד" פון יאָר 1904 האָט ער אָפּגעדרוקט אַן אינטערעסאַנטע היסטאָרישע סקיצע וועגן דעם יידישן יונגערמאַן, פּנחס בן־אליעזר, וואָס איז אונטערן נאָמען יאַן ברעדלאָ געווארן אַ פּאָן־טרעגער אין דער שוועדישער אַרמיי (בעת דער שוועדישער אינוואַזיע אין פוילן).

אין יאָר 1905 דערשיינט זיין אַרבעט „דאָס פריוואַט־לעבן פון לעמ־בערגער יידן ביים איבערבראָך פון 16־טן און 17־טן י"ה.". דאָס איז אַ טייל פון זיין ערשטן גרעסערן וואָרק, וואָס איז שוין אין יענער צייט פאַרטיק געווען צום דרוק. אָט דאָס וואָרק האָט באַלאַבאַנען אַוועקגעשטעלט אין סאַמע אויבנאָן פון די יידישע היסטאָריאָגראָפן אין פוילן.

„לעמבערגער יידן ביים איבערבראָך פונעם 16־טן און 17־טן י"ה." איז אַ בוך פון אַן ערך 800 זייטן. אין יאָר 1906 האָט דאָס דאָזיקע בוך געוואונען דעם ערשטן פּריז אויפן ווייסנשאַפטלעכן קאָנקורס א. נ. פון ה. וואוועלבערג (אַ יידישער פארלעגער און מנדב פון וואַרשע, וואָס האָט געשאַפן אַ פונדאַציע צו פּרעמירן וואָרק וועגן יידישער געשיכטע אין פוילן). דער פּריז איז צוגע־טיילט געוואָרן דורכן פילאָסאָפישן פאַקולטעט פונעם לעמבערגער אוניווער־סיטעט, וואָס האָט טאַקע אין זעלביקן יאָר אַרויסגעגבן דאָס בוך. אין יאָר 1907 האָט די אָקאַדעמיע פון ווייסנשאַפט אין קראקע רעקאָמענדירט דאָס

זעלביקע בוך צו דער בארטשעווסקי־פּרעמיע, וואָס איז געווען די העכסטע אויסצייכענונג, וואָס אַ פּויליש וויסנשאַפּטלעך ווערק האָט געקאָנט באַקומען.

אינעם אַריינפּיר צום בוך פּאַרנעמט זיך באַלאַבאַן מיט דער פּראַגע וועגן אויפקום פון די ערשטע יידישע ישובים אין פּוילן בכלל, און אין לעמבערג בפרט. עס מערקט זיך דאָ אַ געוויסע השפּעה פונעם יונג־פּאָלשטאָרבענעם היסטאָריקער מאַקסימיליאַן גומפּלאָוויטש, וואָס זיין בוך „דער אָנהייב פון דער יידישער רעליגיע אין פּוילן" איז דערשינען אין יאָר 1903. אין אָט דעם בוך האָט גומפּלאָוויטש אויפגעשטעלט די באַוואוסטע טעאָריע, אַז די ערשטע איינוואַנדערונגען פון יידן קיין פּוילן זיינען געקומען פון מזרח (כוזרים־לאַנד) און נישט פון מערב.

באַלאַבאַן האָט נאָך דעמאָלט נישט געגומען קיין אויסדריקלעכע שטעלונג צו גומפּלאָוויטשעס טעאָריע. אדרבא, ער האָט פּאָר איר געעפּנט נאָך אַ קליין פּענצטערל, בעת ער האָט פּעסטגעשטעלט, אַז אין לעמבערג האָבן יידן נאָך געווואוינט אין דער צייט פון די רייסישע הערשער, איידער קאַזימיעזש דער גרויסער האָט אָנגעשלאָסן רויט־רייסן צו פּוילן (העלפּט פונעם 14־טן י״ה). אויף דער פּראָגע: ווער די דאָזיקע יידן זיינען געווען און ווי אַזוי זיי האָבן זיך געפּירט, האָט באַלאַבאַן נישט געקאָנט געבן קיין ענטפער, ווייל די היס־טאָרישע מקורות שווייגן וועגן דעם. אויך איז באַלאַבאַן מסכים געווען, אַז די ערשטע יידישע תושבים אין פּוילן זיינען געקומען נאָך אין די צייטן פון דער רוימישער אימפּעריע.

פונדעסטוועגן — מיינט באַלאַבן — איז די השפּעה פון די עלטסטע יידישע תושבים נישט געווען קיין ממשותדיקע. די איינוואַנדערונג פון מערב איז געווען נישט אַן ערך אַ שטאַרקערע סיי צוליב דער צאָל פון די איינוואַנדערער און סיי צוליב די ריינע קולטור־רעליגיעזע טראַדיציעס, וואָס זיי האָבן מיט זיך מיטגעבראַכט. דערִיבער טאָקע האָט די מערבדיקע איינוואַנדערונג געלייגט איר חותם אויף דעם פּוילישן יידנטום.

מיט יאָרן שפּעטער, ווען ד״ר יצחק שיפּער האָט אונטערגעכאַפּט גומפּלאָוויטשעס טעאָריע און אָנגעהויבן זי אַנטוויקלען און באַפעסטיקן מיט כלערליי באַווייזן, האָט זיך אויך אויסגעפּורעמט באַלאַבאַנס היפּוכדיקע שטע־לונג צום דאָזיקן ענין. שיפּער האָט זיך געשטיצט דער עיקר אויף צווויי מינים באַווייזן: ערשטנס, האָט ער געבראַכט אַ רייכן אָנאַמאַטישן מאַטעריאַל, ציטירט נעמען פון דערפּער, אַזעלכע ווי קאזארי, קאבארי און ענלעכע, אויף דער טעריטאָריע, וואָס האָט לויט אים געדאַרפט זיין דער צענטער פון דער אַמאָליקער איינוואַנדערונג פון די כוזרישע יידן. צווייטנס, האָט ער אויסגע־נוצט די אַנטדעקונגען פונעם קאַראַימישן געלערנטן, אברהם פירקאָוויטש, וואָס האָט אויפן קרימער האַלבאינזל אויסגעגראָבן אַלטע מצבות, וואָס באַווייזן די השפּעה פון די קראים און כוזרים אויפן מזרח־איראָפּעאישן יידנטום. ד״ר שיפּער האָט דערביי איגנאָרירט דעם וויכטיקן פאַקט, אַז אַזאַ אויטאָריטעט ווי אַלבערט האַרקאַווי האָט אָפּגעלייקנט און געפּסלט פירקאָוויטשעס אָנט־דעקונגען און פירקאָוויטשן אַליין באַצייכנט ווי אַ געשיכטע־פּעלשער.

באלאבאנס שטעלונג צו שיפערס „כוזרישע" טעאריעס איז געווען אן אויסדרילקלעך נעגאטיווע. ער האט זיי באציכנט ווי מעשהלעך פאר קינדער. די נעמען קאזארי, קאבארי וכדי, האט באלאבאן ארגומענטירט, דערלויבן בלויז די השערה, אז ס'איז געווען אן איינוואנדערונג פון כוזרישע יידן, אבער קיין באווייזן זיינען זיי נישט. וועגן פירקאוויטשעס אנטדעקונגען ווידער איז בכלל אפגערעדט. זיי זיינען דאך פאלשע.

אבער, ווי געזאגט, האט זיך די דאזיקע שטעלונג ביי באלאבאנען אויס־קריסטאליזירט ערשט שפעטער. לעת עתה, בעתן שרייבן די „לעמבערגער יידן ביים איבערבראך פונעם 16־טן און 17־טן י"ה", אין זיין שטעלונג נאך נישט געווען קיין קלארע. חוץ דעם האט ער אינעם דאזיקן ווערק נישט געהאט בדעה צו באהאנדלען די פראגע וועגן אויפקום פון יידישע ישובים אין פוילן. די דאזיקע פראגע האט ער בארירט בלויז דרך אגב אין דעם ארייניפיר.

באלאבאנען האט אינטערעסירט די תקופה פון העכסטן אויפבלי ביי די יידן אין לעמבערג. די דאזיקע תקופה האט זיך טאקע צעשפרייט איבער דער צווייטער העלפט פון 16־טן און דער ערשטער העלפט פון 17־טן י"ה. געקומען צום אויפבלי איז אדאנק דער ספעציפיש־געאגראפישער לאגע פון דער שטאט. זי איז געווען דער הויפט־צענטער אויפן האנדלס־טראקט צווישן מזרח און מערב, די סאמע ווייטסטע ארויסגערוקטע פאזיציע פון דער מערב־דיקער קולטור. ווי א וויכטיקער האנדלס־צענטער האט די שטאט געציגן צו זיך סוחרים פון פארשיידענע לענדער און נאציעס. זי האט דערגרייכט א הויכע מדרגה פון עקאנאמישן וואוילשטאנד און יידן פון ביידע לעמבערגער קהילות, סיי פון דער פארשטאטישער און סיי פון איר אינגערער שוועסטער, דער שטאטישער, זיינען געווארן רייך.

אינאיינעם מיטן עקאנאמישן אויפבלי איז לעמבערג געווארן א חשובער צענטער פון תורה אין פוילן. דאס אלץ האט אנגעהאלטן ביזן אויסבראך פון כמעלניצקיס אויפשטאנד. אין יענער צייט זיינען הרוב געווארן די לעמבערגער קהילות און פונעם דאזיקן הורבן האבן זיי שוין נישט געהאט קיין תקומה ביזן סוף פון דער פוילישער מלוכה.

דאס בוך איז אינגעטיילט אין דריי חלקים. דער ערשטער הייסט: „דאס לאנד און די מענטשן", און אין אים ווערן געשילדערט די ביידע לעמבערגער קהילות. די שטאטישע קהילה איז געווען אינגעקוועטשט אויף א קליינעם שטח אויף דרום־מזרח פונעם מארק־פלאץ, לעבן דער שטאט־מויער. די דאזיקע געטא האט געהאט א טויער, וואס מע פלעגט ביינאכט פארמאכן צוליב זיכערקייט־טעמים. דער טויער האט ארויסגעפירט צו דער רוסישער גאס. מיטן וואקסן פון דער קהילה איז אלץ ענגער געווארן אין געטא. אבער אין די נישט־יידישע טיילן פון דער שטאט איז די ענגשאפט אויך געווען גרויס. איז דעריבער אין לעמבערג תמיד געפירט געווארן א פארביסענער קאמף פאר א שטיקל פלאץ אויפצובויען א הויז.

יידן פלעגן שיקן שתדלנים אין די הויכע פענצטער, אויסקויפן זיך מיט

געלט ביי אַלע צדדים און אויף אַזאַ אופן פלעגן זיי זיך דערהאַלטן ביים וואוינערעכט אין דער שטאָט.

אַ כאַראַקטעריסטישער ביישפיל פונעם דאָזיקן קאַמף איז דער יעזואיטן־פּראָצעס, וואָס האָט געדויערט פון 1603 ביז 1613 און האָט ביי די יידן אין לעמבערג איבערגעלאָזט די לעגענדע פון „דער גילדענער רויז", וואָס האָט זיך אין דער מסורה דערהאַלטן ביז דער לעצטער צייט. וועגן דאָזיקן פּראָצעס האָט נאָך פריער געשריבן גבריאל סוכיסטאָוו. ער האָט זיך אָבער סומך געווען בלויז אויף יידישע מקורות, דער עיקר אויפן פּנקס פון דער „גרויסער" שול. באַלאַבאַן האָט דעם גאַנצן ענין אויסגעפּאַרשט אויך פון די נישט־יידישע קוועלן. גאָר וויכטיקע מאַטעריאַלן האָט ער געפונען אינעם אַרכיוו פון די יעזואיטן.

די געשיכטע פונעם פּראָצעס, הויבט זיך אָן אַזוי: אין יאָר 1580 האָט דער לעמבערגער מוכסן ר' יצחק בן־נחמן (נחמנאָוויטש) אָפּגעקויפט ביי דער שטאָט־פאַרוואַלטונג אַ שטח אויף דער יידן־גאַס. דער קעניג סטעפאַן באַטאָרי האָט געגעבן זיין הסכמה אויף דער דאָזיקער קניה. דער שטאָט־ראָט האָט ר' יצחקן דערלויבט צו בויען אַ הויז. האָט ער טאַקע אויפגעבויט דאָס הויז, אָבער אויפן הויף האָט ער נאָך צוגעבויט אַ נייע שול. בויען אַ שול איז אין יענע צייטן געווען פאַרבונדן מיט פאַרשיידענע שווערישקייטן. דאָס ערשטע האָט מען געדאַרפט באַקומען אַ דערלויבניש פונעם בישאָף און דער ערצבישאָף פון לעמבערג, וואָס האָט געהאָט צו זאָגן איבערן ענין, האָט ר' יצחקן בפירוש אָפּגעזאָגט די דערלויבניש. ר' יצחק האָט אָבער געשטעלט אויף זיך. זיין השפּעה ביים קעניג איז געווען זייער גרויס. האָט ער די שול אויפגעבויט און זי איבערגעגעבן אין רשות פון דער קהילה. די אַלטע שול איז שוין געווען צו קליין פאַר דער צעוואַקסענער קהילה. איז טאַקע ר' יצחקס נייע שול, וואָס האָט שפּעטער באַקומען דעם נאָמען די „טורי־זהב שול" געווארן די הויפּט־שול פון דער לעמבערגער געטאָ (זי איז געשטאַנען ביז דער לעצטער צייט אויף בלאכאַרסקע גאַס 27). זינט דעם יאָר 1604 האָבן דאָרט אמטירט קהל און די דיינים.

אין יאָר 1602 זיינען קיין לעמבערג געקומען די יעזואיטן און זיי האָבן דאָרט געוואָלט אויפבויען אַ קלויסטער און אַ שולע. זיי האָבן געפאָדערט פונעם שטאָט־ראָט אַ שטח באָדן פאַר זיך. אָבער דער שטאָט־ראָט האָט די יעזואיטן נישט געוואָלט האָבן ביי זיך אין שטאָט, האָט ער זיי אָפּגעזאָגט דעם באָדן. זיינען די יעזואיטן אַוועק צום קעניג און געמסרט דעם שטאָט־ראָט, הלמאי ער האָט יידן אומלעגאַל פאַרקויפט דעם פּלאַץ ר' יצחק בן־נחמנען, מחמת דער פּלאַץ איז געווען דאָס אייגנטום פונעם קעניג און נישט פון דער שטאָט. אין שייכות מיט דער דאָזיקער מסירה איז אויך אַרויס די צרה מיט דער שול, וואָס איז געבויט געוואָרן אָן דעם ערצבישאָפס דערלויבעניש.

אין פוילן האָט שוין דעמאָלט געהערשט אַן אַנדערער מלך (זיגמונט דער דריטער) און ר' יצחק אַליין איז שוין אויך געווען אַ שוכן עפּר. ביים

קעניג זיגמונט זיינען די יעזואיטן געווען גרויסע חשובים, און ער האָט אין יאָר 1606 אַרויסגעגעבן אַ דעקרעט, אַז די זין פון ר' יצחקן: ר' מרדכי און ר' נחמן דאַרפן אָפּגעבן די שול צו די יעזואיטן.

ר' יצחקס זין האָבן אויסגעפאָלגט דעם קעניגס באַפעל, זיי האָבן אָבער דערקלערט, אַז זיי וועלן קיינעם נישט דורכלאָזן דורך זייער הויף. אַזוי ווי דער אייגציקער דורכגאַנג צו דער שול האָט געפירט דורך ר' יצחקס הויף, האָבן די יעזואיטן פאַקטיש נישט געקאָנט איבערנעמען דעם באַזיץ פון דער שול.

ס'איז אַוועק אַ ווייטערדיקע סדרה פון פּראָצעסן, ווָאס האָבן זיך געשלעפּט ביזן יאָר 1613. דעמאָלט האָבן זיך די דריי צדדים: די יעזואיטן, דער שטאָט־ראָט און די יידן, פאַרגלייכט און די יידן האָבן, ווי אַלע מאָל, געמוזט באַצאָלן אַ גרויסן סכום אויסקויף־געלט און פאַרן דאָזיקן געלט האָט די שטאָט געגעבן די יעזואיטן אַן אַנדערן פּלאַץ. די שול איז געבליבן ביי יידן. נאָך פיר און אַ האַלב יאָר פאַרמאַכט זיין, איז זי ווידער געעפנט געוואָרן.

צו דער ווידערערעפנונג פון דער שול, ווָאס איז פאָרגעקומען שבת נאָך פּורים שנת שפ"ט (1609), האָט מען געלייענט דעם „שיר הגאולה", ווָאס ר' יצחק הלוי, דער עלטערער ברודער פונעם טורי־זהב האָט ספּעציעל אָנגעשריבן צו דער פייערונג. דעם דאָזיקן שיר האָט מען זינט דעמאָלט יעדעס יאָר געלייענט אין דער שול ביז צו אונזערע צייטן. אויך איז ביים פאַלק אויפגעקומען אַ לעגענדע, אַז די שול איז אָפּגעראַטעוועט געוואָרן דורך דער „גילדענער רויז" (די פרוי פון ר' נחמנען), ווָאס זאָל האָבן מקריב געווען איר לעבן פאַר דער שול. די דאָזיקע לעגענדע האָט אָנגעהאַלטן ביז צו אונזערע טעג און פרומע וויבער פלעגן אין אַלע צייטן צינדן ליכט אויף רויזעס קבר. אָבער די היסטאָרישע מקורות באַשטעטיקן נישט דעם אמת פון דער דאָזיקער לעגענדע. לויט זיי האָט רויזע דערלעבט ביז אַ טיפער עלטער. זי האָט איבערגעלעבט איר מאַן און נאָך זיין פּטירה האָט זי צוזאַמען מיט איר זון געפירט דעם מאַנס פאַרצווייגטע געשעפטן.

חוץ ר' יצחק בן־נחמנס משפּחה, ברענגט באַלאַבאַן אין זיין בוך אַ בריטע גאַלעריע פון אַמאָליקע לעמבערגער יידישע משפּחות, ווָאס האָבן בייגעטראָגן צום אויפבלי פון לימוד התורה אין דער דאָזיקער שטאָט. אַזוי, למשל, זיינען די צוויי זין פון ר' שמואל הלוי געווען גרויסע לומדים. דער עלטערער ר' יצחק (דער זעלביקער, ווָאס האָט אָנגעשריבן דעם „שיר הגאולה") איז געווען רב אין כעלמנע און האָט אָנגעשריבן דעם ספר „שיח יצחק". דער יינגערער ר' דוד איז געווען רב פון דער פאָרשטאָטישער קהילה אין לעמבערג. ער איז דער מחבר פונעם „טורי זהב".

ביים סוף פונעם 16־טן י"ה האָט אין לעמבערג געלעבט ר' יהושע פאָלק הכהן. ער האָט דאָרט אָנגעפירט מיט אַ גרויסער ישיבה, ווָאס האָט אַרויסגעגעבן אַ סך גאונים, רבנים און לומדים. אויך אַן אינטערעסאַנטן פּרט צו דער ביאָגראַפיע פון ר' מאיר בן גדליה פון לובלין (דער מהר"ם) ברענגט

באַלאַבאַן אין זיין בוך. לויט דעם פּנקס פון דער אַלטער שול, וואָס גבריאל סוכיסטאָוו האָט אים באַאַרבעט, איז דער מהר"ם אין די יאָרן 1599—1613 געווען לעמבערגער רב. ער האָט געהאַט אַ סיכסוך מיטן פּרנס אברהם שרענצל כהן ראַפאַפּאָרט און דער סוף איז געווען, אַז דער מהר"ם האָט פאַרלוירן דאָס לעמבערגער רבנות און איז פאַרטריבן געוואָרן פון דער שטאָט. ער איז צוריקגעפאָרן קיין לובלין, וואו ע איז געווען רב ביז צו זיין פּטירה אין יאָר 1616.

די דאָזיקע ידיעה וועגן מהר"ם האָט דער ערשטער געבראַכט סוכיסטאָוו. נאָך סוכיסטאָוון האָבן עס איבערגעחזרט שלמה בובער, ד"ר יחזקיאל קאַראַ און אויך באַלאַבאַן. מען מוז זיך אָבער באַציען מיט גרויס פאָרזיכטיקייט צו אָט דער ידיעה, ווייל דער מקור איז נישט קיין זיכערער און האַרקאַווי האָט בשעתו אויסגעדרוקט אַ באַוואָרעניש מכוח דעם אמת פון דער גאַנצער מעשה.

די פאָרשטאָטישע קהילה איז — ווי עס איז שוין דערמאָנט געוואָרן — געווען די עלטערע פון די צוויי לעמבערגער קהילות. אויף איר שטח האָט זיך אויך געפונען דער בית עולם, וואָס איז געווען אַ בשותפותדיקער.

אין געוויסע פּרטים זיינען די לעבנס־באַדינגונגען אין דער פאָרשטאָט געווען פאַר יידן גינציקערע ווי אין שטאָט. ערשטנס, איז אין דער פאָרשטאָט די ענגשאַפט נישט געווען אַזוי גרויס ווי אין שטאָט. צווייטנס, זיינען די יידן פון דער פאָרשטאָט געווען אונטערגעוואָרפן אונטער דער יוריסדיקציע פונעם סטאַראָסטע און נישט (ווי די שטאָטישע) פונעם לעמבערגער שטאָט־ראט. מיטן סטאַראָסטע איז אַלע מאָל געווען לייכטער דורכצוקומען.

דערפאַר אָבער זיינען די זיכערקייט־באַדינגונגען געווען אַ סך ערגער אין דער פאָרשטאָט. די יידן־גאַס איז דאָרט געשטאַנען אָפן פאַר כלערליי אָנפאַלער, ווי שילער, האַנטווערקער־יונגען, אָדער שיכורע שליאַכטיטשעס, וואָס פלעגן אָנפאַלן אויף יידן, זיי שלאָגן און באַרויבן. אויך אין אַ מלחמה־צייט, וען דער שונא האָט זיך אַרונטערגערוקט אונטער לעמבערג, איז די פאָרשטאָט גלייך געווען פאַר אים דער ערשטער קרבן. פלעגן זיך טאַקע זייער אָפט די פאָרשטאָטישע יידן שיצן אין די טויערן פון דער שטאָט, אויפן שטח פון דער שטאָטישער געטא. וען זיי פלעגן זיך נאָך אַזאַ צייט פון סכנה אומקערן אַהיים, פלעגן זיי שוין זייערע הייזער מער נישט געפינען. זייערע הייזער און די שול זיינען אַוועק מיטן רויך.

די פאָרשטאָטישע קהילה איז געווען אַרעמער, ווי די שטאָטישע. דאָרט האָט דאָס רוב געלעבט דער פראָסטער עולם. זי האָט אויך נישט געשפּילט קיין ראָלע אין דעם קולטור־רעליגיעזן אויפבלי פון די לעמבערגער יידן.

דער צווייטער טייל פונעם בוך „די קהילה" איז זייער אַ וויכטיקער צושטייער צו דער געשיכטע פון דער יידישער אויטאָנאָמיע אין פוילן אינעם 16־טן און 17־טן י"ה. די לעמבערגער קהילות זיינען לויט זייער אַרגאַניזאַציאָנעלן געבוי געווען ענלעך צו די אַנדערע קהילות אין פוילן. דאָס איז געווען דערפאַר, וואָס די אַרגאַניזאַציע פון די קהילות האָט זיך געשטיצט

אויף די געגערַאל־פּריוויילעגיעס, וואָס זיינען געווען בשותפותדיקע פּאַר אַלע יידן אין פּוילן. פונדעסטוועגן זיינען קלייניע דיפּערענצן אינעם געבוי פון פּאַרשיידענע קהילות יאָ געווען און באַלאַבאַן האָט זיך באַמיט צו געפינען און צו וויזן די דאָזיקע אונטערשיידן צווישן די לעמבערגער קהילות און די אַנדערע גרויסע קהילות אין פּוילן.

אין יענער צייט זיינען די קהילות פונקט אַזוי ווי די שטאָט־פּאַרוואַל־טונגען באַהערשט געווען פון אַליגאַרכיעס. פּרנסים, טובים און גבאים האָבן פּעסט געהאַלטן דאָס יידישע לעבן אין זייער הענט. קעגן זייער ווילן האָט אַ ייד נישט געקאָנט טאָן קיין שום זאַך.

לויטן געזעץ האָבן אַפילו יעדעס יאָר געמוזט פּאַרקומען וואַלן, אָבער קיינמאָל האָט זיך נישט געטראָפן, אַז מענטשן מחוץ פון דער קהילשער קליקע זאָלן אויסגעווײַלט ווערן. אַ שטאַרקע בייטש אין די הענט פון די קהילה־אַליגאַרכיעס קעגן דעם פשוטן עולם איז געווען דאָס רעכט פון חזקה. אויב אַ ייד האָט געוואָלט זיך באַזעצן אין אַ שטאָט, האָט ער געמוזט פון דער קהילה באַקומען אויף דעם אַ חזקה. אויב ער האָט געוואָלט נעמען אַן אַרענדע אָדער עפענען אַ געשעפט, האָט ער אויך געדאַרפט אויף דעם באַקומען אַ חזקה. אַזוי אַרום האָט די קהילה קאָנטראָלירט דאָס גאַנצע יידישע לעבן. אויב נאָך צוגעבן, אַז אין די הענט פון די פּרנסים איז געלעגן דאָס רעכט אַרײַנצולייגן אַ ווידערשפּעניקן אין חרם אַריין, ווערט שוין אינגאַנצן קלאָר די מאָס פון דער מאַכט, וואָס די קהילה־לייט האָבן געהאַט איבער דעם פּאָלק.

די קהילה־פּירער זיינען דאָס רוב געווען מיטגלידער פון די גבירישע משפּחות. זייערע אַמטן פלעגן אַריבערגיין בירושה פון פּאָטער צו זון. אַ סך פון זיי פלעגן אָפילו ברענגען פּערזענלעכע קרבנות לטובת הכלל. וועז עס פלעגט אָבער זיך טרעפן אַ נישט ערלעכער אָדער אַ שלעכטער פּרנס, איז נישט געווען וואָס מקנא צו זיין די יידן פון זיין קהילה.

די הויפּט־אויפגאָבן פון דער קהילה זיינען געווען: די פונאַנדערטיילונג און דאָס איינמאָנען די שטייערן ביי יידן, משפּט, זאָרג פאַר רעליגיעזע באַ־דערפנישן, לימוד התורה און צדקה.

דאָס איינזאַמלען די שטייערן איז מיט דער צייט, ווען די שטייער־לאָסט איז געוואָקסן, געווארן אַ ביז גאָר שוערע פליכט, וואָס האָט געדריקט די קהילות און סוף כל סוף זיי דערפירט צום עקאָנאָמישן חורבן.

די אַרגאַניזאַציע פונעם יידישן משפּט איז געווען אַט די: שטרייט־פּראָגן צווישן יידן האָט געמשפּט דאָס קהילהשע בית־דין; אויב דער אָנקלאָגער איז געווען אַ קריסט און דער אָנגעקלאָגטער אַ ייד, האָט דעם משפּט געפירט דער א. ג. יידן־ריכטער מיט יידישע דיינים ווי אַסעסאָרן. דער יידן־ריכטער איז געווען אַ קריסט, אַ שליאַכטיטש, באַשטימט אויף זיין אָמט דורכן וואַיע־וואָדע; אַ ייד האָט אַ בירגער געדופן צום שטאָט־געריכט און אַ שליאַכטיטש צום גראָד־געריכט. אין גרעסערע פּראָצעסן האָט געמשפּט דער וואַיעוואָדע אַליין. ער איז אויך געווען די אַפּעלאַציע־אינסטאַנץ פאַר די אַלע פּריער

אויסגערעכנטע געריכטן. ספּעציעל פֿריוויליגירטע יידן, וואָס דער קעניג האָט באַוואָרנט פֿאַר זיך דאָס רעכט זיי צו משפּטן, האָבן נישט געקאָנט גערופֿן ווערן צו קיין שום פון די אויסגערעכנטע געריכטן. זיי האָט געמשפּט דער קעניג אַליין.

כאָטש די מאַכט פון די פֿרנסים איז געווען אַזוי גרויס, איז פונדעסטוועגן כסדר אָנגעגאַנגען אַ שטילער קאַמף פונעם פֿאָלק קעגן די קהילה־לייט. אַן ענלעכער קאַמף פלעגט אויך אָנגיין ביי די קריסטן קעגן די שטאָט־פֿאָטערי־ציער, וואָס האָבן געהאַלטן די מאַכט אין די שטעט. די בירגער האָבן דאָן אויסגעקעמפט אַ געוויסע הנחה, וואָס איז באַשטאַנען אין דעם, אַז ס׳איז געשאַפֿן געוואָרן אַ שטאָט־רעכט פון פופציק מאָן מיט אַ רעגענט בראש. דער דאָזיקער רעגענט איז געווען אַ מין טריבון, אַ וואָרטזאָגער פונעם פּשוטן פֿאָלק. דער יידישער פֿאָלקס־מענטש האָט אָזאַ ברייטע הנחה נישט אויסגע־קעמפט. נאָר פונדעסטוועגן האָט ער דאָך עפּעס דערגרייכט. אין פּנקס פון דער זשאלקעווער קהילה איז פֿאַרשריבן אַ געזעץ, טראָנספערירט פון לעמ־בערגער קהל, ד. ה. פון דער אויבערשטער אינסטאַנץ (וואָס באַווייזט, אַז דאָס זעלביקע האָט עקסיסטירט אויך אין לעמבערג), וועגן דער שאָפונג פונעם נייעם אָמט פון נאָמן. לויטן דאָזיקן געזעץ דאַרפן די עלטסטע פון דער קהילה אויסקלייבן פון צווישן דעם פֿאָלק אַ קלוגן מאָן, וואָס זאָל קאָנ־טראָלירן די הכנסות און די הוצאות פון דער קהילה. אים, דעם נאָמן, דאַרפן געהאָרכן די צענזאָרן, וואָס באַשטימען די גרויס פון די שטייערן און אויך די איינמאָנערס. אים דאַרפן צוגעשטעלט ווערן אַלע חשבונות. אים מוז אָפּילו דער פֿרנס חודש (ראש הקהל) אָפּגעבן חשבון פון אַלע הוצאות.

מיט דער צייט איז אָבער דער דאָזיקער אָמט פון נאָמן פֿאַרקריפּלט געוואָרן. דער נאָמן איז פֿאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ קהילה־אָנגעשטעלטן, וואָס האָט געטאָן דעם רצון פון זיינע באַלעבאָטים, די פֿרנסים.

דער דריטער טייל פונעם ווערק, „דאָס לעבן", איז דער סאָמע אינטע־רעסאַנטער. דאָ ווערט אין אַ ברייטן פֿאַרנעם געשילדערט דאָס טאָג־טעגלעכע און יום־טובדיק לעבן פונעם יידישן לעמבערגער פֿאָלקס־מענטשן. די עיקר־דיקע פֿרנסה פונעם יידן איז ביים סוף פונעם 16־טן י״ה געווען דאָס וואוכער־געשעפט. מסחר איז שוין געווען באַגרענעצט פֿאַר יידן און מלאכה איז אין אַלע צייטן געווען מאָנאָפּאָליזירט דורך די קריסטלעכע צעכן. דאָס געבן הלוואות אויף משכנות אָדער אויף וועקסלען איז געווען אָפּן פֿאַר יידן. עס איז אָבער ווייט נישט אמת, אַז בלויז יידן האָבן זיך פֿאַרנומען מיט דער דאָזיקער פֿראָפּעסיע. והא ראיה, פון די רשימות פון חובות, וואָס די קהילה האָט געהאַט צו צאָלן, איז צו זען אַז אירע בעלי חובות זיינען ס׳רוב געווען קלויסטערס און אָנדערע קירכלעכע אָנשטאָלטן, וואָס פלעגן נעמען גאָנץ געזאָלצענע פּראָצענטער פֿאַר זייערע הלוואות.

אָרענדעס פון מלוכישע און שטאָטישע שטייערן און אָנדערע הכנסות, זיינען צוגענגלעך געווען בלויז פֿאַר רייכע יידן. ערשטנס, צוליב דעם גרויסן קאָפּיטאָל, וואָס ס׳איז נייטיק געווען, כדי צוקומען צו אָזאַ געשעפט. צווייטנס,

מחמת דעם געזעץ פון חזקה. די דאזיקע געשעפטן האבן געהאלטן אין זייערע הענט די קהילה־לייט און זיי האבן קיין נייעם מענטש נישט צוגעלאזט.

אויפן געביט פון מסחר איז אין לעמבערג, פונקט ווי אין אלע אנדערע גרעסערע שטעט פון פוילן, במשך אלע צייטן אנגעגאנגען א שארפער קאמף. די בירגער האבן אנגעוואנדן אלע מיטלען, כדי ארויסצושטויסן פון האנדל די יידישע קאנקורענטן. יידן ווידער האבן זיך פארטיידיקט ווי זיי האבן געקאנט.

אינעם 15־טן י"ה האבן לעמבערגער יידן געפירט אן אומגעשטערטן האנדל מיט כלערליי סחורות, דער עיקר: אקסן, בשמים, טעקסטיל־סחורות, פעלצן און פעלן (לעדער). די קריסטלעכע סוחרים האבן מיט קנאה זיך צוגעקוקט צו יידישער עשירות און גענומען זוכן מיטלען ארויסצושטויסן די יידן פון האנדל. דורך צווייערליי וועגן איז אין יענער צייט געפירט געווארן דער מסחר אין לעמבערג: פון מזרח האט מען אריינגעבראכט אזעלכע סחורות, ווי פעלצן, פעלן, אקסן א.א., פון מערב — טעקסטיל, געווירצן וכד'. דער מזרח־וועג איז געווען שטארק אומזיכער צוליב די טאטערן, קאזאקן און סתם גזלנים, וואס האבן זיך דארט געפונען און בארויבט די סוחרים. דער וועג פון מערב איז געווען נישט אן ערך זיכערער. האבן די קריסטלעכע סוחרים געוואלט פאר זיך מאנאפאליזירן דעם מערבדיקן האנדל און פאר די יידן איבערלאזן דעם אומזיכערן מזרח.

אין 16־טן י"ה האט די שטאט טאקע אויסגעקעמפט פאר זיך די פריווי־לעגיע פון האנדל. דער יידישער מסחר איז אונטערגעשניטן געווארן. נאר פונדעסטוועגן האבן זיך יידן נישט אונטערגעגעבן. לעגאל אדער אומלעגאל האבן זיי ווייטער געפירט זייער האנדל. זיי האבן מיט דער שטאט געשלאסן ספעציעלע אפמאכן, אויפן סמך פון וועלכע ס׳איז יידן דערלויבט געווארן צו האנדלען מיט געוויסע סחורות. די אפמאכן האבן פארשטייט זיך געקאסט א סך געלט. אין שטאט האבן יידן נישט געטארט פארקויפן קיין אלקאהאל־משקאות. אויף דער פארשטאט זיינען אבער פארא געווען א סך יידישע שענקען. ס׳איז אינטערעסאנט דערביי צו באמערקן, אז די שליאכטע האט אלע מאל געשטיצט די יידן אינעם קאמף פאר האנדלס־רעכט. ביי יידן פלעגט מען שטענדיק קויפן די זעלביקע סחורות פאר א ביליקערן מקח.

מלאכה איז פאר יידן געווען נאך מער באגרענעצט ווי דער מסחר. די קריסטלעכע צעכן זיינען אויף דעם געביט געווען די אייניציקע באלעבאטים און זיי האבן נישט אנגענומען קיין יידן. פונדעסטוועגן האט זיך שוין אין די גאר אלטע צייטן געשאפן א יידישע מלאכה. אפגערעדט פון אזעלכע ריין יידישע מלאכות, ווי שניידערס, מנקרים, קצבים, וואס האבן געארבעט אויס־שליסלעך פאר יידן און האבן מחמת רעליגיעזע טעמים געמוזט זיין יידן, אבער מיר טרעפן אויך אזעלכע יידישע בעלי־מלאכות, ווי גאלדשמידן, שמוקלערס, זילבערבערענערס, מוזיקאנטן א.א. זיי האבן שטענדיק געמוזט זיך אויסקויפן ביי די צעכן, כדי מען זאל זיי לאזן ארבעטן.

א סך יידן האבן זיך באשעפטיקט מיט מעקלעריי. דער יידישער מעקלער

(פאַקטאָר) איז אין פּוילן געווען אַ שם דבר. יעדער אָנגעזעענער שליאַכטיטש האָט ביי זיך געהאַט אַ פאַקטאָר, וואָס האָט זיך אַרום אים געדרייט. שוין אָפּגערעדט פון מאַגנאַטן, וואָס האָבן געהאַט גאַנצע מחנות פאַקטאָרן. אַ פאַקטאָר ביים קעניג איז געווען אַ גאַנצער יחסן. ער פלעגט באַקומען ספּע־ציעלע שוץ־בריוו און קיינער חוץ דעם קעניג האָט אים נישט געקאָנט משפּטן.

וועגן דער פּראַגע פון זיכערקייט דאַרף נאָך גערעדט ווערן, אַז כאָטש די לאַגע אויפן דאָזיקן געביט איז אין דער שטאָטישער געטאָ געווען בעסער ווי אויף דער פּאָרשטאָט, האָבן די שטאָטישע יידן אויך געהאַט אויסצושטיין גרויסע צרות. די שילער־געלויפן און אָנפאַלן פון שיכורע סאָלדאַטן זיינען גאַנץ אָפט פּאָרגעקומען אויך אין דער שטאָט. אַ גרויסן חורבן פלעגן אָנמאַכן שריפות, וואָס פלעגן נישט זעלטן אויסברעכן סיי אין שטאָט און סיי אויף דער פּאָרשטאָט.

כדי צו האָבן אַ בעסערע מעגלעכקייט זיך צו באַשיצן, האָבן אין די שפּעטערדיקע צייטן ביידע לעמבערגער קהילות זיך צוזאַמענגערעדט און געשאַפן אַ בשותפותדיקן קאָמיטעט, וואָס האָט געהאַט די אויפגאַבע צו קאָארדינירן די שוץ און הילף־אַרבעט און אָנשטעלן בשותפותדיקע שתדלנים (אין אַמטלעכן לשון הייסן זיי סינדיקעס), וואָס זאָלן אין אַן עת צרה קאָנען אָפּשרייַען אַ גזירה. דאָס שאָפן דעם דאָזיקן קאָמיטעט איז געווען דער ערשטער טריט צו דער פאַראייניקונג פון ביידע קהילות, וואָס איז געקומען ערשט מיט עטלעכע יאָרהונדערטער שפּעטער.

„לעמבערגער יידן ביים איבערבראָך פון 16־טן און 17־טן יאָרהונדערט“ איז אַ שלימות׳דיק ווערק פון אַ רייפן געלערנטן, וואָס האָט שוין באַווייזן צו סטאַביליזירן זיין מעטאָד אין דער פּאָרשונג און זיין אָריגינעלן אופן פון שרייבן. אין דער פּאָרשונג איז באַלאַבאַן שטאַרק אָפּגעהיט. דער דאָקומענט, נאָך דעם ווי ער האָט אים געגעבן דורכקאָנטראָלירט און פעסטגעשטעלט זיין גלויבנסווערדיקייט, איז פאַר אים אַ הייליקייט. ער באַארבעט דעם דאָקומענט אין אַ גראדער ליניע, ער לייענט פון אים אַרויס דאָס, וואָס ער זאָגט און לאָזט זיך נישט אויף קיין אומזיכערע וועגן פון זייטיקע ספּעקולאַציעס. אין זיין שרייבן שאָפט באַלאַבאַן דעם סינטעז פון אַן אָהריותדיקן וויסנשאָפטלער און קינסטלער. פונעם טרוקענעם מאַטעריאַל, וואָס ער האָט געפונען אין זיינע דאָקומענטן, קלעפט ער אויס אַ לעבעדיק בילד. אונטער זיין פּעדער לעבן אויף די פּערזאָנען פון אַמאָל און עס לעבט אויך אויף די סביבה.

ס׳איז אַ סברה, אַז אויך באַלאַבאַנען האָט געמיינט ד״ר יצחק שיפּער, בעת ער האָט קריטיקירט די יידישע היסטאָריקער, למאי זיי זיצן שטייף און אומבייגעוודיק איבער די דאָקומענטן און לאָזן נישט צו קיין שום (ווי ער האָט עס אָנגערופן) סינטעז. איז אָבער איצט שוין קלאָר, אַז וואָס ס׳איז שייך באַלאַבאַנען איז שיפּער געווען אַ שפּאָר ביסל נישט געראָטן. כאָטש פון דער צווייטער זייט האָט שיפּער זיך געקאָנט דערלויבן אַזאַ זאָג. ער, שיפּער, איז עס געווען דער, וואָס האָט פון עפּעס אַ געפונענער רשימה

פון געציילטע קאָפשטייערן געקאָנט צוזאַמענשטעלן גאַנצע סטאַטיסטיקעס פון יידן אין פוילן. באַלאַבאַן איז צו אַזאַ חריפות נישט דערגאַנגען און אפשר האָט ער זיך גאָר פאַר דעם געהיט, ווייל ער האָט געוואוסט, אַז אויף אַזאַ מין וועג קאָן מען לייכט נכשל ווערן. באַלאַבאַן האָט געשטרעבט צו דעם, אַז זיינע ווערק זאָלן זיין אויף אַלע הונדערט פּראָצענט פאַרלעסלעך און דאָס האָט ער טאַקע דערגרייכט.

נאָר פונדעסטוועגן מוז מען למען האמת צוגעבן, אַז באַלאַבאַנס אָפּגע־היטנקייט, זיין פּוריטאַניזם האָט גורם געווען געוויסע בלויזן, וואָס לאָזן זיך באַמערקן אין זיין ערשטן גרויסן ווערק. אָט טאַקע די פּראָגע פון סטאַטיס־טיקעס. באַלאַבאַן גיט נישט אָן קיין שום צאָלן פון יידן, וואָס האָבן געלעבט אין די ביידע קהילות. אמת, ער האָט אויף דעם נישט געפונען קיין בפירושע דאָקומענטן. אָבער פון די אַנדערע מאַטעריאַלן איז דאָך מעגלעך געווען אויסצוגעפינען בערכדיקע צאָלן, וואָס וואָלטן שטאַרק געהאָלפן בעסער צו פאַרשטיין די לאָגע פון די יידן אין יענע צייטן.

אין די שפּעטערדיקע ווערק איז באַלאַבאַן שוין אַ ביסל מער עלאַסטיש. ער באַנוצט זיך אָפילו מיטן פאַרגלייך־מעטאָד, ווען עס האַנדלט זיך וועגן פּראָגן וואָס ער קאָן נישט פאַרענטפערן מיט דירעקטע דאָקומענטן. נאָר אינעם ערשטן בוך איז ער נאָך ווייט פונעם דאָזיקן מעטאָד. אָט שטעלט זיך למשל אַן אומקלאָרע פּראָגע וועגן דער קאָמפּעטענץ אין די משפּטים פון קריסטן קעגן יידן. פון דער פּראַקטיק איז באַוואוסט, אַז די דאָזיקע קאָמ־פּעטענץ איז געלעגן אין די הענט פונעם וואָיעוואָדע, וואָס האָט באַשטימט דעם יידן־ריכטער. איז אָבער פאַראַן אַ דעקרעט פון קאָזימיעזש דער יאַגעל־לאָנער פונעם יאָר 1453, וואו עס שטייט געשריבן, אַז די דאָזיקע קאָמפּעטענץ געהערט צום סטאָראָסטע אָדער צום וואָיעוואָדע. דאָס מיינט, אַז דער סטאָ־ראָסטע איז אויפן ערשטן אָרט. אויב אַזוי, טאָ פאַרוואָס האָט דעם יידן־ריכטער באַשטימט דער וואָיעוואָדע און נישט דער סטאָראָסטע? די דאָזיקע פּראָגע קאָן באַלאַבאַן נישט פאַרענטפערן און ער לאָזט זי איבער אַן אומקלאָרע, כאָטש מיט דער הילף פון אַ פאַרגלייך־מעטאָד וואָלט ער זי אפשר טיילווייז געקאָנט אויפקלערן. נאָר נישט געקוקט אויף די קליינע בלויזן איז נישט פאַראָן קיין שום ספק, אַז „די לעמבערגער יידן ביים איבערבראָך פון 16־טן און 17־טן י"ה" איז דאָס איינציקע אָנערקענטע מקורותדיקע ווערק וועגן אַלט־יידישן לעמבערג.

מיטן דאָזיקן בוך האָט באַלאַבאַן נישט אָפּגעשלאָסן זיינע פאַרשונגען וועגן לעמבערג. להפך, וואָס מער ער האָט זיך פאַרטיפט אין די אַקטן פון די אַלטע לעמבערגער אַמטן, אַלץ מער האָט עס אים אַריינגעצויגן און אַלץ מער ידיעות האָט ער געפונען. ווי אַ פּועל יוצא פון די דאָזיקע וויטערדיקע פאַרשונגען זיינען זיינען נאָכגעקומען אַ גרעסערע צאָל אַרבעטן וועגן לעמ־בערג אינעם 18־טן און 19־טן י"ה. פון אָט די אַרבעטן דאַרף מען דער־מאָנען אַזעלכע ווי „לעווקא באַלאַבאַן, דער פּרנס חודש פון לעמבערגער קהל ביים סוף פונעם 18־טן י"ה" (1095, פּוילישׁ), „דער אויטאָדאָפע אין

לעמבערג אינעם יאָר 1728״ (1911 — דייטש). אין דער צווייטער אַרבעט באַשרייבט באַלאָבאַן דעם קידוש־השם פון די צוויי ברידער ר׳ יהושוע און ר׳ חיים רייצעס, וואָס זיינען פאַרברענט געוואָרן אויפן שייטערהויפן ערב שבועות פון יאָר 1728 (ר׳ יהושוע האָט זיך נאָך פריער געגומען דאָס לעבן). די וויכטיקייט פון דער דאָזיקער אַרבעט איז באַשטאַנען אין דעם, וואָס אין איר ווערן דאָס ערשטע מאָל ציטירט אַמטלעכע קוועלן וועגן דעם דאָזיקן פֿראָצעס. סוכיסטאָוו, בובער און קאַראָ האָבן בשעתם געשריבן וועגן דעם אומקום פון די ברידער רייצעס. זיי האָבן זיך אָבער געשטיצט אויף מאַטעריאַלן פון די קהילה־פנקסים. האָבן פוילישע היסטאָריקער אַוועקגעמאַכט מיט דער האַנט זייערע באַשרייבונגען, מיט דער טענה, אַז דאָס אַלץ איז אַ לעגענדע, וואָרעם עס לייגט זיך נישט אויפן שכל, אַז אין דער תקופה פון דער אויפקלערונג, בעת עס האָבן זיך אויף דער וועלט שוין געהערט די שטימען פון די פראַנצויזישע ענציקלאָפּעדיסטן און פון די אַלע, וואָס האָבן געגרייט דעם באָדן פאַר דער פראַנצויזישער רעוואָלוציע, זאָל אין פוילן נאָך פאָרקומען אַן אַקט פון מיטלעלטערלעכן אָבסקוראַנטיזם.

האָט באַלאָבאַן אינעם לעמבערגער גראַד־ערכיט געפונען דעם אַריגינעלן באַשולדיקונגס־אַקט קעגן די רייצעסעס און אין דער כראָניק פון די יעזואיטן האָט ער געפונען אַ באַריכט פונעם פראָצעס. אויך עטלעכע קאָרעספאָנדענצן פון וואָרשע אין דער „פאַריזער צייטונג״ פון יענער צייט האָט ער אַריינגעצויגן, כדי צו באַפעסטיקן זיינע אויספירן. דאָס אַלץ האָט ער אַ וואָרף געטאָן פאַר די אויגן די געלערנטע פוילישע פאַרטיידיקער פון כלומרשטן פראָגרעס, און זיי זיינען אַנטשוויגן געוואָרן.

עס דאַרפן אויך דערמאָנט ווערן אייניקע אַרבעטן וועגן אַמאָליקע יידישע פֿערזענלעכקייטן אין לעמבערג: „ד״ר שמחה מנחם מיונה״, דער הויפּדאָקטער פון קעניג יאָן סאָביעסקי (1920 — פּוילישן), „ר׳ בצלאל בן הקדוש ר׳ נתן, דער מוכסן אין דער רייסישער מדינה״ (1920 — פּוילישן) און צום שלוס זיינע וויכטיקע מאַנאָגראַפיעס פון די לעמבערגער וואויין־קוואַרטאַלן, זייערע אַלטערטימלעכקייטן און הייזער.

דאָס ווערק „דער יידישער קוואַרטאַל, זיין געשיכטע און זיינע אַלטערטימלעכקייטן״ איז דערשינען אין יאָר 1909 (פּוילישן) ווי דער נומער 5־6 פון דער „לעמבערגער ביבליאָטעק״, אַרויסגעגעבן דורך דער „געזעלשאַפט פריינט פון לעמבערג״. דאָס דאָזיקע בוך האָלט 102 זייטן מיט פערציק בילדער און גיט לרוב אַ היסטאָרישע באַשרייבונג פון דער שטאָטישער געטאָ.

אין יענער צייט האָט זיך באַלאָבאַן שוין אינטענסיוו פאַרנומען מיט שטודירן די געשיכטע פון די אַלטע יידישע הייזער אין לעמבערג. אַ צאָל פון די לעמבערגער הייזער האָבן אויף זיך געטראָגן דעם חותם פון עטלעכע יאָרהונדערטער. זיי זיינען געווען די היימען פאַר אַ סך דורות, נישט זעלטן אַריבערגעגאַנגען פון קריסטלעכע הענט אין יידישע און דערנאָך צוריק פון

יידישע אין קריסטלעכע. באלאבאן האָט די מאַטעריאַלן וועגן די הייזער און די משפחות, וואָס האָבן דאָרט געלעבט, געזאַמלט מיטן געדאַנק אָנצושרייבן אַ גרעסער ווערק וועגן לעמבערג, אַ ווערק פון אַ קולטור־היסטאָריקער כאַראַקטער. אַ גרויסע הילף אין דער אַרבעט איז פאַר באלאבאנען געווען דאָס, וואָס אין יאָר 1911 איז ער דורך דער לעמבערגער קהילה באַשטימט געוואָרן ווי דער אָנפירער פון דער קאָמיסיע, וואָס האָט דורכגעפירט אויס־גראָבונגען אויפן אַלטן לעמבערגער בית־עולם. דער דאָזיקער בית־עולם איז שוין זינט דעם יאָר 1855 געווען פאַרמאַכט, אָבער אויפגעקומען איז ער דעמאָלט, אינאיינעם מיטן לעמבערגער יידישן ישוב. דאָרט זיינען געווען די קברים פון יענע יחידים און משפחות, וואָס באלאבאן האָט איצט געוואָלט אויפלעבן אין זיין ווערק.

אין יאָר 1911 האָט באלאבאן אין זיין אַרבעט „דער פאַרגעסענער מאָנומענט" (פוילישׁ) טאַקע געגעבן אַ ביסל פרטים וועגן דעם בית־עולם. אָבער זיין ווערק וועגן די לעמבערגער הייזער און משפחות איז דערווייל געבליבן בלויז אינעם פלאַן. דער אויסבראָך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט דעם דאָזיקן פלאַן צעשטערט. ערשט נאָך דער מלחמה האָט ער אָנגעהויבן צו פאַרעפנטלעכן אין דער לעמבערגער טאָג־צייטונג „כווילאַ" זיינע שילדערונגען פון די לעמבערגער הייזער. זיינען דאָס געווען פאַרכאַפּנדיקע באַשרייבונגען מיט אַזאַ שלל היסטאָרישע מאַטעריאַלן און קינסטלערישן רייַך, אַז זיי האָבן זיך טיף אינגעקריצט אין זכרון. אין יאָר 1921 איז דערשינען זיין אַרבעט „די מויער פון מיכאַלעוויטש אָדער אַפּענדיק" (דאָס הויז אויף רוסקע גאַס 16) (פוילישׁ), אָנהייבנדיק דעם 24־טן מאַי, 1925 ביז סוף מאַי, 1926 זיינען אין דער זעלביקער צייטונג דערשינען אין המשכים באלאבאנס ווייטערדיקע מאָנאָגראַפיעס פון לעמבערגער הייזער. זיי פלעגן זיך דרוקן אונטער די קעפלעך „די ברייטע גאַס", „פונעם נעכטיקן לעמבערג" א.א.

די דאָזיקע מאָנאָגראַפיעס, חוץ דער „מויער פון מיכאַלעוויטש", זיינען אין בוכפאָרם קיינמאָל נישט דערשינען און היות די יאָרגענג פון דער „כווילא" זיינען כמעט ווי נישט בנמצא, קאָן מען דרייסט זאָגן, אַז אַלע די אַרבעטן וועגן אַלטן לעמבערג האָלטן ביים פאַרלוירן גיין פאַר דער יידישער ליטעראַטור. מיר דוכט זיך, אַז עס וואָלט געווען אַ יושרדיקע אויפגאָבע פאַר די לעמבערגער לאַנדסמאַנשאַפטן צו מאַכן אַן אָנשטרענגונג און אויפזאַמלען וואָס עס לאָזט זיך נאָך, כדי עס אָפּצוראַטעווען פון אומקום.

דער פלאַן פון אַ קולטור־היסטאָריש וועלק וועגן לעמבערג איז נישט געגאַנגען אינגאַנצן לאיבוד. אין יאָר 1937 האָט באלאבאן געהאַט די מעג־לעכקייט אַרויסצוגעבן די געשיכטע פונעם לעמבערגער פאַרגעשריטענעם טעמפל, וואָס מע קאָן באַטראַכטן ווי אַ טיילווייזע רעאַליזירונג פונעם דאָזיקן פלאַן. אין באלאבאנס כתבים איז אינגעשלאָסן כמעט די פולע געשיכטע פון יידן אין לעמבערג. קאָן מען דעריבער מיט רעכט זאָגן, אַז ער איז דער היסטאָריקער פון זיין היים־שטאָט.

ג.

ד״ר באַלאַבאַן און דער לימוד פון יידישער רעליגיע אין די גאַליציש שולן פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה

דער מעמד פון יידישן רעליגיע־לימוד אין די עפנטלעכע שולן אין גאַליציע — סיי אין די פאָלקסשולן און סיי אין די גימנאַזיעס — איז קיינמאָל נישט געווען קיין געהויבענער. די הויפט־סיבה פונעם דאָזיקן טרויעריקן צושטאַנד איז געלעגן אי־נעם מאַנגל אין צוטרוי מצד דער יידישער באַפעל־קערונג צום לימוד גופא און צו זיין לערערשאַפט. דער מאַנגל אין צוטרוי איז געבוירן געוואָרן נאָך אין די צייטן פון קיסר יאָזעף דער צווייטער, בעת ס׳איז געשאַפן געוואָרן די ערשטע וועלטלעכע שול פאַר יידישע קינדער. פרומע יידן האָבן די דאָזיקע שול באַטראַכט ווי אַ גזירה, ווי אַן אָנשיקענישן, וואָס איז מסוגל אונטערצוגראָבן און פאַרניכטן דעם יידישן שטאַם. דער לימוד פון רעליגיע, וואָס איז דעמאָלט געשאַפן געוואָרן מיט דער אויס־רעכענונג, אַז ער זאָל דעם קינד געבן אַ ענענגדיקע יידישע דערציאונג, האָט אויף זיך געצויגן דעם הויפט־צאָרן פון די פרומע יידן, וואָס האָבן געטענהט, אַז יידישע אַפיקורסות איז פיל געפערלעכער פון פשוטער גויאישקייט.

די דאָזיקע נעגאַטיווע באַציאונג איז שפעטער אַריבערגעגאַנגען בירושה פון דור צו דור און זי האָט זיך פאַרוואַנדלט אין אַ ביטול־באַציאונג דעמאָלט, וען די יידישע מאַסן אין גאַליציע זיינען אַריבער צו דער וועלטלעכער קולטור. דאָס מוז מען טאָקע באַטראַכטן ווי אַ קוריאָזיטעט, וויל על פי שכל וואָלטן דאָך די אויפגעקלערטע מאַסן זיך געדאַרפט פאָזיטיוו באַציען צו אַזאַ לימוד. זיינען אָבער געווען אָט די צוויי וויטערדיקע פאַקטאָרן, וואָס האָבן אין דעם געשטערט. פון איין זייט האָבן די שול־אַרגאַנען נישט אַרויס־געוויזן קיין ענענגדיקע פאַרשטענדעניש פאַרן יידישן רעליגיע־לימוד, פון דער צווייטער זייט האָט די לערערשאַפט פונעם דאָזיקן לימוד נישט באַוויזן צו דערגרייכן די געהעריקע מדרגה אין איר פּעדאַגאָגישער און וויסנשאַפט־לעכער צוגרייטונג. האָט טאָקע דער יידישער רעליגיע־לימוד אין גאַליציע נישט געגעבן קיין שום פאָזיטיווע רעזולטאַטן.

פאַרמעגלעכערע און פרומע יידן האָבן זיך ווי עס איז געגעבן אַן עצה. די פרומע האָבן זייערע קינדער געשיקט נאָך דער עפנטלעכער שול אין חדרים אָדער תלמוד תורהס, די נאַציאָנאַל געשטימטע — אין די העברעאישע שולן. גאָר רייכע האָבן געוומען העברעאישע לערער אין שטוב אַריין. אָבער דער רוב יוגנט איז געוואָקסן אַן אַ יידישער דערציאונג. אָט אין דעם איז באַהאַלטן דער סוד, הלמאי עס זיינען אין גאַליציע אין די לעצטע יאָרן אויפ־געקומען אַ סך יידישע אינטעליגענטן, וואָס זיינען געווען גאַנץ פיינע דאָק־טוירים, אַדוואָקאַטן און אינזשיניערן, גלייכצייטיק אָבער פולשטענדיקע עמי הארצים אין יידישקייט און אין יידישן וויסן.

די ערשטע שולן פאר יידישע קינדער אין גאליציע, וואס זיינען געשאפן געווארן דורכן קיסר יאזעף דעם צווייטן און האבן אנגעהאלטן בסך הכל 20 יאר (1787 ביז 1806), האבן דעם השכלה־געדאנק גורם געווען מער רעה ווי טובה. דער הויפט־אנפירער פון די דאזיקע שולן איז געווען הערץ האמבערג און קיסר יאזעפס שולן אין גאליציע" (1906, פויליש). באלאבאן לעכן אופן שילדערט די דאזיקע געשטאלט באלאבאן אין זיין ארבעט „הערץ האמבערג און קיסר יאזעפס שולן אין גאליציע" (1906, פויליש). באלאבאן דערציילט דארט, אז האמבערג איז געווען א תלמיד פון משה מענדעלסאנען. ער האט געשטאמט פון פראג און האט געלערנט אין א ישיבה. דערנאך איז ער געווארן אן אפיקורס, איז אריבערגעפארן לערנען קיין בערלין און דארט האט ער זיך באקענט מיט משה מענדעלסאנען, וואס האט אים אריינגענומען צו זיך אין שטוב אריין ווי א לערער פאר זיינע קינדער.

ווען דער קיסר יאזעף האט געעפנט די יידישע שולן, האט ער האמבערגן באשטימט פארן אינספעקטאר פון די אלע שולן אין גאליציע. אויף אזא אופן האט האמבערג אריינבאקומען אין זיינע הענט א גאר גרויסע מאכט און ערשט דעמאלט האט ער אנגעהויבן צו ווייזן אויף וואס ער איז פעאיק. אזוי האט ער, למשל, אין יאר 1794 צוגעשטעלט דער עסטרייכישער רעגירונג א מעמאראנדום, אין וועלכן ער האט פארגעשטעלט יידן אין די שוואַרצסטע קאלירן. ער האט געפאדערט צו פארמאכן אלע ישיבות אין גאליציע. אויך דער טרויעריק באקאנטער שטייער פון ליכט־בענטשן, וואס די עסטרייכער האבן אינגעפירט אין גאליציע און וואס האט במשך צענדלינגער יארן אויף אזא דערנידערנדיקן אופן עקספלואטירט ז"י יידישע באפעלקערונג, איז אין א גרויסער מאס געווען האמבערגס ארבעט. ער האט פונעם דאזיקן שטייער געצויגן גרויסע הכנסות פאר זיך. ער איז נעמלעך געווען א שטילער שותף צו די פאכטערס פונעם שטייער.

דער לימוד אין האמבערגס שולן איז געשטאנען אויף א נידעריקער מדרגה. חוץ דעם איז די גאנצע שול־ארגאניזאציע געווען א נעסט פון קא־רופציע. סיי האמבערג אליין און סיי די לערער, וואס ער האט אנגעשטעלט אין זיינע שולן, האבן זיך געלאזט צאלן כאבאר פאר אזעלכע זאכן, ווי בא־פרייען קינדער פון שול־פליכט אדער פאר צייגנישן, וואס זיינען נייטיק געווען, כדי צו באקומען א דערלויבעניש חתונה צו האבן.

ס׳איז אין לעמבערג אויך געווען א לערער־סעמינאר, וואס האט געהאט די אויפגאבע אויסצובילדן לערער פאר די דאזיקע שולן. דער דירעקטאר פונעם סעמינאר איז געווען אהרן פרידענטאל, אויך משה מענדעלסאנס א תלמיד. איז דער דאזיקער פרידענטאל אויף קיין האר נישט געווען בעסער פון האמבערגן. צווישן די בידע לייט איז כסדר אנגעגאנגען א קאמף פאר מאכט, א קאמף מיט מסירות און קעגנזייטיקע באשולדיקונגען אין געלט־שווינדלעריין.

אט אזא פנים האט אין גאליציע געהאט דער ערשטער ארויסטריט פון דער השכלה. איז טאקע קיין וואונדער נישט, וואס די יידישע באפעלקערונג

האָט לייכטער אָפּגעאָטעמט, ווען האמבערג איז צוריקגערופן געוואָרן פון זיין אַמט פּאַר די מיאוסע מעשים, ווָאס ער האָט געהאַט אויף זיין געוויסן און דערצו זיינען מיט אַ קורצער צייט שפּעטער ליקווידירט געוואָרן אַלע שולן.

אין לעמבערג גופא האָט זיך ביז דער העלפט פונעם 19־טן י״ה נישט אייגנגעבן קיין שום פּרואוו צו שאַפן אַ מאָדערנע יידישע שול. ערשט אין יאָר 1844, ווען ס׳איז קיין לעמבערג אַראָפּגעקומען אברהם קאהן און האָט איבערגענומען דעם אַמט פון רַאַבינער פונעם פּאָרגעשריטענעם טעמפּל, האָט ער זיך געמוטמען אָרגאַניזירן אַ יידישע שול. דער הויפּט־לערער און לאַנג־יאָריקער דירעקטאָר פון דער דאָזיקער שול איז געווען מיכאל וואָלף, אַ גרויסער בעל מידות און אַ מענטש מיט אַ סך פּעאיקייטן. ער איז געווען אַן אויסגעצייכנטער רעדנער און פלעגט במשך אַ סך יאָרן פאַרטרעטן די רַאַבינערס פונעם פּאָרגעשריטענעם טעמפּל.

די דערמאָנטע שול האָט געטראָגן דעם נאָמען פון איר גרינדער, אברהם קאָהן, און זי האָט עקסיסטירט ביזן סאָמע היטלער־חורבן. איר לערער און דירעקטאָר, מיכאל וואָלף, האָט אויך געהאַט אריכות ימים. ער קאָן באַטראַכט ווערן ווי דער פּראָטאָטיפּ פונעם רעליגיע לערער אין לעמבערג און גאַליציע.

ווען יידן האָבן אָנגעהויבן שיקן זייערע קינדער אין די עפנטלעכע שולן, האָט זיך געשאַפן די נויטוועדיקייט אין אַ גרעסערער צאָל רעליגיע־לערער. די קהילות, ווָאס האָבן געדאַרפט צושטעלן די דאָזיקע לערער, האָבן זיך אָבער נישט געקאָנט געבן קיין עצה, ווייל עס זיינען נישט געווען קיין קוואַליפי־צירטע כוחות אויפן דאָזיקן געביט. אין גאַליציע איז נישט געווען קיין שול, ווָאס זאָל אויסבילדן יידישע רעליגיע־לערער. עס זיינען אויך נישט געווען קיין לערן־ביכער פּאַרן דאָזיקן קעגנשטאַנד. במשך עטלעכע יאָרצענדליגער האָט מען זיך באַנוצט מיט אַ לערן־בוך, ווָאס הערץ האמבערג האָט נאָך צוזאַמענגעשטעלט. מיטן דאָזיקן בוך האָט זיך אויך באַנוצט די רעגירונג, ווען זי האָט געוואָלט באַשוועכן די יידן דאָס חתונה האָבן. זי האָט, נעמלעך, אַרויסגעגעבן אַ פּאַראַרדענונג, אַז אַלע יידן, ווָאס ווילן חתונה האָבן, סיי בחורים און סיי מיידלעך, מוזן פּאַר אַ באַצירקס־באַאַמטן אָפּגעבן אַן עקזאַמען פון רעליגיע לויט האמבערגס לערן־בוך.

אין די פופציקער יאָרן פונעם 19־טן י״ה זיינען די קהילות אין גאַליציע באַהערשט געווען לרוב פון אויפגעקלערטע יידן. זיי זיינען צו דער מאַכט געקומען נישט דורך וואָלן, נאָר דורך נאַמינאַציעס פון דער רעגירונגס־מאַכט. די דאָזיקע אויפגעקלערטע קהילה־פירער, משכילים און אַסימילירטע אינטע־ליגענטן, האָבן זיך באַמיט ביי דער רעגירונג, אַז סע זאָל אין לעמבערג גע־שאַפן ווערן אַ רַאַבינער־סעמינאַר לויט דעם מוסטער פון ווין. אָזאַ סעמינאַר וואָלט געקאָנט לייגן די פּראָגע פון דוחק אין רעליגיע־לערער און חוץ דעם וואָלט ער אויך אַ סך בייגעטראָגן צו דער אויפקלערונג פון די יידישע מאַסן אין גאַליציע. אין יאָר 1860 איז טאַקע געקומען דער קייזערלעכער דעקרעט וועגן שאַפן אין גאַליציע דעם רַאַבינער־סעמינאַר. דער דעקרעט איז אָבער געבליבן בלויז אויפן פּאַפּיר.

באלאבאן דערציילט אין זיין אַרבעט „די געשיכטע פון פּראַיעקט פון דער ראַבינער־שול" (1907, פּוילישׁ), אַז אין יאָר 1878 האָט דער „שומר ישראל" (אַרגאַניזאַציע פון משכילים און אינטעליגענטן, וואָס האָבן פּראָפּאַגירט די דייטשע שפּראַך בייַ יידן) געפּרוּפט אַ צוזאַמענפּאָר פון קהילות־פּאָרשטייער און אוויפגעקלערטע רבנים און אויפן דאָזיקן צוזאַמענפּאָר איז באַשלאָסן געוואָרן צו עפענען די ראַבינער־שול אויפן סמך פונעם דערמאָנטן קייזערלעכן דעקרעט פון יאָר 1860. אָבער אויך דאָס מאָל איז דער באַשלוס נישט רעאַליזירט געוואָרן.

די צייט האָט אָבער דערווייל געמאַכט דאָס איריקע. אַלץ מער יידישע יוגנט האָט געלערנט אין די עפּנטלעכע שולן און אַלץ גרעסער איז געוואָרן דער באַדאַרף אין רעליגיע־לערער. האָט מען אין די פּאָלקס־שולן אָנגעשטעלט לערער מיט גאָר קליינע פּעדאַגאָגישע קוואַליפּיקאַציעס. פּאַר די גימנאַזיעס האָט מען זיך באַמיט צו באַקומען בעסערע לערער. אַזוי האָט למשל אין דער פּערטער גימנאַזיע אין לעמבערג אין די העכערע קלאַסן געלערנט רעליגיע ד"ר יוסף קאַבאַק. אין די נידעריקערע קלאַסן האָט דאָרט געלערנט יעקב קליין, וואָס איז ביזן יאָר 1883 געווען דער רעדאַקטאָר פון „דער איזראַעליט", דייטשער אָרגאַן פון „שומר ישראל". וועז ד"ר קאַבאַק האָט פּאַרלאָזט לעמבערג, האָט קליין איבערגענומען אויך די העכערע קלאַסן.

אין יאָר 1894 האָבן די יידישע דעפּוטאַטן (אַסימילאַטאָרן) אינעם גאַליציש לאַנד־פּאַרלאַמענט (סיים) אויפגעהויבן די פּראָגע וועגן שאַפן אַ סעמינאַר פּאַר יידישע רעליגיע־לערער. די מאַכט האָט אָנגעפּרעגט בייַ די פּילאָסאָפּישע פאַקולטעטן אין לעמבערג און קראָקע און אויך בייַם לעמבערגער ראַבינער, ד"ר יחזקיאל קאַראָ וועגן זייער שטעלונג צו אָט דעם ענין. די תשובות פונעם לעמבערגער אוניוועדסיטעט און פון ד"ר קאַראָ זיינען געווען פּאָזיטיוו. דער קראָקעווער אוניוועדסיטעט האָט אָבער געפּסקנט, אַז ס'איז נישט נייטיק קיין ספּעציעלער סעמינאַר. די קאָנדידאַטן קאָנען לערנען אין די אַלגעמיינע לערער־סעמינאַרן מיט אַ צוגאָב פון יידישע לימודים. די מאַכט האָט אָנגענומען די שטעלונג פונעם קראקעווער אוניוועדסיטעט.

אַן ערך אין יענער צייט האָט די לעמבערגער קהילה אָנגעהויבן אַראָפּ־ברענגען פון ווין לעמבערגער יונגעלייט, אַבסאָלווענטן פונעם ווינער טעאָלאָגישן סעמינאַר. דאָס איז געווען די צייט, וועז דער צופּלוס פון יידן אין די שולן אין גאַליציע איז געוואָרן אַ מאַסנהאַפטער און די קהילה האָט געדאַרפט אַ סך לערער פּאַר די גימנאַזיעס. אַזוי איז אין יאָר 1898 אַראָפּגעבראַכט געוואָרן ד"ר שמואל וואָלף גוטמאַן, וואָס האָט לכתחילה באַקומען אַ שטעלע פון אַ לערער און ראַבינער פּאַר דער תפיסה. דערנאָך איז ער געוואָרן דער ראַבינער פונעם טעמפּל. אין יאָר 1899 איז געקומען ד"ר משה שאַר. אים האָט די קהילה אָנפּאַרטרויט דעם וויכטיקן פּאָסטן פון רעליגיע־לערער אינעם לעמבערגער לערער־סעמינאַר, וואו עס האָבן — לויט דעם פּריער שוין דערמאָנטן פּאַרשלאָג פונעם קראקאָווער אוניוועדסיטעט — שטודירט די קאַנדידאַטן אויף רעליגיע־לערער אין די פּאָלקסשולן.

ד״ר קאַראָ האָט נאָך פריער געהאַט צוזאַמענגעשטעלט אַ פּראָגראַם פונעם רעליגיע־לימוד אין אַלע טיפּן שולן. אַ באַזונדער פּראָגראַם איז אויך געווען פאַר די תלמידים פונעם לערער־סעמינאַר און ד״ר משה שאַר איז, אַן שום ספק, געווען דער פאַסיקסטער מענטש צו זיין דער מחנך פון די צוקונפטיקע רעליגיע־לערער. פונדעסטוועגן האָט דער סעמינאַר נישט דערפילט זיין אויפגאַבע. די סיבה איז געווען אַ גאַנץ פשוטע: מיט צוויי שעה אַ וואָך פאַרן רעליגיע־לימוד האָט מען נישט געקאָנט געבן די יונגע־לייט די נייטיקע בילדונג, וואָס רעליגיע־לערער דאַרפן האָבן. איז טאַקע דער גאַנצער פלאַן פונעם קראַקעווער פילאָסאָפישן פאַקולטעט בקרוב דורכ־געפאַלן.

אין באַלאַבאַנס בוך „די געשיכטע פונעם לעמבערגער פּאַרגעשריטענעם טעמפּל״ (1937, פּויליש) איז פאַראַן אַ רשימה פון אַבסאָלוועטן פונעם ווינער ראַבינער־סעמינאַר, וואָס זיינען אַראָפּגעבראַכט געוואָרן קיין לעמבערג ווי רעליגיע־לערער אין די גימנאַזיעס. אין דער דאָזיקער רשימה געפינען מיר נעמען פון פּעדאַגאָגן, וואָס האָבן זיך שפּעטער באַרימט געמאַכט אויף זייער געביט. זיי זיינען: ד״ר שפּינער, ד״ר מאיר באַלאַבאַן, הירש באד, זיגמונט טויבעס־סענס, ד״ר מאיר טויבער (שפּעטער דירעקטאָר פונעם סעמינאַר פאַר רעליגיע־לערער אין וואַרשע), ד״ר לוי פריינט (שפּעטער ראַבינער אין לעמבערג) א.א.

ד״ר באַלאַבאַן האָט אין יאָר 1903 איבערגענומען די שטעלע פון רעליגיע־לערער אין דער פערטער גימנאַזיע אויפן אָרט פונעם פאַרשטאָרבענעם יעקב קליין. ווי אַ לערער האָט באַלאַבאַן געהאַט אַ זייער ערנסטע באַציאונג צו זיינע אויפגאַבן. ער איז געווען איינער פון די זעלטענע יידישע רעליגיע־לערער, וואָס האָבן געקענט איינשטעלן אַ פולשטענדיקע דיסציפּלין אין די קלאַסן. ביי אים איז רעליגיע געוואָרן פונקט אַזאַ וויכטיקער קעגנשטאַנד, ווי לאַטיניש אָדער גריכיש. די תלמידים האָבן פלייסיק גערעכנט, וויל זיי האָבן געוואוסט, אַז מיט באַלאַבאַנען זיינען נישטאָ קיין חכמות. אויב אַיינער וועט נישט לערנען, וועט ער באַקומען אַ שלעכטן צייכן און בלייבן אויפן צווייטן יאָר. ביי דער גאַנצער דיסציפּלין האָבן באַלאַבאַנען די תלמידים אויך ליב געהאַט, וויל מיט זיין אינטערעסאַנטער באַרעדעווקייט האָט ער פאַרשטאַנען ווי צוצובינדן צו זיך די יוגנט.

נאָך אַ צווייטע לערער־שטעלע האָט באַלאַבאַן באַקומען. די דאָזיקע צווייטע שטעלע האָט געפאָדערט וויניקער אַרבעטס־שעהן און זי האָט אויך אַ סך וויניקער אַריינגעטראָגן אין שכירות. נאָר באַלאַבאַנען האָט די דאָזיקע אַרבעט געגעבן אַ סך מער פערזענלעכע סאַטיספאַקציע, ווי דאָס לערנען אין דער גימנאַזיע. די דאָזיקע צווייטע שטעלע האָט ער באַקומען אינעם נייַ־געגרינדעטן סעמינאַר פאַר יידישע רעליגיע־לערער.

וועג עס האָט זיך בפירוש אַרויסגעוויזן, אַז די גאַנצע אָנשטרענגונג וועגן אַ מלוכישן לערער־סעמינאַר פירט נישט צו קיין שום תכלית, האָבן די פירער פון דער לעמבערגער קהילה פאַרשטאַנען, אַז עס מוז ענדלעך

עפּעס געשאפן ווערן פאר דער אויסבילדונג פון לערער פון רעליגיע אין די פאלקס־שולן. די קהילה־לייט זיינען שוין מיד געווען פונעם וועגן זיך צו די רעגירונגס־אינסטאנצן, האבן זיי באשלאסן צו עפענען דעם סעמינאר אויף אייגענער אחריות און אייגענע הוצאות. אין יאר 1902 איז ער טאקע געעפנט געווארן אונטערן נאמען „בילדונגס־אינסטיטוט פאר לערער פון רעליגיע פון משהס גלויבן".

דער לעמבערגער ראבינער, ד"ר יחזקיאל קאראָ, איז באשטימט געווארן ווי דער דירעקטאר פונעם אינסטיטוט. לערער זיינען געווען: ד"ר שמואל וואלף גוטמאן, ד"ר משה שאר, ד"ר בערנארד הויזנער, הירש באד און ד"ר מאיר באלאבאן. דער דאזיקער אינסטיטוט האט עקסיסטירט ביזן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה און האט אַ סך בייגעטראגן צום פארגרעסערן די צאל קוואליפיצירטע יידישע רעליגיע־לערער אין גאליציע.

מיט לייב און נשמה האט זיך באלאבאן אריינגעווארפן אין דער ארבעט פונעם „פארבאנד פון יידישע רעליגיע־לערער". בקרוב איז ער טאקע געווארן דער אמתדיקער מדריך פון די רעליגיע־לערער אין גאליציע. אין יאר 1905 האט ער אנגעהויבן ארויסגעבן דעם זשורנאל „דאס גאליצישע שול־וועזן און דער לימוד פון יידישער רעליגיע", וואו ער האט ארויסגעברענגט זיין קוק אויף די אויפגאבן פונעם רעליגיע־לימוד בכלל און אויף די פליכטן פון דער לערערשאפט בפרט. דאס איז געווען אַ שטורמישע צייט אויפן געביט פון רעליגיע־לימוד. די לערערשאפט איז געשטאנען אין מיטן פון אַ קאמף, וואס האט געטראגן אַ נאציאנאלן כאראקטער. מיט אַ יאר צוריק (1904) איז פארגעקומען אַ צוזאמענפאר פונעם פארבאנד פון די יידישע רעליגיע־לערער און ס׳איז דארט אנגענומען געווארן אַ באשלוס צו פאדערן דאס איינפירן אין די עפנטלעכע שולן דעם לימוד פון העברעאיש און אויך דאס שאפן לערן־ביכער פאר רעליגיע. דער דאזיקער באשלוס האט ארויס־געפרופן אַ שטארקע רעאקציע אין די עקסטרעם־אסימילאטארישע קרייזן. די אסימילאטארן האבן געטענהט, אז די רעליגיע־לערער זיינען באהערשט דורך ציוניסטן און זיי גייען חרוב מאכן דאס גאליצישע יידנטום. די כלומרשטע סכנה איז באשטאנען אין דעם, וואס דורכן לימוד פון העברעאיש וועט זיך פארשטארקן דער יידישער סעפאראטיזם און ער וועט שטערן דער צוזאמענ־שמעלצונג פון יידן מיטן פוילישן פאלק.

ארום דער דאזיקער פראגע האט זיך אנטוויקלט אַ שארפע דיסקוסיע אין דער פוילישער פרעסע. ד"ר קארא האט פארטיידיקט די שטעלונג פון די רעליגיע־לערער. ער איז אבער געווען צו שוואך און האט קיין מוט נישט געהאט שארף ארויסצוטרעטן קעגן די אסימילאטארן. די אסימילאטארן ווידער זיינען נישט געזעסן מיט פארלייגטע הענט. זיי האבן זיך משתדל געווען ביי די מאכט־ארגאנען, און דער לאנד־שול־ראט, וואס איז געווען די העכסטע שול־מאכט אין גאליציע, האט אין יאר 1905 ארויסגעגעבן אַ פארארדענונג, אז אויף די רעליגיע־שעהן טאר נישט געלערנט ווערן קיין איין העברעאיש ווארט. ס׳איז אויך פארבאטן געווארן דער לימוד פון יידישער געשיכטע.

וואָס מען האָט יאָ געמעגט לערנען איז געווען: יידישע עטיק און תנ"ך, ווי אויך תפילות אין אַ פּוילישער איבערזעצונג.

אַלע לערער, מורא האָבנדיק צו פֿאַרלירן זייער שטעלע, האָבן זיך אונטערגעוואָרפן דער דאָזיקער פֿאַראָרדענונג. בלויז אין באַלאָבאַן האָט זיך אַקעגנגעשטעלט. ער האָט אָנגעשריבן אַן אויפקלערונג צום שול־ראַט, וואו ער האָט געזאָגט, אַז ער קאָן נישט לערנען מיט תלמידים די תורה אין דער איבערזעצונג פון גלח וואויעק.

ערשט מיט אַ יאָר שפּעטער האָט דער לעמבערגער ראש הקהל, ד"ר עמיל ביק (אַליין אַן אַסימילאַטאָר פון דער אַלטער „שומר ישראל"־ריכטונג), געמוטמעט אין שוץ די רעליגיע־לערער און אויף זיין פֿאָדערונג האָט דער שול־ראַט צוריקגעצויגן זיין פּריערדיקע פֿאַראָרדענונג. אָבער אין דער צייט, ווען באַלאָבאַן האָט געדרוקט זיינע אַרטיקלען אין „האור" איז נאָך דער קאַמף אַרום דעם ענין געווען אין פולן גאַנג. וועדט טאַקע אין די דאָזיקע אַרטיקלען געבראַכט צום אויסדרוק באַלאָבאַנס מוטיקע און קעמפֿעריש שטעלונג צום דאָזיקן ענין.

אגב, איז דער נאָר וואָס געשילדערטער עפּיזאָד נישט געווען באַלאָבאַנס אייניציקער מוטיקער אַרויסטריט אין שוץ פון זיינע נאַציאָנאַלע איבערצייגונגען. מ. עדעלבוים, וואָס איז געווען באַלאָבאַנס תלמיד נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָט איבערגעגעבן אין אַן אַרטיקל אין „דער יידישער קעמפֿער" (16 אַפּריל, 1943), אַז באַלאָבאַן פלעגט דערציילן זיינע תלמידים וועגן פֿאַרשיידענע פֿאַסירונגען פון זיין לעבן. האָט ער אויך אינמאָל דערציילט, אַז בעת דעם קאָנקורס פֿאַרן וואַוועלבערג־פּריז, צו וועלכן באַלאָבאַן האָט צוגעשטעלט זיין בוך „לעמבערגער יידן ביים איבערבראָך פון 16־טן און 17־טן י"ה", האָט פּראָפעסאָר שמעון אשכנזי געפֿאָדערט פון באַלאָבאַנען אויסבעסערן אַלע שטעלן אין בוך, וואו עס רעדט זיך וועגן אַ שלעכטער באַציאונג פון פֿאַליאָקן צו יידן. לויטן נוסח פון אַלע אַסימילאַטאָרן האָט אויך פּראָפ. אשכנזי געהאַלטן, אַז דאָס שרייבן דעם אמת וועט זיין שעדלעך פֿאַרן גוטן צוזאַמענלעבן צווישן פֿאַליאָקן און יידן.

באַלאָבאַן האָט דעמאָלט קאָטעגאָריש אָפּגעוואָרפן אשכנזיס פֿאָדערונג, איינשטעלנדיק, אַז זיין בוך זאָל נישט אָנגענומען ווערן דורך דער זשורי. די זשורי האָט עס אָבער יאָ אָנגענומען און אַזוי איז נאָך אַמאָל באַלאָבאַן געבליבן דער זיגער איבער דער אַסימילאַציע.

אין יענער צייט האָט באַלאָבאַן אויך געפֿרואווט זיינע כוחות ווי אַ ראַבינער און דרשן. ימים טובים פלעגט די יידישע אינטעליגענץ אין לעמבערג מאַסנהאָפט קומען אין די בתי תפילה. דער טעמפּל האָט נישט געקאָנט אויפנעמען אַזאַ גרויסע צאָל מתפּללים. פלעגט מען אויף ימים נוראים אייַנרעדנען מנינים אין זאָלן פון פֿאַרשיידענע יידישע אינסטיטוציעס. אין דעם לעמבערגער בית יתומים האָט מען אַזעלכע תפילות איינגעאָרדנט אין די יאָרן 1904—1906. דאָרט האָט געדאָונט אַ גאַנץ חשובער טייל פון דער

אינטעליגענץ. דער חזן איז דאָרט געווען דער רעליגיע־לערער עדווארד ריין און ד"ר באַלאַבאַן איז געווען דער ראַבינער און דרשן.

ווי מיר ווייסן שוין פון די פריערדיקע קאַפּיטלען, איז באַלאַבאַן אין דער זעלבער צייט געווען פאַרנומען מיט אינטענסיוו פאָרשן די געשיכטע פון יידן אין לעמבערג און אין גאַליציע. אים איז אָבער נישט גענוג געווען זיך פאַרמאַכן מיט זיינע פאָרשונגען אין די ד' אמות פון זיין אַרבעט־קאַבינעט. ער האָט שטענדיק געזוכט אַ ברייטערע געזעלשאַפטלעכע אויסווירקונג פאַר די רעזולטאַטן פון זיינע אַרבעטן. ער האָט געמוזט האָבן אַ צענטער פון געלערנטע און וויסנשאַפטלער, וואָס זאָלן וועלן זיך טיילן מיט זייערע דערגרייכונגען און זוכן אַ מעגלעכקייט צו לערנען זיך אייגער פונעם אַנדערן.

אַזאַ מין צענטער איז פונקט אין יענער צייט געשאַפן געווארן אין לעמבערג. ד"ר שמואל וואָלף גוטמאַן האָט אין יאָר 1903 באַנייט די אַמאָליקע חברה „מקרא קודש", וואָס ד"ר קאַבאַק האָט געשאַפן. די דאָזיקע חברה האָט איצט געטראָגן אַ פולישן נאָמען „דער יידישער וויסנשאַפטלעכער קרייז" און האָט אין די יאָרן 1903—1905 גרופירט אַרום זיך אַ צאָל יינגערע מיטאַרבעטער אויפן געביט פון יידישן וויסן. עס פלעגן דאָרט צוו. אַ. קומען: ד"ר אַלעקסאַנט, ד"ר שאַר, ליפשיץ, צבי קאַרל, גרשום באַדער, ד"ר הויזנער, ד"ר ברוידע, ד"ר באַלאַבאַן און אַנדערע.

אין דעם דאָזיקן קרייז האָט באַלאַבאַן אַנטוויקלט אַן אינטערעסאַנטע וויסנשאַפטלעכע טעטיקייט. ער האָט זיך נישט באַגנוגנט מיט פאָרשן בלויז די אַלטע צייטן, נאָר ער האָט זיך שטאַרק אינטערעסירט מיט די לויפנדיקע אַרבעטן אויפן געביט פון היסטאָריאָגראַפיע. ער האָט געלייענט און געזאַמלט אַלץ, וואָס ס'איז דערשינען אין דרוק אויפן דאָזיקן געביט. ער האָט געזוכט אַלטע ביכער, מאַנוסקריפטן און דאָקומענטן. אין דער דאָזיקער צייט הייבט ער טאַקע אָן זאַמלען זיין יודאַיסטישע ביבליאָטעק און אַרכיוו, וואָס זיינען במשך דער צייט ביז צום אויסבראָך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה זיך שטאַרק פונאַנדערגעוואַקסן.

באַלאַבאַן ווערט אַ ספּעציאַליסט אין דער ביבליאָגראַפיע פון דער יידישער געשיכטע. אין „קוואַרטאַלניק היסטאָריטשני", וואָס איז אַ פערטל־יאָריקע אויסגאַבע פאַר געשיכטע, פירט ער פאָראַלעל די רובריק ביבליאָ־גראַפיע פון דער יידישער געשיכטע־ליטעראַטור. ער האָט דאָרט צוזאַמען־געקליבן אַלע וויכטיקערע היסטאָרישע אַרבעטן, וואָס זיינען דערשינען אין די יאָרן פון 1899—1911. ער דרוקט אויך רעצענזיעס וועגן יידיש־היסטאָרישע ווערק: אַ רעצענזיע וועגן מאַקסימיליאַן גומפלאָוויטשעס „דער אַנהייב פון דער יידישער רעליגיע אין פוילן" (1903), וועגן העפנער־הערצבערגס „פון דער פאַרגאַנגענהייט און קעגנוואַרט פון יידן אין פויזן" (1908) א.א.

צווישן באַלאַבאַנס אַרבעטן, וואָס זיינען פאַרבליבן פון די ערשטע יאָרן פון זיין לערער־טעטיקייט אין לעמבערג, זיינען פאָראַן עטלעכע, וואָס האָבן אויסלייסלעך אַ פּעדאַגאָגישן ווערט. צו דעם דאָזיקן מין אַרבעטן געהערט

„יוסעפוס פלאַוויאוס" (1904, פּוילישׁ), וואו עס ווערט געשילדערט אַ נאַציאָ־נאַלער העלד, וואָס איז מגלגול געוואָרן אין לאָגער פון די שונאים פון זיין פאָלק און געוואָרן אַ פאַרעטער. אַ צווייטע אַרבעט פונעם דאָזיקן מין איז „די מאַקאַבייער" (1905, פּוילישׁ), וואו עס ווערט דערציילט וועגן די חשמונאים, די גיבורי החיל און די באַנייער פון דער יידישער מלוכהשאַפט. ביידע אַרבעטן זיינען געשריבן פאַר דער ציוניסטישער יוגנט, וואָס האָט אין יענע צייטן געלעכצט נאָך וויסן אין יידישער געשיכטע, אין וועלכער זי האָט געזוכט אַ באַגרינדונג און באַפעסטיקונג פאַר אירע אידייען.

אָבער די קרוין פון באַלאַבאַנס אַרבעטן אויפן היסטאָריש־פּעדאַגאָגישן געביט איז געווען זיין לערנבוך פאַר מיטלשולן „יידישע געשיכטע און ליטעראַטור מיט באַזונדערער גרינטלעכקייט צו געשיכטע פון יידן אין פּוילן". אויף אָט דעם לערנבוך האָט באַלאַבאַן אָנגעהויבן אַרבעטן אין יאָר 1913. זיין כוונה איז געווען לייגן אַן אָנגעווייטיקט פּראָבלעם אין דעם לימוד פון יידישער רעליגיע: דעם מאַנגל אין לערנביכער.

דער ערשטער באַנד פונעם דאָזיקן בוך נעמט אַרום די תקופה פון גלות בבל ביזן סוף פון דער אַלטער וועלט. ער איז פאַרטיק געווען צום דרוק נאָך פאַרן אויסבראָך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, איז אָבער — מחמת דער רוסישער אינוואַזיע פון גאַליציע — דערשינען ערשט אין יאָר 1916. אַרויסגעגעבן דאָס בוך האָט דער פּוילישער נאַציאָנאַלער פאַרלאַג פון שול־ביכער אויפן נאָמען פון די אסאלינסקיס. די אַרבעט האָט זיך גלייך איינגע־בירגערט אין די מלוכישע גימנאַזיעס אין גאַליציע ווי דאָס וויכטיקסטע לערן־בוך פון יידישער רעליגיע. דער ערשטער באַנד פונעם לערנבוך איז דערשינען אין עטלעכע שפּעטערדיקע אויסגאָבעס, וואָס פון זיי איז די דריטע (1924) געווען אַן איבערגעאַרבעטע און שטאַרק אויסגעבריטערטע. דער ערשטער באַנד איז אויך דערשינען אין העברעאיש אונטערן נאָמען „תולדות עם ישראל וספרותו" (בערלין, 1930).

ד"ר מאיר באַלאַבאַנס בייטראָג צו דער פאַרבעסערונג פונעם מעמד אינעם יידישן רעליגיע־לימוד אין גאַליציע איז געווען ביז גאָר אַ חשובער. ער האָט געווירקט נישט בלויז ווי אַ לערער, נאָר ווי אַ לערער פון לערער, ווי אַ מחנך און וועגווייזער פאַר די, וואָס האָבן געדאַרפט איינפלאַנצן דעם יידישן געדאַנק אין די הערצער פון דער שטודירנדיקער יוגנט. אין די שפּעטערדיקע יאָרן וועט זיך זיין ווירקונג ווייט צעשפּרייטן, סיי געאָגראַפּיש, וויבל זי וועט אַרומנעמען דעם שטח פון ווידעראויפגעבויטן פּוילן און סיי אינהאַלטלעך, וויבל זי וועט אַרייַנדרינגען אין דעם גאַנצן יידיש־נאַציאָנאַלן שול־סיסטעם. ד"ר מאיר באַלאַבאַן, דער שפּרודלדיקער קוואַל פון יידישן וויסן, דער דערפאַרענער און קלוגער פּעדאַגאָג, איז טאָקע ראוי געווען צו ווערן דער טאָגעבער פאַר דער נאַציאָנאַלער דערציאונג.

ד.

רויט־רייסען און די גזירות ת"ח ות"ט

בעתן פאַרשן די געשיכטע פון יידן אין לעמבערג, האָט באַלאַבאַן זיך אַנגעשטויסן אין די אַרכיוון אויף אַ סך מאַטעריאַלן, וואָס האָבן געהאָט אַ שייכות צו אַנדערע שטעט פון רויט־רייסן.

אין יאָר 1907 האָט די קראקעווער קהילה פאַרבעטן באַלאַבאַנען דורכ־צושטודירן איר אַרכיוו און אַנשרייבן אַ קורצע געשיכטע פון דער קראקעווער קהילה. באַלאַבאַנען האָט אין יענעם מאָמענט גאָר באַזונדערס געלאָקט דאָס באַקענען זיך מיט דעם אַרכיוו פון דער קראקעווער קהילה, וואָס האָט פאַר־מאָגט פון קיינעם נאָך נישט געפאָרשטע זעלטענע דאָקומענטן און כתב־ידן.

מיט גרויס התמדה האָט ער זיך געזומען פאַר דער אַרבעט אינעם קראקעווער אַרכיוו. חוץ דעם קהילה־אַרכיוו האָט ער דורכגענישטערט די אַרכיוון פונעם קראקעווער גראַד־אָמט, לאַנד־אָמט און פונעם שטאָט־ראָט. די דאָזיקע פאַרשונגען האָבן אים, פאַרשטייט זיך, געגעבן דעם נויטיקן מאַטעריאַל פאַר דער געשיכטע פון דער יידישער קראקע, אָבער חוץ דעם האָבן זיי אויסגעברייטערט זיין קוק אויף דער געשיכטע פון יידן אין רויט־רייסן און אין דער גאַנצער פוילישער מדינה.

וועגן איניקע רויט־רייסישע קהילות האָט באַלאַבאַן געהאַט מאַטעריאַלן נאָך פון זיינע פריערדיקע פאָרשונגען וועגן לעמבערג. אַזוי האָט ער פאַר דער פּעטערבורגער „יעוורעיסקאַיאַ ענציקלאָפּעדיאַ" באַאַרבעט די געשיכטע פון דער שטאָט זשאָלקווע. די דאָזיקע שטאָט האָט געהאַט אַ באַזונדערע חשיבות, ווייל דאָרט האָט געוואוינט דער קעניג יאָן סאָביעסקי און אָרום אים האָבן זיך געזאַמלט אַ סך יידן, שאָפּנדיק אין דער דאָזיקער שטאָט אַ שיינע יידישע קהילה, וואו ס'איז אויך אויפגעקומען די ערשטע העברעאישע דרוקעריי אין רויט־רייסן. איר גרינדער איז געווען ר' אורי פייבוש, פון אַמסטערדאַם, דער עלטער־עלטער זיידע פון די באַוואוסטע דרוקער־משפּחות אין לעמבערג: מדפיס, לעטעריס, רובינשטיין און באַלאַבאַן. די געשיכטע פון די דאָזיקע דרוקעריייען און בפרט די געשיכטע פון ר' אורי פייביש האָט באַלאַבאַן באַשריבן אין זיין אַרבעט „יידישע דרוקעריייען אין זשאָלקווע און לעמבערג", וואָס איז דערשינען אין דער טאָגצייטונג „כווילא" (1920, פּויליש) און שפּעטער אין זיין בוך „יידן אין פּוילן" (1930, יידיש).

ס'איז כדאי צו דערמאָנען צוויי אינטערעסאַנטע אַרבעטן וועגן צוויי דראַהאביטשער יידן, וואלטשקאָ און זלמן. וואלטשקאָ איז געווען דער היף־פאַקטאָר פון קעניג וולאַדיסלאָוו יאַגיעללאָ (14—15 י"ה). אַ גרויסער גביר און חשוב ביים קעניג האָט ער אין זיינע הענט קאָנצענטרירט אַ גרויסע מאַכט. ער איז געווען דער מוכסן פון רויט־רייסן און האָט געפּירט דעם קעניגס אַלע געשעפטן אין דער דאָזיקער פּראָווינץ.

פונעם קעניג האָט וולאטשקאָ באַקומען די אויפגאַבע צו קאָלאָניזירן געווייסע שטחים ערד אין רויט־רייסן, צווישן אַנדערע אַ שטח ביים טייך

דניעסטער מיטן נאָמען וועריזש, לעבן שטשעריץ. וועגן דער דאָזיקער קאָלאָ־ניזאַציע־טעטיקייט פון וולאטשקאָ האָט אויך געשריבן ד״ר יצחק שיפער און אין זיין אַרבעט „אַגראַר־קאָלאָניזאַציע פון יידן אין פּוילן״ (ווין, 1908, דייטש) האָט ער זיך באַמיט צו באַווייזן, אַז וואלטשקא האָט דער עיקר קאָלאָניזירט יידישע לאַנדווירטן. אין זיין אַרבעט „וואלטשקא דער הויף־פאַקטאָר פון יאַגיעללא און דער מוכסן פון רויט־רייסן״ (קוואַרטאַלניק היסטאָריטשני, לעמבערג, 1911, פּויליש) פֿאָלעמיזירט באַלאַבאַן מיט שיפֿערס טעאָריע. באַלאַבאַן האָט געפונען דאָקומענטן, וואָס דערציילן וועגן אַ סכסוך צווישן די וועריזשער קאָלאָניסטן און זייער סאלטיס (געמיינדע־עלטסטער), וואלשטקא. דער סיכסוך האָט זיך אָנגעהויבן פון דעם, וואָס די קאָלאָניסטן (קריסטן) האָבן נישט געוואָלט האָבן איבער זיך אַ יידישן סאלטיס. וואלטשקא, וואָס איז אַליין געווען דער גרינדער פונעם דאָרף, האָט טאָקע געמוזט פאַר־לאָזן דעם אַמט פון סאלטיס.

וואָלט דער דאָזיקער דאָקומענט געקאָנט זיין אַ ענוגנדיקער באַווייז דערויף, אַז וואלטשקא האָט קאָלאָניזירט קריסטן און נישט יידן, אויב וואלטשקאס איינציקע קאָלאָניזאַציע־געביט זאָל געווען זיין וועריזש. אָבער ד״ר שיפֿער נעמט צו הילף אַן אָנאָמאַטישן מאַטעריאַל און ער ברענגט נעמען פון דערפער אַזעלכע ווי: וואָלטשקאָוויצע, וואָלטשקאָוו וכדי ווי אַ ראיה, אַז אויך דאָרט האָט געשטעקט וואָלטשקאָס קאָלאָניזאַטאָרישע האַנט. ענטפערט אויף דעם באַלאַבאַן, אַז ערשטנס דערלאָזן די דאָזיקע נעמען נישט מער ווי אַ השערה אויף דעם, אַז די דערמאָנטע מקומות זיינען געגרינדעט געוואָרן דורך וואָלטשקאָן און צווייטנס, זיינען זיי בשום אופן נישט קיין באַווייז, אַז די קאָלאָניסטן זיינען געווען יידן.

באַלאַבאַנס צווייטע אינטערעסאַנטע אַרבעט וועגן אַ דראָהאָביטשער יידן איז „זלמן, דער ראש־הקהל פון דראָהאָביטש״ (העלפט פונעם 18־טן י״ה). דאָ ווערט דערציילט וועגן אַן אכזריותדיקן תקיף, וואָס האָט אונטערדריקט די גאַנצע באַפעלקערונג פונעם דראָהאָביטשער ראַיאָן, סיי יידן און סיי קריסטן, וואָס איז דערנאָך אַליין געפאַלן אַ קרבן פון זיין אכזריות. דער תקיף איז געמשפט און פֿאַראורטיילט געוואָרן צו טויט־שטראָף. באַלאַבאַן איז געווען דער ערשטער היסטאָריקער וואָס האָט געפונען די פּרטים פון זלמנס לעבנסבאַשרייבונג און זיי פאַרעפנטלעכט.

אין שייכות מיט וואָלטשקאָן — איז נאָך כדאי צו דערמאָנען אַ קליינעם עפּיזאָד אין דער געשיכטע פון דער טורי־זהב־שול אין לעמבערג. וואלאטשקא האָט געהאַט אַ הויז אין דער לעמבערגער יידן־גאַס. נאָך זיין טויט האָט דער קעניג וולאדיסלאָוו וואַרנענטשיק צוגענומען דאָס הויז, וואָס איז אַרי־בערגעגאַנגען פון האַנט צו האַנט ביז ס׳איז שוין געווען אַזוי אַלט, אַז ס׳איז איינגעפאַלן. דעם פּלאַץ פונעם דאָזיקן הויז האָט ר׳ יצחק בן־נחמן אָפּגעקויפט פונעם לעמבערגער שטאָט־ראַט (אָן ערך 1580) און דאָרט אויפגעבויט זיין הויז מיט דער טורי־זהב־שול, צוליב וועלכער ס׳איז שפּעטער געקומען צו דעם שוין פריער דערמאָנטן פּראָצעס מיט די יעזואיטן.

אין יאָר 1907 איז קיין גאַליציע געקומען אויף אַ באַזוך דער נישט לאַנג צוריק פֿאַרשטאַרבענער היסטאָריקער ד"ר מאַרק ווישניצער. די זכרונות פונעם דאָזיקן באַזוך האָט ד"ר ווישניצער איבערגעגעבן אין אַן אַרטיקל אין „צוקונפט" (אויגוסט 1943). ער דערציילט דאָרטן, אַז אין לעמבערג איז ער געווען באַלאַבאַנס גאַסט. באַלאַבאַן האָט אים אַרומגעפירט איבער דער שטאָט און אים געוויזן אַלע אירע יידישע אַלטערטימלעכקייטן. דער דאָזיקער באַזוך אין לעמבערג שרייבט ד"ר ווישניצער — האָט אים שטאַרק באַאיינדרוקט.

אַדאַנק ד"ר ווישניצערס באַזוך אין גאַליציע איז אָנגעקנופט געוואָרן אַן ענגע צוזאַמענאַרבעט צווישן די גאַליצישע היסטאָריקער און דער גרופּע היסטאָריקער אין רוסלאַנד. פון דעמאָלט אָן הייבן טאָקע אָן צו דערשיינען די אַרבעטן פון ד"ר באַלאַבאַן און ד"ר שיפֿער אין דער „יעוורעיסקאַיאַ סטאַרינאַ" (פּעטערבורג) און אין אַנדערע אויסגאַבן פון די יידיש־רוסישע היסטאָריקער.

אין די יאָרן 1909—1914 זיינען אין דער „יעוורעיסקאַיאַ סטאַרינאַ" דערשינען מער ווי צען באַלאַבאַנס היסטאָרישע אַרבעטן. אָנגעהויבן האָט ער פון אַן אַרבעט וועגן דער יידן־גאַס אין לעמבערג (1909), דערנאָך איז געגאַנגען אַ גרויסע אַרבעט וועגן דער אָרגאַניזאַציע פונעם יידישן משפּט אין פוילן (געדרוקט אין המשכים אין 3 בענד פונעם זשורנאַל, 1910 און 1911). די דאָזיקע וויכטיקע אַרבעט האָט אַנטהאַלטן מאַטעריאַלן, וואָס זיינען שוין געדרוקט געווען אין ווערק „לעמבערגער יידן ביים איבערבראָך פונעם 16־טן און 17־טן י"ה", ווי אויך מאַטעריאַלן, וואָס באַלאַבאַן האָט אָנגעזאַמלט ביים פֿאַרשן די געשיכטע פון יידן אין קראקע און האָט זיך געגרייט זיי אייגצושליסן אין זיין ווערק וועגן קראקע. ווייטער זיינען געגאַנגען עטלעכע אַרבעטן וועגן קראָקע, אַרבעטן וואָס זיינען גאַנצע קאַפּיטלען פונעם שפּעטער אַרויסגעגעבענעם בוך „די יידן אין קראָקע". די דאָזיקע אַרבעטן זיינען: „האַנטווערקער־צעכן אין קראָקע אין 16־טן און 17־טן י"ה" (1911), „יידישע דאָקטוירים אין קראָקע (15—17 י"ה) (1912), „אריה לייב קאלאהארא און דער עלילת דם אין פּוזין 1736—1740" (1913), „קאַפּיטל פון דער געשיכטע פון עלילת־דם־פּראָצעסן און פון דער אַנטיסעמיטישער ליטעראַטור אין פוילן" (1914).

אין דער „יעוורעיסקאַיאַ סטאַרינאַ" פון יאָר 1913 איז איבערגעדרוקט די פֿאַלעמישע אַרבעט מיט שיפֿערן וועגן וואָלטשקאָן. אויך האָט באַלאַבאַן אין דעם זעלבן זשורנאַל געדרוקט אייניקע אַרבעטן וועגן גאַליציע. פון זיי איז כדאי אויסצורעכנען „די יידן אין גאַליציע אינעם יאָר 1848" (1912) און „די גאַליצישע יידן אונטער דער הערשאַפט פון מאַריא טערעזאַ" (1913).

פֿאַרן עלפטן באַנד פון דער „איסטאָריאַ יעוורעיסקאַווּ נאַראָדאַ", וואָס איז דערשינען אין מאָסקווע אין יאָר 1914 און איז געווען געווידמעט דער געשיכטע פון יידן אין פוילן, האָט באַלאַבאַן באַאַרבעט דעם גאַנצן אָפּטייל פון דער יידישער אויטאָנאָמיע אינעם אַמאָליקן פוילן. דער דאָזיקער אָפּטייל אַנטהאַלט: אַרבעטן וועגן דער אָרגאַניזאַציע פון די קהילות, וועגן דעם וועד

ארבע ארצות און די ועדי גליל און צום סוף וועגן דער אָרגאַניזאַציע פון די יידישע געריכטן.

די יאָרן 1910—1911 האָבן אַריינגעבראַכט וויכטיקע ענדערונגען אין באַלאַבאַנס פּערזענלעכן לעבן. דעם 14־טן מערץ, 1910 איז געשטאָרבן זיין פּאָטער ר׳ אלכסנדר זוסמאַן באַלאַבאַן. די דאָזיקע אבידה האָט באַלאַבאַנען שווער געטראָפן, ווייל ער האָט דעם פּאָטער שטאַרק ליב געהאַט, אים ממש פאַרגעטערט.

אָ יאָר נאָך זיין פּאָטערס פטירה, האָט באַלאַבאַן חתונה געהאַט. דאָס יונגע פּאָר פּאָלק האָט אָפּגעדונגען אַ באַשיידענע דירה אויף מילקאָווסקי־גאַס נר. 2, מחוץ פון דער דורכאויס יידישער געגנט פון לעמבערג.

אין מלך ראָוויטשס לעקסיקאָן איז פאָראָן אַ שילדערונג פון באַלאַבאַנען פון יענע יאָרן. מלך ראָוויטש אַליין איז דעמאָלט געווען אַ גאָר יונגער סטודענט און האָט אָקאָרשט אָנגעהויבן זיך אינטערעסירן מיט באַלאַבאַנען. דערציילט ראָוויטש, ווי ער איז איינמאָל געקומען צו באַלאַבאַנען בעטן ביי אים היסטאָרישן מאַטעריאַל צו אַ באַלאַדע אויף אַ מיטלעלטערלעכער טעמע, וואָס אים איז פונקט איינגעפאַלן צו שרייבן. באַלאַבאַן האָט אויסגעהערט ראָוויטשן מיט גרויס אינטערעס. ער האָט אים געענטפערט אויף אַלע פראָגן און ביים סאָמע סוף, ווען ראָוויטש איז שוין געשטאַנען ביי דער טיר אָוועק־צוגיין, האָט ער אים צוריקגערופן און אָנגעזאָגט: פאַרגעס נאָר נישט, יונגער־מאַן, אַז אין די צייטן, וואָס וועגן זיי גייסטו שרייבן, האָט מען נאָך נישט געקאָנט קיין ביקסן און קיין שום שיס־פולווער. אָט דאָס איז געווען ביי באַלאַבאַנען דאָס כאַראַקטעריסטישסטע: די היסטאָרישע פינקטלעכקייט איז דער עיקר העיקרים פון זיין גאַנצער שיטה. זאָל מלך ראָוויטש אָנשרייבן אַ באַלאַדע, וואָס וועט דיכטעריש איבערשטייגן אָפילו שילערן. אויב זיין העלד, דער ריטער פונעם מיטלעלטער וועט אָבער אַרומשפּאַצירן מיט אַ ביקס אויפן אַקסל, וועט די גאַנצע זאַך ביי באַלאַבאַנען נישט פאַרמאָגן דעם מינדעסטן אָנזען.

איך האָב דאָ נאָכדערציילט ראָוויטשס כאַראַקטעריסטיק פון באַלאַבאַנען, ווייל מיר דאָכט זיך, אַז זי איז אַן עכטע און אַן אמתדיקע. באַלאַבאַן איז באַקאַנט מיט זיין אויסערגעווייניטלעכער פריינטלעכקייט און גוטמוטיקייט. מיט יעדן באַקאַנטן פלעגט ער זיך אָפשטעלן אין גאַס און פאַרפירן אַ שמועס. שטענדיק געהאָט צייט. דעם שמועס פלעגט ער אָנהייבן פון קליניקייטן, פון טאָג־געשעענישן און באַלד אַריבער אויף זיין טעמע, אויף היסטאָריע. זיין מיטשמועסער האָט אָפילו נישט באַמערקט, ווי עס האָבן פאַר אים אָנגעהויבן אויפטויכן די שענסטע בילדער פונעם יידישן אַמאָל, צוזאַמענ־געפלאָכטן מיט גלייכווערטלעך און גוטע יידישע וויצן. באַלאַבאַן האָט נישט געקאָנט האַלטן אין זיך נייע אָנטדעקונגען, וואָס ער האָט געמאָכט בעת זיינע פאָרשונגען. ער האָט תיכף געמוזט וועגן זיי עמעצן דערציילן, מיט עמעצן טיילן זיין פרייד פון דער נייער דערגרייכונג. אָט אָזעלכער איז געווען ד״ר מאיר באַלאַבאַן.

אין יענע יאָרן איז באַלאַבאַן דער עיקר באַשעפטיקט געווען מיט דער געשיכטע פון יידן אין קראָקע. ער איז אָבער נישט אָפּגעשטאַנען פון אַנדערע היסטאָרישע טעמעס. געזאַמלט און באַאַרבעט מאַטעריאַלן וועגן כמעלניצקיס אויפשטאַנד, צוגעגרייט און געהאַלטן רעפעראַטן וועגן יידן אין גאַליציע און קאַמפּלעטירט זיינע זאַמלונגען וועגן יידן אין לעמבערג.

וואָס ס׳איז שייך כמעלניצקיס אויפשטאַנד, האָט ער נאָך אין יאָר 1905 געדרוקט אין „ווסכוד" אַן אַרבעט אונטערן נאָמען: „א קאַפּיטל פון דער געשיכטע פון קאָזאַקישע אויפשטאַנדן" (פּוילישׁ). אין די וויטערדיקע יאָרן האָט ער זיך פאַרנומען בלויז מיט דער ליטעראַטור, וואָס איז פאַרבליבן ביי יידן פון יענע טרויעריקע צייטן. אַזוי האָט ער אינעם לעמבערגער זשורנאַל „יעדנאָשטש" (1911, פּוילישׁ) פאַרעפנטלעכט אַ רייַ איבערזעצונגען פון העב־רעאיש כראָניקעס, פּאָעמעס און עלעגיעס פון כמעלניצקיס צייטן און אין אַן אַנדערן זשורנאַל „רוש" פון דעם זעלביקן יאָר, אין דער פּוילישער איבערזעצונג די גאַנצע כראָניק פון נתן האַנאָוער א. נ. „יון מצולה". עס זיינען ביז גאָר אינטערעסאַנט סיי דער מחבר פון דער דאָזיקער כראָניק און סיי זיין ווערק.

דער מחבר איז נתן נטע האַנאָוער, דער זון פון משה האַנאָוער אשכנזי הקדוש. משה האַנאָוער שטאַמט פון קראָקע, אָבער געוואוינט האָט ער אין זאַסלאָוו לעבן אָסטראָג. דאָרט האָט אויך געוואוינט נתן נטע, וואָס איז אַנטלאָפן פון זיין היימשטאָט דעם 25־טן יולי, 1648, דאָס הייסט איידער די קאָזאַקן זיינען אַהין אַריין. דער פאָטער איז דאָרט געבליבן און איז אומ־געקומען על קידוש השם. נתן נטע האָט זיך אַ געוויסע צייט פאַרהאַלטן אין מערב פוילן ווי אַ פּליט. דערנאָך איז ער אַוועק קיין פּראָג און פון דאָרט קיין איטאַליע. ער האָט באַזוכט ליוואָרנא און וועניציע, שפּעטער איז ער געקומען קיין יאַסי און געשטאָרבן איז ער ערגעצוואו אין איטאַליע אָדער אונגאַרן. ער איז דער מחבר פון עטלעכע ספּרים וועגן קבלה און אויך פון אַ ווערטערבוך פון פּיר שפּראַכן: העברעאישׁ־דייטש־איטאַליענישׁ־פּויליש.

זיין ווערק „יון מצולה" איז אַ פּראָדוקט פון דער חורבן־צייט, וואָס האַנאָוער האָט איבערגעלעבט. בכלל זיינען ביי די יידן אין פּוילן אין יענע צייטן נישט געווען קיין היסטאָריקער און אויך נישט קיין דיכטער. די מחברים פלעגן זיך פאַרנעמען מיט רעליגיעזע טעמעס: תלמוד פאַרבראָכט מיט פּילפּול, קבלה, תחינות און תפילות. ערשט די אומגליקן פון כמיעל־ניצקיס צייטן האָבן געשטויסן די מחברים צו נייע שאַפונגען. אין יענער צייט איז טאַקע אויפגעקומען אַ היפּשע חורבן־ליטעראָטור, וואָס נעמט אָרום: 1) שילדערונגען פון רדיפות און 2) עלעגיעס און קינות אויפן חורבן.

„יון מצולה" איז דאָס וויכטיקסטע פון די ווערק, וואָס שילדערן די רדיפות, כאָטש עס אַנטהאַלט אויך אַ שפּאָר ביסל גוזמאות און אומבאַרעכטיקטע גלאָריפיקאַציעס. ס׳איז אַ כראָניק פון די יאָרן 1648—1652, נאָר אַזוי ווי דער מחבר אַליין האָט נישט דורכגעמאַכט די שחיטות, וויל ער איז אַנטלאָפן פאַרן אַריינקומען פון די קאָזאַקן, האָט ער זיך געשטיצט אויף גביות עדותן

פון פּליטים, וואָס זיינען אַנטרונגען פון אונטער דעם קאָזאַקישן מעסער. און נישט בלויז די רדיפות־כראָניק אַנטהאַלט האַנאָוורס אַרבעט. עס זיינען דאָרט אויך פאַראַן באַשרייבונגען פונעם לעבן שטייגער אין די יידישע געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס, וועגן חינוך־ווען וכד'. ד"ר משה שאַר האָט פון „יון מצולה" געשעפט מאַטעריאַלן פאַר דער באַשרייבונג פון דער יידישער אויטאָנאָמיע אין זיין געשיכטע פון יידן אין פּזשעמישל און ד"ר מאיר באַלאַבאַן אַליין האָט אויף דעם דאָזיקן ווערק געשטיצט אַלע קאַפּיטלען וועגן דעם קולטור־לעבן פון די קראָקעווער יידן (אין זיין ווערק „די געשיכטע פון יידן אין קראָקע"), וועגן לימוד התורה, פּרויען־דערציאונג און העברע־אישע דרוקעריין.

האַנאָוורס אַרבעט איז געשריבן אין אַ פּיינעם העברעאישן סטיל, וואָס דערמאָנט מיט גאַרנישט דעם אופן ווי מען פלעגט אין יענע צייטן שרייבן מיט מליצות און תלמודישע אויסדרוקן. באַלאַבאַנען איז זייער שווער אָנגע־קומען צו מאַכן די איבערזעצונג, בפרט אַז ער האָט זיך באַמיט איבערצוגעבן אין איר די אָריגינאַליטעט פון האַנאָוורס ביבלישן לשון.

„יון מצולה" איז דאָס ערשטע מאָל געדרוקט געווען אין וועניציע אין יאָר 1653. דערנאָך איז עס אַ סך מאָל איבערגעדרוקט און איבערזעצט געוואָרן אין עטלעכע שפּראַכן. באַלאַבאַנס איבערזעצונג איז די ערשטע אין דער פּוילישער שפּראַך און בכלל איז עס דאָס ערשטע העברעאישע מקורות־דיקע געשיכטע־ווערק, וואָס איז דערשינען אין דער דאָזיקער שפּראַך. באַלאַבאַנס איבערזעצונג פון „יון מצולה" צוזאַמען מיט זיין קריטישן אַרייַ־פיר פאַרנעמט 84 זייטן.

אָנהייב 1912 איז באַלאַבאַן אַרויסגעפאָרן קיין בערלין. דאָרט האָט ער פאַרבראַכט כמעט דעם גאַנצן ווינטער און איז געקומען אין אַ נאָענטן קאָנ־טאַקט מיט דער גרופּע העברעאישע שרייבער און ווייסנשאַפטלער, וואָס האָבן זיך גרופּירט אַרום דעם „העתיד" און דער „מאַנאַטשריפט פאַר געשיכטע און ווייסנשאַפט דעם יודענטום". דאָרט האָט ער זיך אגב באַקענט מיט ש"י איש הורוויץ און מיט יעקב נפתלי הערץ סימכאָוויטש (שמחוני), וואָס איז שפּעטער אַ געוויסע ציייט געווען אַ לערער פאַר יידישע לימודים אין די פּוילישׁ־העברעאישע גימנאַזיעס אין לאָדזש.

באַלאַבאַנס נסיעה קיין בערלין איז פאַרבונדן מיטן דערשיינען פון זיין ערשטן זאַמל־בוך פון פּרט־אַרבטען, דאָס דאָזיקע בוך איז טאַקע דערשינען אַן ערך אין יענער צייט אין דעם בערלינער פאַרלאַג פון לואיס לאם און טראָגט דעם נאָמען „סקיצן און שטודיעס צו דער געשיכטע פון יידן אין פּוילן" (דייטש). דאָס בוך איז נישט גרויס אין פאַרנעם און אַנטהאַלט סך הכל צען אַרבעטן, פון וועלכע דער גרעסטער טייל איז שוין פריער געדרוקט געווען אין פּוילישׁ. מיר געפינען דאָרט די אונדז שוין באַקאַנטע אַרבעט וועגן ר' יצחק בן־נחמן, וועגן דער שטייער־עקזעקוציע און דעם יידישן פאָנ־טרעגער פון די שוועדיש־פּוילישע חיילות. ס'איז אויך דאָרט אַריין די אַרבעט וועגן די ברידער רייצעס, וואָס זיינען אומגעקומען על קידוש השם

אין יאָר 1728 אין לעמבערג און די אַרבעט וועגן דעם יעזואיטישן פּראָצעס אין לעמבערג.

עס זיינען דאָרט פאַראַנען אויך צוויי קאַפּיטלען פון באַלאַבאַנס בוך „לעמבערגער יידן ביים איבערבראָך פון 16־טן און 17־טן י"ה", „די פּאָרטוגעזישע יידן אין לעמבערג און זאַמאָשטש", וואו עס ווערט דערציילט וועגן אייניקע ספּרדישע משפּחות, וואָס האָבן אַדאַנק דער שתדלנות פון ר' יוסף הנשיא, דעם הערצאָג פון נאַקסאָס, באַקומען פּונעם קעניג דאָס רעכט צו באַזעצן זיך אין פּוילן און פירן דאָרט מסחרים, און „די זיכערקייט אין דער לעמבערגער גטא", וואו עס ווערט דערציילט וועגן דעם „שילער־גלויף" (פּאָגראָם פון די שילער אויף יידן) אין לעמבערג פון יאָר 1664, בעת וועלכן עטלעכע הונדערט יידן זיינען אומגעקומען.

אין דעם בוך „סקיצן און שטודיעס" איז אַריין אויך די אַרבעט „דיכטונג און אמת וועגן דעם אינטאָגיקן מלך פון פּוילן שאול וואהל". די דאָזיקע אַרבעט איז דאָס ערשטע מאָל געדרוקט געווען אין דער „עסטרייכישער וואָכנשריפט" אין יאָר 1910 (דייטש) און איז דערנאָך אַ סך מאָל איבערגעדרוקט געוואָרן אויף פּויליש, העברעאיש און יידיש. אָט דאָס פילפּאַכיקע איבערדרוקן די אַרבעט זאָגט עדות אויף אַ גרויסן אינטערעס, וואָס זי האָט אַרויסגערופן. באַלאַבאַן באַמיט זיך דאָרט אויסצושיילן דעם היסטאָרישן אמת פון דער לעגענדע וועגן דעם יידישן קעניג אין פּוילן, אַ לעגענדע, וואָס האָט במשך הונדערטער יאָרן געלעבט ביי פּוילישע יידן און האָט אַפילו אין לאַנדאָן געפונען אַ העברעאישן שרייבער, וואָס האָט זיך באַמיט איר אָנצוטון דעם לבוש פון אַ היסטאָרישן פּאַקט (הירש עדעלמאַן: „גדולת שאול", לאָנדאָן, 1854).

באַלאַבאַן דערווייזט מיט היסטאָרישע דאָקומענטן, אַז די לעגענדע איז טאַקע נישט מער ווי אַ לעגענדע. אָבער איר העלד, ר' שאול וואהל, איז אַ דורכאויס היסטאָרישע געשטאַלט. ער האָט געלעבט אינעם 16־טן י"ה, איז געווען אַ גרויסער גביר און חשוב ביים קעניג זיגמונט דעם דריטן. ער איז געווען דער פּאַכטער פון די גרעסטע זאַלץ־גרובנס, פון די קעניגלעכע צאָל־הכנסות און באַזונדערס פון די הכנסות פונעם קעניגלעכן שלאָס אין זיין היים־שטאָט בריסק. ער האָט געמאַכט אַ וויכטיקן אַנטייל אין די אַרבעטן פון ועד ארבע הארצות און איז יעדעס יאָר געפאָרן קיין לובלין צו די זיצונגען. דאָרט, אין לובלין, האָט ער אויפגעבויט אַ שול, כדי צו האָבן וואו צו דאַוונען אין די טעג פון די זיצונגען. די דאָזיקע שול איז אין לובלין פאַרבליבן ביז צום לעצטן חורבן. זי איז געשטאַנען אויף פּאָדזאַמטשע־גאַס 12 און געהערט האָט מען זי „די לויפּער־שול" אָדער "ר' שאול וואהלס שול".

צום סוף זאָלן דערמאָנט ווערן די צוויי אַרבעטן, וואָס זיינען אין דעם בוך „סקיצן און שטודיעס" געדרוקט געוואָרן דאָס ערשטע מאָל. זיי זיינען: 1) „די ברידער אברהם און מיכאל עזאַפאָוויטש ריטער פאָן לעליווא". דאָ ווערט דערציילט וועגן צוויי ברידער, פון וועלכע דער עלטערער, אברהם, האָט זיך געשמדט און איז פונעם קעניג זיגמונט דער ערשטער נאָבילִיטירט

געווארן און באַשטימט פאַר שאף־מייסטער פון ליטע. דער יינגערער ברודער, מיכאל, האָט זיך נישט געשמדט און פונדעסטוועגן האָט אים דער זעלבער קעניג אויך נאָבילימירט. די נאָבילימאַציע פון מיכאלן (וואָס אגב איז ער דער איינציקער נישט געשמדטער יידּ אין דער גאַנצער פוילישער געשיכטע, וואָס איז געווארן אַן אַדלמאַן) איז פאַרגעקומען אויף אַ זייער פייערלעכן אופן אויפן קראָקעווער מאַרק אין יאָר 1525, אין זעלבן טאָג, וועו דער פּרייסישער מאַרקגראַף, אַלבערט, האָט געשוואוירן אונטערטעניקייט דעם פוילישן קעניג. די שטודיע וועגן די ברידער עזאַפאָוויטש איז שפּעטער אַריין אין באַלאַבאַנס בוך „די געשיכטע פון יידן אין קראָקע". 2) „דער אָפּיציעלער פראָטאָקאָל פון די פראַנקיסטן. דיספוט אין לעמבערג (17 יולי ביז 10 סעפּטעמבער 1759)". דאָס איז אַ טייל פון באַלאַבאַנס גרעסערן ווערק וועגן די פראַנקיסטן, וואָס איז קאָמפּלעטירט און אַרויסגעגעבן געווארן אין די שפּעטערדיקע יאָרן. געניוער וועגן דעם דאָזיקן ווערק אין אַ ווייטערדיקן קאַפּיטל.

אין יענער צייט, וען באַלאַבאַן האָט באַזוכט בערלין, האָט ער שוין פאַרטיק געהאַט צום דרוק זיין געשיכטע פון יידן אין קראָקע. נאָך זיין אומ־קערן זיך אַהיים האָט זיך אָנגעהויבן צו דרוקן דער ערשטער באַנד פונעם דאָזיקן ווערק, אַרויסגעגעבן דורך דער קראָקעווער קהילה אין יאָר 1913 אונטערן נאָמען „די געשיכטע פון יידן אין קראָקע און קאָזימיעזש 1304—1868" (דער ערשטער באַנד שילדערט די צייט פון 1204—1655). אין יענער צייט האָט באַלאַבאַן אויך געהאַט פאַרענדיקט אַ ריי וויכטיקע אַרבעטן וועגן יידן אין גאַליציע.

ה.

די געשיכטע פון יידן אין גאַליציע

דער באַגריף גאַליציע איז ענג פאַרבונדן מיט דער עסטרייכישער הער־שאַפט איבער דער דאָזיקער אַמאָליקער פוילישער פראָווינץ. אין יאָר 1772 איז פאַרגעקומען די ערשטע צעטיילונג פון פוילן. דעמאָלט האָט די קייזערין מאַריאַ טערעזאַ אָנערקענט די צוויי דרום׳דיקע לאַנד־געביטן (וואָיִ־וואודזטוועס), דאָס א. ג. קליינפוילן: דעם מזרחדיקן אָדער רויט־רייסישן געביט און דעם מערבדיקן, דעם קראָקעווער. די שטאָט קראָקע גופא איז עטלעכע מאָל אַריבערגעגאַנגען פון הענט צו הענט, דערנאָך איז זי אַן ערך דרייסיק יאָר איבערגעלאָזט געווארן ווי אַ פרייע רעפּובליק און ערשט אין יאָר 1846 איז זי אָנגעשלאָסן געווארן אַן גאַליציע.

איבערנעמענדיק די ממשלה איבער די צוויי קליינפוילישע לאַנד־געביטן האָט די עסטרייכישע רעגירונג זיי מזכה געווען מיטן נאָמען „קעניגרייך פון גאַליציע און לאדעמעריע" און אָט אַזוי איז די וועלט באַרייכערט געווארן מיט נאָך אַ לאַנד: גאַליציע און די יידישע וועלט מיט די גאַליציאָנער.

באַלאַבאַנס אינטערעס פאַר דער געשיכטע פון יידן אין גאַליציע, ווי שוין דערמאָנט, שטאָמט נאָך פון יענע יאָרן, ווען ער האָט ערשט אָנגעהויבן צו פאָרשן און שרייבן געשיכטע. אין יאָר 1902 האָט ער אין „ווסכוד" אָפּגעדרוקט אַ פּאָלעמישן אַרטיקל קעגן אַל. שטעגרן (אַ נישט יידישער געלערנטער), ווען דער סטאַטיסטיק פון יידן אין גאַליציע פונעם יאָר 1820. באַלאַבאַן באַמיט זיך דאָרט אויפצוואוייזן, אַז די סטאַטיסטיק פון די יידן, וואָס די עסטרייכישע רעגירונג האָט געשאַפן אין יאָר 1820 איז דורכאויס אַ פאַלשע און מען קאָן זיך אויף איר נישט שטיצן.

אַ צווייטע סטאַטיסטישע אַרבעט וועגן יידן אין גאַליציע האָט באַלאַבאַן אָפּגעדרוקט אין יאָר 1909 אינעם צענטן באַנד פונעם היסטאָרישן אַרכיוו פון דער פוילישער אַקאַדעמיע פון וויסנשאַפטן. אין דער דאָזיקער אַרבעט פאַרגעמט ער זיך מיט דער סטאַטיסטיק פון יידן און קראים פונעם האליטשער ראַיאָן, ווי אויך פון די ראַיאָנען טרעמבאָוולע און קאלאמיי.

נאָר פונדעסטוועגן וואָלט איך געזאָגט, אַז קיין ספּעציעלע פאָרשונגען וועגן דער געשיכטע פון יידן אין גאַליציע האָט באַלאַבאַן נישט אונטערגענומען, חוץ דער טעמע וועגן הערץ האָמבערגן און די שולן פון קייזער יאָזעף. דאָס באַאַרבעטן די דאָזיקע טעמע האָט זיכער געפּאָדערט אַ באַזונדערע פאָרשונגס־שטודיע. דער גאַנצער מאַטעריאַל וועגן גאַליציע איז באַלאַבאַנען אַרײַנגעפאַלן בדרך אגב, בעת די פאָרשונגען אין די לעמבערגער און קראָקעווער אַרכיוון. נאָר כאָטש אַ דרך אגבדיקער איז דער דאָזיקער מאַטעריאַל אַ גאַנץ רייכער און אַ פילזייטיקער.

באַלאַבאַן האָט זיך נישט פאַרנומען מיט שאַפן אַ געאָרדנטע געשיכטע פון יידן אין גאַליציע, וואָס זאָל אַנטהאַלטן אַלע נויטיקע אַספּעקטן פונעם יידישן לעבן אינעם דאָזיקן לאַנד. אַזאַ מין געשיכטע האָט ערשט אין יאָר 1929 אַרויסגעגעבן ד"ר פילים פרידמאַן („די גאַליצישען יודען", פראַנקפורט־מיין, 1929, דייטש). באַלאַבאַן האָט בלויז געהאַלטן עטלעכע סעריעס רעפעראַטן וועגן דער געשיכטע פון יידן אין גאַליציע און דערנאָך האָט ער די דאָזיקע רעפעראַטן אַרויסגעגעבן אין בוך־פאָרם.

דער ערשטער פון דער סעריע רעפעראַטן וועגן יידן אין גאַליציע איז געהאַלטן געווארן אין סטאַניסלאָוו אין יאָר 1908 אויף אַ פייערונג לכבוד דעם קייזער פראַנץ יאָזעף צום פופציק־יאָריקן יובל פון זיין הערשאַפט. דער דאָזיקער רעפעראַט האָט געהייסן „יידן אין עסטרייך אונטער דער הערשאַפט פון קייזער פראַנץ יאָזעף דער ערשטער מיט אַ באַזונדערער באַריקזיכטיקונג פון גאַליציע (1848—1908)" (פּוילישׁ). דעם דאָזיקן רעפעראַט האָט באַלאַבאַן אָפּגעדרוקט אין לעמבערגער־שורנאַל „יעדנאָשטש" (אייניקייט).

אין יאָר 1911 איז באַלאַבאַן איינגעלאַדן געווארן דורכן לעמבערגער אוניווערסיטעט צו האַלטן אַ ציקל פון פאָרלעזונגען וועגן יידן אין גאַליציע. אַזעלכע פאָרלעזונגען האָבן שוין געפּאָדערט אַ פיל טיפערע צוגרייטונג ווי דער פריער דערמאָנטער רעפעראַט. זיי האָבן געמוזט שטיין אויף דער הויך פון אוניווערסיטעט־לעקציעס. באַלאַבאַן האָט די לעקציעס באַאַרבעט מיט

זיין געווײַנטלעכער פֿרעציזקייט און ער האָט אָנגעשריבן נישט בלויז די טעזעס נאָר טאַקע דעם פולן טעקסט פון אַלע פאַרטראָגן. אַזוי אַרום האָט זיך באַקומען אַ כתב־יד, וואָס איז נאָך געווען אויסבעסערונגען געוואָרן אַ פאַר־טיק בוך צום דרוקן.

באַלאַבאַנס ציקל פֿאַרלעזונגען וועגן גאַליציע טראָגט דעם נאָמען „די געשיכטע פון יידן אין גאַליציע און אין דער קראָקעווער רעפובליק (1772—1868)“ די טעזעס פון די פאַרלעזונגען האָט ער תיכף אין יאָר 1911 אָפּגע־דרוקט אין דעם שוין דערמאָנטן זשורנאַל „יעדנאָשטש“. אַ געווען צייט שפּעטער האָט ער אויך געהאַט פאַרטיק דעם פולן כתב־יד. ס׳איז שווער פעסטצושטעלן די דאַטע, ווען דער כתב־יד איז געווען פאַרטיק. ס׳איז אָבער זיכער, אַז פאַרן אויסברעך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט ער זיך שוין געפונען ביים פאַרלאָגער. דערשינען איז אָבער דאָס בוך ערשט אין 1916. גורם געווען צו דער פאַרשפּעטיקונג האָבן די מלחמה־געשעענישן און דער אַרײַנמאַרש פון די רוסישע חיילות קיין לעמבערג. ערשט נאָך זייער צוריקטרײַב, האָט דער פאַרלאָג פון פּאָלאָניעצקי (אַ ריין פּויליש בוך־געשעפט) אַרויסגעגעבן באַלאַבאַנס בוך.

„די געשיכטע פון יידן אין גאַליציע“ (פּויליש) נעמט אַרום אַן ערך 100 יאָר געשיכטע פון יידן אין גאַליציע. די באַאַרבעטונג איז אַ קאָמפּאָקטע און אַ בקיצורדיקע. אָפּטמאָל צו פיל קאָנדענסירט, אַזוי אַז עס באַקומט זיך נישט קיין גאַנץ בילד פון אַ יידיש לעבן, נאָר אָפּגעריסענע עפּיזאָדן. באַלאַבאַן שילדערט די לאַגע פון די יידן אונטער דער הערשאַפט פון מאַריאַ טערעזיאַ און איר זון, יאָזעף דער צווייטער. ביידע זיינען זיי נישט געווען קיין צו גרויסע יידן פריינט. זיי האָבן דאָס יידישע פראָבלעם לגמרי נישט פאַרשטאַנען און האָבן נישט געוואָסט וואָס צו טאָן מיט אַזאַ גרויסער צאָל יידן, וואָס זיי האָבן געטראָפן אין דעם נייַ־באַזעצטן לאַנד.

מאַריאַ טערעזיאַ האָט אין דער אמתן נישט אָנגענומען קיין שום פּאָלי־טישע שריט לגבי יידן. זי האָט זיך באַגרענעצט מיט אויסנוצן די יידן ווי אַ הכנסה־מקור פאַרן מלוכישן אוצר. אין איר „יודענאַרדנונג“ (דאָס געזעץ, וואָס האָט רעגולירט די יידן־פראָגע) פונעם 16 יולי 1776 האָט זי איבער־געלאָזט די קהילה מיט איר גאַנצער מאַכט און יוריסדיקציע איבער די יידן, ווי דעם יתודותדיקן שטאַפּל פון דער יידישער אויטאָנאָמיע. זי האָט אָבער געוואָלט צענטראַליזירן די קהילות. האָט זי געשאַפן די אַמטן פון קרייז־עלטסטע, וואָס זיינען געשטאַנען איבער די קהילות. איבער די קרייזעלטסטע איז געשטאַנען די „געזעראַל־דירעקציע“, אין וועלכער עס זיינען אַריין 6 קרייזעלטסטע און 6 לאַנדסעלטסטע. דער פאָרזיצער איז געווען דער הויפּט־ראָבינער פונעם לאַנד.

די גאַנצע נייע אָרגאַניזאַציע האָט געהאַט בלויז דעם איינציקן צוועק: צוזאַמענקלייבן שטייערן פאַר דער מלוכה. און שטייערן האָט מאַריאַ טערעזיאַ אַרויפגעלייגט אויף יידן אַ סך גרעסערע ווי די, וואָס זיי האָבן געצאָלט פריער די פויליש הערשער. אויפן אָרט פונעם פריערדיקן קאָפּ־שטייער

האָט זי איינגעפירט דעם טאָלעראַנץ־שטייער, חוץ דעם אַן אינדוסטריע־שטייער, אַ שטייער פון פאַרמעגנס, טאַקסעס פון חתונות און אַ סך אַנדערע. חוץ די פאַרגרעסערטע שטייערן האָט זי נאָך איינגעפירט באַגרענעצונגען ביים פאַרנעמען זיך מיט פאַרשיידענע פאַכן. און צו דעם אַלעמען איז נאָך צוגעקומען דאָס שענדלעכע געזעץ פון די אביונים. לויטן דאָזיקן געזעץ זיינען יידן, וואָס האָבן נישט געקאָנט באַצאָלן דעם טאָלעראַנץ־שטייער, אָנער־קענט געוואָרן ווי אביונים און מען פלעגט זיי פאַרטרייבן פון גאַליציע אין אַנדערע טיילן פון פוילן.

קייזער יאָזעף דער צווייטער האָט געוואָלט רעפאָרמירן די יידן. ער האָט זיי געוואָלט באַזעצן אויף ערד־אַרבעט און האָט וועגן דעם אַרויסגעגעבן אַ געזעץ. יידן האָבן מיט חשק געגומען זיך צום באַזעצן אין דערפער, האָבן אָבער די עסטרייכישע באַאַמטע סאַבאָטירט דעם קייזערס פלענער און דער גאַנצער ענין איז טאָקע צוליב דעם דורכגעפאַלן.

אַ צווייטער וויכטיקער טריט אין קייזער יאָזעפס באַמיאונגען צו רעפאָרמירן די יידן איז געווען דער אויפטו מיט די שולן פאַר יידישע קינדער. דער דאָזיקער אויפטו איז בשעתו אויפגענומען געוואָרן מיט גרויס התפעלות דורך די משכילים פון משה מענדעלסאָנס חדר, אָבער די רעזולטאַטן זיינע זיינען נישט געווען קיין בעסערע ווי די רעזולטאַטן פון קייזער יאָזעפס אַנדערע רעפאָרמיסטישע עקספּערימענטן. ווי מיר ווייסן עס שוין פון אַ פריערדיקן קאַפּיטל, איז דער גאַנצער שול־סיסטעם אין גאַליציע, וואָס איז אַנגעפירט געוואָרן דורך הערץ האָמבערגן, חרוב געוואָרן נאָך 20 יאָר עקסיסטענץ.

אויך דער „טאָלעראַנץ־פּאַטענט", וואָס איז אַרויס אין יאָר 1789, האָט פאַר די גאַליצישע יידן נישט געבראַכט קיין גרויסע גליקן. זיין טענדענץ איז געווען, אַז יידן זאָלן זיך אייראָפּעאיזירן און דערנאָך וועלן זיי באַקומען בירגערלעכע רעכט. האָט דער פּאַטענט אַנטהאַלטן געוויסע קלייניע פּריווילעגיעס, וואָס האָבן גענצלט כלומרשט צו דערנענטערן די יידן צו דער אייראָפּעאישער קולטור, ווי למשל דאָס עפענען פאַר יידן מלוכישע שולן, דאָס רעכט צו לערנען אַ מלאכה ביי נישט יידישע מייסטערס. אָבער פון דער אַנדערער זייט האָט ער אַנטהאַלטן גזירות, וואָס האָבן געבראַכט אַ חורבן פאַרן איינגעוואָרצלטן יידישן שטייגער־לעבן. ער האָט צעשטערט די יידישע אויטאָנאָמיע, איינגעפירט שוערע באַגרענעצונגען אויפן עקאָנאָמישן געביט (פאַרבאָט צו האַלטן שענקען און קרעטשמעס), אַרויפגעלייגט אויף יידן אַ שווערע שטייער־לאַסט, באַגרענעצט די צאָל חתונות און געצוואונגען יידן צוצושטעלן רעקרוטן צו דער אַרמיי.

אויך די רעוואָלוציע פון יאָר 1848, אויף וועלכער מען האָט געלייגט אַזעלכע גרויסע האָפענונגען, האָט פאַר די גאַליצישע יידן נישט געבראַכט קיין ישועה. נאָך דער רעוואָלוציע איז געקומען אַ שטאַרקער רעאַקציאָנערער שטראָם, וואָס האָט אין בלוט דערטרונקען אַלע אויפטוען פון די רעוואָלוציאָנערן. די יידן זיינען וווייטער געבליבן אָן בירגערלעכע רעכט.

ערשט די קאָנסטיטוציע פון יאָר 1868, וואָס דער קייזער פראַנץ יאָזעף

דער ערשטער איז געצוואונגען געווען צו געבן די פעלקער פון זיין מאַנאַר־כיע, האָט געבראַכט די יורידישע גלייכבאַרעכטיקונג פאַר יידן אין גאַליציע. נאָך דער דאָזיקער קאָנסטיטוציע האָט זיך אָבער אָנגעהויבן אַ ווייטערדיק קאַפּיטל פונעם יידישן קאַמף פאַר בירגער־רעכט. אינעם גאַליצישן סיים האָבן די פּוילישע פאַרטרעטער געמאַכט שטערונגען דער פאַרווירקלעכונג פון די יידישע בירגער־רעכט, וואָס די קייזערלעכע קאָנסטיטוציע האָט פאַר־זיכערט. דאָרט האָבן די פּוילישע פראָגרעסיסטן מיטן באַוואוסטן פראַנצישעק סמאָלקאַ בראש פאַרטיידיקט די רעכט פון יידן. דער דאָזיקער קאַפּיטל פון דער געשיכטע פון יידן אין גאַליציע איז אַ ביז גאָר אינטערעסאַנטער און ער פאָדערט אַ באַזונדערן צוגאַנג און באַלייכטונג. אין באַלאַבאַנס בוך קומט ער אָבער אַרויס פאַרנעפּלט און אומקלאָר. אַ פּועל יוצא מסתמא, פון דעם, וואָס דער מחבר האָט זיך באַמיט ווי ווייט מעגלעך מקצר צו זיין.

אַ סך מער אינטערעס ווייזט באַלאַבאַן אַרויס פאַר די פּראָבלעמען פונעם קולטור־געזעלשאַפטלעכן קאַמף, וואָס איז אָנגעגאַנגען ביי די גאַליצישע יידן אין דער ערשטער העלפט 19־טן י״ה. ס׳איז געווען דער קאַמף צווישן השכלה און אָרטאָדאָקסיע. אין דעם אָרטאָדאָקסישן לאַגער זיינען די חסידים אַלע מאָל געשטאַנען אין די ערשטע קאַמפס־שורות. דאָקעגן די מתנגדים זיינען געווען אַ ביסל מעסיקער. פון די אינטערעסאַנטסטע מאַטעריאַלן, וואָס באַלאַבאַן ברענגט אין דעם דאָזיקן טייל פון בוך, זיינען די ביאָגראַפּיעס פון די פּיאָנערן פון דער השכלה אין גאַליציע: נחמן קראָכמאַל, יוסף פּערל, דער גרינדער פון דער ערשטער יידישער שול אין טאַרנאָפּאָל, שלמה לייב ראַפּאָפּאָרט, יצחק ערטער, לייב מיזעס א.א.

באַלאַבאַן צעשטערט אַן אַלט אייגנעווּאַרצלטע אויפּפאַסונג, אַז נחמן קראָכמאַל איז געווען דער ערשטער קעמפער פאַר השכלה אין גאַליציע. אין דער אמתן, האָלט באַלאַבאַן, איז נחמן קראָכמאַל געווען בלויז דער גייסטיקער פאָנען־טרעגער פון דער השכלה. בעתן קאַמף האָט ער זיך גע־האַלטן אָן אַ זייט און אַווי אין שאָטן איז ער פאַרבליבן ביזן סוף פון זיין לעבן. די פאַרביסענע קעמפער פאַר דער השכלה זיינען געווען פּערל, ראַפּא־פּאָרט און ערטער, דער עיקר פּערל, און זיי טאָקע האָבן אויף זיך געצויגן די גאַנצע שנאה פון די אָרטאָדאָקסן.

זייער וויכטיק איז אויך באַלאַבאַנס צושטייער צו דער ביאָגראַפּיע פון אברהם קאהן, דער ערשטער קרייז־ראַבינער אין לעמבערג, וואָס איז געפאַלן אַ קרבן פון דער אָרטאָדאָקסישער שנאה. ער איז פאַרסמט געוואָרן אין יאָר 1848.

עס אונטערליגט נישט קיין ספק, אַז אין דער אָפּשאָצונג פון דעם קאַמף צווישן משכילים און אָרטאָדאָקסן איז באַלאַבאַן באַגאַנגען געוויסע פעלערן. עס פעלט אים דאָ אַ פערספּעקטיוו פון אַ היסטאָריקער. די סיבות פון דעם קאָנען זיי צווייערליי. ערשטנס, זיינען די געשעענישן געווען צו נאָענט אין צייט. צווייטנס, איז באַלאַבאַן אַליין געווען אַ צד אין דעם קאַמף און ווי אַזעלכער האָט ער נישט געדאַרפט זיך אַוועקשטעלן אין דער ראָל פון אַ

שופט און משפטן די צדדים. באַלאַבאַן אַליין איז דערצויגן געוואָרן אין דער אַטמאָספער פון קאַמף צווישן השכלה און חסידות. ער איז מיט זיין גאַנצן מהות געשטאַנען אין לאַגער פון דער השכלה. ווי טויזנטער אַנדערע שטו־דירנדיקע יינגעלייט פון זיין סביבה איז ער אין שפראַך און לעבנסשטייגער געוואָרן אַסימילירט, כאָטש לויט זיינע איבערצייגונגען איז ער געווען אַ נאַציאָנאַלער ייד. דעם באַגאַזש פון יידישן וויסן, מיט וועלכן ער איז געווען רייך באַלאָדן, האָט ער אָבער נישט אַרויסגעטראָגן פון די אַלטע קוואַלן, נאָר פון נייע און מאָדערנע לערן־אַנשטאַלטן. דאָס אַלץ איז געווען, אַז באַלאַבאַן זאָל אין זיין משפט בלייבן אינזייטיק, נישט אָביעקטיוו.

באַלאַבאַן האָט נישט פאַרשטאַנען די אַרטאָדאָקסיע. חסידות האָט ער באַטראַכט ווי אַ מיטלעלטערלעכן איבערגלויבן, ער האָט אין חסידות נישט געזען קיין אייניציקן געזעלשאַפטלעכן פאָזיטיוון שטריך. דאַקעגן האָט ער דעם צווייטן צד, די אויפגעקלערטע, ממש פאַרהערלעכט. ער האָט פון זיי געמאַכט די אייניציקע קעמפער פאַר יידישע רעכט, פאַרשוויגן די שאָטן־זייטן, וואָס זיינען אין דעם אויפגעקלערטן לאַגער (ווי מיר ווייסן עס שוין איצט בפירוש) געווען אין אַ גאָר גרויסער שפע.

זייער אינטערעסאַנט איז אויך ווי באַלאַבאַן שילדערט די לאַגע פון די קראָקעווער יידן אין דער צייט פון דער פרייער קראָקעווער רעפובליק. במשך 30 יאָר (1816—1846) איז קראָקע געווען אַ פרייע שטאָט, רעגירט דורך פאָליאַקן אונטער דער השגחה פון די דריי גרויס־מאַכטן: עסטרייך, פרייסן און רוסלאַנד. די לאַגע פון די יידן איז דאָרט נישט געווען בעסער ווי אין גאַליציע. אין קראָפט זיינען דאָרט געבליבן אַלע באַגרענעצונגען פונעם אַמאָליקן פוילן מיט אַ צוגאָב פון נייע באַגרענעצונגען לויטן מוסטער פון גאַליציע.

יידן האָבן פונקט ווי פריער נישט געטאָרט וואוינען אין שטאָט, נאָר אין געטא פון קאָזיעמיעזש. מען האָט זיי געמאַכט גרויסע שטערונגען ביים פירן מסחר, זונטיק און חגאות האָבן זיי זיך נישט געטאָרט ווייזן אויף די גאַסן א.א.וו. בלויז געציילטע יידן, רייכע און אייראָפּעאיזירטע האָבן באַקומען דערלויבענישן צו וואוינען אין שטאָט. וועגן בירגער־רעכט פאַר יידן איז קיין רייד נישט געווען.

אין יאָר 1846 איז קראָקע אָנגעשלאָסן געוואָרן צו גאַליציע. אויך דאָס האָט פאַר יידן נישט געבראַכט קיין ישועה. ערשט די קאָנסטיטוציע פון יאָר 1868 האָט די קראָקעווער יידן, פונקט ווי אַלע יידן פון גאַליציע, אויסגע־גלייכט אין זייערע רעכט מיט אַלע בירגער פון דער עסטרייכישער מאָנאַרכיע.

ד"ר מאיר באַלאַבאַנס „די געשיכטע פון יידן אין גאַליציע און אין דער קראָקעווער רעפובליק (1782—1868)" איז, נישט קוקנדיק אויף אירע געוויסע חסרונות, אַ ווערק פון אַ גרויסער באַדייטונג. זיין עיקר־ווערט ליגט אין דעם רייכן קולטור־היסטאָרישן מאַטעריאַל, וואָס געפינט זיך דאָרט און וואָס איז נאָך עד היום דער עיקרדיקער מקור צום שטודירן די קולטור־געשיכטע פון יידן אין גאַליציע.

ו.

ווין און לובלין. די יאָרן פון דער ערשטער וועלט־מלחמה

דער אויסבראָך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה — סוף זומער 1914 — האָט אויפגעטריסלט כמעט אַלע פעלקער פון אייראָפּע. געטראָפן האָט ער אויך די יידישע ישובים אין גאַליציע. ביים סאָמע אָנהייב האָט די רוסישע אָפענסיוו דורכגעבראָכן דעם גאַלאָטען עסטרייכישן פראָנט. די אַרמיי פון קייסער פראַנץ יאָזעף איז אין בהלה געלאָפן צוריק, לאָזנדיק אָפן פאַר די רוסן דעם וועג קיין גאַליציע.

די פּאָניק ביי דער יידישער באָפעלקערונג אין גאַליציע איז געווען אַ דאָפּלטע. ערשטנס, האָט די אַלגעמיינע מאָביליזאַציע געדרפן צום מיליטער אַלע מענער ביזן מיטעלן עלטער, און צווייטנס, האָט דאָס דערנענטערן זיך פון די רוסן אָנגעוואָרפן אַן אימה. אַלע האָבן געוואוסט וועגן דער שנאה פון דער רוסישער רעגירונג צו יידן און האָבן פאַרשטאַנען, אַז די רוסישע אינוואַזיע וועט ברענגען אומגליק פאַר יידן אין גאַליציע.

אין אָט דער בהלהדיקער שטימונג זיינען די פירער פון דער לעמבערגער קהילה נישט געווען אין שטאָט. פונקט ווי געווייגטלעך האָבן זיי אויך דעם דאָזיקן פאַטאַלן זומער פאַרברַאכט אין די עסטרייכישע בעדער, ווייט פון זייער היימשטאָט לעמבערג. דעם ראש הקהל, ד״ר שאָף, האָט פאַרטראָטן ד״ר יעקב דיאַמאַנד און פון די צוויי ראַבינערס (ד״ר קאַראָ און ד״ר גוטמאַן) איז בלויז ד״ר גוטמאַן געווען אין לעמבערג. ד״ר גוטמאַן איז באַלד אין די ערשטע מלחמה־טעג געפרופן געוואָרן צו דער אַרמיי און אַזוי אַרום איז לעמבערג געבליבן אָן אַ ראַבינער. דעמאָלט האָט ד״ר דיאַמאַנד באַשטימט דעם רעליגיע־לערער, ד״ר בערנאַרד הויזנער, ווי דעם צייטווייליקן ראַבינער און ד״ר באַלאַבאַנען ווי זיין פאַרטרעטער.

ביידע האָבן באָקומען די אויטאָריזאַציע צו געבן חופּה וקידושין און באַלד האָבן זיי געהאַט פולע הענט מיט אַרבעט. דער ענין איז באַשטאַנען אין דעם, וואָס אין גאַליציע פלעגן יידן נישט דורכפירן קיין געזעצלעכע חתונות. דער מנהג איז געקומען פון די אַמאָליקע צייטן, ווען די עסטרייכישע מאַכט האָט געשטערט יידן חתונה צו האָבן. פלעגט מען שטעלן אַ חופּה כדת משה וישראל און מען האָט זיך נישט געקימערט וועגן געזעצלעך דורכפירן די חתונה. אין די פרומע און אַרעמערע קרייזן איז דער דאָזיקער מנהג פאַר־בליבן אויך שפּעטער, דאָס הייסט נאָך דער קאָנסטיטוציע פון יאָר 1868, וועו אַלע באַגרענעצונגען זיינען אָפּגעשאַפט געוואָרן.

ביים אויסבראָך פון דער מלחמה האָט אָבער די פראָגע באַקומען אַ גאַנץ אַנדערן כאַראַקטער. מענער זיינען געגאַנגען אין דער אַרמיי און די פרויען זיינען באַרעכטיקט געווען צו אַ סאָלדאַטן־אונטערשטיצונג פון צוויי קרוינען אַ טאָג. כדי צו באַקומען די דאָזיקע אונטערשטיצונג האָט מען געמוזט ווייזן

אַ היראַט־שיין און אַזאַ דאָקומענט האָבן נישט געהאַט יענע פֿאַרפעלקער, וואָס האָבן חתונה געהאַט בלויז כדת משה וישראל. זיינען די ביידע צייט־ווייליקע ראָבינערס, ד"ר הויזנער און ד"ר באַלאַבאַן, געשטאַנען אין קהילה־אַמט ביי טאָג און ביי נאַכט און האָבן געגעבן חופה וקידושין טויזנטער פֿאַרפעלקער, וואָס בעצם האָבן זיי חתונה געהאַט מיט יאָרן צוריק.

די דאָזיקע שווערע אַרבעט איז איבערגעריסן געוואָרן צוליב דעם וואָס סע האָט זיך דערנענטערט דער מלחמה־פֿראַנט צו לעמבערג. מען האָט אַנגעהויבן טראַכטן וועגן אַנטלויפן פֿאַר די אָנקומענדיקע רוסן, אָבער אויף לאַנגע טראַכטענישן איז קיין צייט נישט געווען. דער פֿאָרויסמאַרש פון די רוסן איז געווען אַ גיכער. ד"ר מאיר באַלאַבאַן האָט אין לעצטן מאָמענט באַווייזן צו פֿאַרלאָזן לעמבערג.

דאָס אַנטלויפן איז נישט געווען לייכט. מיטן ווייב און צוויי עופהלעך האָט ער זיך נאָך לאַנגע מאַטערנישן דערשלעפּט קיין ריישע (זשעשאָוו), דאָרט האָט ער זיך געטראָפֿן מיט אַ סך לעמבערגער פּליטים. עס האָט זיך נעמלעך אָרויסגעוויזן, אַז דאָס רוב פֿאַרמעגלעכע יידן און אינטעליגענץ זיינען אַנטלאָפֿן. צווישן אַנדערע האָט זיך אין ריישע פֿאַרהאַלטן אויך אַדאָלף שטאַנד, דער פּירער פון די גאַליציש־ציוניסטן און מיט אים צוזאַמען האָט באַלאַבאַן דורכגעמאַכט דעם וויטערדיקן וועג ביז ווין.

קיין ווין איז באַלאַבאַן אָנגעקומען ווי אַ היימלאָזער פּליט. מיט די קאָרגע מיטלען, וואָס ער האָט מיט זיך מיטגעבראַכט, האָט ער פֿאַר זיין משפּחה איינגעאָרדנט דאָס אָרעמע לעבן. ער איז אָבער נישט געבליבן זיצן ליידיק. זיין אייגנעבוירענע אַקטיוויטעט האָט אים געטריבן צו טאָן עפּעס. האָט ער דאָס ערשטע געמוען זיך באַטייליקן אין דער הילפס־אַרבעט פֿאַר פּליטים. פֿונקט האָבן זיך דערנענטערט די ימים־נוראים און די צעבראָכענע לעמ־בערגער פּליטים האָבן באַגערט צו דאַוונען צוזאַמען אין די דאָזיקע הייליקע טעג. אין ווין זיינען געווען די פּירער פון דער קהילה צוזאַמען מיטן ראַבינער, ד"ר קאָראָ. האָט מען אָפּגעדונגען אַ גרויסן זאַל, אין וועלכן מען האָט אייּנ־געאָרדנט די תפילות פֿאַר די לעמבערגער פּליטים. באַלאַבאַן איז געווען זייער אַקטיוו בעתן דורכפירן די דאָזיקע אונטערנעמונג.

באַלאַבאַנס לאָגע אין ווין איז געווען אויף אַזוי פיל באַוואָרנט, אַז ער האָט נישט געדאָרפט אָנקומען צו דער פּליטים־אונטערשטיצונג. די גאַליצישע שול־מאַכט האָט אין ווין אייּנגעאָרדנט לימודים פֿאַר גימנאַזיע־סטודענטן, פּליטים פון גאַליציע. די דאָזיקע לימודים זיינען פֿאַרגעקומען אין די בנינים פון די ווינער גימנאַזיעס אין די נאַכמיטאָגדיקע שעהן און האָבן אַרומגענומען — לויט די דעמאָלטיקע מעגלעכקייטן — דעם גאַנצן לערן־פּראָגראַם פון די גאַליצישע מיטלשולן. ווי אַ גימנאַזיע־לערער האָט באַלאַבאַן תיכף באַקומען אַרבעט אין די דאָזיקע פּליטים־שולן און ער איז ווי ס'איז באַזאָרגט געווען מיט פֿרנסה.

ער האָט אויך נישט פֿאַרנאַכלעסיקט זיין פֿאָרשונגס־אַרבעט, כאָטש די מעגלעכקייטן צו שרייבן און דרוקן זיינע עיקר צו פֿאַרעפֿנטלעכן אַרבעטן זיינען

כמעט נישט געווען. אָבער באַלאַבאַן האָט זיך מיט די דאָזיקע אומשטענדן נישט געריכטן. ער האָט געוואָלט קאָמפּלעטירן זיינע נאָטיצן צו דער גע־שיכטע פון יידן אין קראָקע מיט מאַטעריאַלן פון די ווינער אַרכיוון. האָט ער יעדע פרייע שעה פאַרבראַכט אין די אַרכיוון און ער האָט טאַקע דאָרט געפונען אַ שלל מאַטעריאַלן, באַזונדערס וועגן דער תקופה פון נאָך פוילנס צעטיילונג.

די ביביליאָגראַפיע פון באַלאַבאַנס ווערק פאַרצייכנט עטלעכע געציילטע אַרבעטן, וואָס זיינען דערשינען אין יענער צייט פון זיין לעבן ווי אַ פּליט אין ווין. די וויכטיקסטע פון זיי איז „צו דער געשיכטע פון יידן אין פוילן“ (ווין, 1915, דייטש), אַ בראָשור פון 66 זייטן, וואָס שילדערט די צייטן פון די קאָזאַקישע, טאַטאַרישע, רוסישע און שוועדישע אָנפאַלן אויף פוילן אין די יאָרן 1648—1661. בעצם אַנטהאַלט די דאָזיקע אַרבעט נישט קיין שום נייס. זי איז אַ קיצור פון באַלאַבאַנס צוויי פאָרלעזונגען, וואָס ער האָט גע־האַלטן אין ווין און זי שטיצט זיך אויף מאַטעריאַלן, וואָס באַלאַבאַן האָט שוין פריער געהאַט פאַרעפנטלעכט.

דערווייל האָט זיך די לאַגע אויפן גאַליצישן מלחמה־פראָנט געענדערט. די דייטשן זיינען געקומען צו הילף דער עסטרייכישער אַרמיי. די צענטראַל־מאַכטן האָבן דערלאַנגט די רוסן ביטערע קלעפ און זינט אויגוסט 1915 האָבן די צעקלאַפּטע רוסישע חיילות געגנומען פאָניש אַנטלויפן סיי פון גאַליציע און סיי פון פוילן און ליטע. לעמבערג איז צוריקגענומען געוואָרן דורך די עסטרייכער, אָבער באַלאַבאַנען איז נישט באַשערט געווען אומצוקערן זיך אַהיים. פונקט דעמאָלט איז ער מאָביליזירט געוואָרן אין דער עסטרייכישער אַרמיי.

באַלאַבאַנס דינסט אין דער אַרמיי איז נישט געווען קיין שווערער. פאַר־קערט, בעתן דאָזיקן דינסט האָט ער באַקומען אַ ברייטע מעגלעכקייט אויס־צולעבן זיך אין אַ וועלט, צו וועלכער ער האָט שטענדיק געגאָרט. געקומען אין דער אַרמיי איז ער ווי אַ פעלדראַביינער מיטן ראַנג פון אַ קאַפּיטאַן. ער איז צוגעטיילט געוואָרן צו דער אָקופאַציע־מאַכט פון דעם דורך עסטרייך באַזעצטן טייל פון קרוינפוילן. דער זיץ־אָרט פון דער דאָזיקער אָקופאַציע־מאַכט איז געווען לובלין און באַלאַבאַן איז דאָרט באַשטימט געוואָרן אַלס רעפערענט פאַר יידישע ענינים. צו זיינע אויפגאַבן האָבן געהערט אַזעלכע זאַכן ווי קאָנטראָל פון קהילות, צענזור פון דער יידישער פרעסע וכד', אינ־ספּעקציע פון יידישן רעליגיע־לימוד אין די שולן און בכלל דאָס באַוואַכן דאָס גאַנצע יידישע לעבן אינעם עסטרייכישן אָקופאַציע־געביט.

זיגמונט טורקאָוו דערציילט אין זיין בוך „טעאַטער־זכרונות פון אַ שטור־מישער צייט“ (צענטראַל־פאַרבאַנד פון פוילישע יידן אין אַרגענטינע, בוענאָס אירעס, 1956) וועגן זיין באַגעגעניש מיט ד"ר מאיר באַלאַבאַן אין לובלין, אָנהייב 1917. טורקאָוו האָט דעמאָלט מיט אסתר רחל קאַמינסקיס טרופּע געשפּילט טעאַטער אין לובלין און אָט וואָס ער דערציילט דרך אגב וועגן באַלאַבאַנען:

„אין דער רעכטער לאָזשע פלעגט אויף יעדער פאַרשטעלונג זיך וואַרפן אין די אויגן אַן עסטרייכישער קאַפּיטאַן מיט אַ למדנישן שטערן, מילדע, העלע אויגן, אַ זאַרגפעלטיק ארומגעשוירענער באָרד, איבער וועלכער עס פלעגט זיך אָפט צעשפּרייטן אַ קלוגער גוטמוטיקער שמייכל. אונדזערע פאַר־שטעלונגען האָבן שטאַרק אויסגענומען ביי אים, אויף וואָס עס האָבן עדות געזאָגט זיינע לאַנגדויערנדיקע אַפּלאָדיסמענטן".

אין אַ געוויסן אָוונט — דערציילט זיגמונט טורקאָוו ווייטער — איז באַלאַבאַן געקומען הינטער די קוליסן און זיך באַקענט מיט די אַקטיאָרן. זינט דעמאָלט פלעגט טורקאָוו זיך באַגעגענען מיט באַלאַבאַנען כמעט יעדן טאָג. ער פלעגט באַגלייטן באַלאַבאַנען אויף זיינע שפּאַצירן צו די היסטאָרישע ערטער פון לובלין, וואו דער היסטאָריקער האָט געזוכט מאַטעריאַלן פאַר זיין מאָנאָגראַפיע וועגן לובלין, וואָס ער האָט זיך געגרייט צו שרייבן.

ס׳איז אויך אינטערעסאַנט טורקאָוס שילדערונג פון דער שטאָט לובלין, אַזוי ווי ער האָט זי געזען אין יענער צייט. זי האָט זיך פאַר זיינע אויגן אַנטפּלעקט — זאָגט טורקאָוו — ווי אַ מאָדערנע, דינאַמישע שטאָט מיט רוישיקע גאַסן, פול מיט לעבן און באַוועגונג, מיט אַ נאַכט־לעבן, צו וועלכן אָפילו וואַרשע האָט זיך נישט געקאָנט פאַרגלייכן. חוץ מיליטערלייט און ציווויל־באַאַמטע פלעגן אַהין אַריינקומען סוחרים פון גאַליציע און פון ווין, אויך כל המינים שמוגלערס און וואַלוטע־הענדלערס, וואָס האָבן אָנגעפּולט די קאָפעהייזער מיט טומל און האַנדלס־פיבער. „קליין־ווין" האָט מען גערופן לובלין, די הויפּט־שטאָט פונעם עסטרייכישן אָקופּאַציע־געביט אין פּוילן.

אָט אַזוי האָט געזען לובלין זיגמונט טורקאָוו, דעמאָלט אַ יינגער אַקטיאָר, וואָס האָט אין דער דאָזיקער שטאָט דורכגעמאַכט דעם באַרג־אַרויף־וועג צום קינסטלעריש דערפאָלג און וואָס האָט אַליין אויך אַ נאַש געטאָן פונעם פריילעכן נאַכט־לעבן. אָבער ד"ר מאיר באַלאַבאַן, וואָס איז דעמאָלט געווען אַ לובלינער תושב, האָט די שטאָט געזען אין גאַנץ אַנדערע קאָלירן. ער האָט געזען אירע פינצטערע גאַסן, שמוציקע און פאַרעיפושטע, ווייל ביז דעמאָלט האָט נאָך לובלין קיין קאַנאַליזאַציע נישט געהאַט. וועג די רוסן האָבן פאַר־לאָזט לובלין — דערציילט באַלאַבאַן — האָבן זיי אין דער אַלטשטאָט און אין דער יידנשטאָט איבערגעלאָזט אַ מגפה. די מגפה האָט אויך געפּיניקט די באַפעלקערונג אין דער צייט פון דער עסטרייכישער אָקופּאַציע. אַרעמקייט, נויט און הונגער זיינען געווען שטענדיקע געסט ביים גרעסטן רוב פון דער יידישער באַפעלקערונג, און בלויז אַ קליינער טייל לובלינער יידן האָבן באַוויזן רייך צו ווערן ביי שפּעקולאַטיווע מלחמה־מסחרים.

ביי באַלאַבאַנען, דעם טיף יידישן מענטשן מיט צאַרטע רחמנות־געפילן, האָט זיך אָפּגערופן אין האַרצן אַ ליבשאַפט צו אָט דער ליידנדיקער יידישער באַפעלקערונג. ער איז איצט אפשר דאָס ערשטע מאָל אין זיין לעבן שטיין געבליבן אין מיט פון אַ געדיכטער יידישער מאַסע, וואָס האָט געראַדט, געטראַכט און געלעבט יידיש. די דאָזיקע מאַסע איז געשטאַנען אין אַ גאָר ווייטן מהלך פון יענע קרייזן גאַליציישער יידישער אינטעליגענץ, אין וועלכע

באַלאַבאַן האָט ביז דאַן געלעבט. אויך האָט ער אין לובלין געטראָפן אַן אינ־טעליגענץ, וואָס האָט זיך געזעלשאַפטלעך אויסגעלעבט אין דער יידישער שפּראַך. עס האָט דאָרט דעמאָלט געוואוינט ש. י. סטופּניצקי, וואָס האָט אַרויסגעגעבן דאָס „לובלינער טאָגבלאַט". אויך אַ ריי אַנדערע שרייבער, ווי יצחק ניסנבוים, יעקב וואַקסמאַן א.א. זיינען געווען לובלינער תושבים. אָבער חוץ די יידישע שרייבער איז אין לובלין געווען אַ פּראָפּעסיאָנעלע אינטעלי־גענץ: אַדוואָקאַטן, דאָקטוירים און לערער, פּאַר וועלכע דאָס רעדן יידיש האָט נישט באַדייט קיין אַראָפּנידערן צו דער מדרגה פון זשאַרגאָן. פּאַר זיי איז דאָס באָנוצן זיך מיט דער יידישער שפּראַך געווען אַ נאַטירלעכע זאַך, וואָס האָט געהאָט אַ דירעקטע שייכות צו זייער טאָג־טעגלעכן לעבן.

די דאָזיקע נייע אומשטענדן, וועלכן ד"ר באַלאַבאַן האָט געטראָפן אין לובלין, האָבן אים שטאַרק באַאיינדרוקט. ער האָט זיך דערנענטערט צו דער יידישער שפּראַך און צו דער קולטור אויף יידיש. ער האָט אָנגעהויבן רעדן יידיש, לייענען די יידישע ליטעראַטור. די דאָזיקע דערנענטערונג צו יידיש וועט אין די שפּעטערדיקע יאָרן (אין וואַרשע) באַקומען נאָך אַ שטאַרקערן אויסדרוק. באַלאַבאַן וועט אַליין אָנהייבן שרייבן יידיש, כאָטש למען האמת דאַרף געזאָגט ווערן, אַז ער האָט קיינמאָל נישט באַהערשט די יידישע שפּראַך אַזוי פּערפעקט, ווי ער האָט למשל באַהערשט פּויליש אָדער דייטש.

אין דעם לובלינער פּעריאָד האָט באַלאַבאַן קיין סך וויסנשאַפטלעכע אַרבעט נישט געטאָן. אין דער הקדמה צו „די יידנשטאָט לובלין" קלערט ער אויף די סיבות פון דער דאָזיקער שוואַכער פּראָדוקטיווקייט. ערשטנס, זאָגט ער דאָרט, איז ער געווען שטאַרק פאַרנומען מיט אַרבעט אין זיין אָמט, צווייטנס, האָט ער נישט געהאַט אונטער דער האַנט די נייטיקע הילפס־מאַטעריאַלן. אין לובלין איז נישט געווען קיין ביבליאָטעק, אַזוי ווייט, אַז ער האָט דאָרט נישט געקאָנט געפינען קיין פאַרגלייך־לוח, וואָס וואָלט דערמעגלעכט איבער־צורעכנען אַ יידישע דאַטע אויף דער אַלגעמיינער צייט־רעכנונג. אויך זיינע אייגענע פאַרצייכנונגען האָט באַלאַבאַן נישט געהאַט מיט זיך אין לובלין.

איז טאָקע „די יידנשטאָט פּאָן לובלין" די איינציקע אַרבעט, וואָס באַלאַבאַן האָט געשאַפן אין דעם לובלינער פּעריאָד. דאָס איז אַ בוך פון 112 זייטן (גרעסערער פאָרמאַט) מיט 59 שיינע צייכנונגען פון די לובלינער היסטאָרישע ערטער. די צייכנונגען האָט געמאַכט קאַרל ריכאַרד העניקער, אַ יידישער אַרכיטעקט פון שאַרלאָטענבורג, וואָס באַלאַבאַן האָט ווי אַ דייטשן אָפּיציר געטראָפן אין לובלין און וואָס האָט פונקט ווי באַלאַבאַן געהאַט אַ פּיעטעט און ליבע צו לובלינער מאָנומענטן פונעם יידישן עבר.

„די יידנשטאָט פון לובלין" (דייטש) האָט באַלאַבאַן געשריבן במשך 1917. ביים אָנהייב 1918 איז דאָס בוך געווען פאַרטיק צום דרוק. די הקדמה איז דאָטירט מיט דעם 3. מערץ 1918. דערשינען איז דאָס בוך ערשט אין יאָר 1919 אינעם „יידישן פאַרלאָג" אין בערלין.

דער געדאַנק אָנצושרייבן די מאָנאָגראַפיע ווענגן לובלין איז ביי באַלא־באַנען געבוירן געוואָרן בעת זיינע שפּאַצירן איבער די היסטאָרישע ערטער,

מיט וועלכע לובלין איז געווען אַזוי רייך. באַלאַבאַן האָט געוואָלט צוזאַמענ־ שטעלן אַ מין פירער איבער די היסטאָרישע מערקווירדיקייטן פונעם יידישן לובלין. בשעת דער אַרבעט איז אים אָבער קלאָר געוואָרן, אַז אַזאַ טאָפּאָגרא־ פישע באַשרייבונג פון דער יידנשטאָט, זאָל זי אַפילו אַנטהאַלטן די סאַמע אויספירלעכסטע היסטאָרישע אינפאָרמאַציעס, וועט ביי אַ דרויסנדיקן לייע־ נער, וועלכער קען נישט די שטאָט, נישט אַרויסרופן קיין שום אינטערעס. האָט ער באַשלאָסן צו געבן קודם עטלעכע בילדער פון דער געשיכטע פון יידן אין לובלין און ערשט דערנאָך די טאָפּאָגראַפישע באַשרייבונג. פון די עטלעכע בילדער איז אָבער בעתן שרייבן געוואָרן אַ גאַנץ ווערק וועגן דער געשיכטע פון יידן אין לובלין און פאַר דער טאָפּאָגראַפישער באַשרייבונג איז סך הכל געבליבן אָרט אינעם לעצטן קאַפּיטל פונעם בוך.

די געשיכטע פון יידן אין לובלין איז אַ וויכטיק קאַפּיטל פון דער קולטור־ געשיכטע פון יידן אין פוילן. כאָטש לובלין איז פאַרהעלטנימעסיק געווען אַ יינגע קהילה, די יינגסטע פון צווישן די גרויסע קהילות אין פוילן (פוזין, קראָקע, לעמבערג, לובלין), האָט זי אָבער אין דער אַנטוויקלונג פון דער קולטור געשפילט אַ זייער וויכטיקע ראָלע. אַנטשטאַנען איז זי אין דער צווייטער העלפט פונעם 15־טן י"ה, דורכגעמאַכט אַ גיכע אַנטוויקלונג, דער־ גאַנגען צום מעמד פון אויפבלי אין דער צווייטער העלפט פונעם 16־טן י"ה און זיך געהאַלטן אויף דעם דאָזיקן מעמד ביז צום יאָר 1656, אין דעם דאָזיקן יאָר איז פוילן באַפאַלן געוואָרן דורך די מאָסקוויטן און כמעלניצקיס קאָזאַקן. זיי האָבן איינגענומען די שטאָט לובלין און זי חרוב געמאַכט. צום שווערסטן האָט געליטן די יידישע קהילה. זינט יענעם חורבן האָט די לובלינער יידישע קהילה שוין קיינמאָל נישט צוריקגעוואונען איר אַמאָליקן גלאַנץ.

אין אַלגעמיינע שטריכן איז די געשיכטע פון איין קהילה אין פוילן ענלעך צו דער געשיכטע פון די אַנדערע קהילות. די געשיכטע פון לובלין איז ענלעך צו דער געשיכטע פון לעמבערג אָדער קראָקע. דאָס 16־טע און 17־טע יאָרהונדערט ביז צום אויסבראָך פון די קאָזאַקישע מלחמות איז דער גלאַנץ־פּעריאָד נישט בלויז פון לובלין, נאָר אויך פון אַנדערע קהילות, ווייל די דאָזיקע צייט איז דער גלאַנץ־פּעריאָד פון יידן אין פוילן. נאָר פונדעסטוועגן זיינען געווען געוויסע פאַקטן, אומשטענדן און געשעענישן, וואָס האָבן געהאָט אַ שייכות צו איין קהילה און נישט צו די אַנדערע. אויף די דאָזיקע באַזונדער־ קייטן פון דער לובלינער קהילה וועלן מיר זיך, דער עיקר, אָפּשטעלן.

אַזוי ווי די לובלינער קהילה איז געווען יינגער פון אַנדערע גרויסע קהילות, האָט זי אירע רעכט און פריווילעגיעס באַקומען ערשט אין יאָר 1523. זי איז אָבער געווען איינע פון די ערשטע צו באַקומען דאָס רעכט נישט צו טאָלערירן קיין קריסטן אין דער יידנשטאָט. דאָס דאָזיקע רעכט האָט די קהילה באַקומען ווי אַ רעזאָמפּענסאַציע פאַר דער אַלטער פריווילעגיע פון נישט טאָלערירן קיין יידן, וואָס די שטאָט לובלין האָט געהאָט נאָך פון קדמונים. ביידע פריווילעגיעס זיינען אָבער נישט זייער אָפּגעהיט געוואָרן שטרענג. אין דער יידנשטאָט האָבן געוואוינט קריסטן און אַ טייל יידן האָבן

זיך אַריינגעכאַפט אין דער שטאָט, אָפּגעדונגען דאָרט דירות און געוועלבן און געפירט מסחרים.

באַזונדערס גינציקע אַנטוויקלונגס־מעגלעכקייטן האָט געהאַט די לובלינער קהילה. די סטאַראָסטעס פון לובלין האָבן, לרוב, געהאַט אַ גוטע באַציאונג צו יידן. אַזוי האָט למשל איין סטאַראָסטע, יאָן פילשטאָ, זיך משתדל געווען ביים קעניג, אַז די לובלינער יידן זאָלן באַקומען די רעכט, וואָס אַלע אַנדערע יידן אין פוילן האָבן שוין פון פריער געהאַט. אָן אַנדערער סטאַראָסטע, אַנדזשעי טענטשינסקי, האָט פאַר אַ קליינעם יערלעכן אָפּצאָל פאַרדונגען די יידן אַ גרויסן שטח באָדן צופונס פונעם שלאָסבערג, וואו עס האָט זיך טאַקע אויפגעבויט די יידנשטאָט (1550). מיט עטלעכע יאָר שפּעטער האָט דער זעלבער סטאַראָסטע פאַרקויפט דעם יידישן מעדיקער, ד״ר יצחק מאי, אַ שטח באָדן אין מיטן פון דער יידנשטאָט. דאָרט האָט די קהילה אויפגעבויט אַ ישיבה און אַ שול. די שול איז געווען אַ מאַסיווער בנין, וואָס האָט באַקומען דעם נאָמען נאָכן ערשטן ראש ישיבה פון לובלין, ר׳ שלמה לוריא (די מהרש״ל־שול) און האָט זיך דערהאַלטן ביז צו אונזערע צייטן.

אַ צווייטע וויכטיקע אַנטוויקלונגס־מעגלעכקייט איז געווען אין לובלין אַדאַנק די דאָרטיקע גרויסע יערלעכע יאַרידים, צו וועלכע עס פלעגן קומען סוחרים פון גאַנץ פוילן און אויך פון חוץ לארץ, פון מערב־אייראָפּע, איטאַליע און פון די מזרחדיקע לענדער. דאָרט פלעגן דורכגעפירט ווערן גרויסע אויס־טויש־טראַנזאַקציעס פון כלערליי מינים סחורות. אויך גרויסע געלט־געשעפטן פלעגט מען אָפּשליסן בעת די דאָזיקע יאַרידים און ווי געווויינטלעך אין אַ סביבה פון מסחר, פלעגן צווישן סוחרים אויסברעכן פאַרשיידענע סיכסוכים. האָט זיך אין לובלין אַנטוויקלט אַ שטאַרק געריכטס־וועזן. אין יאָר 1578 האָט דער קעניג סטעפאַן באַטאָרי אייניגעאַרדנט אין דער דאָזיקער צענטראַלער האַנדלס־שטאָט דעם מלוכישן קרוין־טריבונאַל, וואָס איז געווען די העכסטע געריכטלעכע אינסטאַנץ אין אַלע שטראָף־פראָצעסן און אין אַ טייל ציווייל־פראָצעסן. די ריכטער פונעם טריבונאַל זיינען געווען מאַגנאַטן, אויסגעוויילטע דורך די פראָווינציעלע סיימיקעס. אין דער צייט פון די טריבונאַל־סעסיעס פלעגן זיי אָנפאָרן מיט זייערע הויפן און נאָך זיי המונים קלענערע פריצים און פשוטע שליאַכטע. דאָס אַלץ האָט שטאַרק געהויבן די באַוועגונג אין דער שטאָט און האָט נאָך מער געשטאַרקט דעם מסחר.

דער אָנטייל פון יידן אין דעם לובלינער האַנדל איז געווען זייער אַ גרויסער. לובלינער יידן זיינען במשך אַ קורצער צייט נתעשר געוואָרן און די לובלינער קהילה האָט זיך דערוואָרבן אַ פירנדיקע פאָזיציע צווישן די יידישע קהילות אין פוילן. בעת די יאָרידים פלעגן דאָרט קומען יידן פונעם גאַנצן לאַנד, ווער צו מאַכן אַ געשעפט און ווער צו זוכן אַ שידוך פאַר זיין קינד. אויך לומדים און רבנים פלעגן זיך דעמאָלט צוזאַמענפאָרן אין לובלין. זיי האָבן דאָרט געהאַט אַ בריייט פעלד צו האַלטן דרשות פאַר אַן עולם יידן, וואָס איז אָנגעקומען פון אַלע טיילן פון דער וועלט. זיי פלעגן דאָרט אויך אָפּהאַלטן אַ סך דין־תורהס.

דאָרט אין לובלין, בעת די יאַרידים, איז געבוירן געוואָרן דער געדאַנק צו שאַפן דעם ועד ארבע ארצות — דעם צענטראַלן פאַרבאַנד פון אַלע קהילות אין פוילן. במשך אַ סך יאָרן האָבן די פאָרשטייער פון די קהילות און די רבנים, וואָס פלעגן קומען אויף די יאַרידים, פאַרהאַנדלט וועגן דעם דאָזקן ענין, ביז ענדלעך, אין יאָר 1580, איז באַשלאָסן געוואָרן צו שאַפן דעם ועד. זינט דעמאָלט האָט דער ועד אָפּגעהאַלטן זיינע זיצונגען כמעט יעדעס יאָר אין לובלין און אַזוי האָט עס אָנגעהאַלטן ביז צום גרויסן חורבן פון דער שטאָט. לובלין איז אַזוי אַרום במשך קנאַפּע הונדערט יאָר געווען די הויפּט־שטאָט פון דער יידישער אויטאָנאָמיע אַרגאַניזאַציע אין פוילן.

ס׳איז קיין חידוש נישט, וואָס לובלין ווי די צענטראַל־שטאָט פון דער יידישער זעלבסטפאַרוואַלטונג, האָט אין יענער תקופה געשפילט אַזאַ וויכטיקע ראָלע אויפן קולטור־רעליגיעזן געביט. דעם אָמט פון לובלינער רב האָבן פאַרנומען אַזעלכע תורה־אויטאָריטעטן, ווי ר׳ שלום שכנא און זיין זון ר׳ ישראל. דעם אָמט פון ראש־ישיבה האָט פאַרנומען ר׳ שלמה לוריא (מהרש״ל) און נאָך זיין פטירה, ר׳ מרדכי יפה, דער שפּעטערדיקער פּראָגער רב. ביידע, סיי דער מהרש״ל און סיי ר׳ מרדכי יפה האָבן זייער תורה־וויסן געבראַכט פון מערב און זיי זיינען ביידע געווען פּרינציפּיעלע קעגנער פון פּילפּול. דעריבער טאָקע איז דער דרך פון לערנען אין דער לובלינער ישיבה געווען אַ גאָנץ אַנדערער ווי אין די אַנדערע ישיבות אין פוילן. אין לובלין האָט מען נישט געהאַלטן פון פּילפּול.

במשך איבער דריי צענדלינג יאָר האָט אין לובלין געווירקט ווי רב און ראש ישיבה ר׳ מאיר בן גדליה (דער מהר״ם מלובלין) און נאָך זיין פטירה האָט די דאָזיקע צוויי הויכע תורה־אָמטן איבערגענומען ר׳ שמואל אליעזר הלוי אַיידלס, ווי דער מהר״שא.

די אויבן אויסגערעכנטע נעמען זאָגן צום בעסטן עדות אויף דער הויכער מדרגה פון לימוד־התורה אין יענער תקופה אין לובלין. כדאי נאָך צוצוגעבן, אַז די דאָזיקע אויטאָריטעטן פלעגן צוציען צו זיך גרויסע געלערנטע אויף די שטעלעס פון מלמדים אין דער ישיבה און דייַנים פון בית־דין. אַזוי אַרום איז לובלין געווען אַ צענטער פון תורה, וואָס האָט געשמט איבער דער גאַנצער יידישער וועלט.

חוץ גרויסע רבנים און לומדים האָט לובלין אויך געהאַט אַ צאָל באַ־רימטע דאָקטוירים־מעדיקער. ביים אָנהייב פונעם 16־טן י״ה האָט דאָרט געלעבט איינער ד״ר יחזקאל, וואָס דער קעניג אַלעקסאַנדער האָט אים געגעבן אַ סך אויסצייכנונגען פאַר גרויסע קענטעניש אין דער מעדיצינישער קונסט און פון דער לאַטייניש שפּראַך. שפּעטער האָט דאָרט געלעבט דער שוין דערמאָנטער ד״ר מאי, וואָס האָט געקויפט ביים לובלינער סטאָראָסטע אַ סך בוי־פּלעצער און זיי איבערגעגעבן דער קהילה, כדי דאָרט אויפצובויען אַ שול, ישיבה און שפּיטאָל. גלייכצייטיק מיטן ד״ר מאי האָט אין לובלין גע־לעבט אַן אַנדערער אָנגעזעענער דאָקטער מיטן נאָמען משה. אַרום סוף פון 16־טן און אָנהייב פון 17־טן י״ה האָבן אין לובלין געלעבט עטלעכע דאָק־

טוירים: ד״ר שלמה לוריא, ד״ר שמואל בן מתתיהו און ד״ר משה מאנטאלטא. באַזונדערס וועגן דעם לעצטן האָט באַלאַבאַן געזאַמלט אַ סך ידיעות. ד״ר מאנטאלטא האָט געשטאַמט פון שפּאַנישע אנוסים. זיין פּאָטער אליהו מאנטאלטא, איז געווען הויף־דאָקטאָר ביים פּראַנציוישן קעניג לואיס דעם דרייצנטן. ד״ר משה האָט זיך באַזעצט אין לובלין און האָט פּראַקטיצירט אין דער יידנשטאָט. זיין קבר האָט באַלאַבאַן געפונען אויפן אַלטן לובלינער בית עולם.

אָט אַזוי האָט די לובלינער יידישע קהילה דערגרייכט די מדרגה פון עשירות, געלערנטקייט און כבוד. אָבער עס וואָלט געווען נישט ריכטיק צו טראַכטן, אַז דאָס יידישע לובלין האָט נישט געוואוסט פון קיין בייז. דער אמת איז דער, אַז אַפילו אין די בעסטע צייטן פון דער גאָלדענער לובלינער עפּאָכע האָבן יידן געהאַט אויסצושטיין געניג צרות. די צרות פלעגן זיך אָנהייבן מחמת עקאָנאָמישע סיבות. די קנאה פונעם קריסטלעכן בירגער צו זיין יידישן קאָנקורענט, וואָס האָט געהאַט מער דערפאָלג אין די געשעפטן, האָט אַלע מאָל געגעבן דעם ערשטן שטויס צום קאָמף קעגן די יידן. די בירגער האָבן שוין אין 16־טן און 17־טן י״ה זיך באַמיט צו באַגרענעצן דעם יידישן מסחר. אין יענע צייטן איז אָבער די יידישע קהילה געווען געניג שטאַרק, כדי מיט דערפאָלג אָפּצושלאָגן אַלע אַטאַקעס פון די קריסטלעכע בירגער. געווען איז אָבער אַן אָנדער אומגליק, וואָס נישט די לובלינער קהילה און נישט אַלע פוילישע קהילות צוזאַמען, זיינען געווען ביכולת אים זיך אָפּצוגנצושטעלן. דאָס דאָזיקע אומגליק איז געווען דער מיטלעלטערלעכער איבערגלויבן פון עלילת־דם.

דער לובלינער קרוין־טריבונאַל איז, ווי שוין געזאָגט, געווען די העכסטע געריכטלעכע אינסטאַנץ אין אַלע שטראָף־פּראָצעסן. דאָ פלעגן אַלע עלילת־דם פּראָצעסן פון פּוילן באַטראַכט ווערן אין דער לעצטער אינסטאַנץ. האָבן די לובלינער יידן געהאַט ביי זיך אין שטאָט יעדעס יאָר אָדער אַפילו צוויי מאָל אין יאָר אַזאַ מין עלילת־דם פּראָצעס. איז ערשטנס, האָבן זיי געמוזט זיך צוקוקן צו די פייניקונגען פון די אומשולדיקע מארטירער און צווייטנס, פלעגן שטענדיק אַזעלכע עלילת־דם פּראָצעסן באַגלייט ווערן פון פּאָגראָמען אויף די אָרטיקע יידן. אַזוי אָרום איז די לובלינער קהילה געווען די אייניציקע אין פוילן, וואָס איז — קאָן מען זאָגן — טאָג אויס געשטאַנען פּנים אל פּנים מיט דער שוידערלעכער עלילת־דם ווירקלעכקייט. אויב אין יעדער אַנדערער קהילה פלעגט זיך אַזאַ אומגליק טרעפן איין מאָל אין אַ דור, האָבן לובלינער יידן געהאַט דאָס דאָזיקע אומגליק כסדר. ווען דער קרוין־טריבונאַל האָט אין יאָר 1677 אַרויסגעגעבן דעם פּסק־דין איבער אַלע יידן אין פוילן, אַז זיי זיינען שולדיק סיי אין נוצן קריסטלעך בלוט פּאַר ריטועלע צוועקן און סיי אין שענדן די הייליקע האָסטיע, האָט דער דאָזיקער פּסק־דין געהאַט פּאַר אַלע יידן אין פוילן אַ טעאָרעטישע באַדייטונג. אָבער פּאַר די לובלינער יידן איז די באַדייטונג פונעם דאָזיקן משונהדיקן פּסק־דין גאָרנישט געווען קיין טעאָרעטישע. דער געריכט־באַאַמטער, טאָמאַש פּאקלעקאָווסקי, האָט דעם

פסק־דין פאַרגעלייענט פאַר דעם טויער פונעם לובלינער ראַטהויז פאַר אַ גרויסן המון. דער איינדרוק איז געווען אַ שטאַרקער און באַלד האָבן זיך פאַרמירט באַנדעס פון פאַגראָמשטשיקעס, וואָס זיינען געגאַנגען ראַבעווען די לובלינער יידן.

אין יאָר 1648 איז לובלין ניצול געווארן פון די קאָזאַקישע הענט. דער גורל האָט אָבער נישט פאַרשוינט די דאָזיקע שטאָט מיט אַכט יאָר שפּעטער. אין יאָר 1656 איז די לובלינער קהילה חרוב געווארן און נאָך דעם דאָזיקן חורבן איז שוין די לאַגע פון יידן אין לובלין אַ פולשטענדיק ענלעכע צו דער לאַגע פון יידן אין אַלע אַנדערע קהילות אין פוילן.

צוליב די כסדרדיקע מלחמות, וואָס האָבן זיך אַ שאָט געטאָן אויף פוילן, איז די גאַנצע באַפעלקערונג פונעם לאַנד פאַראַרעמט געווארן. ביי אַזאַ מצב האָט מען זיך קודם כל אַ נעם געטאָן צום פרעמדן עלעמענט, דאָס הייסט צו די יידן און מען האָט זיך באַמיט זיי אויסצושליסן פונעם עקאָנאָמישן לעבן. עס האָבן זיך אַרגאַניזירט קאָנגרעגאַציעס פון קריסטלעכע סוחרים, וואָס זייער אייניציקער ציל איז געווען דאָס באַזייטיקן די יידישע קאָנקורענטן. אויך די האַנטווערקער־צעכן האָבן זיך מיט מער אייפער געגומען צום באַזייטיקן די יידישע בעלי מלאכות פון דער אַרבעט. די לעצטע הונדערט און צוואַנציק יאָר עקסיסטענץ פון דער פוילישער מלוכה ביז צו איר צעטיילונג, זיינען געשטאַנען אונטערן צייכן פונעם דאָזיקן פאַרביטערטן קאַמף צווישן די קריסטלעכע בירגער פון די שטעט און די יידישע קהילות. במשך פונעם דאָזיקן קאַמף זיינען אונטערגעשניטן געווארן די יסודות פון דער יידישער אויטאָנאָמער אַרגאַניזאַציע אין פוילן, וואָס איז לסוף געפאַלן אונטער די שווערע לאָסטן פון די פראָצעסן מיט די בירגער פון איין זייט און פון די פונאַנדערגעוואָקסענע מלוכישע שטייער־לאָסטן און קאָנטריבוציעס געצאָלטע צו פארשיידענע אָקופאַנטן און שונאים פון דער צווייטער זייט. אין יאָר 1764 איז די יידישע אויטאָנאָמע אַרגאַניזאַציע דערקלערט געווארן באַנקראָט און איז אויפגעלייזט געווארן.

במשך די דאָזיקע לעצטע הונדערט און צוואַנציק יאָר האָט די לובלינער קהילה שוין נישט געשפילט מער קיין באַזונדערע ראָלע אינעם ועד ארבע ארצות. די זיצונגען פונעם דאָזיקן העכסטן יידישן פאַרלאָמענט זיינען אָפּגע־האַלטן געווארן אין אַנדערע שטעט, ס׳רוב אין יאַראָסלאַוו. פאַרשטייער פון דער לובלינער קהילה האָבן נישט פאַרנומען קיין וויכטיקערע אַמטן אין דער אַרגאַניזאַציע. בלויז ביים סאַמע סוף האָט זיך די שכינה אומגעקערט קיין לובלין. דער לעצטער מאַרשאַל (פרעזידענט) פונעם ועד ארבע ארצות איז געווען דער לובלינער פאַרשטייער, ר׳ אברהם היילפערן. קיין פריילעכע איבערלעבונגען האָט ר׳ אברהם אויף זיין אַמט נישט געהאַט. אַ סעריע פון עלילת־דם פראָצעסן האָט זיך פונקט דעמאָלט אַ שאָט געטאָן אויף די קעפ פון יידן אין פוילן. זשיטאָמיר, יאַמפּאָל, לעמבערג זיינען נעמען פון שטעט, וואו אומשולדיקע יידן זיינען אומגעקומען אויף קידוש השם. אויך יעקב פראַנק האָט זיך אַן ערך אין דער זעלבער צייט באַוויזן אויפן פוילישן האָרי־

זאָנט און האָט די רבנים אַרויסגערופן אויף אַן עפּנטלעכן וויכוח. די אויפּ־ גאַבע פון ר׳ אברהם היילפּערן איז געווען דאָס אַרגאַניזירן די פּאַרטיידיקונג קעגן אָט דער מיטלעלטערלעכער סטיכיע פון שנאה צו יידן. ער איז אָבער געווען שוין צו אַלט און זיינע כוחות צו שוואַך. ער איז געשטאָרבן אין יאָר 1762, סך־הכל צוויי יאָר פאַר דער אויפלייזונג פונעם ועד ארבע ארצות און דער אויטאָנאָמער אַרגאַניזאַציע פון יידן אין פּוילן.

ס׳איז נאָך כדאי אָפּצושטעלן זיך אויפן קאַפּיטל וועגן דעם לובלינער חוזה. דאָס דאָזיקע קאַפּיטל איז אַ נייס אין באַלאָבאַנס ביז דעמאָלטיקער שאַפונג און עס ווייזט געוויסע וויכטיקע ענדערונגען אין באַלאָבאַנס קולטור־ אידייאישע איינשטעלונגען. ביי דער באַאַרבעטונג פון אַזעלכע טעמעס, ווי ס׳איז די טעמע וועגן דעם חוזה, פלעגט זיך ביז דעמאָלט באַלאָבאַן נוהג זיין אַזוי: ער האָט זיך באַמיט קודם כל אויסצושיילן דעם היסטאָרישן אמת פון דער לעגענדע און דערנאָך האָט ער פאַרן לייענער אַוועקגעשטעלט דעם נאַקטן אמת, אַן דער פאַרביקער באַפּוצונג, וואָס אַ לעגענדע קאָן געבן. אַזוי האָט באַלאָבאַן געטאָן ביים באַאַרבעטן די לעגענדע וועגן ר׳ שאול וואָהל, דעם כלומרשטן אייגנטאָגיקן קעניג פון פּוילן. אַזוי האָט ער אויך געטאָן, בעת ער האָט געשריבן וועגן דעם בעל שם טוב, וואָס די חסידישע לעגענדע האָט בגעוואַלט געוואָלט אַוועקשטעלן ווי דעם הויפּט־אָנטיילנעמער אין דעם וויכוח מיט פראַנקן. באַלאָבאַן האָט אַרונטערגעריסן ביידע לעגענדעס און דערוויזן מיט דאָקומענטן, אַז וואָהל איז קיין מאָל נישט געווען קיין קעניג און דער בעל שם טוב האָט זיך נישט באַטייליקט אין דעם וויכוח.

דאָס נייס, וואָס איז פאַראַן אין דעם קאַפּיטל וועגן חוזה באַשטייט אין דעם, וואָס באַלאָבאַן באַמיט זיך אָפּילו נישט צו זוכן דעם היסטאָרישן מא־ טעריאַל, נאָר ער באַשרייבט דעם חוזה אינגאַנצן לויט די פאַראַנענע מאַטע־ ריאַלן פון דער חסידישער לעגענדע. באַקומט זיך טאַקע, אַז דאָס קאַפּיטל וועגן חוזה איז נישט קיין היסטאָרישע אַרבעט, נאָר אַ חסידישע מעשה.

און נאָך אין וויכטיקער פּרט: לייענענדיק די מעשה וועגן דעם חוזה, וואו עס ווערן אויך ברייטלעך באַרירט סובסטאַנציעלע פראָבלעמען פון חסידות, זעט זיך נישט קיין זכר פון יענער נעגאַטיוויזם באַציאונג צו חסידות, וואָס באַלאָבאַן האָט געבראַכט צום אויסדרוק אין זיין בוך „די געשיכטע פון יידן אין גאַליציע". פאַרקערט, עס מערקט זיך באַשיינפּערלעך, אַז דער מחבר שאַצט אָפּ די גרויסע געזעלשאַפּטלעכע און סאָציאַלע איבערקערעניש, וואָס חסידות האָט אַריינגעבראַכט אין יידישן לעבן. איך וואָלט געזאָגט, אַז די דאָזיקע געענדערטע שטימונגען זיינען אויך אַ פּועל יוצא פון דער לובלינער אַטמאָספּער, וואָס האָט באַלאָבאַנען געבראַכט נעענטער צום פאָלק און אים געעפנט די אויגן אויף אַ סך זאַכן, וואָס זיינען אים פריער געווען פרעמד.

„אַ שפּאַציר דורך דער יידן־שטאָט" — דאָס לעצטע קאַפּיטל אין בוך, איז אַ באַשרייבונג פון די היסטאָרישע בנינים, וואָס אָט דער טייל פון דער לובלינער אַלטשטאָט איז מיט זיי פול געווען און אַ היפּשער טייל זייערער

איז געשטאַנען ביז צו אונזערע צייטן, יעדנפאַלס ביז צום אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה.

ביי דעם אַריינגאַנג אין דער יידנשטאָט איז געשטאַנען דער יידישער טויער, וואָס איז זיינע דרויסנדיקע פליגלען זיינען געווען די אַזוי־גערופענע „קני־געווועלבן". די דאָזיקע געווועלבן האָבן נישט געהאַט קיין פענצטער. בלויז אין די טירן זיינען געווען פאַרשויבטע עפענונגען אין דער פאָרם פון אַ קני. דאָס איז אַזוי געמאַכט געווארן, כדי אין אַ צייט פון אומרוען זאָל זיך דער ייד קאָנען פאַרמאַכן אין דעם געווועלב און פאַרקויפן דורך דער דאָזיקער עפענונג.

פון די לובלינער שולן דאַרף מען דערמאָנען די קירזשנער־שול אָדער די לויפער־שול. די דאָזיקע שול האָט אויפגעבויט ר' שאול וואָהל, דער לעגענדאַרער „קעניג פון פוילן". אויף דער בריטער גאַס איז געווען די קאָטליער־שול. די דאָזיקע שול האָט געשטאַמט פון יאָר 1638. אויפגעבויט האָט זי הערש דאָקטאָראָוויטש, אַ גרויסער חשוב ביים קעניג וולאַדיסלאָוו דער פערטער. אויף דער זעלבער גאַס איז געשטאַנען די קלויז פונעם חוזה און די פרנס־שול, וואָס איז אויפגעבויט געווארן דורך ר' אברהם הייליפערן.

אויף דער קצבים גאַס האָט זיך געפונען דער קאָמפּלעקס בנינים, וואָס איז אויפגעשטעלט געווארן אויפן פלאַץ געקויפט דורך ד"ר מאי. דאָרט איז געשטאַנען די לובלינער גרויסע שול, וואָס האָט געהייסן די „מהרש"ל־שול" און צו איר אונטער דעם זעלבן דאַך איז געווען צוגעבויט די צווייטע שול, די „מהר"ם־שול". דאָרט איז געשטאַנען אויך דאָס בית מדרש, וואָס איז אין די פריערדיקע צייטן וואַרשיינלעך געווען די ישיבה. דער ראש האָט געהאַט דעם אָפיציעלן טיטל „רעקטאָר".

דער בית עולם ליגט איבער דעם טייכל טשעכאָווקאַ, וואָס פליסט דורך ביים סוף פון דער קצבים־גאַס. דער בית עולם איז אַלט אַן ערך 400 יאָר און די עלטסטע מצבה, וואָס באַלאַבאַן האָט דאָרט געפונען, שטאַמט פון יאָר 1541. דעם דאָזיקן בית עולם האָט באַלאַבאַן געווידמעט אַ באַזונדערע אויפ־מערקזאַמקייט און ער האָט דאָרט פאַרבראַכט אַ סך צייט, שטודירנדיק די אויפשריפטן אויף די מצבות. ער האָט טאָקע דאָרט געפונען אַ גרויסן מא־טעריאַל, וואָס ער האָט געדאַרפט האָבן פאַר דער לובלינער מאָנאָגראַפיע. באַלאַבאַן האָט אויך געמאַכט אַ ריי וויכטיקע אַנטדעקונגען אויפן לוב־לינער בית עולם. אַזוי למשל דערציילט מ. עדעלבוים (וואָס איז געווען באַלאַבאַנס אַ תלמיד) אין אַן אַרטיקל אין „דער יידישער קעמפער" פון 16־טן אַפּריל, 1943, אַז באַלאַבאַן האָט דערקענט, אַז די מצבה אויפן קבר פון מהרש"ל איז נישט די אָריגינעלע מצבה, וואָס איז געשטעלט געווארן נאָך דער פטירה פונעם גאון, נאָר זי איז אַ נייע, אַן אויפגעשטעלטע מיט אַ לאַנגער צייט שפעטער. מען האָט אַנגעהייבן צו גראָבן אויפן קבר און מען האָט טאָקע באַלד געפונען די אַלטע, אָריגינעלע מצבה.

פון די דריי מאָנאָגראַפיעס וועגן גרויסע קהילות אין פוילן, וואָס זיינען באַלאַבאַנס וויכטיקסטע ווערק, איז די לובלינער מאָנאָגראַפיע די קלענסטע.

דאָס מיינט: די קלענסטע אין פאַרנעם, די בצימצותדיקסטע לויט דער קוואַנ־
טיטעט פון מאַטעריאַלן און היסטאָרישע ידיעות, וואָס זיינען אין איר פאַראַן.
אויב פאַרגלייכן די לובלינער מאָנאָגראַפיע מיט דער קראָקעווער, וואָס איז
אָנגעפראָפט מיט כלערליי ידיעות און באַשרייבונגען, אָנטהאַלט די לובלינער
נישט מער ווי די ראשי תיבות פון דער געשיכטע פון לובלין. באַלאַבאַן
אַליין זאָגט אין דער הקדמה, אַז „די יידנשטאָט פון לובלין" איז אַ קריגס־
אַרבעט. דערמיט וויל ער אונטערשטרייכן, אַז ער האָט נישט געהאַט קיין
מעגלעכקייט אַרײַנצולייגן די נייטיקע מאָס אַרבעט, וואָס אָזאַ מין ווערק
פאָדערט. אפשר האָט ער אויך געמיינט צו זאָגן, אַז דאָס ווערק אַליין איז
שוואַכער פון די אַנדערע ווערק, וועלכע ער האָט געשריבן אין צייטן פון
שלום.

נאָר פונדעסטוועגן האַלט איך, אַז די באַצייכנונג „קריגס־אַרבעט" איז
איבערגעטריבענע עניוות. פאַר מיר איז קלאָר, אַז ס׳איז אַ סך שווערער
אַרײַנצופאַסן די געשיכטע פון יידן אין לובלין, אין אַ בצימצותדיקער צאָל
פון בוך־זייטן, ווי צו באַאַרבעטן דעם קעגנשטאַנד מיט יענער רחבותדיקייט,
וואָס איז פאַראַן אין דער מאָנאָגראַפיע וועגן קראָקע אַדער אפילו לעמבערג.
נישט קוקנדיק אויף איר בקיצורדיקייט איז „די יידנשטאָט פון לובלין"
אַ שלימותדיקע אַרבעט. זי פאַרמאָגט טאָקע נישט מער ווי עטלעכע בילדער
פון דער פאַרגאַנגענהייט, אָבער די דאָזיקע בילדער שאָפן די הויפּט־שטריכן
פון דער גאַנצער געשיכטע פון דער יידישער קהילה אין לובלין. „די יידנשטאָט
פון לובלין" איז דאָס ערשטע וויסנשאַפטלעך באַאַרבעטע ווערק וועגן
דער געשיכטע פון יידן אין לובלין.

ביי דער באַאַרבעטונג פון דער לובלינער מאָנאָגראַפיע האָט באַלאַבאַן
כמעט אינגאַנצן נישט געקאָנט זיך באַנוצן מיט געדרוקטע מקורים. עטלעכע
אַלטע רבנישע ספרים (ווי למשל דער ספר „חסד שמואל" פון דעם גאון
ר׳ שמואל), אַ געדרוקטער באָריכט פון אַן אַנאָנימען פּראָטאָסטאַנטישן בירגער
פון לובלין, וואָס באַשרייבט די שחיטה פון די לובלינער יידן פונעם 11־טן
אָקטאָבער, 1656, זיינען דער גאַנצער געדרוקטער מאַטעריאַל, וואָס האָט
אים געקאָנט נוצן. דעם עצמדיקן מאַטעריאַל האָט באַלאַבאַן געזוכט אין די
לובלינער אַרכיוון, סיי אין די מלוכישע און סיי אין די קהילהשע. אין דער
מהרש״ל־שול איז געווען אַ פולשטענדיקע זאַמלונג פון פּריווילעגיעס, וואָס
די לובלינער יידן האָבן באַקומען. אויך די פּנקסים סיי פון דער קהילה אָון
סיי פון די באָזונדערע שולן זיינען געווען פון אַן ערשטראַנגיקער וויכטיקייט.
„די יידנשטאָט פון לובלין" שטיצט זיך טאָקע אויסשליסלעך אויף אַן אַרכי־
וואַלישן מאַטעריאַל, געזאַמלט אין לובלין.

אין לובלין איז באַלאַבאַן פאַרבליבן ביזן סוף 1918. דאָרט האָט ער
איבערגעלעבט די דערשיטערנדיקע טעג פונעם סוף פון דער מלחמה, געזען
דעם פונאַנדערפאַל פון דער עסטרייכישער מאָנאַרכיע און דעם אויפקום פון
נייעם פוילן. פויליש בחורים האָבן אין די גאָסן אַנטוואָפנט דייטשע און
עסטרייכישע מיליטערלייט און געזוכט אַ מעגלעכקייט ווי זיך אַביסל פריילעך

צו מאַכן אויפן חשבון פון דער יידישער באַסעלקערונג. דעם אויפקום פון נייעם פּוילן האָבן איבער דער לענג און איבער דער ברייט פונעם לאַנד געצייכנט פאַראַמען אויף יידן און ראַבירונגען פון יידישן האָב און גוטס.

ביי אַזעלכע אומשטענדן איז אין אַ געוויסן נאַווענמבער־טאָג פונעם יאָר 1918 ד"ר מאיר באַלאַבאַן פלוצים פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ דעמילי־טאַריזירטן פּליט. ער האָט פאַרלוירן זיין שטעלע, ווייל די ביזאיצטיקע אָקו־פאַציע־מאַכט האָט אויפגעהערט צו עקסיסטירן. אמת, ער האָט אין לובלין געוואוינט צוזאַמען מיט דער פרוי און קינדער, נאָר פונדעסטוועגן האָט ער זיך אין שטאָט געפילט אַ פרעמדער. פאַר באַלאַבאַנען איז קלאָר געווען, אַז ער מוז וואָס גיכער פאַרלאָזן לובלין.

ז.

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה

וועגן צוריקפאָרן קיין לעמבערג האָט נישט געקאָנט זיין קיין רייד. אין מזרח־גאַליציע איז נאָך די מלחמה נישט געווען פאַרענדיקט. דאָרט האָבן די אוקראַינער געקעמפט מיט די פּאָליאַקן און יידן זיינען געשטאַנען אין מיטן פון די צוויי פיינטלעכע לאַגערן, כאַפּנדיק קלעפ פון ביידע צדדים. די שטאָט לעמבערג איז במשך עטלעכע חדשים געווען דער קאַמפּס־פּראָנט. אויף די גאַסן האָט מען געפירט אַ רעגולערע מלחמה מיט אַרטילעריע־שיסעריין און אינפאַנטעריע־אָנגריפן. און אַ ביסל שפּעטער, ווען די פּאָליאַקן האָט זיך איינגעגעבן צו פאַרטרייבן די אוקראַינער פון לעמבערג, איז דער ערשטער פּוילישער אויפטו אין דער ניי דערָאבענער שטאָט געווען אַ פּאָגראָם אויף יידן.

איז פאַר באַלאַבאַנען דער וועג קיין לעמבערג געווען דערווייל פאַר־שלאָסן. ער האָט דאָרט געהאָט זיין ביביליאָטעק, אַרכיוו און די נאָטיצן מיט פאַרצייכענונגען פון זיינע פאָרשונגען. ביי דער מלחמה־לאָגע, וואָס האָט דאָרט געהערשט, איז באַלאַבאַן נישט געווען זיכער, אויב ער וועט נאָך אַמאָל געפינען זיינע זאַכן. און די דאָזיקע אומזיכערקייט איז פאַר אים געווען זייער אַ פיינלעכע.

דערווייל האָט דאָס לעבן געפאָדערט דאָס זיניקע. די משפּחה האָט געדאַרפט חיונה און אין לובלין האָט באַלאַבאַן נישט געקאָנט געפינען קיין שום באַשעפטיקונג. איז ער טאַקע געווען ביז גאָר גליקלעך, ווען ס׳איז אים אונטערגעקומען אַ פאָרשלאָג איבערצונעמען די דירעקטאָר שטעלע פון דער יידישער גימנאַזיע אין טשענסטאָכאָוו.

באַלאַבאַן האָט זיך תיכף אַריבערגעקליבן קיין טשענסטאָכאָוו און איז דאָרט פאַרבליבן ביזן יאָר 1920, אָדער גענויער: ביזן סוף פונעם שול־יאָר 1919—1920. די טשענסטאָכאָווער תקופה איז ווייניק פראָדוקטיוו אויפן היסטאָריש־שריפטשטעלערישן געביט. בעצם וואָלט מען געקאָנט זאָגן, אַז

במשך די צוויי יאָר וואוינען אין טשענסטאָכאָוו האָט באַלאַבאַן נישט אָנגע־ שריבן קיין אײַן נייַע היסטאָרישע אַרבעט.

ווי נאָר עס האָט זיך באַרואיקט אין לעמבערג, איז באַלאַבאַן אַהין אַריבערגעפאָרן און האָט פון דאָרט געבראַכט זיינע וויכטיקסטע כתבים (די ביבליאָטעק האָט ער ערשט שפּעטער אַריבערגעפירט קיין וואַרשע). האָבנדיק ביי זיך זיינע נאָטיצן, האָט ער געקאָנט צוגרייטן צום דרוק פאַרשיידענע מאַטעריאַלן, וועלכע ער האָט שוין געהאַט באַאַרבעט אין די פריערדיקע יאָרן.

דאָס איז געווען אַ צייט פון אויפבלי פונעם נאַציאָנאַלן געדאַנק ביי יידן אין פוילן. די געשעענישן פון דער נאָר וואָס איבערגעלעבטער וועלט־ קאַטאַסטראָפע האָבן אין דעם דאָזיקן אויפבלי געהאַט אַ באַדייטנדיקן חלק. דער מעמד פון געפלעכטער הפקרות, אין וועלכן יידן האָבן זיך געפונען בעת די סאָמע שוועךסטע מלחמה־מאָמענטן, איז געווען אַ לעקציע, אַז מען דאַרף קעמפן פאַר אייגענע רעכט, פאַר רעכט פון יידן און נישט וווי די אַסימי־ לאַטאָרן האָבן געוואָלט: „פאַר אייער און אונדזער פרייהייט".

דער אויפבלי פונעם נאַציאָנאַלן געדאַנק האָט אין דער ערשטער ריי געבראַכט אַן אויפלעבונג פון דער קולטור. יידישע קולטור אויף אַלע דריי שפּראַכן (יידיש, פּויליש און העברעאיש) איז געווארן אַ גאַנגבאַרער ארטיקל. מען האָט געלערנט, געלייענט, באַזוכט טעאַטער און אַלע אַנדערע יידישע פאַראַנשטאַלטונגען. עס האָט זיך געזומען אַנטוויקלען אַ שטאַרק פאַרלאַג־ ווען, נייַע צייטונגען האָבן אָנגעהויבן דערשיינען.

אין וואַרשע אַליין זיינען אויפגעקומען עטלעכע יידישע צייטונגען אויף פּויליש. פון די דאָזיקע צייטונגען האָט זיך אָבער אינגעפונדעוועט און דער־ האַלטן בלויז אייַנע, דער „נאַש פּשענגלאָנד". אין קראָקע האָט אין 1919 אָנגעהויבן דערשיינען דער „נאָווי דזיענניק" און אין לעמבערג, אין 1920, די „כווילאָ". חוץ די טאָגצייטונגען האָט זיך אַ שאָט געטאָן אַ מבול פון פאַרשיידענע זשורנאַלן וכדי.

באַלאַבאַנס היסטאָרישע אַרבעטן זיינען איצט שטאַרק געזוכט געוואָרן. אַ יידישע צייטונג האָט לכל הפּחות אין מאָל אין דער וואָך געמוזט געבן אירע לייענער עפּעס פון דער יידישער געשיכטע. איז באַלאַבאַן געזעסן און צוגעגרייט מאַטעריאַל פאַר די צייטונגען. עס האָט נישט אויסגעמאַכט, וואָס די זאַך איז שוין אַמאָל געווען געדרוקט. דער לייענער איז איצט געווען אַן אַנדערער, אַ נייער. ער האָט באַלאַבאַנס ווערק, וואָס זיינען דערשינען פאַר דער מלחמה, גאַנץ זיכער נישט געלייענט.

אין די יאָרן 1919—1920, האָט באַלאַבאַן אָפּגעדרוקט אַ ריי אַרבעטן אין די נייַע וואַרשעווער טאָגצייטונגען: „דזיענניק נאָווי" און „נאָווי קוריער", ווו אויך אין דער וואָכנצייטונג „טיגאָדניק נאָווי" און אינעם לאָדזשער חודש־ זשורנאַל „תל אביב". די פאַרעפנטלעכטע אַרבעטן דאָרט זיינען דאָס רוב איבערגעדרוקטע פון פאַרמלחמהדיקע ווערק, וואָס וועגן זיי האָבן מיר שוין פריער דערמאָנט. וואָס ס׳איז שייך נייַע אַרבעטן איז כדאי זיך אָפּצושטעלן אויף צוויי זאַכן: 1) „קריטישער איבערזיכט פון דער יודאַיסטישער ליטעראַ־

טור פאר די יאָרן 1919 און 1920", אַן אַקטועלע ליטעראַריש־קריטישע אַר־בעט, וואָס איז אין 7 המשכים געדרוקט געוואָרן אין וואַרשעווער „דזיענניק נאָווי" און 2) „היסטאָרישע מאַנומענטן פון יידן אין פוילן" (געדרוקט אין „טיגאָדניק זשידאָווסקי", וואַרשע), וועלכע איז אַן אָנהייב פון אַ גרעסערן ווערק וועגן יידישע אַלטערטימלעכקייטן. דאָס ווערק איז דערשינען אין די שפּעטערדיקע יאָרן.

אין אַזעלכע צייטונגען, ווי די קראָקעווער „נאָווי דזיענניק" און די לעמבערגער „כווילאָ" האָט באַלאַבאַן געדרוקט אַרבעטן, וועלכע האָבן אַ שייכות צו די דאָזיקע שטעט אָדער פּראָווינצן. אין „נאָווי דזיענניק" האָט ער געדרוקט גאַנצע קאַפּיטלען פון זיינע ווערק „יידן אין קראָקע" און אין דער „כווילאָ" האָט ער שוין אין יאָר 1920 אָנגעהויבן דרוקן זיינע אַלט־לעמבערגער שילדערונגען, פון וועלכע עס האָבן זיך מיט דער צייט אויסגע־שיילט אַזעלכע קרעפּטיקע אַרבעטן, ווי די „בריטע גאַס" און אַנדערע.

זייענדיק אין טשענסטאָכאָוו האָט באַלאַבאַן צוגעגרייט צום דרוק אַ ניי זאַמל־בוך פון פּרט־אַרבעטן. ווען ער איז זומער 1920 געקומען קיין וואַרשע, כדי דאָרט איבערצונעמען די לייטונג פונעם ראָבינער־סעמינאַר „תחכמוני", וואָס איז נאָר וואָס געהאַט געגרינדעט געוואָרן דורך דער „מזרחי"־אַרגאַני־זאַציע אין פוילן, האָט ער מיטגעבראַכט אַ פּאַרטיקן כתב־יד און אים באַלד איבערגעגעבן צום דרוק. דאָס דאָזיקע בוך איז דערשינען ביים סוף 1920 און טראָגט דעם נאָמען "פון דער געשיכטע פון יידן אין פוילן (סקיצן און שטודיעס)" (וואַרשע, פּוילישׁ). עס אַנטהאַלט 21 פּרט־אַרבעטן, וועלכע זיינען אַלע שוין פריער געווען געדרוקט. וועגן אַ טייל פון די אַרבעטן, וואָס זיינען אַריין אין דעם בוך, האָבן מיר שוין באַריכטעט אין די פריערדיקע קאַפּיטלען. צו די דאָזיקע אַרבעטן גהערן: „וואָלטשקאָ דער פּאָקטאָר פון קעניג יאָגעללאָ", „דער פּאַרגעסענער מאָנומענט" (וועגן דעם אַלטן לעמבערגער בית־עלם), „די שטייער־עקזעקוציע", די אַרבעטן וועגן דער קהילה אין זשאלקעוו, וועגן דעם ד"ר שמחה מנחם מיונה, וועגן די דרוקעריען און אַנדערע.

עס זיינען אָבער אויך אַריין אין דעם זאַמלבוך אַרבעטן, וועלכע דאַרפן דאָ דערמאָנט ווערן. אָט איז דאָרט פאַראַן אַ טשיקאָווע אַרבעט וועגן צוויי יידישע מיליטערישע אינזשיניערן. אייגער איז געווען מענדל בן יצחק פון קראָקע, וועלכן דער קעניג סטעפאַן באַטאָרי האָט מיטגענומען אויף דער מלחמה קעגן מאָסקווע. מענדל האָט געבויט בריקן איבער די טייכן און אַזוי אַרום דערמעגלעכט דער פּוילישער אַרמיי דעם פאָרויסמאַרש אויף דער רוסישער טעריטאָריע. דער צווייטער אינזשיניער איז געווען יהושע (אָדער יוסף) בן משה, וועלכער איז געווען אין דינסט פון קעניג יאָן קאַזימיעזש. אין מערץ 1664 האָט דער קעניג צוליב אַן אינערלעכער מרידה געמוזט זיך צוריקציען פון אוקראַינע. בעת דעם אַדורכגיין דעם טייך דניעפּער איז די קעניגלעכע אַרטילעריע פאַרגאַסן געוואָרן דורך וואַסער און האָט שוין גע־האַלטן ביים דערטרונקען ווערן. דעמאָלט האָט יהושע אָפּגעראַטעוועט די

האַרמאָטן. דער קעניג האָט אים באַלוינט מיט אַ סך פּריווילעגיעס און אגב געגעבן אים דעם טיטל „קעניגלעכער סעקרעטאַר", וואָס אַ ייד פלעגט קיינ־מאָל נישט באַקומען.

אין דעם בוך זיינען נאָך פאַראַן עטלעכע אַרבעטן, וואָס זיינען שפּעטער אַריין אין דעם צווייטן באַנד פון „די געשיכטע פון יידן אין קראָקע". זיי זיינען: „די משפּחה קאלאהארא", וואו עס ווערן געשילדערט פּיר דורות פון דער דאָזיקער זעלטענער משפּחה פון אַמאָליקע קראָקעווער דאָקטוירים און אַפּטייקערס; „דיפּלאָמאַטישע אינטערוועניע לטובת די קראָקעווער יידן (1775—1776)", וואו עס ווערט דערציילט וועגן אַן אינטערוועניע פון דער עסטרייכישער רעגירונג ביי דער פּוילישער מאַכט אין וואַרשע לטובת די קראָקעווער יידן, וועמען די קריסטלעכע בירגער האָבן געוואָלט אַרויסשטויסן פון מסחר אין קראָקע; „דעם קעניג סטאַניסלאַוו אויגוסט פּראָיעקט צו רעפּאָרמירן דאָס פּוילישע יידנטום". די לעצטע אַרבעט האָט אַ באַזונדערע וויכטיקייט, ווייל אין איר האָט באַלאַבאַן מתקן געווען אַ טעות, וועלכער האָט זיך אַריינגערישן אין דער אַלגעמיינער פּוילישער היסטאָריאָגראַפיע. די זאַך איז געווען אַזאַ: ד"ר לודוויג גומפּלאָוויטש האָט פאַרעפנטלעכט אַ כתב־יד פון אַ רעפּאָרם־פּראָיעקט און האָט אין זיין קאָמענטאַר אויסגעפירט, אַז דער דאָזיקער פּראָיעקט איז געשאַפן געוואָרן אויפן באַפעל פונעם קעניג סטאַניסלאַוו אויגוסט דורך דעם סעקרעטער סיקאָרסקי. אויפן כתב־יד זיינען געווען האַנטשריפטלעכע אויסבעסערונגען. האָט ד"ר גומפּלאָוויטש געטענהט, אַז דאָס איז דעם קעניגס האַנטשריפט און זיינע קאָרעקטורן.

פּוילישע היסטאָריקער האָבן זיך אָנגעכאַפּט אָן דער דאָזיקער מעשה, וואָס האָט פאַר זיי געדינט ווי אַ באַווייז, אַז דער קעניג סטאַניסלאַוו אויגוסט איז באַהערשט געווען פון ערנסטע געדאַנקען צו רעפּאָרמירן די יידן. האָט אָבער באַלאַבאַן אין דער אויבן דערמאָנטער אַרבעט צעשטערט די גאַנצע טעאָריע. ער האָט דערווייזן, אַז ערשטנס איז די האַנטשריפט פון די קאָרעקטורן נישט דעם קעניגס און צווייטנס, איז דער גאַנצער פּראָיעקט, וואָס גומפּלאָ־וויטש האָט פאַרעפנטלעכט, אַ ווערטלעכע קאָפּיע פונעם פאַטענט, וואָס דער עסטרייכישער קיסר, יאָזעף דער צווייטער, האָט אַרויסגעגעבן פאַר די גאַלי־ציש יידן. במילא האָט דער גאַנצער ענין נישט קיין שייכות צום פּוילישן קעניג.

דאָס בוך „פון דער געשיכטע פון יידן אין פּוילן" איז, ווי באַוואוסט, דאָס צווייטע זאַמלבוך פון באַלאַבאַנס אַרבעטן. פונקט ווי דאָס ערשטע דייטשע זאַמלבוך „סקיצן און שטודיעס", אַזוי איז אויך דאָס צווייטע נישט גרויס אין פאַרנעם (עס אַנטהאַלט אַן ערך 230 זייטן). דעם יידישן לייענער־עולם אין פּוילן איז דאָס ערשטע זאַמלבוך (דערשינען אין בערלין אין 1911) געווען ווייניק באַקאַנט. צוליב דער דאָזיקער סיבה איז דאָס בוך „פון דער געשיכטע פון יידן אין פּוילן" אין יאָר 1920 אין די קרייזן פון היסטאָריקער און קריטיקער באַגריסט געוואָרן ווי באַלאַבאַנס ערשטע זאַמלבוך פון פּרט־אַרבעטן.

ביים סוף פון יאָר 1920 איז שוין באַלאַבאַן איינגעאָרדנט אין וואַרשע. צו באַקומען אין יענע צייטן אַ דירה אין וואַרשע איז נישט געווען קיין לייכטער ענין. מיט דער הילף פון פריינט האָט אָבער באַלאַבאַן באַקומען אַ דירה און אַפילו אַ גאַנץ שיינע און באַקוועמע אויף שענע גאַס 38. זיין פרוי האָט דאָס הויז געפירט אויף אַ באַלעבאַטישן שטייגער. מען האָט אויפגענומען געסט, באַטייליקט זיך אין סאָציאַלע אַקטיוויטעטן א.א.וו. זומער־צייט פון יאָר 1921 האָט באַלאַבאַן זיינע וואַקאַציעס פאַרברַאַכט אין קאַרלסבאַד און אַזוי פלעגט ער שפעטער כמעט יעדן זומער פאַרברענגען אין אַ וואַרעם־באָד, אויב נישט אין חוץ לארץ, איז לכל הפחות אין פוילן.

דער פּראָצעס פון דערנענטערן זיך צו יידיש, וואָס האָט זיך ביי באַלאַ־ באַנען אָנגעהויבן נאָך אין לובלין, האָט אין וואַרשע אָנגענומען נאָך פיל שטאַרקערע פאָרמען. דאָ האָט זיך באַלאַבאַן צוזאַמענגעטראָפן מיט דער יידיש־ ליטעראַרישער וועלט, וואָס האָט געהאָט אַ גוואַלדיקע השפּעה און אָנזען אינעם יידיש־געזעלשאַפטלעכן לעבן פון דער שטאָט. די יידישע טאָגצייטונגען האָבן שטאַרק געלאָקט. דרוקן אַן אַרבעט אין „היינט" אָדער אַפילו אין „מאָמענט" האָט — חוץ אַלע אַנדערע כיבודים — געהאָט אויך אַ פינאַנציעלע באַדייטונג. די האָנאָראַרן זיינען דאָרט פאַרהעלטניסמעסיק געווען זייער הויכע.

באַלאַבאַן האָט אָנגעהויבן שרייבן יידיש. זינט דעם יאָר 1921 טרעפט מען אָפט זיינע אַרבעטן געדרוקט אין „היינט" און „מאָמענט". אַ סך מער אין „היינט". ער דרוקט דאָרט איבערזעצונגען פון פריער — שוין דערשינענע אַרבעטן אָדער קאַפּיטלען פון זיינע ביכער. אַזוי למשל דרוקט ער אין אַ גאַנצער סעריע אַרטיקלען (אַן ערך 15) אין „היינט" אויסצוגן פונעם בוך „די יידנשטאָט לובלין" און אינעם אַלמאַנאַך פון „מאָמענט" (וואַרשע, 1921) די געשיכטע פון יידישע דרוקעריען אין פוילן.

ער שרייבט אויך נייע זאַכן פאַרן „היינט". די דאָזיקע אַרבעטן צייכענען זיך שוין אויס מיט אַ ספּעציעלער זשורנאַליסטישער באַאַרבעטונג. דאָס מיינט נישט, אַז עס פעלט זיי דער וויסנשאַפטלעכער צוגאַנג. פאַרקערט, ס׳איז אין זיי פאַראַן באַלאַבאַנס געווויינטלעכע פינקטלעכקייט אין דער פעסטשטע־ לונג און אויסטייטשונג פון היסטאָרישע פאַקטן. נאָר וואָס דען? באַלאַבאַן באַמיט זיך צו דערציילן אויף אַזאַ אופן, אַז די שילדערונג זאָל פאַרן לייענער זיין מער אינטערעסאַנט און אָנציענדיק. דעריבער ברענגט ער אַרויס אויפן פאָרדערגרונט, דער עיקר, פאַקטן טשיקאַווע און אינטערעסאַנטע און לאָזט איבער אין שאָטן די וויניקער אינטערעסאַנטע געשעענישן, כאָטש פונעם היסטאָריש־קריטישן שטאַנדפונקט האָבן די דאָזיקע וויניקער אינטערעסאַנטע געשעענישן אַ וויכטיקערע באַדייטונג. דאָס איז דער קרבן, וואָס באַלאַבאַן מוז ברענגען פאַר דער זשורנאַליסטיק, אויב ער וויל אין איר האָבן אַן אחיזה.

צו אַזעלכע נייע אַרבעטן, וואָס זיינען דאָס ערשטע מאָל דערשינען אין „היינט" געהערן: „נאַפּאָלעאָן און די יידן אין פוילן", וואו עס ווערט געוויזן

די באציאונג פון די מנהיגים פון חסידות צו נאפאלעאנען; „דער ,גר צדק' אין יידנטום" — אן אויסערגעווײנטלעך אינטערעסאנטע ארבעט וועגן די ווייניק באקאנטע פוילישע פריצים און אינטעליגענטן פון אמאל, וואס האבן אנגענומען די יידישע אמונה.

אין יענע צייטן האט זיך באלאבאן אויך שטארק אינטערעסירט מיט דער דעמאלטיקער — לאמיר זי אנרופן — חורבן־ליטעראטור. פונקט ווי מיר האבן איצט, נאך דער צווייטער וועלט־מלחמה די חורבן־ליטעראטור, וואס דערציילט וועגן אונזערע אבידות, אזוי זיינען נאך דער ערשטער וועלט־מלחמה (פארשטייט זיך, אז אין פיל קלענערער מאס ווי איצט) דערשינען ביכער־זכרונות פון מענטשן, וועלכע האבן איבערגעלעבט דעם מלחמה־גרויל. באלאבאן האט פלייסיק געזאמלט און קאלעקטירט די דאזיקע ליטעראטור. ער האט אויך רעצענזירט די וויכטיקערע ביכער. אין „היינט" פון יאר 1921 האט ער אין א סעריע ארבעטן א. נ. „היסטארישע דאקומענטן, מאטעריאלן צו דער נייסטער געשיכטע" דערוויזן די וויכטיקייט פון היסטארישע מאטעריאלן, וואס זיינען פארהאן אין די דאזיקע זכרונות. ער האט אויך פארעפנטלעכט א ריי רעצענזיעס פון באזונדערע מלחמה־ביכער, פון אזעלכע ביכער, ווי ש. אנסקיס „דער חורבן פון גאליציע און פוילן"; י. לייפונערס „פיר יאר וועלט־מלחמה (1914—1918) — זכרונות פון א יידישן דאקטאר פון וואַרשע"; ד"ר גרשון לעווינס „אין וועלט־קריג" און א סך אנדערע.

אויך א ריי באלאבאנס העברעאישע ארבעטן דערשיינען אין יענער נאך־מלחמהדיקער צייט. דער עיקר אין דער „התקופה". פון די דאזיקע ארבעטן זאלן דערמאנט ווערן אזעלכע, ווי: „חסידות" (וועגן דער חסידישער ליטעראטור אין דער לעצטער תקופה); „די פוילישע אנטיסעמיטישע ליטעראטור"; א ביבליאגראפישער איבערבליק פון דער ליטעראטור וועגן דעם ערשטן מלחמה־יאר 1914—1915 אונטערן נאמען, „די פויליש־ליטווישע יידן אינעם ערשטן יאר פון דער אייראפעאישער מלחמה; און אנדערע.

אין יאר 1922 איז באלאבאנס א וויכטיקע ארבעט דערשינען אויף יידיש אין א בוך־פארם. דאס איז געווען די מאנאגראפיע וועגן הרב ד"ר שמואל אברהם פאזנאנסקי ז"ל, דער ראבינער און פריידינקער פון דער גרויסער שול אויף טלומאצקע, וועלכער איז נפטר געווארן אין יאר 1921. ד"ר פאזנאנסקי איז געווען א פערזענלעכקייט פון גרויסן אנזען סיי אויפן געזעלשאפטלעכן און סיי אויפן וויסנשאפטלעכן געביט. ער איז געווען א פארשער פון גרויסן פארנעם און באזונדערס האט ער זיך אינטערעסירט מיטן פראבלעם פון די קראים. באלאבאן האט צוזאמענגעשטעלט א ביבליאגראפיע פון ד"ר פאזנאנסקיס ווערק. די ביבליאגראפיע האט ארומגענומען אן ערך 150 פאזיציעס.

געוויסע געפילן פון פערזענלעכער דאנקבארקייט האט באלאבאן געהאט פאר ד"ר פאזנאנסקין. דער לעצטער איז, נעמלעך, געווען דער איניציאטאר פון דעם „תחכמוני"־סעמינאר און פון אים איז אויך געקומען דער געדאנק, אז אויף דער שטעלע פון דירעקטאר פונעם סעמינאר זאל באשטימט ווערן

ד"ר מאיר באַלאַבאַן. שרייבנדיק די מאַנאַגראַפיע האָט טאַקע באַלאַבאַן אין אַ געוויסער מאָס אָפּגעצאָלט דעם חוב פון דאַנקבאַרקייט. אָבער די דאַנק־באַרקייט איז נישט געווען די איינציקע סיבה פון שרייבן די מאַנאַגראַפיע. באַלאַבאַן איז אויפריכטיק פאַראינטערעסירט געווארן מיט ד"ר פאָזנאַנסקיס אַרבעטן. אונטער זייער אינדרוק האָט זיך באַלאַבאַן געזומען פאַרשן די געשיכטע פון קראים אין פוילן און עטלעכע יאָר שפּעטער איז טאַקע דער־שינען זיין ווערק וועגן די קראים.

די מאַנאַגראַפיע וועגן ד"ר פאָזנאַנסקין האָט באַלאַבאַן קודם אָנגעשריבן אויף פויליש. אַרויסגעגעבן איז זי געווארן דורכן באַוואוסטן פאַרלעגער און משכיל מ. י. פרייד (1922, 40 זייטן). דער זעלבער פאַרלעגער האָט אין דעם זעלבן יאָר אַרויסגעגעבן די מאַנאַגראַפיע אויף יידיש (46 זייטן). דאָס אַרויס־געבן פון ד"ר פאָזנאַנסקיס ביאָגראַפיע איז געווען אַן אָנהייב פון אַ ווייטער־דיקער ענגער צוזאַמענאַרבעט צווישן באַלאַבאַנען און מ. י. פריידן. וועגן דער דאָזיקער צוזאַמענאַרבעט וועט זיין די רייד אין קומענדיקן אַרטיקל.

דאָס יאָר 1924 האָט ווידער געבראַכט ענדערונגען אין באַלאַבאַנס פּער־זענלעכן לעבן. ער האָט זיך געמוזט אָפּזאָגן פון דער שטעלע אין „תחכמוני". כדי צו פאַרדינען אויף חיונה האָט ער געמוזט זיך אומקערן צו אַ לערער־שטעלע. זיין הויפּט־שטעלע איז דאָן געווען אין דער גימנאַזיע „אסכלה".

ח.

קראים און פראַנקיסטן

ד"ר באַלאַבאַנס באַקאַנטשאַפט מיט מ. י. פריידן האָט אין יאָר 1924 אַרויסגעגעבן ווייטערדיקע ליטעראַרישע פירות. זיי האָבן זיך צוזאַמענגערעדט וועגן אַרויסגעבן אַ חודש־זשורנאַל פאַר יידיש וויסן. ד"ר באַלאַבאַן האָט איבערגענומען די רעדאַקציע, מ. י. פרייד די טעכנישע און אַדמיניסטראַטיווע זייט פונעם געשעפט. ווי דער געלט־געבער איז צוגעצויגן געווארן דער גוט־באַקאַנטער וואַרשעווער באַנקיר און געזעלשאַפטלעכער טוער, רפאל שערע־שעווסקי, וואָס איז באַשטימט געווארן ווי דער אָפּיציעלער אַרויסגעבער פונעם זשורנאַל.

דער זשורנאַל האָט אָנגעהויבן צו דערשיינען אין יוני 1924 אונטערן נאָמען „נאָווע זשיטשע" (דאָס נייע לעבן). אויפן שער־בלאַט איז אָנגעשריבן, אַז דער זשורנאַל איז געווידמעט דער יידישער וויסנשאַפט, ליטעראַטור און קונסט. די כוונה איז געווען אַרייננצופירן דעם לייענער, וועלכער האָט בלויז געלייענט פויליש, אין די אוצרות פון אונדזערע שאַפונגען אויף העברעאיש און יידיש. אַ ריי וואונדערפולע איבערזעצונגען פון ביאַליקן, פרצן, שלום עליכמען א.א. זיינען אַריין אין די 6 העפטן פונעם זשורנאַל. אויך רעצענזיעס און אָפּהאַנדלונגען וועגן נייע ווערק.

באַלאַבאַן אַליין האָט געטאָן די גאַנצע רעדאַקציע־אַרבעט. ער האָט

געשריבן רעצענזיעס, נאָטיצן, נעקראָלאָגן וכד׳. אָבער חוץ דעם האָט ער אין די העפטן פון „נאָוואָ זשיטשע" פאַרעפנטלעכט 4 זעלבסטשטענדיקע היסטאָרישע אַרבעטן, פון וועלכע איינע בלויז: „די געטאָס פון פּוילישע שטעט — לובלין" איז אַן איבערזעצטער קאַפּיטל פון „די יידנשטאָט לובלין". די איבעריקע דריי זיינען געווען נייע אַרבעטן, וואָס זיינען אינעם זשורנאַל דערשינען דאָס ערשטע מאָל. די דאָזיקע דריי אַרבעטן זיינען: „די קראַים אין פּוילן"; „שולן־פּעסטונגען אויף די מזרחדיקע קאַנטן פון פּוילן"; „שמשון ווערטהיימער. דער הויף־באַנקיר פונעם קייסער לעאָפּאָלד דער ערשטער און אויגוסט דער צווייטער, נאַמיניר־טער רב פון קראָקע".

דער זשורנאַל „נאָוואָ זשיטשע" האָט נישט געהאַט קיין אַריכות ימים. ער איז געשלאָסן געוואָרן נאָכן זעקסטן העפט, וועלכער איז דערשינען מיט דער דאַטע פון דעצעמבער 1924. דעם זשורנאַל האָבן געפּעלט מאַטעריעלע יסודות, וואָס דאַרף צוגעשריבן ווערן דעם דעמאָלטיקן קריזיס, אַרויסגערופן דורך גראָבסקיס שטייער־רעפֿאָרמעס קעגן דעם יידישן סוחרטום אין פּוילן.

פון די פּיר היסטאָרישע אַרבעטן, וואָס באַלאַבאַן האָט געדרוקט אין „נאָוואָ זשיטשע" איז די אַרבעט וועגן די קראַים אין פּוילן די גרעסטע און די וויכטיקסטע. עס קאָן קיין ספק נישט זיין וועגן דעם, אַז דאָס נעענטערע באַקענען זיך מיט די ווערק פון הרב ד״ר פּאָזנאַנסקי האָט באַלאַבאַנען גענגעבן דעם געדאַנק אויסצופֿאָרשן די קראַים־פּראָגע. אָבער פון דער צוויי־טער זייט איז אויך קלאָר, אַז באַלאַבאַנס אַרבעט איז פון אַ גאַנץ אַנדערן מין, ווי עס זיינען געווען די אַרבעטן פון ד״ר פּאָזנאַנסקי. בעת ד״ר פּאָזנאַנסקי האָט זיך אינטערעסירט, דער עיקר, מיט קראַישע געלערנטע (ער האָט געהאַט אָנגעזאַמלט אַ קאַרטאָטעקע פון אַ גרויסער צאָל געלערנטע מיט זייערע ביאָגראַפּיעס וכד׳), האָט באַלאַבאַן אָנגעשריבן אַ ממשותדיקע היסטאָרישע אַרבעט, אין וועלכער ער האָט באַרירט אַ ריי אָנגעווייטיקטע וויסנשאַפּטלעכע פּראָבלעמען. ער האָט דערביי געמוזט אַ גאַנץ מוטיקע שטעלונג צו זיי און דערמיט האָט ער אַרויסגערופן גרויס אומצופֿרידנקייט אין די קרייזן פון דער קראַישער איטעליגענץ.

די צאָל פון די קראַים אין פּוילן איז אין אַלע צייטן געווען אַ קליינע. אין יאָר 1939 האָט זייער צאָל אין פּוילן באַטראָפֿן סך־הכל עטלעכע הונדערט און אין גאַנץ רוסלאַנד — לויט דער פּאָלקסציילונג פון יאָר 1897 — אַן ערך 13,000 נפשות. אויפן שטח פון פּוילן זיינען קראַישע קהילות געווען אין אָט די שטעט:

1. לעמבערג — די דאָזיקע קהילה האָט עקסיסטירט ביז אַן ערך דעם 16־טן י״ה. דעמאָלט זיינען די לעמבערגער קראַים אַריבער קיין האַליטש.

2. האַליטש — שפּורן פון דער דאָזיקער קהילה גייען צוריק צום יאָר 1488, אָבער אַ גרעסער קהילה איז דאָרט געווען ערשט אין 16־טן י״ה. באַלאַבאַן שטיצט זיך אויף דער אַרבעט פון ראובן פּאָהן, וועלכער איז דער היסטאָריקער פון די האַליטשער קראַים. פּאָהן דערציילט, אַז אין יאָר 1640

איז פון ירושלים אַראָפגעקומען קיין האליטש דער חזן (ביי די קראים איז חזן דאָס זעלבע, וואָס ביי אונז רב) דוד. ער האָט זיך דערשראָקן פאַרן אויסער־געווייניטלעכן עם־הארצות פון די קהילה־מיטגלידער און איז באַלד אַוועק קיין ליטע. די האליטשער קהילה האָט זיך קולטורעל אויפגעהויבן ערשט אין 19־טן י"ה אַדאַנק דעם חזן אברהם לעאָנאָוויטש, וואָס איז געווען אַן אמתדיקער פאָלקס־פירער. ער האָט געקעמפט פאַר פאָליטישע רעכט פון די קראים, ער האָט סטימולירט בילדונג און האָט אָנגעהאַלטן נאָענטע באַציאונגען מיט די משכילים.

3. קוקיזאָוו — די דאָזיקע קהילה איז אַנטשטאַנען אין 17־טן י"ה און איז אונטערגעגאַנגען ביים אָנהייב פון 19־טן י"ה. דאָרט האָט געלעבט אַ באַוואוסטער קראישער געלערנטער, מרדכי בן ניסן.

4. לוצק — איז די צווייטע עלטסטע קראישע קהילה אין פוילן. די קראים דערציילן, אַז קיין פוילן האָט זיי געבראַכט דער ליטווישער פירשט, וויטאָלד. בעת זיין צווייטן מלחמה־מאַרש קעגן די טאַטערן אין קרים, האָט ער פון דאָרט אַראָפגעבראַכט אַ צאָל פון קראישע משפחות און זיי באַזעצט אין ליטע. די לוצקער קראים דערציילן וועגן אַ פריווילעגיע, וואָס וויטאָלד האָט זיי געזאָלט געבן אין יאָר 1388. אָבער די פאָרשונגען באַשטעטיקן נישט די עקסיסטענץ פון אַזאַ פריווילעגיע. להפך, פון די אַקטן דרינגט אַרויס, אַז די קראישע קהילה אין לוצק האָט זיך עטאַבלירט ערשט נאָכן אומקערן זיך פון די ליטווישע יידן פון גירוש. אין דער צייט פונעם קעניג זיגמונט דער ערשטער (1503) ווערט אין די אַקטן דאָס ערשטע מאָל געמאַכט אַן אונטער־שיד צווישן ראבאניטן און קראים אין לוצק.

די לוצקער קראים האָבן זייער שטאַרק געליטן פון כמעלניצקיס באַנדעס. פונעם דאָזיקן חורבן האָט זיך די דאָזיקע קהילה מער נישט געקאָנט אויפ־הויבן. אינעם 18־טן י"ה איז זי וויייטער געפאַלן אין צאָל. אין די צוואַנציקער יאָרן פונעם 19־טן י"ה האָבן אַ סך קראים פון פוילן אויסגעוואַנדערט קיין קרים. צווישן די אויסוואַנדערער איז געווען כמעט די גאַנצע לוצקער קהילה.

אויפן קרים האָט זיך דעמאָלט אַנטוויקלט ביי די קראים אַ שטאַרקע קולטורעלע און ליטעראַרישע באַוועגונג. צווישן די דאָרטיקע געלערנטע זיינען געווען אייניקע, וואָס האָבן געשטאַמט פון די לוצקער עמיגראַנטן. צווישן זיי די הויפט־טרעגער פון דער קראישער קולטור: מרדכי בן יוסף סולטאַנסקי און אברהם פירקאָוויטש.

5. טראָקי — איז די עלטסטע און די חשובסטע קראישע קהילה אין ליטע. וועגן איר זיינען שוין פאַראַן דאָקומענטן פונעם יאָר 1414. די ערשטע פריווילעגיעס האָבן די טראָקער קראים באָקומען פון די קעניגן: קאַזימיעזש יאַגיעללאָנטשיק און אַלעקסאַנדער. דאָס מיינט צו זאָגן, אַז אויך אין דעם פאַל טראָקי ווערט נישט באַשטעטיקט די מעשה וועגן וויטאָלדן.

ביזן 17־טן י"ה האָבן אין טראָקי געוואוינט סיי „ראבאניטן" און סיי קראים. אָבער די קראים זיינען דאָרט אַלע מאָל געווען צאָלרייכער. אינעם 17־טן י"ה זיינען די טראָקער קראים אַרויס מיט אַ פראָצעס פאַרן קעניגלעכן

טריבונאַל. אויפן סמך פון זייערע פּריווילעגיעס האָבן זיי געפּאָדערט, אַז די ראבאניטן זאָלן פאַרטריבן ווערן פון דער שטאָט. האָט דער קעניגלעכער טריבונאַל געפּסקנט, אַז ראבאניטן האָבן נישט קיין רעכט צו וואוינען אין טראָקי.

במשך צוויי יאָרהונדערטער האָבן יידן נישט געוואוינט אין טראָקי. ערשט ביים אָנהייב פונעם 19־טן י״ה האָט זיך דאָרט באַזעצט אַ צאָל יידן, נאָר די קראים האָבן ווידער געגומען פּראָטעסטירן ביי דער רוסישער מאַכט און די יידן האָבן געמוזט פאַרלאָזן טראָקי. ערשט נאָכדעם ווי די רוסישע באַגרענעצונגען פון יידישן וואוין־רעכט האָבן אָנגעהויבן צו ווערן מילדער, האָבן זיך יידן באַזעצט אין טראָקי.

זינט דעם 19־טן י״ה איז די צאָל קראים אין טראָקי כסדר געפאַלן. אין יאָר 1879 זיינען שוין דאָרט די „ראבאניטן״ אין אַ מערהייט (אָן ערך 1,000 יידן און 610 קראים). אין 1897 זיינען דאָרט דאָ 1,112 יידן לגבי 377 קראים, ביי אָן אַלגעמיינער באַפעלקערונג פון 3,240 נפשות.

6. ווילנע — אַ נייע קהילה, וואָס איז געשאַפן געוואָרן פון די אויסגע־וואַנדערטע קראים פון טראָקי. ביים סוף פונעם 19־טן י״ה האָט די יוגנט פון טראָקי אָנגעהויבן מאַסנווייז זיך באַזעצן אין ווילנע. דאָרט האָט די דאָזיקע יוגנט שטודירט און דאָרט האָט זי זיך אייגענאָרדנט אין די אויסשטודירטע פּראָפעסיעס. ווילנע איז אַזוי אַרום געוואָרן דער צענטער פון דער קראישער אינטעליגענץ אין פוילן. פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט די דאָזיקע אינטעליגענץ אַרויסגעגעבן אַ זשורנאַל אויף רוסיש א. נ. „קאראימסקאַיא זשיזן״ (קראיש לעבן) און זינט דעם יאָר 1924 פּלעגט דער דאָזיקער זשורנאַל דערשיינען אויף פּויליש און קראיש א. נ. „מיסל קאַראימסקאַ״ (קראישער געדאַנק).

ס׳איז ביז גאָר אינטערעסאַנט די אַרגאַניזאַציע פון די קראישע קהילות אינעם אַמאָליקן פוילן. פאַר דער צעטיילונג פון פוילן האָבן זיי פונקט ווי יידן געהאַט זייער אויטאָנאָמישע אַרגאַניזאַציע. דער הויפּט פון דער קהילה איז געווען דער „וואָיט״ (עלטסטער), וועלכער איז אויך געווען דער שופט און דער איינמאָנער פון אַלע מלוכישע שטייערן. די איינגעמאָנטע שטייערן האָט ער געדאַרפט איינצאָלן דעם ועד ארבע ארצות (אין קרוינפוילן) אָדער צום ועד פון ליטע (אין ליטע). לויט דעם מלוכישן שטייער־סיסטעם זיינען די קראים געווען אַריינגערעכנט צוזאַמען מיט די יידן.

נאָך דער צעטיילונג פון פוילן, איז ביי די קראים ליקווידירט געוואָרן דער אָמט פון „וואָיט״. אויף די רוסישע טעריטאָריעס איז די קראישע קהילה געבליבן בלויז די באַזאָרגערין פון די רעליגיעזע באַדערפענישן פון אירע מיטגלידער. די פּראָגע פון דער קראישער גייסטלעכקייט איז אין יאָר 1839 רעגולירט געוואָרן דורך דער רוסישער רעגירונג. לויט דער דאָזיקער רעגולאַציע האָט די קראישע גייסטלעכקייט באַקומען די זעלבע רעכט, וואָס עס האָט געהאַט די מאַכמעדאַנישע גייסטלעכקייט אין רוסלאַנד. דער הויפּט־גייסטלעכער איז דער „חכם״, וועמען עס אונטערליגן די „חזנים״ (רבנים)

פון די באַזונדערע קהילות. די רוסישע מאַכט האָט באַשטימט צוויי צענטערן, וואו עס זיינען געווען די „חכמים": אין קרים פאַר אַלע קראישע קהילות אינעם עצמדיקן רוסלאַנד און אוקראַינע און אין טראָקי פאַר די קהילות אין ליטע און וואַלוו.

דער חכם האָט נישט געדאַרפט זיין קיין געלערנטער. ער האָט געדאַרפט זיין רייך, אָנגעזען און איינפלוסרייך. אויף זיין אָמט, וואָס איז נישט געווען קיין געצאָלטער, פלעגט ער ווערן אויסגעקליבן דורך די קהילות. די חזנים האָבן שוין געמוזט זיין געלערנט און זיי פלעגן, דאָס רוב, באַקומען שכירות פון זייערע קהילות. אַ שוחט ווערט ביי די קראים געפופן „רבי", אַ שול הייסט ביי זיי „קענעסע" און אַ תלמוד תורה — „מעדראס".

אַ מאָדנע געשיכטע פון די קראים האָבן צוזאַמענגעשטעלט זייערע געלערנטע. זיי זאָגן, אַז די קראים שטאַמען פון רחבעמען דעם זון פון שלמה המלך, בעת די „ראבאניטן", ד. ה. אַלע יידן, שטאַמען פון ירבעם בן נבט. שפּעטער האָבן די קראישע געלערנטע זיך מישב געווען און געביטן זייער טעזע וועגן דעם אָפּשטאַם. אין דער צייט פון די חשמונאישע מלכים — האָבן זיי געטענהט — האָט שמעון בן שטח געשאָפן דעם ראבאניזם און יהודה בן טבאי דעם קראיזם. ס'איז קלאָר, אַז ביידע טעזעס זיינען אַ פול־שטענדיקער אומזין.

וואָס ס'איז שייך די פּוילישׂ־ליטווישע קראים האַלטן זייערע געלערנטע, אַז אַמאָל זיינען די קראים געווען דער רוקנביין פונעם פּוילישׂ־ליטווישן יידנטום און די יידן זיינען געווען נישט מער ווי אַ צוגאָב צו זיי. געקומען זיינען די קראים פון קרים און געבראַכט האָט זיי דער פירשט וויטאָלד, וואָס איז געווען אַ קוזין פונעם קעניג וולאַדיסלאַוו יאַגעללאָ. די דאָזיקע מעשה דערציילט סיי אברהם לעאָנאָוויטש און סיי סולטאַנסקי. דערביי פאַרדרייען זיי די פּרימיטיוווסטע היסטאָרישע דאַטעס, וואָס מען געפּינט זיי אין יעדן לערן־בוך פון אַ פּוילישער עלעמענטאַרער שול. לויט זיי האָט וויטאָלד געזאָלט לעבן אינעם 13־טן י"ה און דער קעניג וולאַדיסלאַוו יאַגעללא האָט געזאָלט זיין דער זון פון דער קעניגן באנא. (אין דער אמתן איז באנא געווען די פרוי פון קעניג זיגמונט דער ערשטער, וועלכער איז געווען וולאַדיסלאַווס אייניקל.)

דער גרעסטער געלערנטער ביי די קראים איז געווען אברהם פּירקאָוויטש (1785—1874). ער האָט דורכגעפירט גרויסע אויסגראָבונגען אין ארץ ישראל און אין קרים (טשופוס קאלע), בעת וועלכע ער האָט געפונען גאָר וויכטיקע כתב־ידן און אַלטע קברים מיט אַנשריפטן (עפּיטאַפיעס). פּירקאָוויטשעס אויסגראָבונגען האָבן אין יענער צייט גורם געווען אַן אמתע איבערקערעניש אין דער גאַנצער געשיכטע־אויפפאַסונג. ער האָט נעמלעך אַנטדעקט, אַז יידן זיינען געקומען אויפן האַלבאינזל קרים נאָך אינעם 6־טן י"ה פאַר דער קריסטלעכער צייט־רעכנונג, אַז זיי האָבן דאָרט אויפגעבויט אַ גרויסע קולטור, אַז יצחק סאנגארי, וועלכער האָט די כוזרים געבראַכט צום יידנטום, איז געווען אַ קראי און אַזוי אַרום זיינען אויך די כוזרים געווען קראים.

אויף פּירקאָוויטשעס אויספאָרשונגען האָט זיך סומך געווען מאַקסימיליאַן

גומפּלאָוויטש, בעת ער איז אַרויס מיט זיין כּוזרים־טעאַריע. די זעלביקע אויספּארשונגען האָט אויך אין אַ געוויסער מאָס אויסגענוצט ד״ר יצחק שיפּער ביי זיינע באַגרינדונגען וועגן דער איינוואַנדערונג פון כּוזרישע יידן קיין פּוילן און אין די אַרומיקע לענדער.

אָבער די מעשה מיט פּירקאָוויטשן איז נישט געווען אַזוי פּשוט ווי עס וואָלט זיך געקאָנט דאַכטן. אין זיין הויפּט־ווערק, וואָס הייסט „אבני זכרון״ און וואו עס ווערט דערציילט וועגן די אַלע אויסגראָבונגען, מאַכט פּירקאָוויטש דעם זעלביקן פּעלער, וואָס סולטאַנסקי. אויך ביי אים איז יאַגעללא דער זון פון באנא. עס ווערט קלאָר, אַז ער האָט אָפּגעשריבן פון סולטאַנסקין און איז אָפּילו נישט געווען אין שטאַנד צו פּאַרריכטן סולטאַנסקיס גרייזן. פּירקאָ־ ווישטשע ווערק האָט געהאָט אַ שטאַרקן אָפּקלאַנג אין די קרייזן פון די יידישע היסטאָריקער. אַ טייל האָט זיך גלייך געשטעלט אויף זיין זייט און האָט אים געשטיצט. צווישן די אָנהענגער איז געווען בצלאל (וואָסיל) שטערן, דער פּרינציפּאַל פון דער יידישער שול אין אָדעס (געשטאָמט פון טאָרנאָפּאָל, גאַליציע) און דער באַוואוסטער געלערנטער דניאל כוואלסאָן, וועלכער האָט אין זיין ווערק „אַכצן העברעאישע גראַבשריפטן אויס דער קרים״ (דייטש) געגעבן פּירקאָוויטשן דעם וויסנשאַפטלעכן אָטעסטאָט.

אָבער אין דער זעלביקער צייט האָבן זיך געפונען אַנדערע געלערנטע, וואָס האָבן זיך מיט ספקות באַצויגן צו פּירקאָוויטשעס אַנטדעקונגען. צווישן זיי זיינען געווען גייגער, צונץ און לוצאַטא. זיי האָבן אָבער אַלע נישט פּאַרמאָגט דעם אַנטשפּרעכנדיקן מאַטעריאַל, כדי אַרונטערצורייסן פּירקאָ־ ווישטשס ווערק. די אמתדיקע באַמבע האָט געפּלאַצט ערשט אין יאָר 1876, דאָס הייסט דעמאָלט ווען פּירקאָוויטש איז שוין זינט צוויי יאָר נישט געווען צווישן די לעבעדיקע. אין יענעם יאָר איז אַלבערט האַרקאַווי אַרויסגעקומען מיט אַ ווערק א. נ. „אַלטיידישע דענקמעלער אויס דער קרים מיטגעטיילט פון אברהם פּירקאָוויטש״ (דייטש), אין וועלכן ער האָט פּאַרגעוואָרפן פּיר־ קאָוויטשן, אַז ער האָט בכיוון געפּעלשט טעקסטן און אַ סך זאַכן סתם אויס־ געטראַכט פונעם קאָפּ. דאָס אַלץ, האָט האַרקאַווי געזאָגט, איז געטאָן געוואָרן, כדי אויפצוהויבן דעם כבוד פון די קראים.

דער גאַנצער סיכסוך האָט אין יענער צייט פּאַרשאָפּט אַ סך בייז בלוט אין די באַציאונגען צווישן יידן און קראים. פּירקאָוויטש איז דורך די קראים געווען ממש פּאַרגעטערט און די דאָזיקע באַציאונג צו אים מצד זיינע גלויבנס־ ברידער האָט זיך נישט געענדערט אויך נאָך האַרקאָוויס אַנטפּלעקונגען. ד״ר מאיר באַלאַבאַן האָט זיך אין זיין ווערק „די קראים אין פּוילן״ אינגאַנצן אידענטיפיצירט מיט האַרקאָוויס שטעלונג, פּסלענדיק אַלע דריי קראישע היסטאָריקער: לעאָנאָוויטשן, סולטאַנסקין און פּירקאָוויטשן, האָט באַלאַבאַן באַקומען אַ שטאַרקן ענטפער מצד די קראים. מיט באַלאַבאַנען האָט פּאַלע־ מיזירט אנאניאַש זאַיאנטשקווסקי, דער קראימישער פּראָפּעסאָר פון דעם וואַרשעווער אוניווערסיטעט. דער דאָזיקער פּראָפּעסאָר איז אָבער נישט געווען ביכולת אָפּצושלאָגן די אַטאַקעס נישט פון באַלאַבאַנען און נישט פון האַרקאָווין.

אין דער פראַגע פון קעגנזייטיקע באַציאונגען צווישן יידן און קראים אין פּוילן דאַרף אונטערגעשטראָכן ווערן, אַז זיי זיינען קיינמאָל נישט געווען קיין באַזונדערס גוטע. די קראים פלעגן זיך שטענדיק באַמיען צו דערווייזן דער מאַכט, אַז זיי זיינען נישט קיין יידן און זיי פאַרדינען אַ בעסערע באַהאַנדלונג ווי די יידן. זיי פלעגן טאַקע אָפט אויספירן. די צאַרישע מאַכט, למשל, האָט לגבי זיי נישט אָנגעוועندט די אַלע באַגרענעצונגען, וואָס האָבן פאַרביטערט דאָס לעבן פון די יידן אין רוסלאַנד. אויך אין דער צייט פון חורבן היטלער זיינען די קראים צום גרעסטן טייל פאַרשוינט געוואָרן פון אומקום. זיי האָבן געטענהט פאַר דער געסטאַפּאָ, אַז זיי זיינען נישט קיין יידן. האָט די געסטאַפּאָ אָנגעפרעגט וועגן אַ מיינונג ביי יידישע געלערנטע, צוו. א. אויך ביי ד"ר מאיר באַלאַבאַנען. די יידישע געלערנטע האָבן איינשטימיק באַשטעטיקט די טענות פון די קראים, דהיינו, אַז זיי זיינען נישט קיין יידן. אַזוי האָט די מערהייט פון די קראים אויסגעמיטן דעם טרויעריקן גורל, וואָס האָט געטראָפן די יידן אונטער דער היטלעריסטישער אָקופּאַציע.

אַלע זיינע אַרבעטן, וואָס זיינען אינעם יאָר 1924 דערשינען אין „נאָווע זשיטשע" האָט באַלאַבאַן צוזאַמענגעקליבן און שפּעטער אַרויסגעגעבן אין אַ באַזונדער בוך א. נ. „היסטאָרישע שטודיעס" (דערשינען אין פאַרלאַג פון מ. י. פריַיד, 1927, פּוילישׂ). אינעם דאָזיקן בוך איז חוץ די אַרבעטן פון „נאָווע זשיטשע" אַריין נאָך אַ קליינע צאָל אַנדערע אַרבעטן, ווי למשל „די מויער פון מיכאַלעוויטש — אָפּענדיק", „די געשיכטע פון די ברידער רייצעס פון לעמבערג", „די געשיכטע פון יידן אין אלקוש און אַנדערע קהילות פון דער קראָקעווער געגנט" און „אריה לייב קאלאהארא". אין דער לעצטער אַרבעט ווערט דערציילט וועגן דעם קידוש השם אין דער שטאָט פּויזן אין די יאָרן 1736—1740. די פּויזנער ליניע פון דער באַוואוסטער קראָקעווער משפּחה קאלאהארא האָט אויך געגעבן אַ קדוש. אריה לייב קאלאהארא איז געווען אין פּויזן דער דרשן און דער אמתדיקער פירער פון דער קהילה. וועגן מען האָט דאָרט אַמאָל געפונען אַ טויט קריסטלעך קינד, האָט מען די יידן באַשולדיקט אין עלילת דם. עס זיינען אַרעסטירט געוואָרן די פירער פון דער קהילה: דער דרשן קאלאהארא און דער שתדלן, פינקעסעוויטש. בעת דער „אויספאָרשונג" האָט מען די ביידע פאַרפיניקט צום טויט.

עס ווערט נאָך אינטערעסאַנט זיין זיך אָפּצושטעלן אויף דער רעצענזיע, וואָס באַלאַבאַן האָט אָנגעשריבן וועגן אָפּאַטאָשוס „אין פּוילישע ווועלדער" (געדרוקט אין „נאָווע זשיטשע" און אין די „היסטאָרישע שטודיעס"). אין דער דאָזיקער רעצענזיע קומען צום בולטסטנס צום אויסדרוק סיי באַלאַבאַנס צוגאַנג צו ליטעראַטור־קריטיק און סיי די מעטאָדן, מיט וועלכע ער באַנוצט זיך אין זיינע רעצענזיעס. די רעצענזיע וועגן „אין פּוילישע ווועלדער" טראָגט דעם נאָמען „ערב דעם יאָנואַר־אויפשטאַנד" און זי אַנטהאַלט, דער עיקר, אַ גרינטלעכן אַנאַליז פונעם היסטאָרישן הינטערגרונט פון אָפּאַטאָשוס ראָמאַן. עס ווערן אַנאַליזירט סיי די געשעענישן, וועגן וועלכע אָפּאַטאָשו דערציילט און סיי די פּערסאָנאַזשן, וועלכע ער פירט אַריין אין דער אַקציע. עס דערגייט

אַזוי ווייט, אַז ווען באַלאַבאַנען דאַכט זיך, אַז אייגע פון די עפּיזאָדיש געשיל־דערטע פּערזאָנען איז אַ היסטאָרישע, פּוילט ער זיך נישט, און שרייבט אַן אַ בריוול צו אָפּאַטאָשון קיין אַמעריקע מיט אַן אָנפראַגע צי זיין חשד איז אַ ריכטיקער. האָט אָבער אָפּאַטאָשו געענטפערט, אַז נײַן. די דאָזיקע פּערזאָן איז אַ פּולשטענדיק ליטעראַרישע, ד. ה. אַן אויסגעטראַכטע, געשילדערט לויט דער פּאָרשטעלונג פונעם מחבר. מיט אַן ענלעכן צוגאַנג און פּינקטלעכקייט האָט באַלאַבאַן באַהאַנדלט אַלע אַנדערע ווערק, וועגן וועלכע ער האָט געשריבן אין זיינע רעצענזיעס.

אין די יאָרן 1925—1930 פאַרשטאַרקט זיך באַלאַבאַנס אינטערעס פאַר דער יידישער ליטעראַטור. חוץ אָפּאַטאָשון שרייבט ער רעצענזיעס און אָפּ־האַנדלונגען וועגן אַנדערע יידישע שרייבער. עס פאַרגרעסערט זיך אויך די צאָל פון זיינע ווערק געשריבן אויף יידיש. ער דרוקט ווייטער זיינע אַרבעטן אין „היינט" און חוץ דעם קומט ער אויך אין פאַרבינדונג מיט די „ליטעראַ־רישע בלעטער", וואו ער דרוקט צוו. א. אַן אָפּהאַנדלונג וועגן פּראָפעסאָר שמעון דובנאָוו. עס שאַפט זיך אויך אַ געוויסע פאַרבינדונג פון באַלאַבאַנען מיט דעם יידישן וויסנשאַפטלעכן אינסטיטוט. אין די „היסטאָרישע שריפטן" פון ייוואָ (ב. 1, 1929) פאַרעפנטלעכט ער אַ וויכטיקע און ביז דעמאָלט אומבאַקאַנטע זאַמלונג פון היסטאָרישע מאַטעריאַלן וועגן דער געשיכטע פון יידן אין גאַליציע. די דאָזיקע מאַטעריאַלן דרוקט ער אונטערן נאָמען „פון מיין אַרכיוו".

אין יענער צייט איז באַלאַבאַן באַהערשט געווען פון דער אידייע אַריינ־צודרינגען מיט זיינע שאַפונגען צום יידיש־לייענדיקן עולם. זיין חשבון איז געווען אַזעלכער: כמעט די גאַנצע יידיש־היסטאָריאָגראַפישע ליטעראַטור איז אָנגעשריבן אין פּרעמדע שפּראַכן, דייטש, ענגליש, רוסיש און פּויליש. דער יידיש־לייענער האָט על־פּי־רוב באַקומען קאָמפּילאַציעס, רעשטלעך אין אַזאַ פאַרוואָסערטער פאָרם, אַז ס'איז פון דער אמתער פאָרשונג ווייניק געבליבן. האָט באַלאַבאַן געוואָלט פאַרריכטן די דאָזיקע נישט נאָרמאַלע לאָגע. ער האָט זיך פאַרמאָסטן אַרויסצוגעבן אויף יידיש דעם רוב פון זיינע ווערק, לכל הפּחות די וויכטיקסטע פון זיי. ער האָט פאַרשטאַנען, אַז דערמיט וועט נאָך נישט געלייזט ווערן דאָס גאַנצע פּראָבלעם פון דער יידישער היסטאָ־ריאָגראַפיע, ווייל באַלאַבאַנס ווערק באַגרענעצן זיך צו דער געשיכטע פון יידן אין פּוילן. אָבער פאַר אים איז קלאָר געווען, אַז אויב ער וועט דעם יידיש־לייענער געבן אַ מעגלעכקייט צו באַקענען זיך מיט דער אָריגינעלער פאָרשונג פון דער געשיכטע פון יידן אין פּוילן, וועט דאָס שוין אויך זיין אַ גרויסער אויפטו.

באַלאַבאַן האָט געפּלאַנט אַרויסצוגעבן לכתחילה אַ דריי־בענדיק ווערק אונטערן נאָמען „יידן אין פּוילן". אין ערשטן באַנד האָט ער געוואָלט געבן אַ סעריע בילדער פון אַמאָליקע פּרנסים און ראשי הקהל, דערנאָך אַ ריי עפּיזאָדן פון דער געשיכטע פון די אַמאָליקע גרויסע קהילות און צום סוף עפּיזאָדן פון די טרויעריקסטע תקופות אין דער געשיכטע פון יידן אין פּוילן:

מלחמות פון כמעלניצקי, פון די שוועדן און רוסן. אינעם צווייטן באַנד האָט ער געשריבן אַריינצוגעבן אַ ריי עלילת־דם־פראָצעסן אין פוילן אינעם 16־טן ביזן 18־טן י"ה און אינעם דריטן באַנד די געשיכטע פון דער יידישער מיסטיק: פון שבתי צבי ביז יעקב פראַנק. נאָך די דאָזיקע דריי בענד האָט באַלאַבאַן גערעכנט אַרויסצוגעבן נאָך ווייטערדיקע.

צום באַדויערן איז דער דאָזיקער פלאַן נישט פאַרווירקלעכט געוואָרן, אַדער ריכטיקער געזאָגט: ער איז נכשל געוואָרן נאָכן אַרויסגעבן פונעם ערשטן באַנד. די סיבות פונעם דאָזיקן דורכפאַל איז היינט שווער פעסטצושטעלן. מסתמא האָבן זיי געהאַט אַ פינאַנציעלן אונטערגרונט.

דער ערשטער און איינציקער באַנד פון ד"ר באַלאַבאַנס זאַמלבוך פון פרט אַרבעטן אויף יידיש אונטערן נאָמען „יידן אין פוילן" איז דערשינען אינעם ווילנער פאַרלאַג פון ב. קלעצקין אין יאָר 1930. אין פאַרגלייך מיט די דריי ביז דעמאָלט דערשינענע זאַמלביכער פון פרט־אַרבעטן איז דאָס דאָזיקע לעצטע בוך גאַנץ גרויס אין פאַרנעם. עס אַנטהאַלט 340 זייטן.

אינעם בוך זיינען אַריין אַ ריי אַרבעטן, וועלכע זיינען שוין פריער געדרוקט געוואָרן אויף יידיש. אַנדערע זיינען ספּעציעל פאַרן דאָזיקן בוך איבערגעזעצט געוואָרן פון פּויליש אַדער דייטש. דאָס רוב פון די אַרבעטן זיינען אונדזער לייענער שוין באַקאַנט, ווייל זיי זיינען שוין דערמאָנט געוואָרן אין די פריערדיקע קאָפּיטלען פון דער דאָזיקער מאָנאָגראַפיע. אין דעם ערשטן טייל פונעם בוך, וואָס הייסט „ראשים און מנהיגים פון די אַלטע טיפּן", געפינען זיך מאָנאָגראַפיעס וועגן שאול וואהל; דעם שוועדישן פענריך פּנחס בן אליעזר; ד"ר שמחה מיונה; בצלאל דער מוכסן פון רייסן; זלמן דער ראש הקהל פון דראהאביטש; לייבוש באַלאַבאַן דער לעמבערגער פּרנס־חודש.

אינעם צווייטן טייל, וואָס הייסט „פון אַלטע קהילות" זיינען פאַראַן עפּיזאָדן פון דער געשיכטע פון די קהילות אין לעמבערג, קראָקע און לובלין. דער דריטער טייל איז געווידמעט דער געשיכטע פון די יידישע דרוקערייען אין פוילן. אַ קולטור־געשיכטלעכע טעמע וועלט אויך באַהאַנדלט אינעם 5־טן טייל פונעם בוך. עס זיינען דאָרט פאַראַן צוויי אַרבעטן: „די פעסטונגשולן אויף די מזרחדיקע ראַנד־געביטן פון פוילן" און „אונדזערע קונסט־ און קולטור־אוצרות". דער פערטער טייל אַנטהאַלט די אַרבעט וועגן נאַפּאָלעאָנען, וואָס איז געדרוקט געווען פריער אין „היינט". דאָרט וועלט געשילדערט נאַפּאָלעאָנס באַציאונג צו די פראַנצויזישע יידן, ווי אויך די רעאַקציע פון די יידן אין פוילן אויף נאַפּאָלעאָנס פּרואוו צו רעפאָרמירן דאָס יידישע לעבן.

אינעם יאָר 1927 האָט דער ווינער זשורנאַל „מנורה" (יידיש פאַמיליע־בלאַט פאַר וויסנשאַפט, קונסט און ליטעראַטור, דייטש) אַרויסגעגעבן אַ ספּעציעל העפט אונטערן נאָמען „די יידן אין פוילן". דאָס העפט איז טאַקע אינגאַנצן געווידמעט געווען דער געשיכטע פון יידן אין פוילן און ד"ר מאיר באַלאַבאַן איז געווען דער רעדאַקטאָר פון דער דאָזיקער אויסגאַבע. פון באַלאַבאַנס אייגענע אַרבעטן זיינען אין דער „מנורה" געדרוקט געווען אָט די:

„פון געטאָ צו געטאָ — אַ וואַנדערונג איבער די גרויסע פוילישע שטעט", וואָס אַנטהאַלט עפּיזאָדן פון דער געשיכטע פון די גרויסע יידישע קהילות און אַ גאָר אינטערעסאַנטע נייע אַרבעט אונטערן נאָמען „די פוילישע יידן אין די מעמואַרן פונעם פוילישן אַדל". אין דער „מנורה" האָט באַלאַבאַן אויך פאַרעפנטלעכט 5 היסטאָרישע דאָקומענטן וועגן יידן אין פוילן, צווישן זיי דעם אויפרוף פון בערעק יאָסעלאָוויטש צו די יידן זיי זאָלן זיך אָנשליסן אַן דער אַרמיי פון קאָשטושקאָ; דעם אָפּמאַך פון דער לעמבערגער קהילה מיט דער קאַטעדראַלער קאַפּיטולע פון יאָר 1611; דאָס פּראָגראַם פון הרב מייזעלס פון יאָר 1848.

די יאָרן 1925—1930 זיינען יאָרן פון אויפשטייג אין באַלאַבאַנס פּעדאַגאָגישער קאָריערע. אין דער דאָזיקער צייט הייבט ער אָן צו לייענען לעקציעס אין די וואַרשעווער הויכשולן. אין יאָר 1925 וועלט ער פּראָפעסאָר פון יידישער געשיכטע אין דער פרייער פוילישער הויכשול, אין יאָר 1927 וועלט ער דאָצענט אין דעם וואַרשעווער אוניווערסיטעט. צוזאַמען מיט ד"ר משה שאָר איז ער דער גרינדער און אָרגאַניזאַטאָר פונעם יודאַיסטישן אינסטיטוט אין וואַרשע, פון וועלכן ער איז געווען דאָצענט און שפּעטער אויך במשך אייניקע יאָרן רעקטאָר. אין דער פּראָגראַם־אויסגאַבע פונעם דאָזיקן אינסטיטוט (די אויסגאַבע איז דערשינען אין יאָר 1927, ד.ה. אַ יאָר אַיידער דער אינסטיטוט איז געעפנט געוואָרן) איז פאַראַן באַלאַבאַנס אַ גרעסערע אַרבעט אונטערן נאָמען „די יידישע וויסנשאַפט און אירע לערנאַנשטאַלטן אין פוילן". אין אַלע שפּעטערדיקע אויסגאַבעס פונעם אינסטיטוט האָט זיך באַלאַבאַן באַטייליקט מיט זיינע אַרבעטן. אַ טייל פון די דאָזיקע אַרבעטן פאַרנעמען אַ גאָר חשובן אָרט אין באַלאַבאַנס שאַפונג און דערפאָר וועלן זיי באַזונדער באַטראַכט ווערן אין דער דאָזיקער מאָנאָגראַפיע.

אינעם יאָר 1930 פאַרנעמט שוין באַלאַבאַן אַ גאָר אָנגעזעען אָרט צווישן די פוילישע היסטאָריקער. ער וועלט אינגעלאַדן ווי אַ רעפערענט צום פינפטן צוזאַמענפאָר פון די פוילישע היסטאָריקער (וואַרשע, 1930). אין זיין רעפעראַט באַהאַנדלט ער די טעמע: „אויפגאַבן און נויטן פון דער היסטאָריאָגראַפיע פון יידן אין פוילן". די אינטענסיווע וויסנשאַפטלעכע אַרבעט אין די הויכשולן האָט וואַרשיינלעך גורם געווען די אָפּשוואַכונג פון באַלאַבאַנס שרייבערישער פּראָדוקטיווקייט. אין די דרייסיקער יאָרן טרעפט מען שוין זעלטן באַלאַבאַנס אַרטיקלען אין די טאָגצייטונגען. די אינציקע צייטונג, מיט וועלכער ער איז געבליבן פאַרבונדן, איז געווען די וואַרשעווער „נאַש פּושעגלאָנד". אין דער דאָזיקער צייטונג פלעגן כמעט רעגולער דערשיינען באַלאַבאַנס רעצענזיעס פון היסטאָרישע און אַנדערע ווערק, ווי אויך אַנדערע קלענערע אָפּהאַנדלונגען און אַרטיקלען.

אין די דרייסיקער יאָרן איז אין פוילן דערשינען אַ יידישער חודש־זשורנאַל אונטערן נאָמען „מיעסיעצנטשניק זשידאָווסקי" (יידישער חודש־זשורנאַל), רעדאַקטירט דורך זיגמונט עלענבערג. אינעם דאָזיקן זשורנאַל זיינען באַהאַנדלט געוואָרן די סאָמע ערנסטע פּראָבלעמען פונעם יידנטום

און ער איז סיי פובליציסטיש און סיי וויסנשאפטלעך געשטאנען אויף א הויכער מדרגה. באלאבאן האט זיך אינעם דאזיקן זשורנאל באטייליקט מיט א ריי ארבעטן, פון וועלכע עס דארפן דערמאנט ווערן אזעלכע ווי: „די היסטאריאגראפיע און היסטאריאזאפיע פון שמעון דובנאוו", „וועג און פון וואנען זיינען די יידן געקומען קיין פוילן", „פראבלעמען פון יידישער היסטאריאפיע אין שייכות מיט דער געשיכטע פון יידן אין פוילן" א.א.

נאך דער פטירה פון הרב צבי הירש חיות האט די ווינער קהילה באשטעלט ביי באלאבאנען א ספעציעל בוך געווידמעט דעם אנדענק פונעם פארשטארבענעם ווינער הויפט־ראבינער. באלאבאן האט צוזאמענגעשטעלט דאס דאזיקע בוך, וואס אנטהאלט אפהאנדלונגען צום אנדענק פון הרב חיות (צבי הירש חיות) און ס'איז אין יאר 1933 דערשינען אין ווין אונטערן נאמען „אגרת רצה"ח". עס פארמאגט א דייטשן און העברעאישן טייל. באלאבאן האט זייער גוט געקאנט חיותן, געווען מיט אים נאענט באפריינדעט זינט די יונגע יארן און איז באהאוונט געווען אין אלע זיינע ווערק און שאפונגען. דער פאקט, וואס די ווינער קהילה האט זיך וועגן דעם ענין געווענדט צו באלא־באנען קיין וואַרשע (בלי ספק, האבן אין ווין אויך נישט געפעלט קיין גוטע קענער פון הרב חיותעס שאפונגען), זאגט עדות אויף דער הויכער פאזיציע, וואס באלאבאן האט פארנומען אין דער יידישער ויסנשאפטלעכער וועלט, נישט בלויז אין פוילן, נאר אויך מחוץ פוילן.

א וויכטיקע פאזיציע אין באלאבאנס שאפונגען פארנעמען זיינע ארבעטן וועגן די מיסטישע באווענדונגען ביי יידן אין פוילן, באזונדערס די ארבעטן וועגן יעקב פראנק און די פראנקיסטן. מיט דער דאזיקער טעמע האט זיך באלאבאן אנגעהויבן אינטערעסירן נאך אין זיינע גאר יונגע יארן. חנוך האלפערן דערציילט אין זיינע זכרונות וועגן באלאבאנען (ייוא־בלעטער, באנד 27, נ"ר 2, זומער 1946), אז אין דער צייט ווען באלאבאן איז ווי א לערער פון דער בארגן־שול געווען אין גלינע, האט ער דארט געפונען שפורן פון אמאליקע פראנקיסטן און דאס האט אים א שטויס געגעבן צו פארשן די דאזיקע טעמע.

די ערשטע ארבעט וועגן די פראנקיסטן האט באלאבאן פארעפנטלעכט אין 1911, זי הייסט: „דער אפיציעלער פראטאקאל פונעם פראנקיסטן־דיספוט אין לעמבערג (17 יולי — 10 סעפטעמבער 1759)" און איז אריין אין זיין ערשטן זאמלבוך פון פרט־ארבעטן „סקיצן און שטודיעס צו דער געשיכטע פון יידן אין פוילן" (בערלין, דייטש). פון דער דאזיקער ארבעט איז צו זען, אז אין דער צייט, ווען ער האט זי געשריבן, האט ער נאך נישט באווייזן אריינצודרינגען טיפער אין דעם פראבלעם פון די פראנקיסטן. ער שטיצט זיך אויף די צוויי עיקרדיקע ווערק וועגן די פראנקיסטן, אויף גרעצס „פראנק און די פראנקיסטן" (ברעסלע, 1868. דייטש) און אויף אלעקסאנדער קרויס־הארס „פראנק און די פוילישע פראנקיסטן" (ערשטע אויסגאבע: קראקע, 1895, פויליש) און האלט, אז די צוויי ווערק, באזונדערס דאס ווערק פון קרויסהארן, גיבן א גענוגנדיקע באלייכטונג פונעם פראבלעם.

אָבער אין די שפּעטערדיקע יאָרן, וועָן ער איז מיט זיין פּאָרשונגס־אַרבעט טיפּער אַרײַנגעדרונגען אין דעם ענין, האָט ער געביטן זיין מיינונג וועגן די צוויי עיקרדיקע ווערק. ער איז געקומען צו דער איבערצייגונג, אַז אין די דאָזיקע ביידע ווערק זיינען פאַראַן גאַנץ ערנסטע בלויזן, און אַפילו טעותן, וואָס דאַרפן אומבאַדינגט פאַרריכט ווערן. באַלאַבאַנס צווייטע אַרבעט וועגן די פראַנקיסטן, געדרוקט אין יאָר 1913 אין בערלינער „העתיד" אונטערן נאָמען „לתולדות התנועה הפראנקית" (העברעאיש) ווייזט שוין אַרויס אַ מער קריטישע באַציאונג צו גרעצט און קרויסהארס ווערק.

די דאָזיקע קריטישע באַציאונג האָט זיך ביי באַלאַבאַנען נאָך מער פאַר־שטאַרקט נאָך דעם, ווי ער האָט זיך באַקענט מיט דער אַרבעט פון ד״ר אברהם בראָווער, וועלכער האָט אין דער פּערל־ביבליאָטעק אין טאַרנאָפּאָל געפונען בער באלעכאָוועֿרס העברעאישן כתב־יד אונטערן נאָמען „דברי בינה". דער כתב־יד האָט אַנטהאַלטן אַ באַריכט פונעם לעמבערגער דיספוט מיט די פראַנקיסטן. אינעם דאָזיקן דיספוט האָט זיך בער באלעכאָוועֿר אַקטיוו באַטייליקט. אַ געניטער קענער פון שפּראַכן האָט ער געדינט ווי דער איבער־זעצער פאַר די רבנים, וואָס האָבן דיסקוטירט מיט די פראַנקיסטן. ער האָט אויך סטיליזירט אַלע שריפטלעכע מאַטעריאַלן, וואָס די רבנים האָבן געדאַרפט צושטעלן. זיין באַריכט האָט אַ זייער וויכטיקע באַדייטונג פאַר דער פּאָרשונג פון דער פראַנקיסטישער תקופה.

ד״ר בראָווערס אַרבעט איז געדרוקט געוואָרן אין יאָר 1917 אינעם „השלוח", אָבער באַלאַבאַן האָט די דאָזיקע אַרבעט געקענט נאָך פון פאַר דער ערשטער מלחמה פונעם כתב־יד. אגב, האָט ער בראָווערן געהאָלפן ביים באַאַרבעטן בער באלעכאָוועֿרס כתב־יד און בעת דער דאָזיקער אַרבעט איז ער געקומען צום אויספּיר, אַז די טעמע פראַנקיסטן פאָדערט נאָך ווייטערדיקע פּאָרשונגען. במשך די ווייטערדיקע יאָרן האָבן איניקע היסטאָריקער פאַר־עפנטלעכט נייע אַרבעטן וועגן די פראַנקיסטן. אין די דאָזיקע אַרבעטן האָבן זיי געוואָרפן אַ ניי ליכט אויף אַ טייל אָפּשניטן פון דער דאָזיקער ברייטער טעמע. אַזוי האָט, למשל, ד״ר מאַרק ווישניצער געשריבן וועגן דער וועגדונג פון די פראַנקיסטן אין אפענבאַך צו די יידן אין בראָד אינעם יאָר 1800 און ד״ר נ. נ. געלבער האָט באַלויכטן די צילן און וועגן פון דער פראַנקיסטישער פראָפּאַגאַנדע אינעם יאָר 1800.

ד״ר באַלאַבאַן האָט פאַר זיך געשטעלט אַ פיל ברייטערע אויפגאַבע. ער האָט פונסניי געזומען שטודירן די מקורים, כדי צו קענען אויסבעסערן די גרייזן, וואָס סע האָבן געמאַכט די צוויי קלאַסישע היסטאָריקער פונעם פראַנ־קיזם: ד״ר גרעץ און אַלעקסאַנדער קרויסהאר. אינעם דאָזיקן גייסט איז שוין געשריבן באַלאַבאַנס סעריע אַרבעטן „לתולדות התנועה הפראנקית חלק 2.", געדרוקט אין 1920 אין דער „הצפירה". נאָך בולטער קומט די דאָזיקע כוונה צום אויסדרוק אין באַלאַבאַנס גרויסער אַרבעט אויף דייטש אונטערן נאָמען „שטודיען און קוואַלן צו דער פראַנקיסטישער באַוועגונג אין פוילן",

דערשינען אין 1927 אינעם אַנדענק־בוך לכבוד דעם פאַרשטאָרבענעם ראַבינער ד"ר שמואל פֿאָזנאַנסקי.

פון די ספּעציעלע מקורים, אויף וועלכע באַלאַבאַן האָט זיך געשטיצט אין זיינע אַרבעטן וועגן דעם פּראַנקיזם, האָט ער פאַרעפֿנטלעכט די פֿאָלגענדיקע: 1. אַ טייל פון בער באלעכאָווערס זכרונות, דער עיקר אויסצוגן פונעם כתב־יד „דברי בינה" — אין דער פּוילישער איבערזעצונג (1922—1923) און 2. דעם באַריכט פון אברהם פון שארגאָראָד, וואָס יעקב עמדען האָט אים אין יאָר 1769 איבערגעזעצט אויף העברעאיש און אַרויסגעגעבן אין אַלטאָנאַ אונטערן נאָמען „מעשה נורא בפּאָדאָליע". דעם דאָזיקן באַריכט האָט באַלאַבאַן געדרוקט אין דער דייטשער איבערזעצונג ווי אַ צוגאָב צו דער אַרבעט „שטודיעס און קוואַלן צו דער פּראַנקיסטישער באַוועגונג אין פּוילן".

די פאָרשונג פון דער געשיכטע פון פּראַנקיזם האָט באַלאַבאַן אָפּגעשלאָסן מיט זיין צווייבענדיקן בוך „לתולדות התנועה הפראנקית", וואָס איז אין די יאָרן תרצ"ד—תרצ"ח (1934—1935) דערשינען אינעם פאַרלאַג „דביר" אין תל־אביב. אינעם דאָזיקן בוך וועלן רעזומירט די מאַטעריאַלן, וואָס דער מחבר האָט אויסגענוצט אין די פּריער דערמאָנטע פּרט־אַרבעטן וועגן דעם פּראַנקיזם. צוזאַמענגעשטעלט אין אַ סדר געבן זיי אַ שלימותדיק בילד פון יענער „משיחישער" באַוועגונג, וואָס האָט יידן אָפּגעקאָסט אַזוי פיל בלוט און קרבנות.

מיר וועלן זיך באַמיען אויסצושיילן די נייס, וואָס באַלאַבאַן האָט מיט זיין וועלט אַריינגעבראַכט אין די ביז דעמאָלטיקע קענטעניש פונעם פּראַנקיזם און באַזונדערס וואָס ער האָט מוסיף געווען צו גרעצן און קרויסהארן. וואָס שייך גרעצן איז קלאָר, אַז ער האָט זיך דורכאויס באַנוצט מיט העברעאישע מקורים. זיין הויפּט־מקור איז געווען דער שוין דורך אונז דערמאָנטער באַריכט פון אברהם פון שארגאָראָד. דערווייזט אָבער באַלאַבאַן אין זיין אַנאַליז פונעם דאָזיקן דאָקומענט, אַז די ידיעות וואָס זיינען דאָרט פאַראַנען, זיינען אויב נישט אינגאַנצן פאַלשע, איז יעדנפאַלס שטאַרק איבערגעטריבענע. אברהם אַליין האָט נישט בייגעוואוינט די געשעענישן. ער האָט געשריבן, וואָס ער האָט פון עמעצן געהערט און ער האָט ווילנדיק אָדער נישט ווילנדיק מגזם געווען. ער האָט נישט געוואוסט וועגן דעם דיספוט אין קאַמענעץ. וועגן דעם לעמבערגער דיספוט האָט ער דערציילט אַז עס האָבן זיך אין אים באַטייליקט 60 רבנים און דער בעל שם־טוב בתוכם. אויך האָט ער דערציילט וועגן מופתים, וואָס עס האָבן באַוויזן סיי די פּראַנקיסטן און סיי די רבנים. די פּראַנקיסטן, פאַרשטייט זיך, מיט דעד הילף פונעם שטן, די רבנים מיט דער הילף פון השם יתברך.

ווי די סאַמע בולטסטע גוזמא האָט זיך אַרויסגעוויזן די מעשה מיט די 60 רבנים און מיטן בעל שם־טוב. אין די פאַרלעסלעכע מקורים געפינען זיך בלויז נעמען פון 3 רבנים, וואָס האָבן זיך באַטייליקט אינעם לעמבערגער דיספוט. זיי זיינען: ר' חיים הכהן ראַפאָפּאָרט, דער לעמבערגער רב; ר' נאָטע משה, דער באהאראדטשאנער רב און ר' דוד אברהם (אין בער באלעכאָווערס

זכרונות הייסט ער: דוב בער), דער סטאַניסלאַווער רב. וועגן דעם בעל שם־טוב איז אין ערגעץ נישט פאַראַן קיין רייד. חוץ דעם לייגט זיך נישט אויפן שכל, אַז דער גאון ר׳ חיים הכהן ראַפאַפּאָרט זאָל מסכים זיין צום אָנטייל פונעם שעפער פון חסידות אין דער רבנס־דעלעגאַציע.

ד״ר גרעץ האָט אברהם׳ס גוזמאות אָנגענומען פאַר אמת און ער האָט אָנגעגעבן אין זיין ווערק, אַז דער בעל שם־טוב האָט זיך באַטייליקט אינעם דיספוט. נאָך גרעצן האָבן אַלע ביאָגראַפן פונעם בעל שם־טוב איבערגעחזרט די זעלבע זאַך און אַזוי האָט זיך געשאַפן די מעשה וועגן דעם בעל שם־טובס אָנטייל אינעם לעמבערגער דיספוט, אַ מעשה, וואָס האָט לחלוטין נישט קיין וויסנשאַפטלעכע באַגרינדונג.

אַלעקסאַנדער קרויסהאר האָט זיך אינגאַנצן געשטיצט אויף פוילישע און לאַטיינישע מקורים, דער עיקר אויף דער אַזוי גערופענער פראַנקיסטישער ביבל, וואָס איז אַ לאַנגע צייט נאָך פראַנקס טויט אָנגעשריבן געוואָרן פון איינעם אַ תלמיד זיינעם אויף העברעאיש און איז דאָן פון עמעצן איבערגעזעצט געוואָרן אויף פויליש. קרויסהאר האָט געהאָט אין האַנט וויכטיקערע און מער זיכערע מאַטעריאַלן ווי די דאָזיקע „ביבל״, אָבער צוליב אומפאַרשטענדלעכע סיבות האָט ער די דאָזיקע מאַטעריאַלן איגנאָרירט און זיך סומך געווען דווקא אויף איר. די וויכטיקערע מאַטעריאַלן, וועגן וועלכע עס רעדט זיך, זיינען קודם כל די אָפּיציעלע פּראָטאָקאָלן פון די וויכוחים אין קאַמענץ און לעמבערג. ס׳איז פאַראַן אַ בוך פונעם פראַנצישקאַנער מאָנאַך, פאָטער גוידענטיוס פיקולסקי (דער אָפּיציעלער סעקרעטאַר פונעם וויכוח), וואָס איז (אין דער צווייטער אויפלאַגע) דערשינען אין לעמבערג אין יאָר 1760. דאָס בוך האָט אַ זייער לאַנגן נאָמען: „יידישע רשעות קעגן גאָט און חבר, קעגן אמת און געווישן, אויף צו באַלויכטן די תלמודיסטן און ווייזן זייער בלינדקייט און זייער רעליגיע, וועלכע איז ווייט פונעם געטלעכן געזעץ געגעבן דורך משהן״. אונטער דעם דאָזיקן נאָמען קומט אַ פולער פּראָטאָקאָל פונעם לעמבערגער וויכוח און אַלע סימנים ווייזן, אַז דער דאָזיקער פּראָטאָקאָל איז אַן אמתדיקער. והא ראיה, בער באלעכאָווער, ווען ער האָט אין זיינע „דברי בינה״ געוואָלט געבן אַ באַריכט פונעם לעמבערגער דיספוט, האָט ער וועדער איבערגעזעצט פיקולסקיס פּראָטאָקאָל.

דער לעמבערגער וויכוח (1759) איז געפירט געוואָרן אויפן גרונט פון זיבן טעזעס, וואָס די גלחים צוזאַמען מיט די פראַנקיסטן האָבן אַוועקגעשטעלט אויפן סדר היום. די ערשטע זעקס טעזעס זיינען פון אַ ריין קאַטוילישדאָגמאַטישן כאַראַקטער, וואָס זאָגט עדות אויף דעם, אַז אין זייער צוזאַמענשטעלונג האָבן די פראַנקיסטן נישט געהאַט קיין שום חלק. דאָקעגן די זיבעטע טעזע האָט געזאָגט: „דער תלמוד לערנט, אַז קריסטלעך בלוט איז נייטיק און ווער עס גלויבט אין תלמוד מוז עס נוצן״. די דאָזיקע טעזע האָבן אויפגעשטעלט די פראַנקיסטן, כדי נקמה צו נעמען אָן די יידן פאַר די רדיפות וואָס זיי האָבן געהאַט אויס־צושטיין פון די קהילות און רבנים.

דער הויפט־קאמף איז, פארשטייט זיך, געגאנגען ארום דער זיבעטער טעזע. די פארטרעטער פון די פראנקיסטן: יהודה בן ראזען קריס פון נאד־וואורנע און שלמה בן אליה שאר פון ראהאטין, האבן זייער טעזע געשטיצט מיט אלע מיטלען, אבער ר' חיים הכהן ראפאפארט האט אין זיין ענטפער, וועלכן ער האט געלייענט אויף דער שלוס־זיצונג, צוריקגעשלאגן אלע אומ־זיניקע אטאקעס פון די פראנקיסטן. די יידן האבן מורא געהאט, אז אויב די גלחים וועלן פסקענען, אז די פראנקיסטן האבן געוואונען דעם וויכוח, דאס מיינט, אז יידן נוצן קריסטלעך בלוט, וועט דאס ארויסרופן א נייעם פאגראם. דעריבער האבן יידן גוט באצאלט די גלחים און דערמיט האבן זיי געפועלט, אז דער פארזיצער פונעם „קאנסיסטאריאלן געריכט", דער קאנאניק מיקולסקי, האט באלד נאך רעפליק פונעם לעמבערגער רב דערקלערט, אז די יידן זיינען דורך די פראנקיסטן באזיגט געווארן אין אלע טעזעס פון איינס ביז זעקס. דאקעגן מכוח דער טעזע זיבן וועט דאס געריכט דעם פסק ארויסטראגן שפעטער. דאס איז אבער קיין מאל נישט געשען.

אויב פארגלייכן די רעזולטאטן פונעם לעמבערגער דיספוט מיט די פונעם קאמענעצער, וועלכער איז פארגעקומען מיט צוויי יאר פריער (1757), איז דער אויסגאנג פונעם לעמבערגער אן ספק מער לטובת יידן. אינעם לעמבערגער דיספוט איז די גאנצע זאך, אזוי צו זאגן, געבליבן הענגען אין דער לופט. דאקעגן האט אין קאמענעץ דער בישאף דעמבאווסקי ארויסגעגעבן א גאר שטרענגן פסק איבערן תלמוד. דער תלמוד איז פארמשפט געווארן פארברענט צו ווערן אויף א שייטערהויפן. דעם בישאפס שליחים זיינען ארומגעגאנגען צווישן יידישע שטיבער און האבן פארכאפט ספרים. מען האט דאן די דאזיקע ספרים געשלעפט הינטער א פערד איבער די גאסן פון קא־מענעץ און דערנאך זיי פארברענט.

חוץ די באשרייבונגען פון די צוויי וויכוחים מיט די פראנקיסטן זיינען אין באלאבאנס ווערק פארן נאך אינעניקע וויכטיקע מאמענטן. אזוי, למשל, שילדערט באלאבאן אויף אן אינטערעסאנטן אופן א רייַ געשעענישן, וועלכע האבן צוגעגרייט פאר די פראנקיסטן דעם גינציקן באדן, וואס זיי האבן געפונען אויף דער זייט פונעם פוילישן קלער. צו די דאזיקע געשעענישן געהערט דער עלילת דם־פראצעס אין צויזמער (1712), וואו דער משומד סעראפינאוויטש האט אפגעגעבן זיין גבית עדות קעגן דעם תלמוד. וויטער־דיקע געשעענישן פון דעם מין זיינען געווען די עלילת־דם־פראצעסן אין זשיטאמיר (1753) און יאמפאל (1756), וואו די בישאפן סאלטיק און וואלאוויטש האבן אנגעפירט מיט די אינקוויזיציע־אויספארשונגען. בקרוב האט זיך ארויס־געשטעלט, אז די בישאפן (באזונדערס סאלטק) זיינען קארטנשפילערס און שיכורים און זיי פיניקן די יידן, כדי פון זיי אויסצופרעסן געלט.

א ייד מיטן נאמען אליקום בן אשר זעליג איז אנטלאפן פון דער יאמ־פאלער תפיסה. ער איז אנגעקומען קיין אלט־קאנסטאנטין, וואו ס'איז פונקט פארגעקומען די סעסיע פונעם ועד ארבע ארצות און האט דא דערציילט וועגן די גרוילן, וואס קומען פאר אין זיין היים־שטאט. דער ועד ארבע ארצות

האָט טאַקע דעם זעלבן יידן אַוועקגעשיקט קיין רוים מיטן שליחות צו זוכן פאַר יידן שוץ ביים פויפסט!

אליקום האָט זיך נאָך לאַנגע וואַנדערונגען דערשלאָגן קיין רוים. ער האָט פונעם פויפסט אַרויסבאַקומען שריפטלעכע באַשיניקונגען לטובת יידן. חוץ דעם האָט דער פויפסט באַפוילן זיין ספּעציעלן פאַרטרעטער אין לעמבערג צו פאַרהערן די צוויי בישאָפן: סאלטיקן און וואָלאָוויטשן. אין יאָר 1758 איז טאַקע פאָרגעקומען דער פאַרהער פון די צוויי פאַרברעכערישע בישאָפן און זיי זיינען פאַרדאַמט געוואָרן סיי דורך דער קירכלעכער מאַכט און סיי דורכן בעסערן טייל פון דער פוילישער געזעלשאַפט.

נאָך אַן אינטערעסאַנטן פאַקט האָט באַלאַבאַן געפונען אין די דאָקומענטן וועגן די פראַנקיסטן. דעם דאָזיקן פאַקט איז כדאי צו דערמאָנען, ווייל ער כאַראַקטעריזירט די לאַגע פון דער יידישער אויטאָנאָמער אָרגאַניזאַציע אין יענער צייט. באַלאַבאַן האָט געפונען, אַז אליקומס רייזע־הוצאות, ווי אויך די הוצאות פון אַ וויכטיקער פובליקאַציע, וועלכע האָט אַנטהאַלטן די פויפסט־לעכע באַשייניגונגען לטובת יידן, זיינען דורך קיינעם נישט צוריקגעצאָלט געוואָרן. די אַלע געשעענישן זיינען פאָרגעקומען פונקט אין דער צייט, ווען דער ועד ארבע ארצות האָט געהאַלטן ביים באַנקראָטירן. די רעגירונג האָט באַשטימט אַ ליקווידאַציע־קאָמיסיע, וואָס האָט זיך פאַרנומען מיטן רעגולירן די פינאַנצן פונעם ועד, דער עיקר פון די גרויסע חובות. האָט די דאָזיקע קאָמיסיע געפּסקנט, אַז די גאַנצע אַרבעט פון אליקומען איז געווען אַן אומ־נייטיקע און זי האָט זיך אָפּגעזאָגט אים צוצושטימען וועלכע נישט איז הוצאות.

חוץ דעם פראַנקיזם האָט זיך באַלאַבאַן אינטערעסירט אויך מיט אַנדערע מיסטישע און פסעודא־משיחישע באַוועגונגען. אינעם יובל־בוך לכבוד ד״ר משה שאָר (אַרויסגעגעבן דורכן יודאַיסטישן אינסטיטוט אין וואַרשע, 1935, פויליש) האָט ער אָפּגעדרוקט אַ גרעסערע אַרבעט וועגן דער שבתי צבי־באַוועגונג אין פוילן. פאַרן מאָנומענטאַלן זאַמל־ווערק „יידן אינעם אויפגע־לעבטן פוילן״ (פויליש), וואָס איז אונטער דער רעדאַקציע פון ד״ר יצחק שיפער, ד״ר אריה טאַרטאַקאָווער און אַלעקסאַנדער האפטקאָ דערשינען אין וואַרשע במשך די יאָרן 1932—1935 האָט באַלאַבאַן באַאַרבעט די טעמע „מיסטיק און משיחישע באַוועגונגען ביי יידן אינעם אַמאָליקן פוילן״.

אין יאָר 1934 איז אונטער ד״ר באַלאַבאַנס רעדאַקציע דערשינען דער אַנדענק־אַלבום לכבוד בערעק יאָסעלעוויטשן, דער דאָזיקער אַלבום איז אַרויס־געגעבן געוואָרן צום 125־סטן יאָרצייט פונעם העלדישן טויט פונעם גרינדער און קאָמאַנדאַנט פונעם יידישן לעגיאָן אין קאָשטשושקאָס אַרמיי. די דאָזיקע אויסגאָבע האָט חוץ וויסנשאַפטלעכע אַספּעקטן אַספּעקטן געהאַט אויך גאַנץ וויכטיקע פאָליטישע און פראָפאַגאַנדיסטישע צילן. געהאַנדלט האָט זיך אין דעם, אַז מען זאָל דערמאָנען און דערווייזן דער פוילישער געזעלשאַפט, אַז יידן האָבן אין אַלע צייטן מיטגעקעמפט פאַר פוילנס אומאָפּהענגיקייט. אַזאַ מין אַרבעט האָט געדאַרפט אַרויסשטויסן אַ וויכטיק געווער פון די הענט פון די פוילישע

אַנטיסעמיטן, וועלכע האָבן באַשולדיקט יידן אין פיינטשאַפט צו דער פּוילישער מלוכה.

אַ רייַ פּוילישע היסטאָריקער האָבן געמאַכט אַן „אַנטדעקונג", אַז די מעשה מיט בערעק יאָסעלעוויטשן איז נישט מער ווי אַ לעגענדע. אין דער אמתן, האָבן זיי געטענהט, איז בלויז געווען אַ פּראָיעקט צו שאַפן דעם יידישן לעגיאָן, אַ פּראָיעקט, וואָס איז קיינמאָל נישט פאַרווירקלעכט געוואָרן. אין יענער צייט, ווען די פּוילישע רעגירונג האָט אָנגעהויבן צו גיין אויף היטלערס דרכים מיט איר עפּנטלעך־אַנטיסעמיטישער פּאָליטיק, האָט דאָס אָנדענק־בוך לכבוד בערעק יאָסעלעוויטשן געהאַט אַ באַזונדערע באַדייטונג, בפרט אַז עס האָבן זיך אין אים באַטייליקט מיט אַרבעטן אייניקע באַוואוסטע פּוילישע היסטאָריקער, וועלכע האָבן צעשטערט די „אַנטדעקונגען" פון די אַנטיסעמיטן און האָבן געשריבן וועגן בערעקן און זיין לעגיאָן ווי וועגן אמתדיקע פאַקטן. די פּוילישע היסטאָריקער, וואָס האָבן זיך באַטייליקט אינעם אָנדענק־בוך זיינען געווען: לונינסקי, געזעראָל קוקעל (דער אָפּיציעלער היס־טאָריקער פון דער פּוילישער אַרמיי) און קאָנסול עמיל קיפּא.

באַלאַבאַן אַליין האָט אינעם אָנדענק־בוך אַ זייער וויכטיקע היסטאָרישע אַרבעט אונטערן נאָמען „פּוילישע יידן אין דער תקופה פונעם גרויסן סיים און קאָשטשושקאָס אויפשטאַנד". די זעלבע אַרבעט, אין אַן אויסגעבריי־טערטער פאָרם, איז אַריין אויך אינעם צווייטן באַנד פון זיין געשיכטע פון יידן אין קראָקע. חוץ דער דאָזיקער אַלגעמיינער היסטאָרישער אַרבעט, זיינען אינעם אָנדענק־בוך אַריין נאָך באַלאַבאַנס קלענערע אַרבעטן, ספּעציעל אָנגעשרי־בענע פאַרן אָנדענק־בוך. די דאָזיקע דריי אַרבעטן זיינען: „דער אַמאָליקער נאָמען פון בערעקן און זיין מיליטערישער דינסט", „דער אָנטייל פון פּוילישע יידן אין די מלחמות פון 16־טן ביזן 18־טן י"ה" און „פּוילישע יידן אין די לעגיאָנען און אין דער אַרמיי פונעם וואַרשעווער פירשטענטום".

אינעם אָנדענק־בוך זיינען אויך אָפּגעדרוקט אַ סך וועדטפולע מאַטעריאַלן, וואָס האָבן אַ שייכות נישט בלויז צום יידישן לעגיאָן, נאָר אויך צו דער אַלגעמיינער געשיכטע פון קאָשטשושקאָס אויפשטאַנד. ס'איז אויך דאָרט פאַראַן אַ דערציילונג פון יוסף אָפּאָטאָשו אונטערן נאָמען „בערעק יאָסעלעוויטש אין פּאַריז". דאָס אַלץ צוזאַמען מאַכט דאָס בוך זייער אינטערעסאַנט און וועדטפול.

דאָס דערשיינען פון בערעק יאָסעלעוויטשעס אָנדענק־בוך קומט פאָר אין אַ צייט, ווען באַלאַבאַן איז אָנגאָזשירט אין אַ סך אַרבעטן סיי פּעדאַגאָגישע און סיי היסטאָריש־שריפטשטעלעריש. ער לייענט לעקציעס אויפן וואַרשע־ווער אוניווערסיטעט, אינעם יודאיסטישן אינסטיטוט און אין דער פרייער הויכשול. ער לערנט אין גימנאַזיע און שבתים און ימים טובים איז ער דער דרשן אין נאזשיקס שול. ער שרייבט זיין וועכנטלעכן אַרטיקל פאַרן „נאַש פּשעגלאָנד", מאַכט די לעצטע קאָרעקטורן פון זיין מאָנומענטאַלן ווערק „די יידן אין קראָקע" און טוט נאָך אַ סך אָנדערע וויכטיקע אַרבעטן. דערביי איז

ער שוין אַ מאַן אין די יאָרן. די ראיה איז ביי אים אָפּגעשוואַכט פון דער אַרבעט אין די טיפּע נעכט אַריין און די כוחות זיינען שוין נישט ווי אַמאָל.

אויב באַלאַבאַן האָט זיך ביי אַזעלכע אומשטענדן אונטערגענומען צו־זאַמענשטעלן דאָס אָנדענק־בוך, איז דאָס אַ סימן מובהק, אַז ער אַליין איז טיף איבערצייגט געווען אין דער פּאָליטישער חשיבות פון אַזאַ אויסגאַבע.

ט.

די געשיכטע פון יידן אין קראָקע און קאַזימיעזש

(1868—1304)

אין די טעג פונעם 21־טן ביזן 27־טן אויגוסט, 1933 איז אין וואַרשע פאַרגעקומען די סעסיע פונעם אינטערנאַציאָנאַלן קאָנגרעס פון היסטאָריישער וויסנשאַפט. הגם דער דאָזיקער קאָנגרעס איז געגרינדעט געוואָרן נאָך אין 1900 (אין פּאַריז), האָבן זיך אין אים יידישע היסטאָריקער נישט באַטייליקט. אין יאָר 1933 אין וואַרשע איז צום ערשטן מאָל דערשינען אויפן קאָנגרעס אַן אָפּיציעלע דעלעגאַציע פון יידישע היסטאָריקער. דעם ייוואָ האָבן רעפּרע־זענטירט: ד״ר יצחק שיפּער, ד״ר רפאל מאהלער און ד״ר עמנואל רינגעלבלום. חוץ דעם ייוואָ האָבן זיך באַטייליקט אינעם קאָנגרעס די היסטאָריקער: ד״ר מאיר באַלאַבאַן, פּראָפּ. סאלאָ באַראָן פונעם קאָלומביאַ אוניווערסיטעט אין ניו יאָרק און פּראָפּ. הלוי פון בוקאַרעשט.

דעם רעפּעראַט וועגן יידישער געשיכטע האָט געהאַלטן ד״ר באַלאַבאַן. זיין טעמע איז געווען: די וואַנדערונג פון די יידישע קולטור־עלעמענטן פון דעם רהיין צו דער וויסל און דניעפּער. דעם קאָרעפּעראַט האָט געהאַלטן ד״ר שיפּער. ער האָט גערעדט וועגן די כוזרים און האָט באַהויפּטעט, אַז די יידן אין פּוילן האָבן יידיש איבערגענומען פון די דייטשן, וועלכע האָבן קאָלאָני־זירט די פּוילישע שטעט (מיר שטיצן זיך אויף אַ באַריכט פון ד״ר עמנואל רינגעלבלום, וואָס איז אָפּגעדרוקט אין „צוקונפט״, אַפּריל־נומער, 1934).

אַרום יענער צייט האָט ד״ר באַלאַבאַן געפּייערט דעם סיום פון זיין לעבנס־ווערק, „די געשיכטע פון יידן אין קראָקע״. ווי ער האָט זיך אַליין אויסגעדרוקט, האָט ער איבערן דאָזיקן ווערק געאַרבעט קרוב 30 יאָר. אַנ־געהויבן האָט באַלאַבאַן זיין אַרבעט אין יאָר 1907 מיט די פאַרשונגען אינעם אַרכיוו פון דער קראָקעווער קהילה. דערנאָך האָט ער געפאָרשט אָקטן און ביכער אין אַלע פּוילישע אַרכיוון אין קראָקע. פאַרן אויסבראָך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט ער דאָס ווערק גרייט געהאַט צום דרוק. עס האָט געדאַרפט אַרויסגעבן וועלן דורך דער קראָקעווער קהילה אין צוויי בענד.

די קראָקעווער קהילה־פאַרוואַלטונג און באַזונדערס איר פאַרזיצער ד״ר ישעיה טילעס, האָבן געהאָט אַ זייער וואַרעמע באַציאונג צו באַלאַבאַנס ווערק. כאָטש דער פּראָיעקט פון דער אַרבעט איז אויסגערעכנט געווען אויף אַ

קליינעם פאַרנעם, איז שפּעטער, ווען עס האָט זיך אַרויסגעשטעלט, אַז דער מאַטעריאַל וועט קוים אַרײַנגיין אין צוויי דיקע בענד, די קהילה גרייט געווען צו העכערן דעם בודזשעט און צו דעקן די הוצאה פון אַרויסגעבן דאָס ווערק. אין יאָר 1912 איז טאַקע דערשינען דער ערשטער באַנד, אָבער דער צווייטער איז שוין נישט דערשינען צוליב דעם אויסברוך פון דער מלחמה.

אין דער צווישנצייט האָט באַלאַבאַן פאַרגעזעצט זיין אַרבעט איבערן דאָזיקן ווערק. אין דער צייט פון דער מלחמה האָט ער דורכגעפירט אינטענסיווע פאַרשונגען אין די ווינער אַרכיוון. דאָרט האָט ער געפונען גאַנצע אוצרות מאַטעריאַלן, באַזונדערס בנוגע דער צייט פון נאָך פוילנס צעטיילונג. אָ סך נייע מאַטעריאַלן האָט ער אויך געפונען אין די וואַרשעווער אַרכיוון. נאָך דער מלחמה זיינען עס געפונען געוואָרן צוויי וויכטיקע דאָקומענטן, וואָס האָבן דעם גאַנצן פּראָבלעם געגעבן אַ נייע פּערספּעקטיוו. דער ערשטער דאָקומענט איז געווען דער סטאַטוט פון דער קראָקעווער קהילה פונעם יאָר 1595, וואָס איז געפונען געוואָרן אין דער אַלטער שול אין קראָקע. דער צווייטער דאָקומענט איז געווען דער פנקס פון די קהילה־פּראָטאָקאָלן פאַר די יאָרן 1603—1780, וועלכן די יורשים פונעם פאַרשטאָרבענעם העברעאישן היסטאָריקער פייבוש הירש וועטשטיין האָבן אומגעקערט דער קראָקעווער קהילה.

באַלאַבאַנס ווערק האָט איצט געפאָדערט אַ נייע באַאַרבעטונג. און ווען אין יאָר 1928 האָט זיך צו באַלאַבאַנען געווענדט די פאַרוואַלטונג פונעם פאַראיין „נאַדזיעא" (האָפענונג), וואָס האָט זיך פאַרנומען מיט געבן הילף קראַנקע יידישע סטודענטן, מיט אַ פאַרשלאָג אַרויסצוגעבן דאָס ווערק, האָט באַלאַבאַן זיך ווידער געמוטשעט צו אַן אינטענסיווער אַרבעט. מיטן אַרויסגעבן באַלאַבאַנס ווערק האָט דער פאַראיין „נאַדזיעא" געמיינט צו דערפילן אויף איין מאָל צוויי וויכטיקע אויפגאַבן. ערשטנס, אַ נאַציאָנאַל־קולטורעלע דורך באַקענען די יידישע אינטעליגענץ מיט דער געשיכטע פון יידן אין קראָקע און אין פוילן און צווייטנס, האָט דער פאַראיין געהאָפט צו שאַפן מיט דער הילף פונעם דאָזיקן בוך פאָנדן, וואָס ער האָט נייטיק געהאַט פאַר בויען סאַנאַטאָריעס פאַר דער קראַנקער שטודירנדיקער יוגנט.

דעם ערשטן באַנד, וואָס איז זינט דעם יאָר 1912 אינגאַנצן געווען אויספאַרקויפט, האָט באַלאַבאַן דורכאויס איבערגעאַרבעט. ער האָט אים געגעבן אַ נייעם היסטאָרישן הינטערגרונט סיי אַן אַלגעמיינעם און סיי אַ יידישן. ער האָט מוסף געווען אַ נייעם אָפּטייל „קולטור און משפּחה־לעבן" און האָט אינגאַנצן איבערגעאַרבעט דעם אָפּטייל וועגן דער אויטאָנאָמער אַרגאַניזאַציע, וואו ער האָט אויסגענוצט די מאַטעריאַלן פונעם געפונענעם קהילה־סטאַטוט פון יאָר 1595. עס זיינען אויך צוגעגעבן געוואָרן פאָטאָגראַפישע רעפּראָדוקציעס פון אַלטן שולן, בית־עלמינס און אַנדערע קראָקעווער אַלטערטימלעכקייטן אויף 35 זייטן.

אויך דער כתב־יד פונעם צווייטן באַנד איז איבערגעאַרבעט געוואָרן. אָבער אַזוי ווי דער ערשטער כתב־יד איז פריער נישט פאַרעפנטלעכט געוואָרן,

איז פאַר אונדז נישט מעגלעך צו דערגיין, וואָס פאַראַ נייע מאַטעריאַלן זיינען אין אים אַריין נאָך דער איבערארבעטונג. מיר ווייסן בלויז פון באַלאַבאַנס הקדמה צום צווייטן באַנד, אַז ביים סאַמע סוף פון זיין אַרבעט האָט ער געפונען אַ ריזיקן מאַטעריאַל וועגן דעם 19־טן י״ה. צוליב מאַנגל אין אָרט האָט דער דאָזיקער מאַטעריאַל נישט געקאָנט אינגעשלאָסן ווערן אינעם צווייטן באַנד. באַלאַבאַן האָט געהאָפט צו פאַרעפענטלעכן דעם דאָזיקן מאַטעריאַל אין אַ באַזונדערן בוך. ער האָט עס אָבער צו אונדזערן באַדויערן, שוין נישט באַוויזן.

דער פאַראיין „נאַדזעיא״ האָט אין יאָר 1931 אַרויסגעגעבן דעם ערשטן באַנד פון דער געשיכטע פון יידן אין קראָקע. אין יאָר 1936 האָט ער אַרויס־געגעבן דעם צווייטן באַנד פונעם ווערק. דערמיט איז פאַרענדיקט געוואָרן אַ ווערק וואָס גיט באַלאַבאַנען דעם רום פונעם גרעסטן היסטאָריקער פונעם פוילישן יידנטום. דאָס דערשיינען פונעם צווייטן באַנד איז אויסגעפאַלן פונקט דעמאָלט, וועו די יידישע געזעלשאַפט האָט זיך געגרייט צו פייערן דעם זעכציקסטן געבוירן־טאָג פונעם גרויסן היסטאָריקער און פּעדאַגאָג. דאָס בוך איז אַזוי אַרום אויך געווען פאַרן מחבר אַ שיינע מתנה צו דער דאָזיקער פייערונג.

ביזן סוף פונעם 15־טן י״ה האָבן יידן געוואוינט אין קראָקע. אונטערן שוץ פון די פוילישע מלכים האָבן זיי דאָרט געפירט מסחרים. די ערשטע דאָקומענטן וואָס דערציילן וועגן יידן אין קראָקע שטאַמען פונעם יאָר 1304. אין די דאָזיקע דאָקומענטן ווערט שוין דערמאָנט די יידן־גאַס. זי געפינט זיך פון ביידע זייטן שטאָט־מויער, אַ טייל אויף דער אינעווייניקסטער זייט פון דער שטאָט און אַ טייל מחוץ דער שטאָט־מויער. באַלד לעבן דער יידן־גאַס איז דער בית־עולם. ער איז געגנוצט געווען ביז צו דער פאַרטרייבונג פון יידן פון קראָקע.

די רעכטלעכע לאַגע פון די יידן האָט זיך געשטיצט אויף דער געגנראַל־פּריווילעגיע פון באָלעסלאָוו דער קאַלישער (1264), וואָס איז שפּעטער (1364) באַשטעטיקט געוואָרן דורך קאַזימיר דער גרויסער. יידן האָבן דעמאָלט געהאַט דאָס רעכט צו געבן הלוואות אויף משכנות. זיי האָבן געקאָנט קויפן און פאַרקויפן הייזער און פעלדער, אויך פירן מסחרים און זיך באַשעפטיקן מיט מלאכות. געווען זיינען צווישן יידן אין יענער צייט אויך גרויסע גבירים. דער גרעסטער פון זיי איז געווען דער באַנקיר לעווקא, וועלכער האָט פינאַנ־סירט קאַזימירן דעם גרויסן און שפּעטער אויך וולאַדיסלאָוון. וועגן לעווקאן האָט נאָך פאַר באַלאַבאַנען זייער אַ סך געשריבן ד״ר שיפּער און אין דער שילדערונג פון דער דאָזיקער געשטאַלט שטיצט זיך טאַקע באַלאַבאַן אויף שיפּערן.

אינעם 15־טן י״ה איז שוין דער קריסטלעכער בירגער־שטאַנד געווען אין קראָקע שטאַרק באַפעסטיקט און ער האָט אָנגעהויבן אַ פאַרביטערטן קאַמף קעגן יידן. די קריסטלעכע בירגער האָבן געוואָלט אַרויסשטויסן פון קראָקע די יידישע קאָנקורענטן. זיי צו הילף איז געקומען די קירך. איר

הויפט־אָנפירער, זביגניעוו אַלעסניצקי, האָט איינגעלאָדן קיין קראָקע דעם צורר היהודים, קאַפּיסטראנאָ, וועלכער האָט זיך באַמיט צו איבערצייגן דעם קעניג קאַזימיר, אז ער דאַרף אָפּנעמען ביי די יידן זייערע פריווילעגיעס.

ביים סוף פונעם 15־טן י״ה איז שוין די פּאָזיציע פון די יידישע שונאים געווען אַזוי שטאַרק, אַז זיי האָבן געקאָנט פּאַרטרייבן די יידן פון קראָקע. דער קאַנאָניק יאָן דלוגאַש האָט די קראָקעווער יידן געצוואונגען אונטערצוּשרייבן אַן „אָפּמאַך", לויט וועלכן זיי האָבן דאָס גאַנצע יידישע פאַרמעגן פאַרקויפט דער שטאָט (1494). אויפן אָרט פון דער יידן־גאַס זיינען אויסגעבויט געווארן נייע בנינים פונעם אוניווערסיטעט און די יידן האָבן זיך געמוזט אַריבערציען אין דער דערנעבנדיקער שטאָט קאַזימיעזש.

אין קאַזימיעזש האָבן יידן אויסגעבויט זייער קוואַרטאַל (געטאָ) אין אַ טייל פון דער שטאָט. זיי האָבן אויך באַקומען רעכט צו האַנדלען מחוץ פונעם געטאָ, אין דער קריסטלעכער שטאָט. אָבער קאַזימיעזש איז נישט געווען קיין האַנדלס־צענטער. פון די דאָרטיקע מסחרים האָבן זיך יידן נישט געקאָנט מפרנס זיין. האָבן זיי דעריבער מיט אַלע מיטלען אָנגעהאַלטן אויך וויטער זייערע האַנדלס־פּאָזיציעס אין קראָקע. במשך פונעם גאַנצן טאָג פלעגן זיי מסחרן אין שטאָט און ביי נאַכט פלעגן זיי אַוועקגיין אַהיים, קיין קאַזימיעזש.

במשך פון 16־טן און 17־טן י״ה האָבן די קראָקעווער יידן געהאַט אויס־צושטיין אַ דאָפּלטן קאַמף. דעם קאַמף פּאַר דערהאַלטן זיך ביים מסחר אין קראָקע און דעם קאַמף פּאַר זייער וואוינרעכט אין דער יידנשטאָט אין קאַזימיעזש. דער קאַמף פּאַר רעכט צו האַנדלען אין קראָקע איז געווען אַ פיל שווערערער. מיטן פאַרטרייבן די יידן פון קראָקע האָבן די בירגער קודם כל געמיינט פּטור צוווערן פון קאָנקורענטן. אויב די יידן זיינען אָבער געבליבן ביי זייערע געשעפטן אין דער קרוין־שטאָט, איז די גאַנצע מי פון די בירגער געווען אַן אומזיסטיקע. די יידן האָבן אָבער געהאַט אַ שטאַרקן אָנשפּאַר. עס האָט זיי געשטיצט דער קעניג און עס האָבן זיי געהאַלפן די שטאָטישע פאַטריציער, ביי וועלכע יידן האָבן אָפּגעדונגען די געווענדער פאַר הויכן דירה־געלט.

די קריסטלעכע בירגער האָבן זיך נישט אונטערגעגעבן. זענדיק, אַז אויף אַ גלייכן וועג וועלן זיי גאָרנישט נישט אויספירן, האָבן זיי אויפגעהעצט קעגן יידן דעם המון. אין משך פון די דרייסיקער יאָרן פונעם 16־טן י״ה פלעגן כסדר פאָרקומען מוראדיקע פּאָגראָמען און עלילת־דם־פּראָצעסן, וואס האָבן פאַרשלונגען אַ סך יידישע לעבנס. אין יענער צייט איז אויך פאָרגעקומען דער פּראָצעס פון דער קריסטלעכער פרוי קאַטאַזשינאַ וויגעל (1539), אין וועלכן ס׳איז אַריינגעצויגן געווארן דער ד״ר משה פישעל, וועלכער איז אומגעקומען אויף קידוש השם. אַביסל שפּעטער איז פאָרגעקומען דער סאָכאַטשעווער עלילת־דם, בעת וועלכן עס זיינען אומגעקומען אַ סך יידן. איצט האָט זיך אויך דער סיום אָנגעשלאָסן אַן דער קירך און ביידע זיינען צוזאַמען אַרויסגעטראָטן קעגן יידן. די קראָקעווער מיעשטשאַנעס האָבן אויס־גענוצט די דאָזיקע לאָגע. אין יאָר 1544 האָבן זיי דורכגעפירט אַ „פּלעביס־

ציטום", לויט וועלכן קיין שום קריסט טאָר נישט פאַרדינגען יידן קיין געווען אין קראָקע. אונטערן דרוק פון די מיעשטשאַנעס האָט אויך דער קעניג זיגמונט דער דריטער אַרויסגעגעבן אַ דעקרעט (1608), וואָס האָט שטאַרק באַגרענצט דעם יידישן מסחר אין קראָקע.

יידן האָבן זיך געשיצט מיט אַלע מעגלעכע מיטלען. וואו זיי האָבן נישט געקאָנט דורכקומען אויף אַ לעגאַלן אופן, דאָרט האָבן זיי פשוט נישט געפאָלגט די פאַראַרדנונגען. די שטאָט־מאַכט האָט זיי געוודפט און די מיעשטשאַנעס האָבן ווייטער געהעצט דעם המון. אין יאָר 1637 וועלן פאַרצייכנט אַ מוראדיקער פּאָגראָם אין קאָזימיעזש. אָנגעהויבן האָבן אים סטודענטן פון דער קראָקעוועלער אַקאַדעמיע. אום סאַמע שבת האָבן זיי זיך אַריינגעריסן אין געטאָ האָבן געהרגט 7 יידן און צעראַבעוועט יידיש האָב און גוטס.

די לאָגע אויפן דאָזיקן געביט האָט זיך אין קראָקע נאָך מער פאַרערגערט נאָכן אויסברוך פון כמעלניצקיס אויפשטאַנד, בעת מאַסן פּליטים זיינען דאָרט אָנגעקומען פון מזרח. די שוועדישע מלחמה פון יאָר 1655 האָט חרוב געמאַכט די קראָקעווער קהילה.

אויפן צווייטן געביט, אויפן געביט פון קאָמף פאַר וואוינערעכט אין קאָזימיעזש, האָבן די יידן אויך געהאַט נישט וויניק שווערי־קייטן. בעת די צאָל יידן איז געוואָקסן, האָט די קהילה געמוזט פירן אַ קאָמף מיטן קאָזימיעזשער שטאָט־ראַט פאַר אויסברייטערן דעם יידישן וואוין־באַצירק. געווינטלעך פלעגן אָבער אַזעלכע זאַכן אויסגעפירט ווערן פאַר גרעסערע סומעס געלט. אַרום דער העלפט פונעם 16־טן י"ה איז צושטאַנד געקומען דער ערשטער אָפּמאַך מיט דער שטאָט־פאַרוואַלטונג. אויפן סמך פון דעם דאָזיקן אָפּמאַך איז אויסגעבראָכן געוואָרן דער שטח פון דער יידן־שטאָט און חוץ דעם האָט די קהילה באַקומען באָדן פאַר אַ נייעם בית־עולם. אַ צווייטן אָפּמאַך מיט דער שטאָט קאָזשימיעזש האָבן יידן געשלאָסן אין יאָר 1608. די שטאָט האָט גאַראַנטירט יידן פרייען האַנדל אין קאָזשימיעזש. יידן האָבן די דאָזיקע קאָנצעסיע אויסגענוצט. דער גאַנצער מסחר אין דער דאָזיקער שטאָט איז געלעגן אין יידישע הענט.

די צאָל פון דער יידישער באַפעלקערונג אין קראָקע האָט זיך געביטן אין פאַרשיידענע צייטן. ביים אָנהייב פונעם געטאָ אין קאָזשימיעזש האָט צוגעוואַנדערט אַהין אַ גרעסערע צאָל יידן פון בעמען. ס'איז דערגאַנגען אַזוי ווייט, אַז אינעם געטאָ זיינען געווען צוויי באַזונדערע און אָנערקענטע קהילות: די קהילה פון די איינגעבוירענע קראָקעווער יידן און די טשעכישע. שפעטער האָבן זיך ביידע קהילות צוזאַמענגעגאָסן. אויפן סמך פונעם פּנקס פון דער חברה קדישא האָט באַלאַבאַן אויסגערעכנט, אַז אין די יאָרן 1540 ביז 1590 האָבן געווואוינט אין קאָזשימיעזש אַן ערך 2,060 יידישע נפשות און אין די יאָרן פון 1590 ביז 1640 אַן ערך 4,500 נפשות.

בעת מען שאַצט אפּ די אַלגעמיינע לאָגע פון די קראָקעווער יידן פאַר דער צייט פון 15־טן, 16־טן און דער ערשטער העלפט פון 17־טן י"ה, מוז מען זיך דערמאָנען אין אַ טעאָריע, פון ד"ר יצחק שיפּער, וועלכע זאָגט,

אז אויף די עקאָנאָמיש שוואַך אַנטוויקלטע טעריטאָריעס האָבן יידן געהאַט גינציקערע מעגלעכקייטן פאַר אַן עקסיסטענץ ווי אויף די בעסער אַנטוויקלטע. די מערבדיקע שטחים פון פוילן האָבן אַ לאַנגע צייט פאַר די מזרחדיקע דערגרייכט זייער העכערע עקאָנאָמישע מדרגה. דעריבער האָבן יידן אין לעמבערג און אין אַנדערע שטעט פון מזרח־פוילן געלעבט נאָך אין אַ מצב פון רעלאַטיוער מנוחה, בעת די יידן אין קראָקע זיינען שוין געווען געיאָגט און געפלאָגט. אין דעם פרט איז קראָקע נישט געווען קיין אויסנעם. די שלעזישע און גרויס־פוילישע קהילות (פויזן) האָבן זייער מאַרטירער־לעבן אָנגעהויבן אויך אַן ערך אין דער זעלביקער צייט.

די אָרגאַניזאַציע פון די יידישע קהילות אין דער ערשטער העלפט פונעם 16־טן י"ה איז געווען אַ צענטראַליסטישע. דער קעניג האָט שטענדיק געהאַט אין זינען זייַנע פיסקאַלישע אינטערעסן. זיגמונט דער ערשטער האָט געשאַפן אַמטן פון לאַנד־רבנים. פאַר קליינפוילן האָט ער באַשטימט צוויי צענטראַלע רבנים: ר' שלום שכנאן פון לובלין און ר' משה פישעלן פון קראָקע. די לאַנד־רבנים האָבן געדאַרפט העלפן ביים איינמאָנען דעם קאָפשטייער פון די קהילות פון זייער יוריסדיקציע. אָבער דער פּראָוואָ מיט די רבנים האָט זיך נישט איינגעגעבן און דער קעניג האָט באַשטימט צענטראַלע שטייער־איינמאָנערס פאַרן גאַנצן לאַנד. ווי דער שטייער־איינמאָנער פאַר פוילן איז באַשטימט געוואָרן אברהם דער טשעך פון קראָקע און פאַר ליטע מיכל עזאָפאָוויטש, דער זעלבער וואָס איז נאָבילימירט געוואָרן ווי דער ערשטער און אייניציקער יידישער אַדלמאַן.

דער פּראָוואָ מיט די שטייער־איינמאָנערס איז אויך נישט געווען קיין געלונגענער און דער קעניג האָט געביטן זיין פּאָליטיק. אין דער צווייטער העלפט פונעם 16־טן י"ה האָבן שוין די באַזונדערע קהילות אַ סך מער אויטאָנאָמיע. זיי קלייבן אַליין אויס זייערע רבנים, וועלכע זיינען די דיינים אין שטרייט־פראָגן צווישן יידן. די קהילות דאַרפן אַליין צוזאַמענקלייבן דעם קאָפשטייער פאַרן קעניג.

די אָרגאַניזאַציע פון דער קראָקעווער קהילה איז אין אַלגעמיינע שטריכן געווען די זעלבע, וואָס אין אַנדערע שטעט, אין לעמבערג אָדער לובלין. בראש פון איר זיינען געשטאַנען פּרנסים און טובים פונקט ווי אין די אַנדערע קהילות. אָבער קראָקע האָט געהאַט נאָך די "י"ד הנבחרים" (14 אויסגעווייטלטע קהילה־לייט), וואָס אַנדערע קהילות האָבן זיי נישט געהאַט. די דאָזיקע 14 יידן זיינען די פאָרזיצערס פון די פאַרשיידענע קאָמיסיעס, און פירן אָן מיט דער פאָרצווייגטער סאָציאַלער אָרבעט אויף פאַרשיידענע געביטן. פון די דאָזיקע געביטן דאַרף מען דערמאָנען: צדקה, שפּיטאָל, מעדיצינישע הילף פאַר אָרעמע און נאָך, און נאָך.

די קראָקעווער קהילה האָט אַלע מאָל געשפּילט אַ וויכטיקע ראָלע אין די צענטראַלע מאַכט־אָרגאַנען פון דער יידישער אויטאָנאָמער אָרגאַניזאַציע. אירע פאָרטרעטער האָבן פאַרנומען אַן אָנגעזעען אָרט סיי אין די וועדי גליל און סיי אינעם וועד ארבע ארצות.

אויך די אָרגאַניזאַציע פונעם יידישן משפט אין קראָקע איז אין אַלגעמיינע שטריכן ענלעך צו דער אָרגאַניזאַציע פון אַנדערע קהילות. ובכן: דער רבנישער בית־דין פאַר פּראָצעסן צווישן יידן, דער יידן־ריכטער (באַשטימט פונעם וואָיעוואָדע) פאַר פּראָצעסן, אין וועלכע אַ קריסט רופט אַ ייד צום משפט, דער „סאַנד גראָדזקי" (שלאָס־גערעכט) פאַר פּראָצעסן פון יידן קעגן אַדלייט און דער שטאָטישער גערעכט פאַר פּראָצעסן פון יידן קעגן בירגער.

אָבער וואָס שייך דעם רבנישן בית־דין דערציילן די קראָקעווער דאָקומענטן, אַז דאָרט האָט דער דאָזיקער בית־דין געהאַט דריי באַזונדערע קאָלעגיעס פון דיינים: ערשטע קאָלעגיע פאַר עסקים ביז 10 זלאָטעס, די מיטעלע קאָלעגיע ביז 100 זלאָטעס און די העכסטע קאָלעגיע איבער 100 זלאָטעס.

דאָס פּראָבלעם פון די יידישע משפטים איז פאַר קליין־פוילן רעגולירט געווארן דורכן „פּאָזשאָנדעק וואָיעוואָדי", אַ מין רעגולאַמין, וואָס איז אין יאָר 1527 אַרויסגעגעבן געווארן דורכן קראָקעווער וואָיעוואָדע אַנדזשעי טענטשינסקי. דאָרט ווערט צוו. אַ. געזאָגט, אַז דער קעניג איז די העכסטע אינסטאַנץ אין אלע משפּטים צווישן יידן און קריסטן.

די שטייער־לאַסט איז פאַר יידן אין יענע צייטן געווען אַ גאַנץ שווערע. די קראָקעווער קהילה האָט אָבער געהאַט נאָך אַ שווערערע שטייער־לאַסט ווי די אַנדערע קהילות. חוץ די געווײַנטלעכע שטייערן פאַרן קעניג (קאָפּ־שטייער און גרונט־שטייער), האָבן זיי געמוזט צוטראָגן געלטער אין ספּעציפישע פאַלן, וועו די מאַכט האָט זיך אין זיי געניטיקט. די קראָקעווער קהילה האָט אויף אירע פּלייצעס געטראָגן נאָך אַ ביז גאָר דריקנדיקע שטייער־לאַסט, דעם אַזוי גערופענעם „קאזובאַלעץ". דאָס איז געווען אַ שטייער לטובת די סטודענטן פון דער הויכשול. אמת, לעמבערג האָט אויך געצאָלט דעם קאזובאלעץ פאַר דער דאָרטיקער קאַטעדראַלער שול (און שפּעטער אויך פאַר דער יעזואיטישער), אָבער אין לעמבערג האָט דער דאָזיקער שטייער געהאַט בלויז דעם כאַראַקטער פון אַ מנהג. די יידן האָבן דאָרט — אַזוי האָט עס געהייסן — געצאָלט גוטווילליק. זיי האָבן געמיינט דערמיט זיך אויסצוקויפן פון די „„שילער־געלויפן", פון די פּאָגראָמען, וואָס סטודענטן פלעגן אויספירן אין די יידישע וואוינ־באַצירקן. אין קראָקע דאַקען איז דער „קאזובאלעץ" געווען אַ געזעצלעכער שטייער, וואָס די קהילה האָט געמוזט צאָלן און וואָס איז דאָרט פאַרוועגדט געווארן אויף אויסצוהאַלטן די קראָקעווער אַקאַדעמיע מיט אירע רעקטאָרן און פּראָפעסאָרן.

עס וועט אינטערעסאַנט זיין זיך אָפּצושטעלן אויפן אָפּשטאַם פונעם וואָרט „קאזובאַלעץ". עס זיינען וועגן דעם פאַראַן עטלעכע טעאָריעס. איינער אַ פאַר־שער, מושקאָווסקי האָט געהאַלטן, אַז דאָס וואָרט קומט פונעם העברעאישן „כתב לעז", פּרעמדע שריפט, וואָס וואָלט געמיינט, אַז בעת יידן האָבן אָנגע־הויבן צו צאָלן דעם דאָזיקן אָפּצאָל, איז ער פאַרוועגדט געווארן אויף איינ־קויפן העפטן און בכלל שרייב־געצייג פאַר די סטודענטן. אַ צווייטער פּאָרשער, גלאגער, איז געווען בייַ דער מיינונג, אַז דער אויסדרוק קומט פונעם וואָרט „קאזוב", וואָס אין אַלטן פּוילישׁ האָט עס געמיינט אַ קעסטל, אין וועלכן

מען פלעגט טראָגן מתנות. ביידע טעאָריעס פאַרמאָגן די זעלבע מאָס לאָגישער באַגרינדונג און דעריבער איז שווער צו אַנטשיידן, וועלכע פון זיי איז די ריכטיקערע.

בלי ספק, אַז דער סאַמע אינטערעסאַנטסטער און דער רייכסטער טייל פון באַלאַבאַנס ווערק ווענן קראָקע, זיינען זיינע קולטור־היסטאָרישע שיל־דערונגען. באַשרייבונגען פונעם משפחה־לעבן בכלל, געגאָלאָגיעס פון גע־וויסע וויכטיקערע משפחות, פון וועלכע עס שטאַמען די גדולים פון קראָקע און פון פוילן, דאָס געזעלשאַפטלעכע לעבן אין דער קהילה, דאָס יידישע דערציאונגס־וועזן און דער לימוד התורה, אָט דאָס זיינען די געביטן, אין וועלכע באַלאַבאַן האָט על פי רוב אַריינגעלייגט האַרץ און געפיל.

אין די געריכטלעכע אַרכיוון האָט באַלאַבאַן געפונען הונדערטער נעמען פון יידישע סוחרים און יעדער נאָמען איז דאָרט פאַרבונדן מיט עפעס אַ געשעפטלעכער טראַנזאַקציע, וואָס דער דאָזיקער סוחר האָט דורכגעפירט. פון אָט די אינפאָרמאַציע־שפליטערס האָט באַלאַבאַן צוזאַמענגעשטעלט רשימות פון גאַנצע משפחות, איינשליסנדיק אָפטמאָל אַ המשכדיקייט פון צען אָדער מער דורות. בלויז אינעם ערשטן באַנד ברענגט ער איבער 20 געגאָלאָגישע ביימער פון משפחות. מיר געפינען דאָרט צווישן אַנדערע דעם יחוס־בריוו פון ר' שלמה איסערלעס, דעם רמ"א, אַ סך פרטים צו דער ביאָגראָפיע פונעם מהר"ם פון לובלין און נאָך אַנדערע.

דאָס ליכט פון תורה, וואָס איז אָנגעצונדן געוואָרן אין קראָקע נאָך אינעם 15־טן י"ה, האָט במשך צוויי יאָרהונדערטער געליכטן איבער דער גאַנצער יידישער וועלט. די קראָקעווער ישיבה איז דערהויבן געוואָרן צו איר רומ־פולער הויכקייט דורך יעקב פּאָלאַק, וועלכער איז ביים איבערבראָך פונעם 15־טן און 16־טן י"ה געווען קראָקעווער רב און ראש ישיבה. זיין נאָמען איז פאַרבונדן מיט דער משפחה פישעל, רייכע באַנקירן פון יענער צייט. יעקב פּאָלאַק איז געווען אַן איידעם פון ר' משה פישעל, דער ראש הקהל אין יענער צייט, ווען יידן זיינען פאַרטריבן געוואָרן פון קראָקע קיין קאַזשימיעזש (דער דאָזיקער משה פישעל איז דער זיידע פונעם ד"ר משה פישעל, וועלכער איז אומגעקומען אויף קידוש־השם).

יעקב פּאָלאַק איז דער מחבר פון עטלעכע ספרים און ווערט באַטראַכט פאַרן באַגרינדער פונעם פילפול־מעטאָד ביים לערנען תורה. וועגן זיין לעבן זיינען פאַרבליבן פאַרשיידענע סתירותדיקע לעגענדעס, וואָס ברענגען אַריין אַ פלאָנטער אין דער ביאָגראָפיע פונעם דאָזיקן חלוץ פון תורה־לימוד אין פוילן. באַלאַבאַנעז פאַרדאַנקען מיר די מעגלעכקייט פונאַנדערצוקלייבן זיך אינעם דאָזיקן פלאָנטער. לויט באַלאַבאַנס פעסטשטעלונגען ווערט קלאָר, אַז ביים סוף פונעם 15־טן י"ה איז פּאָלאַק געווען רב אין קראָקע (נישט ווי גרעץ האַלט: אין פראָג), אַז אין יאָר 1503 איז ער דורכן פוילישן קעניג באַשטימט געוואָרן רב איבער אַלע יידן אין פוילן, אַז אין יאָר 1509 איז ער אַריין אַ קאָנפליקט מיט די גרויסע רבנים צוליב אַ גט, וואָס ער האָט געגעבן זיין שוועגערין און צוליב דעם האָט ער געמוזט פאַרלאָזן פוילן. בקרוב

איז ער אָבער צוריקגעקומען און איז געווען ראש ישיבה אין קראָקע (שוין נישט מער רב).

אין יאָר 1522 האָט זיך יעקב פּאָלאַק ווידער פאַרפלאָנטערט אין עפּעס אַ קאָנפליקט. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ פּראָצעס קעגן אים און כדי אויסצומיידן ווייטערדיקע צרות איז פּאָלאַק אַוועק קיין ארץ ישראל, וואו ער איז שפּעטער געשטאָרבן.

אַ צווייטער גאון, וואָס האָט געלייגט די יסודות פון תורה־לימוד אין קראָקע, איז געווען דער רמ״א. אויך ר׳ גדליה פון לובלין (מהר״ם) האָט אַ חלק אינעם אויפבלי פונעם קראָקעווער תורה־צענטער. אין די יאָרן 1587—1595 איז ער געווען קראָקעווער רב.

אינטערעסאַנטע פּרטים ברענגט באָלאָבאַן צו דער ביאָגראַפיע פון ר׳ יום טוב ליפּמאַן העלער, וועלכער איז מער באַקאַנט אונטערן נאָמען דער תוספות יום טוב (פון זיין באַוואוסטן פּירוש צו דער משנה). דער תוספות יום טוב איז געבוירן געווארן אין יאָר 1579 אין וואלערשטיין, געלערנט אין פּראָג, געווען רב אין פּראָג און שפּעטער אין ווין. אין יאָר 1627 איז ער צוליב אַ מסירה אַריינגעזעצט געווארן אין תפיסה. וועָן ער איז אַרויס פון תפיסה איז ער אַוועק קיין פוילן. במשך אַ ריי יאָרן האָט ער געלעבט אין נעמיראָוו און לודמיר. אין יאָר 1643 איז ער געווארן רב אין קראָקע און האָט אָנגעהאַלטן דעם דאָזיקן אַמט ביז צו זיין פטירה (1654).

ביים באַאַרבעטן די קולטור־געשיכטע פון יידן אין קראָקע האָט באָלאָבאַן חוץ אויף אַריגינעלע מאַטעריאַלן זיך געשטיצט אויף אַ ריי ווערק, וואָס זיינען שוין פריער אַרויסגעגעבן געווארן. דער עיקר אויף די אַרבעטן פון וועטשטיינען, האַראַדעצקין און פרידבערגן. אָבער דעם סאָמע וויכטיקסטן מאַטעריאַל האָט ער געפונען אין דער שוין דערמאָנטער כראָניק פון נתן נאָטע האַנאָווער „יון מצולה״.

בעת דער שוועדישער אינוואַזיע אין פוילן (1655—1657) איז די קראָקעווער קהילה חרוב געווארן. די שוועדישע חיילות האָבן זיך מיט אַ באַזונדערער אכזריות באַצויגן צו יידן. זיי האָבן גערויבט און געשאָכטן די יידישע קהילות. זייער שנאה צו יידן איז נאָך געוואָקסן, וועָן זיי האָבן זיך דערוואוסט, אַז יידן האָבן אויפגעשטעלט אַ יידישן לעגיאָן, וועלכער האָט געקעמפט קעגן די שוועדן אין צויזמער.

אָבער אויך מצד די אָפּטרעטנדיקע פּוילישע חיילות האָבן יידן נישט באַקומען קיין בעסערע באַהאַנדלונג. פּאַרן פּאַרלאָזן קראָקע האָט דאָס פּוילישע מיליטער צעראָבירט אַלע גרעסערע געשעפטן אין קראָקע. די יידישע צרות האָבן זיך נישט געענדיקט אויך נאָך דעם, וועָן די שוועדן זיינען פאַרטריבן געווארן. דעמאָלט האָבן די פּאָליאָקן געגנומען באָשולדיקן יידן אין מיטאַרבעט מיט די שוועדן, כאָטש דער אמת איז געווען, אַז די פּאָליאָקן אַליין האָבן געהאָרכזאָם אויסגעפירט די באָפעלן פון די שוועדישע גענעראַלן. אונטערגעהעצט דורך זיינע אַריסטאָקראַטישע באַהעלפערס (אגב, האָבן זיי אַלע

זייער קעניג פאַרראַטן און שפּעטער געבעטן ביי אים מחילה), האָט דער קעניג יאָן קאַזשימיעזש געשטעמפּלט די יידן ווי פאַררעטער פון פּוילן.

ביי אַזאַ פיינטלעכער אַטמאָספער איז נישט קיין וואונדער, וואָס באַלד האָבן זיך אָנגעהויבן פאָראָמען אויף יידן, פּאָגראָמען, וואָס זיינען פאָרגעקומען במשך אַ סך יאָרן. צוזאַמען מיט די פּאָגראָמען פלעגן אַלע מאָל קומען בילבולים און כלערליי מינים ריטועלע פּראָצעסן. אין יענער צייט איז ד"ר מתתיהו קאַלאהאראַ, דער פּרנס פון דער קראָקעווער קהילה באַשולדיקט געווארן אין כלומרשטער באַלידיקונג פון דער קריסטלעכער רעליגיע און איז פאַר־ברענט געוואָרן אויפן שייטערהויפן.

ביים איבערבראָך פונעם 17־טן און 18־טן י"ה איז די לאָגע פון די יידישע סוחרים און בעלי־מלכות אין קראָקע אַ סך ערגער, ווי פריער. דאָס לאַנד איז פאַראָרעמט צוליב די כסדרדיקע מלחמות און יידן קאָנען זיך נישט אויפהויבן פונעם חורבן, וואָס זיי האָבן געליטן אין דער צייט פונעם שוועדישן אָנפאַל. די קריסטלעכע סוחרים באַשולדיקן די יידן אין אַלעם בייזן. אין זייער פאַראָרעמקייט — זאָגן זיי — זיינען שולדיק די יידן. נישט די מלחמות און מגפות (וועלכע זיינען געקומען ווי אַ פּועל־יוצא פון די מלחמות), זיינען שולדיק, נאָר די יידן, ווייל יידן נעמען צו די געשעפטן, וועלכע זיי, די פּוילישע סוחרים וואָלטן געקאָנט האָבן, אויב די יידן וואָלטן נישט געווען.

דער שטאָט־ראָט זוכט פאַרשיידענע וועגן, כדי די יידן אַרויסצושטויסן פון קראָקעווער מסחר און מלאכה. זיי פאַרסמען די לופט און פאַרשאַפן יידן אַ סך צרות. די יידן לאָזן זיך אָבער נישט אַרויסשטויסן. ביי אַלע אומשטענדן האַלטן זיי וווייטער אָן זייערע פּאָזיציעס אין דער שטאָט. עס זיינען צווישן זיי אַפילו פאַראַן אייניקע גאָר גרויסע סוחרים און פאַכטערס פון מלוכישע אָדער קעניגלעכע גיטער.

אין דער דאָזיקער צייט זעט זיך שוין אָן די ירידה פון די קהילות אין פּוילן, אַ ירידה וואָס וועט בקרוב דערפירן צום צוזאַמענבראָך פון דער יידישער אויטאָנאָמער אָרגאַניזאַציע אין לאַנד. די סיבה פון דער ירידה איז אַ קלאָרע: דאָס כסדרדיקע בייטן זיך פון מושלים, קאָנטריבוציעס און אויסקויף־גלעלטער פאַר שונאים, געהעכערטע שטייערן פאַר דער פּוילישער רעגירונג האָבן אַריינגעטריבן די קהילות אין אומגעהויערע חובות, פאַר וועלכע מען האָט געצאָלט הויכע פּראָצענטן. פון יאָר צו יאָר זיינען די חובות געוואָקסן און האָבן די קהילות געשטעלט אין אַ לאָגע אָן אַן אויסוועג.

ווי עס געשעט געווייניקסטע אין אַזאַ שלעכטער צייט האָבן זיך אין די קהילות אָנגעהויבן אינעווייניקסטע מחלוקתן. די אָנפּירערשאַפט פון דער קהילה איז געווען די חזקה פון געוויסע גבירישע משפּחות און דער אמת איז, אַז נישט אַלע קהילה־לייט זיינען געווען ערלעך ביים פאַרוואַלטן מיט קהילה'שע געלטער. אין קראָקע האָט די חזקה פון קהילה־פּירערשאַפט געהערט צו אַזעלכע משפּחות ווי יעקעלעס, רש"ה און אַנדערע. צווישן די מיטגלידער פון די דאָזיקע משפּחות האָבן נישט אויסגעפעלט קיין תקיפים, וואָס האָבן אונטערדריקט דאָס פּשוטע פּאָלק און אויסגעצאַפּט ביי אים דעם לעצטן גראָשן.

אַזוי למשל איז זכריה מענדל, דער איידעם פונעם רש"ה, לעווען רעגירער פון קראָקעווער קהל אין משך פון 25 יאָר. ער האָט פאַרטאַכלעווען דאָס גאַנצע קהילהשע פאַרמעגן, דערפירנדיק צום אָפגרונט די קהילה־ווירטשאַפט. אין די שפּעטערדיקע צייטן (שוין ביים אָנהייב פון דער עסטרייכישער הער־שאַפט) האָט זיך צוגעריסן צו דער מאַכט פייבוש בן אברהם (פּעבוס אבראהמאָוויטש). איז אַנטקעגן דעם דאָזיקן פייבוש זכריה מענדל געווען אַ צדיק. פייבוש איז געווען אַ געוויסנלאָזער טיראַן. ער האָט מיט כוח אויס־געפּרעסט געלטער ביי יידן און פאַרוועגדט די דאָזיקע געלטער פאַר זיינע פּערזענלעכע צוועקן.

די דאָזיקע געשעענישן זאָגן עדות נישט בלויז אויף אַן עקאָנאָמישער ירידה פון די קהילות, נאָר אויך אויף אַ מאָראַלישער געפּאַלנקייט. די לאָגע אַרום דעם קראָקעווער רבנות איז אויך נישט געווען קיין בעסערע. די צייטן ווען דאָס כסא הרבנות אָדער דעם אַמט פון ראש ישיבה אין קראָקע האָבן פאַרנומען גרויסע תורה־אויטאָריטעטן, זיינען שוין לאַנג פאַריבער. איצט האָט זיך איבערן קראָקעווער רבנות געפּירט אַ מסחר. איז טאַקע פאַרשטענדלעך, אַז דאָס אָנזען און די באַדייטונג פונעם קראָקעווער רבנות איז געפאַלן. גרויסע אויטאָריטעטן, וועמען מען האָט פאַרגעשלאָגן דאָס כסא רבנות אין קראָקע, האָבן זיך דערפון אָפּגעזאָגט. אַזוי האָט זיך אָפּגעזאָגט ר' שמשון ווערטהיימער פון ווין און אויך ר' יונתן אייבעשיץ, כאָטש ער אַליין איז געווען אַ געבאָ־רענער אין קראָקע.

די לעצטע דרייסיק יאָר פאַר דער צעטיילונג פון פּוילן (1742—1771) זיינען געשטאַנען אונטערן צייכן פון אַ כסדר'דיקן קאַמף פון יידן קעגן דער קאָנגרעגאַציע פון קריסטלעכע סוחרים. די דאָזיקע קאָנגרעגאַציע האָט זיך אַרום יענער צייט רעאָרגאַניזירט אין קראָקע און געשטעלט זיך פאַר איר הויפּטציל אַרויסצושטויסן די יידישע געשעפּטס־לייט פון דער שטאָט. די מיטלען, וואָס די קאָנגרעגאַציע האָט אָנגענומען קעגן יידן, זיינען געווען אַ סך שארפערער ווי פון דער שטאָט־פאַרוואַלטונג. אָפּילו דער פּוילישער היסטאָריקער, סטאַניסלאָוו קוטשעבא, זאָגט וועגן דער דאָזיקער אַנטי־יידישער אַקציע פון דער קאָנגרעגאַציע, אַז זי איז געווען אַ נישט אויסגעהאַלטענע און נישט פאַטריאָטישע. אָנשטאָט צו זוכן מעגלעכקייטן — זאָגט קוטשעבא — ווי אַזוי אויסצובריייטן די אינדוסטריע און דעם מסחר, האָבן זיך די פּוילישע סוחרים אָנגעכאַפּט אָן די יידישע קאָנקורענטן, זיי געטריבן צום אָפגרונט און זיך אַליין נישט פאַרבעסערט די לאָגע.

די לאָגע איז אין די דאָזיקע צייטן באמת געווען אַ שוועריקע. די צייט איז געווען אַן אומרואיקע. קיין פּוילן האָבן געגנומען אַריינמאַרשירן רוסישע חיילות, קעגן וועלכע פאָליאָקן האָבן געשאַפן מיליטעריסישע קאָנפעדעראַציעס. יידן זיינען געשטאַנען אין מיטן פונעם דאָזיקן געוודער. עס האָבן זיי גע־רויבט און געמאָרדעט סיי די אַריינמאַרשירנדיקע חיילות און סיי די פאַר־טיידיקער, די קאָנפעדעראַטן.

צום ווייטיקלעכסטן האָבן יידן געפּילט די בארער קאָנפעדעראַציע. אויף

דער אוקראַינע האָבן דעמאָלט געבושעוועט די האַידאַמאַקעס. זיי האָבן צע־קלאַפט די אָפּטיילן פון די בארער קאָנפעדעראַטן און דערביי געשאָכטן פּאָליאַקן און יידן. די בארער קאָנפעדעראַטן האָבן זיך צוריקגעצויגן אין די מערב׳דיקע געביטן. ווען זיי זיינען אָנגעקומען קיין קראָקע, האָבן זיי דאָרט אַרויפגעלייגט קאָנטריבוציעס אויף יידן. חוץ דעם האָבן זיי סתם געראוּבט יידישע געשעפטן און היימען, אַרעסטירט די פּני פון דער קהילה און זיי געפיניקט אין תפיסות. די רוסן האָבן פאַרטריבן די קאָנפעדעראַטן פון קראָקע און איינגענומען די שטאָט. האָבן זיי ווידער אַרויפגעלייגט קאָנטריבוציעס אויף יידן. אָט אַזוי האָט זיך דאָס ראָד געדרייט אין משך פון יאָרן און יידן זיינען שטענדיק געווען דער שעיר לעזאזל פאַר אַלע צדדים.

אין יאָר 1772 האָבן די עסטרייכער פאַרנומען קאָזשימיעזש, בעת קראָקע איז געבליבן ביי פּוילן. אַזוי אַרום זיינען קראָקעווער יידן פּלוצים געבליבן אויסלענדער אין דער שטאָט, וואו זיי האָבן געהאַט זייערע געשעפטן. די קראָקעווער שטאָט־פאַרוואַלטונג האָט געשיקט אויסגענוצט די דאָזיקע לאָגע. אינעם אָסעסאָרן־געריכט אין וואַרשע האָט זי אויסגעפּועלט אַ פּסק, אַז יידן טאָרן נישט פירן קיין מסחרים אין קראָקע (1776). אין שוץ פון די קאָזימיעזשער יידן איז דעמאָלט אַרויסגעטראָטן דער עסטרייכישער אַמבאַסאַדאָר. די פּעולה פון דער דאָזיקער אינטערוועניע איז אָבער נישט געווען קיין באַדייטנדיקע. דאָס דער רוב סוחרים האָט זייערע געשעפטן אַריבערגעטראָגן קיין קאָזימיעזש. דאָס האָט ווידער אַרויסגערופן צרות. מיטן אַריבערטראָגן די יידישע געשעפטן האָט זיך דער פאַקטישער האַנדלס־צענטער געשאָפן אין קאָזימיעזש און דער קראָקעווער שטאָט־ראַט האָט געמוּמען פּראָטעסטירן קעגן דעם. ער האָט אָנגעהויבן אַ פּראָצעס מיטן שטאָט־ראַט פון קאָזימיעזש. פון דער צווייטער זייט ווידער זיינען די קריסטלעכע סוחרים פון קאָזימיעזש אַרויסגעטראָטן קעגן זייערע נייע יידישע קאָנקורענטן און צוליב דעם האָט זיך אָנגעהויבן אַ פּרישע סדרה פון פּראָצעסן צווישן יידן און דער קאָזימיעזשער שטאָט־פאַרוואַלטונג.

די לאָגע פון דער קראָקעווער קהילה איז וואָס אַמאָל געווארן אַן ערגערע. נאָך פייבושן איז געווארן ראש הקהל שטאבניצקי. ער האָט געוואָלט דורך פאַרגרעסערטע שטייערן ראַטעווען די קהילה׳שע פינאַנסן. האָט זיך דאָס פאָלק צעבונטעוועט און אַראָפגעוואַרפן סטאבניצקין פון זיין אַמט. דער סוף איז געווען, אַז אין יאָר 1793 האָט די קראָקעווער קהילה דערקלערט אַן אָפּיציעלן באַנקראָט.

אין די יאָרן 1796 ביז 1809 געהערט קראָקע צו עסטרייך. די יידן טיילן דאָרט דעם גורל פון אַלע יידן אין גאַליציע. זייער לאָגע ווערט נישט פאַר־בעסערט. פאַרקערט, אין יאָר 1799 האָט די מאַכט אַרויסגעגעבן אַ פאַראָרדנונג, אַז אַלע יידן, וועמען ס׳איז פריער געלונגען צו באַזעצן זיך אָדער צו מסחרן אין קראָקע און אינעם קריסטלעכן טייל פון קאזימיעזש, מוזן צוריקגיין אין געטא. ערשט אין יאָר 1806 האָבן יידן צוריקבאַקומען די דערלויבעניש צו באַזעצן זיך און צו מסחרן אינעם קריסטלעכן קאזישימיעזש.

דער מצב פון די יידן איז אויך נישט פֿאַרבעסערט געוואָרן אין די יאָרן פון דער נאַפּאָלעאָנישער מלחמה (1809—1815), ווען קראָקע איז אָנגעשלאָסן געווען צום וואַרשעווער פירשטנטום און ווען פרעפעקט פונעם קראָקעווער דעפּאַרטאַמענט איז באַשטימט געוואָרן דער אַנטיסעמיט סטאַניסלאָוו וואדזיצקי. דער זעלבער וואדזיצקי איז אויך געבליבן פֿרעזידענט פון סענאַט, ווען קראָקע איז אין יאָר 1815 (אויפן ווינער קאָנגרעס) אויסגעטיילט געוואָרן ווי אַ באָונדערע רעפּובליק אונטער דער השגחה פון די דריי מאַכטן: עסטרייך, רוסלאַנד און פּרייסן.

די קראָקעווער פריישטאָט האָט אין יאָר 1818 געגעבן אַ נייעם סטאַטוט פאַר יידן. לויטן דאָזיקן סטאַטוט האָבן געבילדעטע און רייכע יידן באַקומען אַ מעגלעכקייט צו געווינען בירגערלעכע רעכט. די יידישע מאַסע איז אָבער ווייטער געבליבן צוגעשמידט צו דער גענאָ. די קהילה איז ליקווידירט געוואָרן. אָנשטאָט איר איז געשאַפן געוואָרן דער „קאָמיטעט סטאַראָזאַקאָנניך", וועמענס אויפגאָבע איז געווען צו באָוואָרגן די רעליגיעזע הצטרכותן פון דער געמיינדע. בראש פונעם קאָמיטעט איז געשטאַנען דער רב. זינט דעם יאָר 1832 איז רב אין קראָקע געווען הרב בער מייזעלס, דער פייערדיקער פּוילישער פּאַטריאָט. ער האָט דעם דאָזיקן אַמט געהאַלטן ביזן יאָר 1856, ווען ער איז אַריבער קיין וואַרשע.

אין יאָר 1846 איז קראָקע ווידער אָנגעשלאָסן געוואָרן אָן גאַליציע. די לאָגע פון די יידן האָט זיך אויך דאָס מאָל נישט פֿאַרבעסערט. אויף די קראָקעווער יידן איז אַרויפגעלייגט געוואָרן די גאַנצע שטייער־לאַסט, וואָס יידן אין גאַליציע האָבן אויף זיך געטראָגן, אַרײַנגערעכנט אויך דעם פאַר־האָסטן שטייער פון ליכט־בענטשן און די אָפּצאָלן פון חתונות. חוץ דעם האָבן קראָקעווער יידן געליטן גרויסע היזקות צוליב דעם, וואָס די גרענעץ מיט רוסיש־פּוילן איז פאַרמאַכט געוואָרן און דער מסחר מיט יענער זייט האָט אויפגעהערט.

די עסטרייכישע קאָנסטיטוציע פון יאָר 1848 איז געבליבן בלויז אויפן פּאַפּיר. פּראַקטיש האָט זי יידן קיין בירגערלעכע רעכט נישט געגעבן. ערשט די קאָנסטיטוציע פון יאָר 1867 האָט געזיכערט גלייכע רעכט פאַר אַלע איינוואוינער פון דער עסטרייכישער מאָנאַרכיע און במילא אויך פאַר יידן. ערשט דעמאָלט האָבן די יידן אין קראָקע באַקומען די מעגלעכקייט אַרויס־צוגיין פון דער געטאָ און באַזעצן זיך דאָרט, וואו זיי האָבן געוואָלט.

דער קולטור־מצב איז ביי די קראָקעווער יידן נישט געווען קיין געהויבענער אין משך פונעם 18־טן י„ה. די צייטן וועגן ר' משה איסערלעס (רמ"א), וועלכער האָט די לערע פון רמב"ם אַרײַנגעפירט קיין פוילן, זיינען שוין פאַריבער. איצט האָט זיך דאָרט געשאַפן אַ גינציקער באָדן פאַר כלערליי מיסטישע באַוועגונגען. דער מגיד ר' נתן שאַפּירא האָט דער ערשטער אין קראָקע אָנגעהויבן צו לערנען קבלה מיט זיינע תלמידים. אויך שבתי צבי האָט אין קראָקע געהאָט אַ סך אָנהענגערס.

ווי אַן עפּילאָג צו דער שבתי צבי־באַוועגונג האָט זיך ביי יידן צע־

פלאקערט אַ מחלוקת, וואָס איז באַקאַנט ווי די מחלוקת צווישן ר' יונתן אייבעשיץ און ר' יעקב עמדען. אין דער דאָזיקער מחלוקת זייַנען די צוויי גדולי התורה נישט געשטאַנען פאַראייַנזאַמט. ביידע האָבן געהאַט זייערע אַנהענגערס און חסידים און דעריבער איז דאָס רוב פון דער יידישער געזעל־שאַפט אַרייַנגעצויגן געוואָרן אינעם דאָזיקן קאַמף. ר' יעקב עמדן האָט באַ־שולדיקט ר' יונתנען, אַז ער איז אַ שבתי־צביניק. אַ טייל רבנים האָט זיך געשטעלט אויף ר' יעקבס צד און האָבן ר' יונתנען אַרייַנגעלייגט אין חרם. אָבער ר' יונתן האָט אויך געהאַט שטאַרקע אַנהענגער און צווישן זיי איז געווען די קראָקעווער קהילה. דער דעמאָלטיקער קראָקעווער רב ר' יצחק לאַנדוי איז געווען איינער פון די איבערגעבנסטע שטיצער פון ר' יונתן אייבעשיצן.

אַביסל שפּעטער האָט חסידות געשלאָגן אין קראָקע שטאַרקע וואָרצלען, כאָטש די דאָזיקע באַוועגונג איז ביים סאַמע אָנהייב אַרייַנגעלייגט געוואָרן אין חרם דורך קהל. די ערשטע חסידים אין קראָקע זיינען געווען: קלמן עפשטיין און בערל לוקסענבורג.

עס זיינען פאַראַן באַווייזן, אַז אינעם 18־טן י"ה האָט זיך צווישן יידן אין קראָקע אָנגעהויבן אַ וועלטלעכע קולטור־באַוועגונג. עס זאָגט אויף דעם עדות די גאַנץ היפּשע צאָל דאָקטוירים פון קראָקע, וועלכע האָבן שטודירט אין אויסלענדישע אוניווערסיטעטן. אין דער צייט פון דער קראָקעווער רע־פובליק איז שוין די צאָל פון די משכילים אין קראָקע געווען אַ גאַנץ באַ־דייטנדיקע און בעת דער צווייטער עסטרייכישער אָקופּאַציע זיינען אַרויס־געשוואומען די פוילישע אַסימילאַטאָרן. צווישן זיי זיינען די חשובסטע געווען: ד"ר שמעון סאַמעלסאָן און ד"ר יוסף עטינגער. הרב בער מייזעלס האָט זיין עקסטרעמען פויליזשן פאַטריאָטיזם געקאָנט פאַרבינדן מיט אַ יידיש־אָרטאָ־דאָקסישער אָפּגעהיטנקייט. אויך זיין נאָכפאָלגער אויפן קראָקעווער כסא הרבנות, ר' שמעון סופר (שרייבער) איז געווען אַ שטרענגער אָרטאָדאָקס. ער האָט זיך פאַרייניקט מיט חסידים און צוזאַמען מיט זיי אָרגאַניזירט דאָס אָרטאָדאָקסישע יידנטום פאַרן קאַמף קעגן דער השכלה.

„די געשיכטע פון יידן אין קראָקע און קאַזימיעזש" האָט איר אָנהייב אין אַ באַשיידענעם פּראָיעקט פון דער קראָקעווער קהילה אַרויסצוגעבן אַ קליינע געשיכטע פונעם יידישן קראָקע אויף אַן ערך 200 בוך־זייטן. דערמיט האָט די קהילה געמיינט צו באַשיינען די פייערונג פון חנוכת הבית פון אַ נייעם קהילה־בנין, וואָס איז אויפגעבויט געוואָרן אין יאָר 1911. אָבער אין באַלאַבאַנס הענט האָט זיך דער דאָזיקער באַשיידענער פּראָיעקט פונאַנדער־געוואַקסן און אָנגענומען די פאָרם פון אַ גיגאַנטישן ווערק, וואָס גיט נישט בלויז אַ שלימות׳דיקע שילדערונג פון דער געשיכטע פון יידן אין קראָקע און אין דער אומגעבונג, נאָר צעשפּרייט זיך אויף אַ סך אַנדערע געביטן פון דער יידיש־פּוילישער היסטאָריאָגראַפיע. קראָקע איז במשך פון אַ סך יאָרהונדערטער געווען דער צענטער פון פוילן און די קראָקעווער קהילה איז געווען די צענטראַלע קהילה פונעם פּוילישן יידנטום. באַלאַבאַן האָט

אויסגענוצט דעם דאָזיקן פאַקט און ער האָט אין זיין ווערק באַאַרבעט גאַנצע אוצרות פון מאַטעריאַלן, וואָס האָבן מער שייכות צו דער געשיכטע פון יידן אין פוילן, ווי צו דער קראָקעווער קהילה. דעריבער קען מען מיט רעכט זאָגן, אַז „די געשיכטע פון יידן אין קראָקע און קאַזימיעזש" איז דער רוקנביין פון דער געשיכטע פון יידן אין פוילן.

באַלאַבאַן האָט זיך געטראָגן מיטן געדאַנק אָנצושרייבן די גאַנצע געשיכטע פון יידן אין פוילן. ווער אויב נישט ער איז געווען ראוי דורכצופירן די דאָזיקע גרויסע אַרבעט? די טויזנטיאָריקע געשיכטע פון יידן אין פוילן האָט געהאַט אַ סך באַשרייבער. זיי האָבן אָבער אַלע באַשריבן בלויז געוויסע אירע פראַגמענטן, עטאַפּן אָדער עפּיזאָדן. באַלאַבאַן אַליין, כאָטש דער גרעסטער צוויש זיי, איז אויך געבליבן אין דער מערכה פון אַ באַשרייבער פון אירע עטאַפּן.

שמעון דובנאָוו, דער גרעסטער צווישן אונדזערע היסטאָריקער, האָט אין זיין באַגריסונג צו ד"ר מאיר באַלאַבאַן לכבוד זיין 60־טן געבוירנטאָג (דאָ־טירט: ריגע, דעם 15־טן מערץ, 1937) געשריבן: „פאַר מיינע אויגן האָט זיך צעוואַקסן דער טאַלאַנט פון אונדזער פרומטבאַרן היסטאָריקער, דעם וויכטיקסטן גרונטלייגער פון דער יידישער געשיכטע אין פוילן". און אין דער זעלבער באַגריסונג האָט דובנאָוו געוואונדערט באַלאַבאַנען, ער זאָל קרוינען זיינע פאָרשונגען מיט אַ פולשטענדיקער געשיכטע פון דעם יידישן צענטער אין פוילן.

דער געדאַנק אָנצושרייבן די פולע געשיכטע פון יידן אין פוילן איז נישט פאַרווירקלעכט געוואָרן. עס האָבן אין דעם געשטערט די טרויעריקע געשעענישן, וואָס זיינען באַלד דערנאָך געקומען און האָבן פאַרשניטן דאָס יידישע פאָלק אין פוילן צוזאַמען מיט די שעפער פון זיין קולטור. אָבער באַלאַבאַנס ווערק, אויב מען זאָל זיי אַלע צוזאַמענקלייבן אונטער איין הילע, אַנטהאַלטן זיי כמעט די גאַנצע געשיכטע פון יידן אין פוילן. דעריבער ווערט באַלאַבאַן מיט רעכט באַצייכנט ווי דער היסטאָריקער פונעם פוילישן יידנטום.

„די געשיכטע פון יידן אין קראָקע און קאַזימיעזש" איז דער חשובסטער צושטייער צו דער געשיכטע פון יידן אין פוילן. דאָס דאָזיקע ווערק איז צוזאַמענגעשטעלט מיט אַזאַ פינקטלעכקייט און אחריות, אַז עס קען באַטראַכט ווערן ווי אַ מוסטער פון וויסנשאַפטלעכער פערפעקטקייט. קיין שום זאַך לאָזט זיך דאָרט נישט אָפּפרעגן, חוץ אפשר אייניקע נעמען און דאָטעס אין די גענעאָלאָגישע רשימות פון די משפחות, אין וועלכע עס האָט זיך געקאָנט אַריינרייסן אַ טעות. אָבער דאָס זיינען ענינים פון אַ קליינער באַדייטונג, אויף וועלכע עס לוינט זיך אַפילו נישט אָפּצושטעלן. אין אַלגעמיין איז דאָס דאָזיקע ווערק אַ פּרעכטיקער און שלימות'דיקער בנין, וואו די אַרכיטעקטאָניש קונסט איז וואונדערלעך צוזאַמענגעפּאָרט מיט דער טיכטיקייט פון אַ גוטן בויימייסטער, וואו אַלץ איז אויסגעענדיקט און דערפירט ביזן לעצטן שטריך.

י.

פּעדאַגאָגישע טעטיקייטן פון ד"ר מאיר באַלאַבאַן

באַלאַבאַנס עצמדיקע פּראָפּעסיע, פון וועלכער ער האָט געצויגן זיין חיונה, איז געווען לערעריי. זיין פּעדאַגאָגישע קאַריערע האָט ער אָנגעהויבן אין גלינע אין יאָר 1897 אויף דער לערער־שטעלע אין דער בראָן הירש־שול און זינט דעמאָלט איז ער כמעט אָן איבעררייס געווען טעטיק אין דער דאָזיקער פּראָפּעסיע ביזן סוף פון זיין לעבן. זיין קאַריערע ווי אַ לערער האָט באַלאַבאַן דורכגעמאַכט אויף אַלע שטאַפּלען, וואָס האָבן עקסיסטירט אויפן דאָזיקן געביט. ער האָט אָנגעהויבן ווי אַ פּאָלקס־שול־לערער (אויך אין די יאָרן פון זיין שטודירן אויפן פילאָסאָפּישן פאַקולטעט פונעם לעמבערגער אוניווערסיטעט האָט ער אָנגעהאַלטן אַ שטעלע פון לערער אין אַ לעמבערגער פּאָלקס־שול), איז דערנאָך אַריבער אין גימנאַזיע, האָט זיך שפּעטער האָבילי־טירט ווי אַ דאָצענט פונעם אוניווערסיטעט, איז מיט דער צייט געוואָרן פּראָ־פעסאָר פונעם העכסטן היכל פון יידישן וויסן, פונעם יודאַיסטישן אינסטיטוט.

באַלאַבאַן האָט זיין לערער־פּראָפּעסיע ליב געהאַט. וועגן אים קאָן מען זאָגן, אַז ער איז געווען אַ געבוירענער פּעדאַגאָג. ער איז נישט בלויז געווען אַן אויסגעצייכנטער לערער, נאָר ער האָט אויך אַרויסגעוויזן גרויסע פּעאי־קייטן ווי אַ לייטער פון אַ שול. אויף זיין ערשטער שטעלע ווי דער דירעקטאָר פון דער יידישער גימנאַזיע אין טשענסטאָכאָוו (1917—1919) האָט באַלאַבאַן במשך אַ קורצער צייט באַווּיזן אויפצוטאָן גאָר גרויסע מעשים. ווי עס דער־ציילט ש. ווירסטל אינעם אָנדענק־בוך „טשענסטאָכאָווער יידן" (ניו־יאָרק, 1947, רעד. ד"ר רפאל מאהלער) האָט באַלאַבאַן אין דער טשענסטאָכאָווער גימנאַזיע אָנטוויקלט די העברעאישע לימודים און אויפגעהויבן די מדרגה פון דער שול. ווען ער האָט פאַרלאָזט טשענסטאָכאָוו, האָט די שטעלע פון דירעקטאָר איבערגענומען ד"ר דוד איינהאָרן. אין זיין צייט האָט זיך די דאָזיקע גימנאַזיע צוגעפּאַסט צום פּוילישן רעגירונגס־פּראָגראַם, וואָס האָט דערפּירט צום רעדוצירן די יידישע און העברעאישע לימודים.

דאָס בית־מדרש לרבנים „תחכמוני" אין וואַרשע (גזשיבאָווסקע 19) האָט באַלאַבאַן פאַקטיש אויפגעבויט און אָרגאַניזירט. די לימודים האָבן זיך אין דער דאָזיקער שול אָנגעהויבן אין יאָר 1920. דאָס לערן־פּראָגראַם האָט אָרומגענומען אַ פולן קורס פון אַלגעמיינער מיטלשול־בילדונג מיט אַ צוגאָב פון יידישע קעגנשטאַנדן: תלמוד מיט מפרשים, תנ"ך, העברעאישע שפּראַך און דקדוק, אַלטע און נייע העברעאישע ליטעראַטור, רעליגיעזע פילאָסאָפּיע, יידישע געשיכטע און בפרט די געשיכטע פון יידן אין פוילן. דער אָנשטאָלט איז געשאַפן געוואָרן דורך דער „מזרחי"־אָרגאַניזאַציע אין פוילן, וועלכע האָט געדעקט דעם בודזשעט.

די לייטונג פון דער דאָזיקער שול האָט באַלאַבאַן אָנגעהאַלטן ביזן יאָר 1924. דעמאָלט האָט ער זיך אָפּגעזאָגט פון דער שטעלע און די סיבה פון זיין רעזיגנאַציע האָט ער אויפגעקלערט אין אַ בריוו צום שריפטשטעלער

גרשום באַדער. מיר ציטירן די שטעלע פונעם בריוו, וועלכער איז דאַטירט דעם 23 אויגוסט, 1924 און איז געשריבן געוואָרן אין דרוסקעניקי, אַ דאַטשע ביי דער אַמאָליקער פּויליש־ליטווישער גרענעץ, וואו באַלאַבאַן האָט אין יענעם יאָר פּאַרברַכט זיינע זומער־וואַקאַציעס. עס רעדט זיך דאָרט אַזוי:

„איך האָב רעזיגנירט פון דער שטעלע פון דירעקטאָר פון דער ראַבינער־שול „תחכמוני". די סיבות זיינען פשוטע: די הערן מזרחיסטן אין פּוילן וואַרטן אויף אַמעריקאַנישע געלטער און אויב געלטער קומען נישט אָן, צאָלט מען נישט אויס די לערער און עס ברעכן אויס שטרייקן. אין לעצטן יאָר האָב איך געהאַט דריי און איך האָב עס גענוג . . . איך האָב שוין גענוג דעם כבוד, ביי וועלכן איך האָב געפּטרט דאָס געזונט. איך קער זיך אום צום מלוכישן דינסט וויי אַ לערער. די אַרבעט איז מיר צוגעוויזן געוואָרן אין וואַרשע, וואו איך האָב מיין דירה און פאַמיליע".

ס'איז כדאי זיך אָפּצושטעלן אויף דער פראַגע פון באַלאַבאַנס מלוכישן דינסט, וועגן וועלכן ער דערמאָנט אינעם בריוו צו באַדערן. בעצם איז באַלאַבאַן שטענדיק געווען פאַרעכנט וויי אַ לערער פון מלוכישע שולן. אויב ער איז אין משך פון אַ ריי יאָרן נישט געווען אַקטיוו אין מלוכישן דינסט, ווייל ער האָט געאַרבעט ווי אַ דירעקטאָר אין פריוואַטע שולן, האָט ער לויט די פּוילישע שול־געזעצן נישט פאַרלוירן זיינע רעכט ווי אַ מלוכישער לערער. ער האָט געמוען אַ נישט געצאָלטן אורלויב אויף אַ געוויסער צייט און אין יעדן מאָמענט האָט ער געקאָנט זיך אומקערן צו דער אַרבעט אין מלוכישן שול־סיסטעם. אין די יאָרן פון זיין אַרבעט אין „תחכמוני" איז באַלאַבאַן געווען צוגעשריבן ווי אַ לערער פונעם מלוכישן סעמינאַר פאַר יידישע רעליגיע־לערער אין די פאָלקס־שולן (וואַרשע, געגנט גאָס), וואו זיין פריינד ד"ר מאיר טויבער איז געווען דער דירעקטאָר. אויב ער דערמאָנט, אַז די אַרבעט איז אים צוגעוויזן געוואָרן אין וואַרשע, מיינט ער טאַקע די לערער־אַרבעט אינעם דערמאָנטן מלוכישן סעמינאַר.

באַלאַבאַן האָט אין די וויטערדיקע יאָרן געאַרבעט אינעם לערער־סעמינאַר, ביז ער איז פּענסיאָנירט געוואָרן ווי אַן אויסגעדינטער מלוכישער מיטל־שול־לערער. חוץ דעם סעמינאַר האָט ער אויך אָנגעהאַלטן אַ לערער־שטעלע אין דער גימנאַזיע „אסכלה".

אין יאָר 1927 האָט זיך באַלאַבאַן האַביליטירט ווי אַ דאָצענט פון יידישער געשיכטע אויפן וואַרשעווער אוניווערסיטעט. אַ צייט פריער האָט ער אָנגעהויבן צו לייענען לעקציעס אויף דער וואַרשעווער פרייער הויכשול. אין דער זעלבער צייט זיינען שוין אין פולן גאַנג געווען די צוגרייטונגס־אַרבעטן צו דער דערעפענונג פונעם יודאיסטישן אינסטיטוט. אין דער אָרגאַניזירונג פונעם דאָזיקן אינסטיטוט האָט באַלאַבאַן ביי דער זייט פון ד"ר מרדכי ברוידע און ד"ר משה שאַר געשפּילט די פירנדיקע ראָלע. אין דעצעמבער 1925 האָט זיך אָרגאַניזירט די „געזעלשאַפט צו פאַרשפּרייטן יודאיסטישע וויסנשאַפטן", וועמענס אויפגאַבע ס'איז געווען צו אָרגאַניזירן און פינאַנציעל אויסצוהאַלטן

דעם יודאיסטישן אינסטיטוט. באלאבאן איז פונעם ערשטן מאמענט ביז צום אויסבראך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה געווען דער סעקרעטאר פון דער געזעלשאפט. ער איז געווען דער סעקרעטאר פון דער קוראטאריע פונעם אינסטיטוט און דער פארשטייער פון דער דאצענטן־קאלעגיע אין דער קוראטאריע.

אין אפריל 1927 האט די פארוואלטונג באשלאסן צו דערעפענען דעם אינסטיטוט אין משך פון ווינטער 1928. עס זיינען אנגעשטעלט געווארן ווי דאצענטן: ד"ר משה שאר, ד"ר מאיר באלאבאן, ד"ר יעקב כהן, ד"ר אברהם ווייס. שפעטער איז צוגעקומען ד"ר עדמונד שטיין. די פייערלעכע דערעפנונג איז פארגעקומען דעם 19־טן פעברואר, 1928. די אויפגאבע פונעם אינסטיטוט איז געווען די אויסבילדונג פון ראבינערס און פריידיגערס פאר פראגרעסיווע טעמפלען, וואס זאלן גלייכצייטיק קענען פארנעמען שטעלעס פון רעליגיע־לערער אין די גימנאזיעס. נאך א צווייטע אויפגאבע האט זיך געשטעלט דער אינסטיטוט: אויסצובילדן באאמטע פאר יידישע געזעלשאפטלעכע אינסטיטוציעס, קהילות וכד'. אין הסכם מיט די צוויי אויפגאבן האט דער אינסטיטוט געהאט צוויי באזונדערע פאקולטעטן: דעם ראבינישן פאקולטעט און דעם פאקולטעט פאר היסטאריש־געזעלשאפטלעכע לימודים.

ווי א דאצענט האט באלאבאן געלייענט לעקציעס וועגן יידישער געשיכטע. ער איז אויך אייניקע מאל אויסגעקליבן געווארן רעקטאר פונעם אינסטיטוט (אגב, אן אמט, וואס איז צוגעפאלן יעדן דאצענט אין יאר, ווען ס'איז געקומען זיין ריי).

באלאבאנס מאטעריעלע לאגע איז שוין אין יענע יארן געווען א סטאביליזירטע און נישט קיין שלעכטע, כאטש ער אליין איז בטבע געווען א מענטש, וואס האט ליב געהאט זיך צו באקלאגן אויף שווערע צייטן. די שכירות פון די דאצענטן פונעם אינסטיטוט זיינען געווען גאנץ שיינע. חוץ דעם האט באלאבאן געהאט א פענסיע ווי אן אויסגעדינטער מלוכישער לערער. ער האט געארבעט אין אנדערע שולן און געהאט אויך א געוויסע הכנסה פון דער נאזשיק־שול, וואו ער איז במשך פון יארן געווען (טאקע אפיציעל א נישט באשטימטער, אבער דערפאר א פאקטישער) פריידיקער. אין יאר 1936 איז באלאבאן געווארן פראפעסאר פון דער וואַרשעווער אוניווערסיטעט. איז וואַרשיינלעך, אז פונעם דאזיקן מקור האט ער אויך געמוזט האבן א הכנסה, כאטש ס'איז באוואוסט, אז כל זמן ער איז געווען בלויז דאצענט האט ער פונעם אוניווערסיטעט קיין שום שכירות נישט באקומען.

מען דארף אויך צורעכענען די הכנסות פון זיינע ליטעראַרישע ארבעטן. אויב די הכנסות פון די ארויסגעגעבענע ביכער זיינען אפילו נישט געווען קיין גרויסע, האט אבער באלאבאן געהאט באדייטנדיקע הכנסות פון צייטונגס־האנארארן. אין די יארן, וועגן וועלכע עס רעדט זיך איצט, איז ער שוין געווען א שטענדיקער מיטארבעטער פון דער יידיש־פוילישער טאג־צייטונג „נאש פשעגלאנד", וואו ער האט געדרוקט זיין וועכנטלעכן ארטיקל און האט באקומען א באשטימטן האנאראר.

אויך סטאַביליזירט און איינגעפונדעוועט איז געווען באַלאַבאַנס פריוואַט לעבן. אַדאַנק זיין פרוי, גיזעלע, איז זיין היים געווען אַ מוסטער פון אַ יידישער באַלעבאַטישער היים. זיינע קינדער האָבן זיך נישט צו פיל אינטערעסירט מיט די אַרבעטן פון זייער פאָטער (און אויף דעם פלעגט זיך באַלאַבאַן, אַפילו באַקלאָגן), אָבער זיי האָבן אַלע שטודירט. די עלטסטע טאָכטער, זאָסיע, האָט ער ביי צוואַנציק יאָר (אַן ערך 1932) חתונה געמאַכט מיטן אַדוואָקאַט ביאַלער. דער עלטערער זון, אַלעקסאַנדער, האָט אויסשטודירט מעדיצין און איז געווען אַ דאָקטאָר. דער יינגסטער זון, לעאָן, איז ביים אויסבראָך פון דער מלחמה געווען נאָך אַ שול־בחור.

אין די יאָרן 1936—1937 איז געפייערט געוואָרן באַלאַבאַנס זעכציק־יאָריקער געבוירן־טאָג. פאַר זיינע תלמידים, סיי די אַמאָליקע און סיי די, וועלכע האָבן ביי אים געלערנט אין יענער צייט, איז דאָס געווען אַ געלעגנהייט צו דעמאָנסטרירן זייער ליבשאַפט צום גרויסן לערער. אינעם יודאיסטישן אינסטיטוט איז פאָרגעקומען אַ גראַנדיעזע פייערונג לכבוד דעם בעל־יובל. דער הויפט־רעדנער איז געווען ד"ר יצחק שיפער, וועלכער האָט אין זיין פראַכטפולער רעדע געגעבן אַ פולע אָפשאַצונג פון באַלאַבאַנס וויסנשאַפט־לעכער טעטיקייט. א גרופּע תלמידים האָט דעמאָלט אַרויסגעגעבן אַ בוך, וואָס האָט אַנטהאַלטן אָפשאַצונגען וועגן באַלאַבאַנען ווי אויך אייניקע פון זיינע פּרט־אַרבעטן. דאָס דאָזיקע בוך האָט רעדאַקטירט פאליק האפנער.

אויך די יידישע וויסנשאַפטלער האָבן זיך באַטייליקט אינעם יום־טוב. דער יודאיסטישער אינסטיטוט גופא האָט אַרויסגעגעבן אַ ספּעציעלן יובל־בוך לכבוד ד"ר מאיר באַלאַבאַנען. פאַרן אויסבראָך פון דער מלחמה איז דאָס דאָזיקע בוך געווען שוין אָפּגעדרוקט און עס האָט זיך געפונען ביים בוכ־בינדער. דאָרט איז עס אויך פאַרלאָרן געגאַנגען ביים אָנהייב פון די מלחמה־געשעענישן און ס׳איז צו אונדז נישט דערגאַנגען קיין זכר פונעם דאָזיקן וויכטיקן זאַמל־ווערק.

אַ היפּש צאָל אַרטיקלען מיט אָפשאַצונגען וועגן באַלאַבאַנען זיינען אין די יובל־יאָרן 1936—1937 דערשינען אין דער יידישער פרעסע און זשורנאַלן. פון די דאָזיקע אַרטיקלען איז כדאי צו דערמאָנען די אַרבעט פון ד"ר פיליפ פרידמאַן, וואָס איז אָפּגעדרוקט אין די „ליטעראַרישע בלעטער" (נ"ר 11 פון יאָר 1937), וואָס אַנטהאַלט וויכטיקיע פּרטים צו באַלאַבאַנס ביאָגראַפיע.

טויזנטער תלמידים האָט באַלאַבאַן געהאַט. אַ סך פון זיי האָבן פאַרנומען הויכע און פאַראַנטוואָרטלעכע פאָסטנס אינעם יידישן געזעלשאַפטלעכן לעבן אין פוילן. אַ סך האָבן לויט דעם ביישפּיל פון זייער מייסטער אויסגעקליבן דעם וועג פון היסטאָרישער פאָרשונג און האָבן שוין ביים אָנהייב געהאַט צו פאַרצייכענען גוטע דערגרייכונגען. אָבער גאָר אַ קליינע צאָל פון זיינע תלמידים, מען קאָן זאָגן יחידים, האָבן איבערגעלעבט דעם קאָטאַקליזם פון דער מלחמה.

באַלאַבאַן האָט נישט בלויז געזאָרגט וועגן חינוך פון זיינע תלמידים, נאָר ער האָט אויך געזוכט נייע וועגן, וואָס זאָלן פאַרלייכטערן די אויפגאָבן פון

די לערער פון יידישער געשיכטע און זאלן זייער ארבעט מאכן מער פרא־דוקטיוועך און ווירקזאמער. צו דעם צוועק זיינען קודם כל נויטיק געווען גוטע לערנביכער און באלאבאן האט די דאזיקע לערנביכער געשאפן. נאכן ערשטן באנד פון „די יידישע געשיכטע און ליטעראטור מיט א באזונדערער באריקזיכטיקונג פון דער געשיכטע פון יידן אין פוילן" (לעמבערג, 1916), האט ער צוזאמעטנגעשטעלט דעם צווייטן באנד (לעמבערג־וואַרשע־קראקע, 1920), און שפעטער דעם דריטן באנד פונעם דאזיקן לערנבוך (לעמבערג־וואַרשע־קראקע, 1925). דער צווייטער באנד נעמט ארום די תקופה פונעם מיטלעלטער און דער דריטער די צייט פונעם גירוש שפאניע ביז צו דער פראנצויזישער רעוואלוציע. ס׳איז נישט קיין ספק, אז באלאבאן האט בדעה געהאט ארויסצוגעבן נאך א פערטן באנד. ער האט עס שוין אבער נישט באוויזן צו טאן.

אויך דער צווייטער באנד איז פונקט ווי דער ערשטער דערשינען אין עטלעכע אויסגאבעס און יעדע נייע אויסגאבע איז דורך באלאבאנען אויפסנייַ באארבעט געווארן. באלאבאנס לערנבוך איז געווצט געווארן אין די מיטל־שולן פון גאנץ פוילן און עס האט א סך בייגעטראגן צו דער פארבעסערונג פון דער מערכה פונעם לימוד פון יידישער געשיכטע. דאס בוך איז אויך טיילווייז געווצט געווארן אין די העברעאישע גימנאזיעס אין ארץ ישראל און צו דעם צוועק טאקע איז זיין ערשטער באנד איבערגעזעצט געווארן אויף העברעאיש (1930).

כדאי נאך אפצושטעלן זיך אויף באלאבאנס א זייער וויכטיקן אויפטו אויפן פעדאגאגיש־פארשערישן געביט. מיר מיינען „די ביבליאגראפיע פון דער געשיכטע פון יידן אין פוילן און אין די שכנות׳דיקע לענדער", וואס באלאבאן האט צוזאמענגעשטעלט מיט דער הילף פון זיינע תלמידים פונעם וואַרשעווער אוניווערסיטעט. די ביבליאגראפיע איז א גראנדיעז ווערק, אין וועלכן באלאבאן האט זיך פארמאסטן איינצושליסן אלע געדרוקטע ווערק און ארבעטן, וואס האבן א וועלכע נישט איז באדייטונג פאר דער פארשונג פון דער יידישער געשיכטע. די ערשטע צוויי העפטן זיינען געווען פארטיק נאך פארן אויסברוך פון דער מלחמה. דער ערשטער העפט איז דערשינען אין יאר 1939 (פוילישׁ, וואַרשע, 1939), דער צווייטער איז ביים אויסברוך פון דער מלחמה געווען אויסגעזעצט און טיילווייז אויסקארעגירט. ווי מיר הערן, האבן זיך די אפצוגן מיט די קארעקטורן אפגעפונען אין פוילן און דעריבער איז פארן א האפענונג, אז דאס דאזיקע וויכטיקע ווערק וועט נאך אמאל דערזען די טאג־שיין.

וועגן די צילן פונעם דאזיקן ווערק זאגט באלאבאן אין זיין הקדמה צום ערשטן העפט: דער ציל איז א טאפלטער, א פעדאגאגישער און א רעגיסטרא־טיוער מיט דער איבערווא פונעם ערשטן. דער געדאנק ארויסצוגעבן די ביבליאגראפיע איז בייַ באלאבאנען געבארן געווארן אדאנק דעם, וואס זיינע תלמידים פלעגן זיך צו אים כסדר וועגדן מיט בקשות ער זאל זיי אנווייזן די ליטעראטור, מיט וועלכער זיי וואלטן זיך געקאנט באנוצן ביים באארבעטן

פֿאַרשיידענע טעמעס. דאָס האָט באַלאַבאַנען איבערצייגט, אַז ס׳איז פֿאַראַן אַ גויטוועגדיקייט פון אַ הילפס־ווערק, ווו דער פֿאַרשער קאָן לייכט געפֿינען אַלע מקורים, נישט דאַרפנדיק ביי קיינעם זיך פֿרעגן.

זאַמלען ביבליאָגראַפֿישע נאָטיצן איז ביי באַלאַבאַנען געווען אַ פֿאַסיע. זינט די יינגסטע יאָרן האָט ער זיך דערמיט טעגלעך באַשעפטיקט. קיין שום אַרבעט אויף אַ יידיש־היסטאָרישער טעמע איז פון אים ניט געבליבן פֿאַרהוילן. ער האָט זיי אַלע רעגיסטרירט און צוזאַמענגעלייגט. אין די יאָרן פון פֿאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט ער אין „קוואַרטאַלניק היסטאָריטשני" (לעמבערג), „פּשעגלאָנד היסטאָריטשני" (וואַרשע) און אין דער „יעוורעיס־קאיאַ סטאָרינאַ" (פּעטערסבורג) פֿאַרעפֿנטלעכט זאַמלונגען פון ביביליאָגראַפֿישע נאָטיצן פון היסטאָרישע אַרבעטן.

מיט רער שאַפֿונג פון סעמינאַרן פון יידישער געשיכטע אין פֿוילן סיי אויפֿן וואַרשעווער אוניווערסיטעט און סיי אינעם יודאיסטישן אינסטיטוט, איז פֿאַרשטאַרקט געוואָרן די אַרבעט אַרום דער ביביליאָגראַפֿיע. אונטער באַלאַבאַנס אָנפֿירונג האָבן דאָרט די סטודענטן געטאָן די אַרבעט און אויף אַזאַ אופֿן איז במשך פון עטלעכע יאָר צוגעגרייט געוואָרן דער מאַטעריאַל צום דרוק.

דאָס ערשטע העפֿט פון דער ביביליאָגראַפֿיע אַנטהאַלט רשימות פון ווערק, וואָס זיינען דערשינען ביזן יאָר 1930. דער גאַנצער מאַטעריאַל איז פֿונאַנדערגעטיילט אין 8 גרופּעס: ביבליאָגראַפֿיע, יאָרביכער און אַלמאַנאַכן, היסטאָריאָגראַפֿיע און היסטאָריזאָפֿיע, מקורים און מאַטעריאַלן, היסטאָרישע ווערק, פּוילן נאָך דער צעטיילונג, פּוילישע אויפֿשטאַנדן, שטעט אין פּוילן (גרויספּוילן).

דאָס צווייטע העפֿט נעמט אַרום די וויכטיקדיקע און אין אַ געוויסער מאָס נאָך אינטערעסאַנטערע גרופּעס, ווי: יידן אין די לענדער בשכונות מיט פּוילן, עמיגראַציע, משפּחות און געזעלאָגיעס, אויטאָנאָמיע און געזעץ, מיסטישע באַוועגונגען, קראים, קולטור און קונסט, אַנטראָפּאָלאָגיע, עטנאָגראַפֿיע, פֿאָלקלאָר, פּרעסע א.א. דער אינהאַלט פונעם דריטן העפֿט, איבער וועלכן באַלאַבאַן האָט לויט געוויסע פֿאַראַנדע ידיעות געזאָלט אַרבעטן אין דער צייט פון דער היטלעריישער אָקופּאַציע, איז אומבאַקאַנט.

וועגן דעם גרויסן ווערט פון באַלאַבאַנס ביבליאָגראַפֿיע זיינען נישטאָ קיין חלוקי דעות. צום בעסטן שאַצן אים אָפּ היסטאָריקער און פֿאַרשער, וואָס באַנוצן זיך מיטן דאָזיקן הילפס־בוך, נאָר פונדעסטוועגן דאַרף נישט פֿאַרשוויגן ווערן אַ געוויסער חסרון, וואָס איז דאָרט פֿאַראַן. דער חסרון ליגט אין דער טראַנסקריפּציע. דאָס ווערק איז נעמלעך אַרויסגעגעבן געוואָרן אויף פֿויליש און אַלע יידישע און העברעאישע נעמען פון ווערק זיינען אָנגעגעבן געוואָרן אין דער פּוילישער טראַנסקריפּציע. וואָלט דאָס נאָך נישט געווען קיין גרויסע צרה, אויב די טראַנסקריפּציע וואָלט געווען אַן אײַנהייטלעכע. אָבער אין דער אַרבעט האָבן זיך באַטייליקט סטודענטן פון פֿאַרשיידענע געגנטן פון פּוילן. האָט דער ליטוואַק אויסגעלייגט לויט דער ליטווישער אויסשפּראַך און דער

גאַליציאַנער לויט דער גאַליצישער. דער פּועל יוצא איז, אַז צומאָל איז זיך שווער פּונאַנדערצוקלייבן, אין דעם באַדייט פון געוויסע אָנגעגעבענע נעמען.

דער אמת איז, אַז באַלאַבאַן אַליין איז געווען דער ערשטער, וואָס האָט זיך אָפּגעגעבן אַ דין וחשבון פּונעם דאָזיקן חסרון. ער האָט זיך אָבער נישט געקאָנט העלפן. איבערצוארבעטן די טראַנסקריפּציע וואָלט געמוזט אַ פּרישע (און אַ גרויסע) אַרבעט, וואָס וואָלט געקאָסט אַ סך געלט. ווידער אַרויסצוגעבן דאָס בוך אויף פּויליש מיט אָריגינעלע העברעאישע און יידישע טיטולן וואָלט שטאַרק געהעכערט די הוצאות פון דרוק און דאָס ביי אַ לאַגע, וועו די מיטלען אויף אַרויסצוגעבן דאָס ווערק זיינען געווען שטאַרק באַגרענעצטע.

ס׳איז פאַר מיר אַ חידוש, וואָס דער „ייוואָ" האָט נישט איבערגענומען די אויפגאַבע פון אַרויסגעבן די ביבליאָגראַפּיע. אין דעם פאַל וואָלט דער גאַנצער ענין פון דער טראַנסקריפּציע אָפּגעפאַלן, ווייל „ייוואָ" וואָלט דאָס ווערק אַרויסגעגעבן אויף יידיש. אין דעם ייוואָ־אַרכיוו אין ניו יאָרק געפינט זיך אַ קאַרטאָספּאַנדענץ פון אליה טשעריקאָווער (דעמאָלט אין ווילנע) מיט באַלאַבאַנען וועגן דעם דאָזיקן ענין. אין די בריוו דריקט אויס טשעריקאָווער אין נאָמען פון „ייוואָ" די גרייטקייט ארויסצוגעבן די ביבליאָגראַפּיע. אין אַ געוויסן פונקט האָקס זיך אָבער די קאָרטאָספּאַנדענץ אָפּ און מיר ווייסן נישט צוליב וועלכע סיבות דאָס ווערק איז נישט דערשינען אין פאַרלאָג פון „ייוואָ", נאָר פונעם יודאיסטישן אינסטיטוט אין וואַרשע.

אין זיין פּעדאַגאָגישער טעטיקייט האָט באַלאַבאַן ווייט איבערגעשטיגן די גרענעצן פון אַ לערער און פּראָפּאַסאָר פון זיין קעגנשטאַנד. מיט זיין בליק האָט ער אַרומגענומען דאָס גאַנצע געביט פונעם יידיש־נאַציאָנאַלן דער־ציאונגס־וועזן אין פּוילן. זיין השפּעה איז געווען אַ קענטיקע ביים צוזאַמענ־שטעלן די לערן־פּראָגראַמען פון די העברעאיש־לימודים אין די העברעאיש־פּוילישע גימנאַזיעס, ער פלעגט אויך דורך דער שול־מאַכט דעלעגירט ווערן אַלס וויזיטאַטאָר צו די מאַטורע־עקזאַמענס אין די דאָזיקע גימנאַזיעס.

אין דעם לימוד פון יידישער געשיכטע איז באַלאַבאַן געווען דער פּוסק אחרון. ער איז געווען די אינסטאַנץ, וואָס האָט אָנגעגעבן דעם טאָן און געוויזן דעם וועג וויי אַזוי צו לערנען און דאָס נישט בלויז אין די העברעאיש־פּוילישע גימנאַזיעס, נאָר אין אַ סך אַנדערע קאַטעגאָריעס פונעם שולוועזן אין פּוילן.

יא.

באַלאַבאַנס קולטור־היסטאָרישע ווערק

דער קולטור־געשיכטלעכער עלעמענט קומט רייך צום אויסדרוק אין באַלאַבאַנס כמעט אַלע ווערק און אַרבעטן. ביים לייענען זיינע ווערק באַקומט זיך אָפט דער אינדרוק, אַז אויפן דאָזיקן עלעמענט האָט באַלאַבאַן אַלע מאָל געלייגט דאָס הויפּט־געוויכט. עס וואָלט אָבער געווען אַ טעות צו מיינען, אַז צוליב די קולטור־היסטאָרישע באַטראַכטונגען האָט באַלאַבאַן פאַרנאַכלע־

סיקט די איבעריקע צוויי געביטן פון דער געשיכטע־פּאָרשונג: דאָס פּאָליטישע און עקאָנאָמישע. להיפך, באַלאַבאַן איז דער מחבר פון אַ ריי אויסגעצייכנטע אַרבעטן וועגן דער אויטאָנאָמיע, וואָס האָבן בשעתם געווארפן אַ גאַנץ נייַ לייכט אויפן דאָזיקן געביט פון פּאָליטישן קאַמף פאַר רעכט פון יידן אינעם אַמאָליקן פוילן. וואָס שייך דעם עקאָנאָמישן געביט, אָפּערירט באַלאַבאַן אין זיינע ווערק מיט נישט ווינציקער מאַטעריאַלן און ציפערן ווי צום ביישפּיל דר שיפּער, וועלכער ווערט באַטראַכט ווי דער ספּעץ אין דער עקאָנאָמישער געשיכטע.

נאָר פונדעסטוועגן איז דאָס קולטור־היסטאָרישע געביט דאָס וויכטיקסטע אין באַלאַבאַנס שאַפונג. דער ציל פון זיין פּאָרשונגס־אַרבעט איז שטענדיק: אויסצושיילן דעם קולטור־היסטאָרישן קערן פון דער פּאָליטיש־עקאָנאָמישער שאָל. די קולטור־שאַפונג איז דאָס סאַמע העכסטע, וואָס אַ פּאָלק גיט פון זיך אַרויס און דער קולטור־היסטאָרישער עלעמענט איז צום נאָענטסטן באַלאַבאַנס נשמה. אין אים פילט ער זיך ווי אַ פיש אין וואַסער און איין מאָל אַוועקגעריסן דורך זיין שטראָם, שווימט ער ערשט מיטן אמת'דיקן אימפּעט.

גאַנץ אַנדערש איז ד"ר שיפּער, כאָטש ער האָט אַ סך געשריבן אויף קולטור־היסטאָרישע טעמעס. געניג צו דערמאָנען זיין „קולטור־געשיכטע פון יידן אין פוילן" אָדער די געשיכטע פונעם יידישן טעאַטער, וואָס זיינען אויסגעצייכנטע באַאַרבעטונגען פון קולטור־היסטאָרישע טעמעס. פונדעסטוועגן פילט זיך שיפּער פיל ענגער פאַרבונדן מיט דער חומר'דיקער עקאָנאָמישער טעמאַטיק, אין וועלכער ער דריקט אויס זיין אמתדיקע שאַפונגס־קראַפט. צוליב אָט די קעגנזאַצן דערגאַנצן זיך אַזוי גוט די צוויי היסטאָריקער פונעם פּוילישן יידנטום.

ד"ר באַלאַבאַן האָט אין אַלע זיינע ווערק בהרחבהדיק באַרירט קולטור־היסטאָרישע פראָבלעמען. אָבער חוץ דעם האָט ער געשאַפן אַ ריי ווערק אויף אויסשליסלעך קולטור־היסטאָרישע טעמעס. מיט אָט די ווערק וועלן מיר זיך פאַרנעמען אינעם איצטיקן קאַפּיטל.

אַ צאָל קלענערע פּרט־אַרבעטן אויף קולטור־היסטאָרישע טעמעס האָט באַלאַבאַן פאַרעפנטלעכט נאָך פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה. אין יאָר 1908 האָט ער פאָלעמיזירט מיט דער פרוי ר. צענטנערשוועך, וועלכע האָט אָנגעשריבן אַ בוך, וואו זי האָט זיך באַמיט צו דערווייזן, אַז יידן אין פוילן און רייסן האָבן אין אַמאָליקע צייטן באַנוצט זיך מיט סלאַווישע שפּראַכן און נישט מיט יידיש־דייטש. דערמיט האָט די פרוי צענטנערשוועך געמיינט צו כשרן די פאָדערונגען פון די אַסימילאַטאָרן, אַז יידן זאָלן אַוועקווארפן דעם „זשאַרגאָן" און אומקערן זיך צו פּויליש. אין זיין פאָלעמיק האָט באַלאַבאַן דערווייזן דעם אומזין פון פרוי צענטנערשוועך. דערביי האָט ער אָנגעוויזן, אַז לויט פאַראַנענע דאָקומענטן איז די אומגאָנג־שפּראַך ביי יידן אין פוילן און רייסן שוין אינעם 15־טן י"ה געווען יידיש. כדאי צו דערמאָנען, אַז די זעלבע טעמע האָט אויך באַהאַנדלט ד"ר שיפּער (אין זיין אַרבעט געדרוקט אין „יידישע פילאָלאָגיע", 1924), וועלכער האָט אויך פאָלעמיזירט

מיט דער זעלבער פרוי צענטנערשוועך. אָבער שיפער איז אין זיינע אויספירן דערגאַנגען ווייטער פון באַלאַבאַנען. ער האָט, נעמלעך, אויסגעפירט, אַז שפורן פון לשון אשכנז, ווי די אומגאַנג־שפראַך ביי יידן אין פוילן און רייסן, דערגרייכן דאָס 14־טע י"ה.

באַלאַבאַן האָט אין אַ געוויסער צייט געפֿאַרשט די תקופה פון רענעסאַנס און די השפּעה, וואָס די דאָזיקע באַוועגונג האָט געהאַט אויף יידן. ווי אַ פֿראָדוקט פון דער דאָזיקער פֿאַרשונג דאַרף באַטראַכט ווערן זיין מאַנאַגראַפֿיע וועגן יעקב פּאַלאַק (1913, דייטש) און אַ צווייטע אַרבעט אַ נאָך גרעסערע אונטער נאָמען „וויסן און מידות ביי פּוילישע יידן אין דער תקופה פון רענעסאַנס". די לעצטע אַרבעט האָט באַלאַבאַן געלייענט אויפן וויסנשאַפֿטלעכן צוזאַמענפאָר פון פּוילישע היסטאָריקער אין יאָר 1931 אין קראָקע. געדרוקט איז זי געווען אין דעם אָנדענק־בוך פונעם דאָזיקן צוזאַמענפאָר (1932, פּוילישׁ).

אָבער די וויכטיקסטע קולטור־היסטאָרישע אַרבעטן פון ד"ר באַלאַבאַן האָבן אַ שייכות צו צוויי טעמעס, צו די קונסט־ווערק, וואָס יידן אין פוילן האָבן געשאַפֿן און צו דער געשיכטע פון די יידישע דרוקעריי־ען אין פוילן.

איינע פון באַלאַבאַנס ערשטע אַרבעטן וועגן די יידישע אַלטערטימלעכ־קייטן איז די אונדז שוין באַקאַנטע אַרבעט וועגן דעם אַלטן יידישן בית הקברות אין לעמבערג

אויף דער איינלאַדונג פון דער פּוילישער אַקאַדעמיע פון וויסנשאַפֿטן האָט באַלאַבאַן אָנגעשריבן פאַר דער פּוילישער ענציקלאָפּעדיע אַ גרעסערע אָפּהאַנדלונג וועגן דער יידישער קונסט אין פוילן. דעמאָלט האָט ער אויך אָנגעהויבן צו זאַמלען ידיעות וועגן פאַראַנענע קונסט־ווערק, ווי אויך פאָטאָ־גראַפֿיעס פון קונסט־חפצים, אָדער — אויב ער האָט נאָר געהאַט די מעגלעכ־קייט — די אָריגינעלע חפצים גופא. שפּעטער האָט באַלאַבאַן פאַרגעזעצט זיינע פאַרשונגען אויפן דאָזיקן געביט און ערשט נאָך דער ערשטער מלחמה האָט ער געזומען פאַרעפֿנטלעכן מער אַרבעטן וועגן די מאָנומענטן פון יידישער קונסט אין פוילן. אַזעלכע אַרבעטן האָט ער געדרוקט אין אַ ריי יידישע זשורנאַלן, וועלכע זיינען דערשינען אויף פּוילישׁ („טיגאָדניק זשי־דאָווסקי", „נאָווע זשיטשע" א.א.), ווי אויך אין וואַרשעווער „היינט" און אין דער ווינער „מנורה" (דייטש). דערנאָך האָט ער זיי אַלע צוזאַמענגעקליבן און באַאַרבעט אין אַ בוך, וואָס איז אַרויסגעגעבן געוואָרן דורכן יודאיסטישן אינסטיטוט אין וואַרשע אונטערן נאָמען „היסטאָרישע אַלטערטימלעכקייטן פון יידן אין פוילן" (1929, פּוילישׁ).

דאָס גאַנצע ווערק איז איינגעטיילט אין 6 קאַפּיטלען, אין וועלכע עס ווערן באַהאַנדלט די באַזונדערע אַספּעקטן פונעם פּראָבלעם. אינעם ערשטן קאַפּיטל צייכנט באַלאַבאַן אָן די וועגן, אויף וועלכע ס'איז געגאַנגען די אַנטוויקלונג פון די קונסט־מלאכות ביי יידן. צוויי מניעות האָט אָנגעטראָפֿן די אַנטוויקלונג פון דער יידישער קונסט־שאַפונג. די ערשטע מניעה האָט געשטעלט די תורה: לא תעשה לך פסל וכל תמונה. די צווייטע מניעה

איז געקומען מצד די קריסטלעכע האַנטווערקער־צעכן, וועלכע האָבן נישט צוגעלאָזט יידן אויסצולערנען זיך פערפעקט אַ מלאכה. אָבער נישט קוקנדיק אויף די דאָזיקע מגיעות האָבן יידן אַנטוויקלט פאַרשיידענע מלאכות און צווישן זיי אויך אייניקע קונסט־מלאכות.

עס האַנדלט זיך וועגן אַזעלכע פאַכן ווי: גאָלדשמידערייַ און גראָווירערייַ, שטיקערייַ, מאָלערייַ און סקולפטור, ווי אויך דרוקערייַ און מוזיק. ס׳איז נישט פאַראַן קיין ספק וועגן דעם, אַז אין די אַלע פאַכן האָבן זיך יידן באַטעטיקט אין אַלע צייטן. עס זיינען אָפילו געווען יידישע קינסטלער מאָלערס, צייכנערס און מיניאַטוריסטן, כאָטש די דאָזיקע פאַכן וועלן מיינסטן געטראָפן דורך דעם פריער ציטירטן פסוק פון דער תורה.

אַרום דער העלפט פונעם 18־טן י״ה איז געווען אַ יידישער קינסטלער מיטן נאָמען הערש לייב פון נעסווועזש. ער איז אין משך פון יאָרן געזעסן ביים פירשט ראַדזיוויל אין פּאָלאַץ און האָט דאָרט פון די גרויסע משפחה־פּאָרטרעטן געמאָכט מיניאַטורן פאַרן אַלבום פון די ראַדזיווילס. אינעם דאָזיקן אַלבום זיינען פאַראַן 160 בילדער פון די ראַדזיווילס זינט 1346 ביז 1758, אָלע געמאָלן דורך הערש לייבן. געווען נאָך אַנדערע יידישע קינסטלער. אין מאָהילעוו האָט געלעבט אייגער חיים בן יצחק אייזיק. אַ צווייטער מיטן נאָמען אריה יהודה לייב האָט געצייכנט די באַצירונגען אויפן פאהרעבישטשער סידור פונעם יאָר 1735. אַ דריטער, חיים בן מאיר האָט געצייכנט געשטאָלטן פון חיות אויפן מחזור פון וואָלפּע.

אַ סך יידישע קינסטלער, וועלכע האָבן באַצירט קעניגלעכע פּריווילעגיעס און קהילה׳שע פּנקסים, האָבן געמאָלן שולן, געמאָכט שניצערייַען און שטיקעריַען, זיינען געבליבן אומבאַקאַנט, כאָטש זייערע ווערק זיינען ביז דער לעצטער צייט געווען און האָבן עדות געזאָגט אויף דער קונסט, וואָס האָט זיך אַנטוויקלט ביי יידן.

אינעם צווייטן קאַפּיטל דערציילט באַלאַבאַן וועגן אויסשטעלונגען פון יידישע קונסט־ווערק, מוזייען, ביבליאָטעקן און אַרכיוון. די וויכטיקסטע זאַמלונגען פון יידישע קונסט־ווערק זיינען געווען אין דייטשלאַנד. אין פּוילן איז דאָס דאָזיקע געביט געווען פאַרנאַכלעסיקט. טייערע חפצים האָבן זיך געוואָלגערט אויף די בוידעמער פון די שולן און האָבן געוואָרט ביז די צייט וועט זיי אינגאַנצן חרוב מאַכן. עס זיינען אויך געווען נישט ערלעכע גבאים, וואָס פלעגן די דאָזיקע חפצים פאַרקויפן קיין אויסלאַנד. אויף אַזאַ אופן זיינען אַ סך חפצים פון דער יידישער אַנטיקער קונסט אין פּוילן אַריבער אין אַנדערע לענדער, באַזונדערס קיין אַמעריקע און ענגלאַנד. באַלאַבאַן האָט שטאַרק באַדויערט דעם דאָזיקן פאַקט, ווייל ער האָט געהאַלטן, אַז צוליב דעם וועלט דאָס פּוילישע יידנטום פאַראַרעמט אין זיין באַזיץ פון קולטור־ווערטן. אָבער הייַנט, נאָך די דערפאַרונגען פון די לעצטע צוואַנציק יאָר, וועלט קלאָר, אַז דאָס וואָס באַלאַבאַן האָט באַטראַכט פאַר אַ רעה האָט זיך פאַרוואַנדלט לטובה. הלואי וואָלט מען דעמאָלט נאָך מער חפצים אַרויסגעפירט פון פּוילן,

וואלטן זיי אפגעראטעוועט געווארן פונעם שרעקלעכן חורבן, וואס היטלער, ימ"ש, האט צוגעגרייט סיי פאר די יידן און סיי פאר זייערע קולטור־ווערק.

אן ערנסטע ארבעט ארום דער קאנסערווירונג פון יידישע אלטערטימ־לעכקייטן און קונסט־ווערק האט זיך אין פוילן אנגעהויבן ערשט אין די יארן צווישן ביידע וועלט־מלחמות. אין וואַרשע,ווילנע און קראקע זיינען געשאפן געווארן מוזיאומס מיט גאנץ באדייטנדיקע — ווי פאר אן אנהויב — זאמלונגען. מען האט אויך אנגעהויבן צו קאנסערווירן און אויפצופרישן די חפצים אין די אלטע שולן און אין די קהילה'שע אינסטיטוציעס.

מיט די יידישע ביבליאטעקן איז אויך נישט בעסער געגאנגען אין פוילן, אמת, ביבליאטעקן זיינען געגרינדעט געווארן אין אלע גרעסערע צענטערס און אפילו אין א צאל קלענערע, אבער זיי האבן קיינמאל נישט געהאט די נויטיקע פאנדן, כדי צו קאמפלעטירן זייערע ביכער־זאמלונגען.

אינעם דריטן קאפיטל פון זיין ווערק פארנעמט זיך באלאבאן מיט אלטע שולן. כאטש די ערשטע דאקומענטארישע ידיעות ווען יידן אין פוילן דערגרייכן דאס יאר 1150 (ברעסלע, שלעזיע) און ס'איז דארט געווען אן אויסגעראבענע מצבה פונעם יאר 1203, ווערט אבער אין ערגעץ נישט דערמאנט די עקסיסטענץ פון א שול. ס'איז אבער קלאר, אז אויב קהילות זיינען געווען, האבן אויך געמוזט זיין שולן, נאר ס'איז פון זיי נישט געבליבן קיין שום זכר. די עלטסטע שול אין פוילן איז געווען די אלטע שול אויפן קאזימיעזש (קראקע), געבויט ביים סוף פונעם 14־טן י"ה. די צווייטע נאך איר איז געווען די שול אין פויזן, וואס איז צענומען געווארן אין יאר 1908. נאך איר איז די רמ"א־שול אין קראקע (1553), נאך איר די שול אין גנעזן און ערשט שפעטער די מהרש"ל־שול אין לובלין.

יינגער פון זיי אלע איז געווען די שול אין בריסק (סוף 16־טן י"ה), וואס שאול וואל האט צו איר צוגעבויט די גאלעריע פאר פרויען. די דאזיקע שול האט די רוסישע מאכט צענומען אין יאר 1842, ווען זי האט געבויט אין בריסק א פעסטונג.

די לעמבערגער שול פון ר' יצחק בן נחמן איז נאך יינגער. זי איז אויפגעבויט געווארן אין די יארן 1580—1582. אן ערך אין דער זעלבער צייט איז אויפגעבויט געווארן די שול אין טארנע. פונעם 17־טן י"ה שטאמען די שולן אין פזשעמישל, זאמאשטש, שטשעברעשין, ווי אויך די צווייטע שול אין פויזן, די הויכע שול און די קופע־שול אין קראקע.

וואַרשע איז פארהעלטנישמעסיק א יינגע קהילה. איר עלטסטע שול איז די פראגער שול, וואס איז אויפגעבויט געווארן אן ערך 1830. ביז גאר אינטערעסאנט זיינען די באשרייבונגען פון די שולן־פעסטונגען, וואס זיינען געבויט געווארן דער עיקר אויף די מזרח'דיקע גרענעץ־געביטן פון פוילן. אויך ווידמעט באלאבאן ארט פאר באשרייבונגען פון אויסערלעכן און אינערלעכן געבוי פון די שולן, פאר זייערע ארכיטעקטורן און זייערע אינערלעכע אויסשטאטונגען און באצירונגען. ער דערציילט וועגן די ווערט־

פולע און היסטאָרישע חפצים פון ליטורגישן געברויך, וואָס זיינען געווען אין די באַזונדערע שולן.

דאָס פערטע קאַפּיטל איז געווידמעט די אַלטע בית־עלמינס. ס׳איז אינטערעסאַנט צו באַמערקן, אַז כאָטש עס זיינען ביי אונדז פאַראַן אַ סך היסטאָריאָגראַפישע ווערק, וואָס שטיצן זיך אויף מאַטעריאַלן פון די יידישע בית־עלמינס אין פוילן, איז אָבער די ליטעראַטור וועגן די דאָזיקע בית־עלמינס גופא זייער אַן אָרעמע. דעריבער איז נישט מעגלעך אַפילו צוזאַמענצושטעלן אַ כראָנאָלאָגיע פון די יידישע בית־עלמינס אין פוילן. באַלאַבאַן אַליין ברענגט אויך נישט אַריין קיין שום נייס אינעם דאָזיקן געביט. ער באַגרענעצט זיך בלויז צו אַלגעמיינע באַמערקונגען און רעכנט אויס די באַקאַנטע קברים, וואָס זיינען געווען אויף פאַרשיידענע בית־עלמינס.

אינעם פינפטן קאַפּיטל דערציילט באַלאַבאַן וועגן אַנטיקע חפצים, פון נישט רעליגיעזן געברויך, וואָס זיינען פאַרבליבן נאָך באַרימטע מענטשן אָדער נאָך די יידישע האַנטווערקער־צעכן און אַנדערע חברות. דער עיקר שטעלט ער זיך אָפּ אויף די אַזוי גערופענע צעך־בריוו, וואָס זיינען די אָרגאַניזאַציאָנעלע סטאַטוטן פון יידישע צעכן. עס זיינען אויך פאַרבליבן סטאַטוטן פון אַנדערע חברות. אָבער אין פוילן האָט קיינער זיך נישט געגעבן די מי, כדי די דאָזיקע זאַכן צו זאַמלען און צו קאָנסערווירן.

אינעם זעקסטן קאַפּיטל ווערט דערציילט וועגן פאַרשיידענע משפחה־חפצים, ווי אַנטיקע קליידער, פינגערלעך, מעדאַליאָנען, פאָרטרעטן, יחוס־בריוו. אויך וועגן חפצים פון רעליגיעזן געברויך, ווי לייכטער, קידוש־בעכערס, חנוכה־מנורות, בשמים־ביקסלעך, הגדות של פסח א.א.

די אַרבעט פון ד״ר באַלאַבאַן וועגן די היסטאָרישע אַלטערטימלעכקייטן פון יידן אין פוילן איז אַ צו פיל אַלגעמיינע און לויט איר פאַרנעם, שטייט זי נישט אין קיין שום פּראָפּאָרץ צו דעם פאַרנעם פון דער טעמע, צו וועלכער ער רירט זיך דאָ צו. נאָר לאָמיר זיין געראָטן אין אונזער אָפּשאַצונג און פעסטשטעלן, אַז באַלאַבאַן האָט צו זיין רשות געהאַט בלויז 150 בוך־זייטלעך און ביי דער גרעסטער אָנשטרענגונג איז נישט מעגלעך געווען אַרייַנצופּאַסן זיך אין דעם בצימצומדיקן בוך אויף אַן אָנדערן אופן, ווי ער האָט עס געטאָן. למען האמת מוז נאָך געזאָגט ווערן, אַז שרייבנדיק דאָס ווערק איז באַלאַבאַן נישט אויסן געווען מחדש צו זיין קיין חידושים. ער האָט געהאַט איין ציל און דוקא אַ פּראַקטישן. ער האָט געוואָלט אָנרעגן און סטימולירן די יידישע אינטעליגענץ צו אַן ערנסטער אַרבעט אַרום דער זאַמלונג און קאָנסערווירונג פון די היסטאָרישע אַלטערטימלעכע חפצים.

מעגלעך, אַז באַלאַבאַנען איז אין יענער צייט געלונגען אין אַ געוויסער מאָס צו פאַראינטערעסירן באַשטימטע קרייזן פאַר דער דאָזיקער אַרבעט. אָבער ביי דער היינטיקער לאָגע האָט נישט די דאָזיקע זאַך קיין שום באַדייטונג, ווייל דער חורבן האָט נישט פאַרשוינט נישט די מענטשן, וואָס האָבן געדאַרפט טאָן די אַרבעט און נישט די חפצים, וואָס זיי האָבן געדאַרפט

קאנסערווירן. דערפאר אבער האט דאס דאזיקע ביכל, טאקע ביי דער היינטיקער לאגע, א צווייטן זייער גרויסן ווערט. ס׳איז א ברעקל פון אן אינווענטאר פון ווערטפולע שפורן פון אונדזער קולטור, שפורן פון אוצרות, וואס זיינען געווען און זיינען שוין נישטא. אונטער דעם דאזיקן אספעקט האט אן אומשאצבארן ווערט די קאלעקציע פון 42 פאטאגראפישע אויפנאמעס פון די וויכטיקסטע פארבליבענע (אין יענער צייט) בנינים און חפצים, וואס איז צוגעגעבן געווארן צום בוך. אזוי ווי די אריגינאלן זיינען נישט מער בנימצא, בלייבן די דאזיקע פאטאגראפיעס די אייניציקע עדות פון זייער אמאליקער עקסיסטענץ.

א מער בפרטות׳דיקע ארבעט וועגן די יידישע אלטערטימלעכקייטן איז „דער וועגווייזער איבער די יידישע אלטערטימלעכקייטן פון קראקע״. דאס איז א ביכל פון 125 זייטלעך פון קליינעם פארמאט, נאר אזוי ווי עס ווערט אין אים באהאנדלט בלויז א באגרענעצטע טעמע, איז עס קאנצענטרירט און שלימות׳דיק. עס אנטהאלט א באשרייבונג פון די היסטארישע מערקווירדיקייטן פון דער קראקעווער קהילה. דאס בוך איז דערשינען אין יאר 1935 (פויליש).

ווי אן ארריינפיר גיט באלאבאן א קורצע געשיכטע פון דער קראקעווער יידן־שטאט. דערנאך פירט ער זיינע לייענער דורך דעם בארימטן קראקעווער רינג־פלאץ, וואו עס זיינען (פאר דעם יאר 1495) געשטאנען יידישע קראמען. דארט האט אויך דער רשע קאפיסטראנא געהאלטן זיין העץ־רעדע קעגן יידן (1454). אריבערגייענדיק אויפן קאזשימיעזש, דערציילט באלאבאן וועגן דער יוזעפא גאס, וואו עס שטייט די „הויכע״ שול, רב אהרנס קלויז א.א.

אויף דער גרויסער גאס שטייט די אלטע שול, וועלכע איז די עלטסטע שול אין פוילן. זי איז עטלעכע מאל אפגעברענט און ווידעראויפגעבויט געווארן. אזוי ארום איז אין איר זייער ווייניק פארבליבן פון איר אריגינעלער געשטאלט. אין דער שול „אויפן בערגל״ האט ר׳ נתן שאפירא געלערנט (דער ערשטער אין פוילן) קבלה מיט זיינע תלמידים. די פאפער־שול האט אין יאר 1620 אויפגעבויט דער רייכער סוחר וואלף באטשאן.

די רמ״א־שול שטייט ביים אריינגאנג צום „נייעם״ בית־עולם. אויפגעבויט האט זי ר׳ ישראל איסערלעס (1553), דער פאטער פון ר׳ משה איסערלעס (דער רמ״א). דאס „נייע״ בית־עולם ווידער איז — ווי מיר וועלן באלד זען — נישט אזוי ניי. אנגעהויבן צו עקסיסטירן האט עס אין יאר 1552 און ארום דעם יאר 1800 איז עס פארמאכט געווארן. דעם נאמען „ניי״ האט עס געהאט צוליב דעם, וואס עס האט זיך אין קאזשימיעזש אויפגעהיט דאס ערשטע בית־עולם, וואס איז שוין אין יאר 1552 געווען איבערפולט און פארמאכט. אין קעגנזאץ צום דאזיקן ערשטן בית־עולם, וואס איז געווען באקאנט ווי דאס אלטע בית־עולם, איז דאס רמ״א־בית־עולם געווען דאס נייע. אויפן דאזיקן בית־עולם געפינען זיך די קברים פון די וויכטיקסטע מענער פונעם אמאליקן קראקע: די גאנצע משפחה איסערלעס צוזאמען מיט׳ן רמ״א, די לאנדויס, דער רש״ך, די משפחה יעקעלעס, וואס

האָט אין משך פון עטלעכע יאָרהונדערטער געהאַלטן אין אירע הענט דעם אַמט פון קראָקעווער ראש הקהל א.א.

באַלאַבאַן פירט דעם לייענער פון גאַס צו גאַס און דערציילט וועגן די הייזער, ווואו עס האָבן געלעבט די גדולי הדור. אויב אַ הויז איז שוין נישטאָ (אין באַלאַבאַנ׳ס צייטן), ווייזט ער דאָס אָרט, ווואו דאָס הויז איז אַמאָל געשטאַנען. ער פירט דעם לייענער אין דער זייער אינטערעסאַנטער שול פון ר׳ אייזיק ר׳ יעקעלעס, וועלכע טאָקע ער, דער אורזיידע פון דער משפחה יעקעלעס, האָט אויפגעבויט אין יאָר 1644. אויך די באַוואוסטע קופּע־שול איז אויפגעבויט געווארן אַן ערך אין דער זעלבער צייט (1647), אָבער שפּעטער איז זי אַזוי גרינטלעך איבערגעבויט געווארן, אַז ס׳איז אין איר נישט מעגלעך געווען צו דערקענען די שפּורן פון אירע אַמאָליקע געשטאַלטן.

אין יעדער שול זיינען געווען אַלטערטימלעכע חפצים, ווי הענג־לייכטער, מנורות, פּרוכתן, כתרי תורה א.א. באַלאַבאַן האָט וועגן יעדן באַזונדערן חפץ געוואוסט צו דערציילן אַ סך אינטערעסאַנטע זאַכן און דער עיקר האָט ער אַרויסגעבראַכט זייערע היסטאָרישע און קינסטלערישע ווערטן.

אין זיין וועגווייזער איבער דעם אַלטן יידישן קראָקע האָט אויך באַלאַבאַן דערציילט וועגן די נייערע יידישע בנינים און אינסטיטוציעס, וועגן דעם פּראָגרעסיוון טעמפּל, קהילה־בנין, וועגן דער העברעאישער גימנאַזיע און דעם גאַנץ נייעם בית־עולם.

אויב דאָס ווערק „היסטאָרישע אַלטערטימלעכקייטן פון יידן אין פּוילן״ שטעלט מיט זיך פאָר בלויז שפּליטערס פון אַן אינוועניטאַר, איז דער וועג־ווייזער איבער קראָקע אַ גאַנצער און טאָקע אַ רייכער אינוועניטאַר פונעם אַמאָליקן יידישן קולטור־באַזיץ אין קראָקע. זיין ווערט קאָן היינט נישט אָפּגעשאַצט ווערן מיט די זעלבע מאָסן און קריטעריעס, וואָס ער איז אָפּגע־שאַצט געווארן דעמאָלט, ווען דאָס דאָזיקע ווערק איז דערשינען. דעמאָלט איז דער וועגווייזער געווען אַ פּראָקטיש האַנט־בוך, וואָס האָט געהאָלפן אַ טוריסט אָדער אַפילו אַ קראָקעווער תושב, אויסצוקענען זיך אין די יידישע קולטור־אוצרות פון דער דאָזיקער אַלטער יידישער שטאָט. ביים היינטיקן מצב קאָן דאָס בוך שוין נישט האָבן קיין באַדייטונג ווי אַ פּראָקטישער וועג־ווייזער. דערפּאָר איז עס אָבער אַ היסטאָרישער דאָקומענט וועגן די אַמא־ליקע יידישע קולטור־אוצרות אין קראָקע.

די צווייטע קולטור־היסטאָרישע טעמע, איבער וועלכער באַלאַבאַן האָט אַ סך געאַרבעט, איז — ווי שוין פריער דערמאָנט — די געשיכטע פון די יידישע דרוקעריי־ען אין פּוילן. די מאַטעריאַלן צו דער דאָזיקער טעמע זיינען אים אונטערגעקומען בעת די פּאָרשונגען פון דער געשיכטע פון לעמבערג און קראָקע. אין די יאָרן 1919 און 1920 האָט באַלאַבאַן אין דער פּרעסע אָפּגעדרוקט עטלעכע אַרטיקלען וועגן דער דרוקעריי פון די ברידער העליץ אין קראָקע, וועגן דעם פּרואוו צו גרינדן די ערשטע דרוקעריי אין וואַרשע און וועגן דער דרוקעריי אין זשאלקעוו. אין יאָר 1921 האָט ער

אינעם אלמאנאך פון „מאמענט" אפגעדרוקט א קאנדענסירטע ארבעט וועגן די יידישע דרוקעריי־ען אין פוילן. אינעם יאר 1929 האבן די בערלינער „סאנצינא־בלעטער" ארויסגעגעבן א ספעציעלן העפט מיט באלאנאנס ארבעט „צו דער געשיכטע פון די העברעאישע דרוקעריי־ען אין פוילן" (דייטש).

די דאזיקע לעצטע ארבעט איז א סך הכל פון באלאבאנס אלע פארשונגען וועגן די דרוקעריי־ען. עס זיינען דארט אריין אלע שוין פריער געדרוקטע ארטיקלען אין א נייער און אויסגעברייטערטער באארבעטונג, ווי אויך א צאל פון אריגינעלע דאקומענטן, אויף וועלכע עס שטיצט זיך באלאבאנס ווערק וועגן די דרוקעריי־ען. גרעסערע טיילן פונעם דאזיקן ווערק זיינען אויך אריין אין דעם זאמלבוך „יידן אין פוילן" (1930, יידיש).

די ערשטע יידישע דרוקעריי אין פוילן איז די דרוקעריי פון די דריי ברידער: שמואל, אשר און אליקום בני ר' חיים העליץ, וואס איז געגרינדעט געוואָרן אין דער ערשטער העלפט פונעם 16־טן י"ה. די ברידער האבן אפגעדרוקט א ריי ספרים, אבער בקרוב איז מיט זיי זיך אפגעשמדט. יידן האבן אויפ־געהערט צו קויפן זייערע ספרים און די דרוקערס האבן געמוזט פארלאזן די שטאט.

די צווייטע דרוקעריי האט אין קראקע געגרינדעט ר' יצחק בן אהרן פראסטיץ אן ערך אין יאר 1569. דער דאזיקער דרוקער האט געשטאמט פון איטאליע און זיין דרוקעריי האט זיך דערהאלטן ביז אן ערך 1626. אין דעם דאזיקן יאר האט דער דעמאלטיקער באלעבאס פון דער דרוקעריי, אהרן מדפיס, געמוזט פארמאכן די דרוקעריי צוליב פינאנציעלע שווערי־קייטן. די דריטע קראקעווער דרוקעריי פון ר' נחום מייזעלס האט עקסיסטירט פונעם יאר 1631 ביז אן ערך 1670 (מיט הפסקות אין דער צייט פון די שוועדיש־פוילישע מלחמות). נאכן שליסן די דאזיקע דרוקעריי איז אין קראקע קיין דרוק נישט געווען און ערשט ארום סוף פונעם 19־טן י"ה האט דארט יוסף פישער געעפנט א נייע דרוקעריי.

אין דער צווייטער העלפט פונעם 17־טן י"ה איז פארן א העברעאישע דרוקעריי אין זשאלקעוו לעבן לעמבערג. איר גרינדער און באלעבאס איז געווען ר' אורי פייבוש הלוי פון אמסטערדאם, וועלכער איז דער אורזיידע פון די באווא־סטע משפחות לעטעריס און מדפיס (מאדפעס), באלעבאטים פון גרויסע יידישע דרוקעריי־ען אין לעמבערג אין די שפעטערדיקע צייטן.

אין זיין ווערק וועגן די דרוקעריי־ען שילדערט אויך באלאבאן די אנט־ויקלונג פון די לעמבערגער דרוקעריי־ען אין די צייטן פון דער עסטרייכישער ממשלה. ער דערציילט וועגן דער אנטשטייאונג פון א דרוקעריי אין ווארשע און וועגן דער צענזור אין פוילן און אין גאליציע. אין אלגעמיין קאן מען וועגן דעם דאזיקן ווערק זאגן, אז ס'איז א וויכטיקער בייטראג צו דער קולטור־געשיכטע פון יידן אין פוילן.

דאס לעצטע היסטאריאגראפישע ווערק, וואס באלאבאן האט ביי זיין לעבן ארויסגעגעבן, איז אויך אויף א קולטור־היסטארישער טעמע. דאס

דאָזיקע ווערק איז „די געשיכטע פונעם לעמבערגער פּראָגרעסיוון טעמפּל“, וואָס איז אין יאָר 1937 אַרויסגעגעבן געוואָרן דורך דער פּאָרוואַלטונג פונעם טעמפּל. בעת דאָס דאָזיקע בוך איז דערשינען האָט באַלאַבאַן נישט געאַנט, אַז דאָס איז זיין לעצט בוך. ער איז דעמאָלט געווען אַ מאַן פון זעכציק יאָר, נאָך פול מיט כוחות און אַרבעטסלוסט. אויף זיין שרייב־טיש האָט ער געהאַט אַ ריי אַרבעטן, וועלכע ער האָט געהאַלטן ביים פאָרענדיקן און חוץ דעם אייניקע כתבי־יד, וואָס זיינען שוין גרייט געווען צום דרוק. אָבער דער גורל האָט געטראָגן אַן אַנדערן פסק־דין פאַר באַלאַבאַנס נישט געדרוקטע אַרבעטן. ער האָט זיי פאַרמשפּט צום אומקום, צוזאַמען מיט זייער מחבר. דאָס לעצטע ווערק פון באַלאַבאַנען איז פונקט ווי דאָס ערשטע פון זיינע ווערק געווען פאַרבונדן מיט זיין געבוירן־שטאָט לעמבערג.

אין דער געשיכטע פונעם לעמבערגער טעמפּל איז זיך באַלאַבאַן נוהג אַזוי ווי אין אַלע זיינע ווערק און אַרבעטן: ער שפּרייזט ווייט אַריבער די גרענעצן פון דער עצמדיקער טעמע און דערציילט וועגן אַ סך אינטערעסאַנטע ענינים, וואָס האָבן מיט איר נאָר אַן אומדירעקטע פאַרבינדונג. אַזוי אַרום וואָקסט אויס „די געשיכטע פונעם לעמבערגער פּראָגרעסיוון טעמפּל“ צו אַ ווערק וועגן דער קולטור־געשיכטע פון די לעמבערגער יידן פאַר קרוב די לעצטע הונדערט יאָר. דאָס יידישע לעמבערג איז געווען אַ שטאָט מיט אַלטע קולטור־טראַדיציעס און אינטערעסאַנטע אייגנאַרטיקייטן און אָט דאָס באַמיט זיך באַלאַבאַן אַרויסצובערענגען אין זיין ווערק.

ביים אָנהייב פונעם 19־טן י״ה האָט אין דייטשלאַנד אָנגעהויבן צו שלאָגן וואָרצלען די רעפאָרם־באַוועגונג. יינגע דאָקטוירים פון פילאָסאָפיע, וואָס האָבן אויסגעקליבן קאַריערעס פון פּריידיקערס און ראַבינערס, האָבן פאַרשפּרייט די דאָזיקע באַוועגונג און געשאַפן רעפאָרם־טעמפּלס אין די גרעסערע שטעט פון דייטשלאַנד. די געבילדעטע יידישע יוגנט, וועלכע האָט געזוכט נייע פאָרמען פון גייסטיקן אויסלעבן זיך דורך אַ סינטעזע פון וועלט־לעכקייט מיט יידישקייט, האָט זיך אָנגעשלאָסן אָן דער דאָזיקער באַוועגונג.

אויך אין דער שטאָט לייפּציג איז געווען אַזאַ טעמפּל. אין דער דאָזיקער שטאָט פלעגן יעדעס יאָר אין האַרבסט פאָרקומען גרויסע יאָרידים, וואָס האָבן צוגעצויגן סוחרים פון גאַנץ אייראָפּע, אויך פון פוילן און עסטרייך. אָפט פלעגט אויסקומען, אַז די סוחרים האָבן פאַרבראַכט אין לייפּציג אין די טעג פון די ימים נוראים. דעמאָלט פלעגן אַ טייל פון זיי קומען אין טעמפּל צום דאַוונען און זיי פלעגן באַאיינדרוקט ווערן פונעם צערעמאָניאַל, וועלכן מען האָט דאָרט אָנגעהאַלטן. קומענדיק אַהיים האָבן די דאָזיקע סוחרים באַגערט צו שאַפן אַזאַ מין טעמפּל אין זייער שטאָט.

אַזוי איז אין יאָר 1826 געגרינדעט געוואָרן דער טעמפּל אין ווין אויף דער זייטעסשטעסטענגאַסע. די שטעלע פון ראַבינער האָט דאָרט פאַרנומען ד״ר מאַנהיימער און חזן איז געווען דער באַרימטער שלמה סולצער, וואָס ווערט נאָך ביז היינט פאַררעכנט ווי דער פאָטער פון די פּראָגרעסיוועט חזנים. דער ווינער טעמפּל איז אָבער קיינמאָל נישט געגאַנגען אויפן וועג

פון ראַדיקאַלן רעפאָרמיזם. געווען איז עס דער פאַרדינסט פון ד"ר מאַנ־היימער, וועלכער איז נישט געווען קיין גרויסער אַנהענגער פון דער דאָזיקער שיטה. ד"ר מאַנהיימער האָט געקענט געשיקט פאַרבינדן דעם אַלט־טראַדי־ציאָנעלן נוסח התפילות מיט די באַדערפענישן פונעם פּראָגרעסיוון יידנטום און דערמיט האָט ער געשאַפן דעם נייעם טיפּ פון דער פּראָגרעסיווער שול, וואָס האָט נישט אָפּגעווייכט פונעם יידיש־טראַדיציאָנעלן דרך.

אויף ד"ר מאַנהיימערס נוסח האָבן זיך געשטיצט אַלע נייע פּראָגרעסיווע שולן, וואָס זיינען אַנטשטאַנען אין דער דעמאָלטיקער עסטרייכישער מאָנאַר־כיע. אויך אין לעמבערג האָט די יידישע אינטעליגענץ אויפגעבויט אַ טעמפּל אויפן אַלטן מאַרק (פּלאַץ ריבי). נאָר דאָרט איז עס געשען אַ סך שפּעטער, וויל ערשט אין יאָר 1843 איז ער געעפנט געוואָרן. ער האָט דעמאָלט געהייסן „דאָס דויטש־יידישע בעטהויז".

דער ערשטער פאָרזיצער פון דער טעמפּל־פאַרוואַלטונג איז געווען ד"ר יעקב ראַפּאָפּאָרט, אַ באַוואוסטער לעמבערגער מעדיקער. געשטאַמט האָט ד"ר ראַפּאָפּאָרט פון אַ גרויסן רבנישן יחוס און לויט זיין וואונטש און פּאַ־דערונג איז אינעם דאָזיקן טעמפּל אייגנעפירט געוואָרן דער טראַדיציאָנעלער נוסח ביים דאָוונען. אין יענע יאָרן, ווען די יידישע אינטעליגענץ האָט זיך אַוועקגעלאָזט אויף די וועגן פון נאַציאָנאַלער און רעליגיעזער אַסימילאַציע, האָט ד"ר ראַפּאָפּאָרט גערעדט צו זיינע קאָלעגן, די אַסימילירטע מיטגלידער פון דער טעמפּל־פאַרוואַלטונג, בזה הלשון: „מיר דאַרפן זיך נישט שעמען מיט אונזער נאַציאָנאַליטעט און אונזערע מנהגים. איך אַליין, אַזוי לאַנג ווי איך וועל לעבן וועל איך זיך אַנטקעגנשטעלן יעדער פּאַרקריפּלונג פון אונזער סידור. איך וועל אויך נישט דערלאָזן אייגנצופירן תפילות אויף דייטש. איך האָב אָבער מורא, אַז נאָך מיין טויט קאָנט איר דאָס טאָן. דעריבער בעט איך איך און בין איך מחייב דאָס נישט צו טאָן". איז טאַקע אינעם לעמבערגער טעמפּל ביזן סאַמע סוף פון זיין עקסיסטענץ געבליבן דער טרא־דיציאָנעלער נוסח פונקט ווי אין יעדער אַנדערער שול.

דער ערשטער ראַבינער פונעם טעמפּל איז געווען אברהם קאהן. ער איז גלייכצייטיק געווען דער דירעקטאָר פון דער דייטשער שול פּאָר יידישע קינדער, וואָס די קהילה (שוין דעמאָלט אונטער דער אָנפירונג פון אויפ־געקלערטע) האָט געגרינדעט אין יאָר 1844. די דאָזיקע שול האָט שפּעטער טאַקע געטראָגן דעם נאָמען פון אברהם קאהן.

די צייט איז געווען אַ שטורמישע און די גרינדונג פונעם טעמפּל איז אַליין פּאָר זיך שוין געווען אַ רעוואָלוציאָנער געשעעניש אין דער יידישער גאַס. אין דער לעמבערגער קהילה האָט זיך צעפלאַקערט אַ קאַמף. אינעם דאָזיקן קאַמף איז די אָרטאָדאָקסיע אַרויסגעטראָטן מיט שטאַרקער אַגרע־סיווקייט. די דאָזיקע אַגרעסיווקייט איז דערגאַנגען צו איר הויך־פונקט אין יאָר 1848, נאָך דעם ווי עס איז דערדריקט געוואָרן די פרייהייטס־רעוואָלוציע קעגן דעם קייזערלעכן דעספּאָטיזם. די רעאַקציע האָט אויפגעהויבן דעם קאָפּ אינעם גאַנצן לאַנד און די לעמבערגער אָרטאָדאָקסן האָבן אויך פּאָר־

שאַרפט זייערע אַרויסטרעטונגען קעגן די אויפגעקלערטע „דייטשן". אַ קרבן אינעם דעמאָלטיקן קאַמף איז געפאַלן דער ראַבינער קאהן. אַ יידּ מיטן נאָמען פילפעל האָט זיך אַריינגעגנבעט אין דער קיך פונעם ראַבינער און האָט אַריינגעשאָטן סם אין דער יוך, וואָס האָט זיך געקאָכט. דער ראַבינער קאהן און זיין טעכטערל זיינען אומגעקומען.

אַ רייַ אינטערעסאַנטע יידישע פערזענלעכקייטן האָבן שפּעטער פאַרנומען דעם אָמט פונעם לעמבערגער ראַבינער: ד״ר שמעון לייב שוואבאכער, וועלכער איז שפּעטער אַריבער קיין אָדעס, ד״ר בערנאַרד לעווענשטיין, דער פאָטער פונעם באַוואוסטן אַסימילאַטאָר ד״ר נתן לעווענשטיין, ד״ר יחזקיאל קאַראָ, ד״ר שמואל וואָלף גוטמאַן, ד״ר לוי פריינד און ד״ר יחזקאל לעווין. די צוויי לעצטע זיינען אומגעקומען פון די הענט פון די נאַצישע רוצחים.

אויך אַ רייַ באַוואוסטע חזנים זיינען דורכגעגאַנגען דורכן לעמבערגער טעמפּל: ישעיה אבראָס, פּנחס מינקאָווסקי, יצחק האַלפּערן א.א. י. ב. גימפּעל, דער גרינדער פונעם יידישן טעאַטער אין לעמבערג, איז אין די יינגע יאָרן געווען אַ כאָריסט אינעם טעמפּל.

אין משך פון אַלע יאָרן פון זיין עקסיסטענץ איז דער טעמפּל געווען דער צענטער פון דער אויפקלערונג פאַרן לעמבערגער יידנטום. אין דער צווייטער העלפט פונעם 19־טן י״ה האָבן דאָרט טאַלאַנטירטע פריידיקער פאַרשפּרייט דעם געדאַנק פון השכלה. די שנאה פון די חסידים און מתנגדים, וואָס האָבן זיך דעמאָלט געהאַט פאַראיניקט אין קאַמף קעגן די אויפגע־קלערטע, איז טאַקע אין דער ערשטער רייַ געווען געווענדט קעגן דעם טעמפּל. דער טעמפּל איז געווען דער שטיץ־פונקט פאַר די קהילה־פאַרוואַלטונגען, וואָס זיינען זינט דעם יאָר 1842 כסדר באַהערשט געווען דורך אויפגעקלערטע עלעמענטן. דאָרט האָט זיך אויסגעפּיקט די פאָליטישע אַסימילאַציע, וואָס האָט ביים איבערבראָך פונעם 19־טן און 20־טן י״ה געשפּילט אַזאַ וויכטיקע ראָלע ביים גאַליצישן יידנטום. דאָרט האָט זיך אַרגאַניזירט דער „שומר ישראל", וואָס איז געווען דער זייל פון דער דייטשער אַסימילאַציע. דאָרט האָט זיך שפּעטער אָפּגעשפּילט דער קאַמף צווישן די דייטשע אַסימילאַנטן און די פּוילישע, וועלכע האָבן געפּריידיקט דאָס צושרייבן זיך פון די יידן צו דער פּוילישער נאַציאָנאַליטעט. דער דאָזיקער קאַמף איז שליסלעך געקרוינט געוואָרן מיטן נצחון פון די פּוילישע אַסימילאַנטן.

ביים סוף פונעם 19־טן י״ה, ווען עס האָט אָנגעהויבן צו שלאָגן וואָרצלען דער נאַציאָנאַלער געדאַנק, איז דער טעמפּל געווען זיין ערשטע טריבונע. דעם דאָזיקן געדאַנק האָט דאָרט געפּרואווט צו פאַרשפּרייטן ד״ר יוסף קאַבאַק, דער פאָרטרעטער פונעם ראַבינער און שפּעטער דער נייַ באַשטימטער ראַבי־נער ד״ר יחזקיאל קאַראָ, וועלכער איז אַליין געווען אַ נאַציאָנאַלער יידּ, אַ תלמיד פון ד״ר גרעץ און אַ זון פונעם וואלאצלאווקער רב, הרב יוסף חיים קאַראָ, אייגער פון די ערשטע חובבי־ציון.

די שפּעטערדיקע צייטן האָבן פאַר דער ציוניסטישער באַוועגונג גע־בראַכט אַ פולן נצחון. אָבער די טעמפּל־פאַרוואַלטונג איז ביזן סוף, ד.ה. ביזן

אויסבראך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה געבליבן אין די הענט פון די אסימילאַנטן. דער לעצטער פאַרזיצער איז געווען ד"ר ישעיה וואַסער (איבער־געזעצט פון פאַרזיץ אין יאָר 1913). דער אמת איז, אַז נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט זיך וואַסער דערנענטערט צום נאַציאָנאַלן געדאַנק. ער האָט אויך געשפּילט אַ וויכטיקע פּאָזיטיוו ראָלע אינעם באַוואוסטן שטייגער־פּראָצעס אין די יאָרן 1924—1925. נאָר פונדעסטוועגן איז ער ביזן סוף פאַרבליבן אַן אסימילאַנט.

דער גרויסער וועלט פון דער געשיכטע פונעם טעמפּל באַשטייט אין דעם, וואָס דער מחבר באַגענגט זיך נישט בלויז מיט דער שילדערונג פון די געשעענישן, וואָס האָבן זיך אָפּגעשפּיגלט אין די ד' אמות פונעם טעמפּל, נאָר ער אַנטוויקלט ווייטער דאָס היסטאָרישע בילד און גייט נאָך די גע־שעענישן אויף זייער וועג פון דער טעמפּל־בימה צו דער יידישער גאַס. אַזוי אַרום באַקומט זיך אַ פול בילד פונעם יידישן קולטור־לעבן אין לעמבערג.

נאָר פונדעסטוועגן האָט דאָס דאָזיקע וועלט באַנד אַדייטנדיקע חסרונות, וואָס קאָנען בשום אופן נישט וועלן פאַרשווינגן. די חסרונות קומען צום אויסדרוק, דער עיקר, אין באַלאַבאַנס צוגאַנג צו געוויסע אָנגעצייכנטע פּראָבלעמען. איז קודם כל דער קאַמף צווישן דער אָרטאָדאָקסיע און די אויפגעקלערטע אַרום דער העלפט פונעם 19־טן י"ה. לויט באַלאַבאַנס אָנ־צייכנונגען קומט אַרויס, אַז די אָרטאָדאָקסיע איז די איינציק שולדיקע אין די טרויעריקע געשעענישן פון יענער צייט, געשעענישן וואָס האָבן דערפירט צום מאָרד פונעם ראַבינער קאהן. דער אמת איז אָבער, אַז די אויפגעקלערטע זיינען אויך נישט געווען קיין צדיקים. זייענדיק דעמאָלט אין אַ מינדערהייט האָבן זיי מיט דער הילף פון מלכות (נישט דורך וואַלן) אַרויסגעשטויסן די אָרטאָדאָקסן פון דער קהילה־אָנפירערשאַפט. דערמיט האָבן זיי זיך נישט באַגענגט. זיי האָבן געשטרעבט צו דער באַהערשונג נישט בלויז פונעם סאַציאַל־קולטורעלן לעבן, נאָר אויך פונעם רעליגיעזן. דער ערשטער עטאַפּ אויפן דאָזיקן וועג האָט געדאַרפט זיין דאָס באַשטימען פונעם טעמפּל־ראַבינער ווי דעם הויפּט רב פון דער שטאָט און דאָס האָבן זיי טאָקע מיט דער צייט דורכגעפירט.

ס'איז קלאָר, אַז די דאָזיקע מעשים פון די אויפגעקלערטע האָבן אַרויס־גערופן אַ שרעקלעכע פאַרביטערונג בייַ די אָרטאָדאָקסן. די פאַרביטערונג האָט געפירט צו אַ נישט געוצוימטער פראָפאַגאַנדע, אין מיטן פון וועלכער ס'איז שוין נישט מעגלעך געווען צו קאָנטראָלירן די ברויזנדיקע געמיטער. עס זיינען לחלוטין נישט פאַראַן קיין באַוויזן אויף דעם, אַז די פירער פון דער אָרטאָדאָקסיע האָבן געהאַט אַ דירעקטן שייכות צום מאָרד פונעם ראַבינער. דעריבער, גלויב איך, איז נישט ריכטיק און היסטאָריש נישט אויסגעהאַלטן צו באַשולדיקן זיי אין דער דאָזיקער טאַט.

אַ צווייטער ענין איז די פראַגע פון קאַמף צווישן ציוניסטן און אַסימי־לאַנטן, וואָס האָט אין די יאָרן פון אַן ערך 1890 ביז 1914 געהאַט אַ גאָר

שטורמישן פאַרלויף סיי אין לעמבערג און סיי אין גאַנץ גאַליציע. דער דאָזיקער קאַמף קומט כמעט נישט צום אויסדרוק אין באַלאַבאַנס וועלק, כאָטש באַלאַבאַן איז מיט דער פראָגע געווען אויסגעקאָכט. ער האָט אַליין געגומען אַ גאַנץ חשובן אָנטייל אינעם דאָזיקן קאַמף. איך מיין, אַז באַלאַבאַן האָט דעם ענין פאַרשוויגן צוליב דעם, וואָס ער האָט געוואָלט אויסמיידן דאָס אָנרירן פּערזענלעכע געפילן ביי ד"ר וואַסערן, לכבוד וועמען די טעמפּל־פאַרוואַלטונג האָט אַרויסגעגעבן דאָס בוך. מען דאַרף טאַקע אָפּשאַצן די איידלקייט פון דער דאָזיקער טאַט. אָבער דאָס ענדערט נישט דעם פאַקט, אַז דער היסטאָרישער אמת און דאָס היסטאָרישע בילד האָבן דערפון שטאַרק געליטן.

בכלל איז כדאי פעסטצושטעלן, אַז דאָס רוב פון באַלאַבאַנס אַרבעטן, געדרוקטע אין די לעצטע יאָרן פאַרן אויסבראָך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, זיינען אויף קולטור־היסטאָרישע טעמעס. אָזוי האָט ער אין די ייוואָ־בלעטער פונעם יאָר 1938 אָפּגעדרוקט אַ גרעסערע אָפּשאַצונג פון דער וויסנשאַפטלעכער אַרבעט פון דוד בער וואכשטיין און די סאַמע לעצטע פּרט־אַרבעט, וואָס איז ביי זיין לעבן געדרוקט געוואָרן זיינען זיינע „זכרונות וועגן יידישן טעאַטער אין לעמבערג און זיין גרינדער א. גאָלדפאַדען". די דאָזיקע אַרבעט איז געדרוקט אין די ייוואָ־בלעטער פונעם יאָר 1940, וועלכע זיינען דערשינען אין ווילנע שוין אונטער דער ליטווישער ממשלה. בעת די דאָזיקע אַרבעט איז געדרוקט געוואָרן איז שוין איר מחבר פאַרשפּאַרט געווען אין די פינצטערע מויערן פונעם וואַרשעווער געטאָ.

יב.

די לעגענדע אַרום ד"ר באַלאַבאַנס פּטירה

דעם אויסבראָך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה האָט ד"ר מאיר באַלאַ־באַן איבערגעלעבט ווי אַ פּערזענלעכן קלאַפּ. ער האָט זיך אויף דעם בכלל נישט געריכט און ער האָט נישט געגלויבט, אַז די דייטשע רשעים מיינען טאַקע אויף אַן אמת צו צעפלאַקערן אַ וועלט־שריפה. סך הכל עטלעכע טעג איידער די דייטשע באָמבעס האָבן אָנגעהויבן צו פאַלן איבער די פּוילישע שטעט איז זיך באַלאַבאַן רואיק געזעסן אין דעם קוראָרט איוואַנישט (מזרח־גאַליציע), וואו ער האָט פאַרבראַכט זיינע וואַקאַציעס, די לעצטע וואַקאַציע אין זיין לעבן. יאָנאַס טורקאָוו, וועלכער האָט זיך דאָרט מיט אים געטראָפן, דערציילט אין זיין בוך „אַזוי איז עס געווען", אַז באַלאַבאַן איז דעמאָלט געווען אין דער בעסטער שטימונג. אַן אויסגערוטער און צופרידענער האָט ער אויסגעזען יינגער ווי ער איז געווען. די קלאַנגען וועגן דער אָנקומענדיקער מלחמה האָט ער אַוועקגעמאַכט מיט דער האַנט, זיי באַצייכנט ווי נאַרישקייטן.

די מלחמה איז אָבער יאָ אויסגעבראָכן און מענטשן, וואָס האָבן גע־טראָפן באַלאַבאַנען אין וואַרשע אין די ערשטע צייטן פון דער נאַצישער

אקופאציע, דערציילן שוין וועגן א גאנץ אנדערן באלאבאן. זיין גוטמוטיקייט איז פארשוואונדן און צוזאמען מיט איר דער שמייכל פון זיין פנים. א מרה שחורה האט ארויסגעקוקט פון זיינע אויגן און זיין געשטאלט האט זיך איינגעבויגן פונקט ווי די לאסט פון זיינע יארן וואלט ערשט איצט אנגעהויבן אים צו דריקן.

איז באלאבאן פון איין עקסטרעם אריבער אין א צווייטן. דער אפטימיזם האט זיך פארוואנדלט אין א גרענעצלאזן פעסימיסט. די דאזיקע מלחמה — האט ער געטענהט — איז אונדזער אלעמענס סוף. יעדנפאלס וועט ער זי נישט איבערלעבן. אין דעם איז ער געווען גאנץ זיכער.

פאר באלאבאנען איז די נאצישע אקופאציע־צייט געווען א באזונדערס שווערע. פאר א מענטשן אין זיינע יארן, וואס האט במשך פון זיין גאנצן לעבן פארנומען א הויכע געזעלשאפטלעכע פאזיציע, איז דאס צופאסן זיך (אפילו בלויז אויסערלעך) צו די אכזריותדיקע לעבנס־באדינגונגען, וואס די רוצחים האבן געשאפן פארן יידישן כלל, געווען ממש אוממעגלעך. האט ער טאקע געהאט אויסצושטיין א סך מער צרות און ליידן פון די יינגערע, וועלכע האבן געהאט א שטארקערן ווידערשטאנדס־כוח, אדער האבן געקענט זיך בעסער אויסבאהאלטן.

ד"ר באלאבאנס פעסימיזם האט זיך נאך מער פארשטארקט נאך דער ערשטער אקציע פון די „100". די דאזיקע אקציע האבן די דייטשן אויס־געפירט אין דער סאמע אנהייב־צייט פון זייער אקופאציע אין ווארשע. אין א געוויסער נאכט האבן זיי ארעסטירט הונדערט יידן פון צווישן דער פרא־פעסיאנעלער אינטעליגענץ און זיי אלע דערשאסן. צווישן די קרבנות איז געווען באלאבאנס איידעם, דער אדוואקאט ביאלער.

דערנאך זיינען געקומען די צייטן פון געטא. באלאבאן האט זיך ארי־בערגעצויגן אויף מוראנאוסקע גאס 40 און פונקט ווי דאס רוב יידן האט ער דארט געלעבט א לעבן פון הונגער, נויט און טויט־שרעק.

וועגן באלאבאנס טעטיקייט אויפן קולטור־געביט אין געטא און בפרט וועגן זיין היסטאריש־שריפטלערישער ארבעט דארט איז זייער שווער אויס־צודריקן א דעפיניטיווע מיינונג. פון דער חרובער געטא זיינען צו אונדז נישט דערגאנגען קיין שום שפורן פון זיין טעטיקייט. מיר קאנען זיך בלויז שטיצן אויף זכרונות פון מענטשן, וואס זיינען אין יענע צייטן געווען אין זיין סביבה און וואס האבן איבערגעלעבט די מלחמה. אויב די דאזיקע זכרונות זיינען גאנץ מאגערע קאן מען צו די מענטשן נישט האבן קיין טענות. אין יענער מוראדיקער צייט האבן זיי געדארפט זארגן פארן ראטעווען דאס נאקעטע לעבן, טא ווי אזוי האבן זיי געקאנט טראכטן וועגן דעם, מיט וואס באלאבאן פארנעמט זיך אדער וואס ער שרייבט?

מען קאן אננעמען פאר זיכער, אז נישט קוקנדיק אויף זיין צוזאמענ־געבראכנקייט האט זיך באלאבאן באטייליקט אין דעם „עונג שבת", א קול־טור־ארגאניזאציע, וואס איז געשאפן געווארן דורך דער יידישער אינטעלי־גענץ. אויף די מסיבות פון „עונג שבת" פלעגן אפט ארויסטרעטן ד"ר

רינגעלבלום, ד״ר שיפּער, ד״ר עדמונד שטיין, מענטשן וואָס האָבן מיט זייער אָפּטימיזם געקאָנט דערמוטיקן אַ צוזאַמענגעבראָכענעם עולם. באַלאַבאַן האָט ליבערשט געוואָלט זיין אַ צוהערער. ער האָט נישט געוואָלט אָנשטעקן אַנדערע מיט זיין מרה שחורהדיקן געמיט.

ד״ר הלל זיידמאַן דערציילט אין זיינע זכרונות, אַז באַלאַבאַן האָט אַ סך צייט געווידמעט פאַר ראַטעוועז ייִדישע ביכער. קודם כל האָט ער מיט אַלע מיטלען זיך באַמיט צו שיצן זיין אייגענע ביבליאָטעק, וואו ער האָט אָנגעזאַמלט אוצרות פון ייִדישן וויסן. פאַר דער דאָזיקער ביבליאָטעק האָט ער געהאַט אַרויסבאַקומען אַ שוץ־בריוו פון ד״ר וויטע, דעם דייטשן דירעק־טאָר פון דעם וואַרשעווער אוניווערסיטעט. חוץ דעם האָט ער אָנגעוועגדט אַ סך מי, כדי צו ראַטעוועז וויכטיקערע כתבי־יד און ווערק פון די וואַר־שעווער ייִדישע ביבליאָטעקן, וועלכע די נאַציס האָבן אַרויסגעפירט קיין דייטשלאַנד. שפּעטער, אין די צייטן פון די אויסזידלונגען, ווען טייערע ייִדישע ספרים האָבן זיך צוזאַמען מיט אָנדערן פאַרלאָזטן ייִדישן האָב און גוטס געוואָלגערט אויף די הייפן, איז לויט זיין איניציאַטיוו געשאַפן געוואָרן ביי דער קהילה אַן עקיפּ אַרבעטער, וועלכע האָבן אויפגעקליבן די דאָזיקע ביכער און געבראַכט זיי אין דער קהילה.

באַלאַבאַן פלעגט אַ סך צייט פאַרברענגען אין דעם קהילה־אַרכיוו. דאָרט, האָט געהייסן, איז ער אָנגעשטעלט ביי אַן אַרבעט. אָבער אין דער אמתן איז ער געזעסן און געאַרבעט איבער זיינע ווערק. דאָרט האָט ער אויך קאָנצענטרירט די אויפגעקליבענע ביכער, וואָס זיינען לעת עתה אָפּ־געראַטעוועט געוואָרן פון אומקום.

ביי דער גאָנצער מרה שחורהדיקייט פון זיין געמיט, האָט זיך באַלאַבאַן אויך אין גאַנצן אינטערעסירט מיט ייִדישע דערציאונגס־ענינים. ד״ר יצחק לעווין ציטירט אין זיין בוך „חורבן איירָפּע״ אַ קאָמוניקאַט, וועלכער איז דערשינען אין דער „גאַזעטאַ זשידאָווסקאַ״ (די איינציקע לעגאַלע ייִדישע צייטונג אַרויסגעגעבן דורך דער קהילה) נ״ר 81 פונעם 5. סעפּ־טעמבער 1941. אין דעם קאָמוניקאַט ווערט געזאָגט, אַז די שול „מוריה״ אויף דזיעלנאַ גאַס 7 וועט צוריק געעפנט ווערן דעם 6. סעפּטעמבער 1941 „אַדאַנק די באַמיאונגען פון פּרעזעס אינזש. טשערניאַקאָוו און פּראָפעסאָר באַלאַבאַן״.

עס אונטערליגט נישט קיין שום ספק, אַז אין משך פון די געטאָ־יאָרן האָט באַלאַבאַן געאַרבעט וויסנשאַפטלעך. עס לייגט זיך אַפילו אויפן שכל, אַז אין דעמדאָזיקן פּעריאָד האָט ער מער געאַרבעט, ווי ווען נישט איז פריער. ערשטנס, איז ער אַוועקגעריסן געוואָרן פון זיין פּעדאַגאָגישער אַרבעט און דעריבער האָט ער געהאַט אַ סך מער פרייַ צייט פאַר שרייבן. צווייטנס, האָט ער געזוכט אַ וועג צו אַנטרונען פון די טאָג־טעגלעכע צרות און ענוים און דער דאָזיקער וועג האָט אים עמעזט פירן צו אַ פאַרשטאַרקטער וויסנשאַפטלעכער אַרבעט. דאָס פּראָבלעם איז בלויז דאָס, אַז מיר וויסן נישט, איבער וואָס ער האָט דעמאָלט געאַרבעט און וואָס ער האָט אָנגעשריבן.

פון אַלע וואַרשעווער זכרונות־שרייבער איז ד"ר הלל זיידמאַן דער איינציקער, וועלכער ווייזט אַן נעמען פון ווערק, איבער וועלכע באַלאַבאַן האָט געאַרבעט. לויט ד"ר זיידמאַנען האָט באַלאַבאַן אין געטאָ פאַרענדיקט דאָס צוזאַמענשטעלן דעם מאַטעריאַל פאַרן דריטן העפט פון דער „ביב־ליאָגראַפיע פון יידן אין פוילן". אין דער דאָזיקער אַרבעט האָבן באַלאַבאַנען געזאַלט אַרויסהעלפן זיינע תלמידים, וועלכע האָבן זיך געפונען אין געטאָ. אַ צווייטע אַרבעט, וועלכע ד"ר זיידמאַן דערמאָנט, איז „די יידן אין דער פוילישער קולטור־שאַפונג", וועלכע באַלאַבאַן האָט געשריבן אויפן סמך פון אַ באַשטעלונג, וואָס ער האָט אַמאָל באַקומען פון דער פוילישער אַקאַ־דעמיע פון וויסנשאַפטן. אין ד"ר ריגעלבלומס נאָטיצן פון וואַרשעווער געטאָ וועלט געזאָגט, אַז ער האָט געשריבן זיינע זכרונות פון די יינגע יאָרן.

די דאָזיקע אַרבעטן פילן אָבער נישט אויס די פיר יאָר, וואָס באַלאַבאַן האָט איבערגעלעבט אונטער דער דייטשער אָקופאַציע, בפרט אַז ער האָט אין זיין טעקע געהאַט אָנגעהויבענע אָדער פאַרענדיקטע און נישט אַרויס־געגעבענע אַרבעטן פאַר די לעצטע צווויי יאָר פאַרן מלחמה־אויסבראָך.

אַלע זכרונות־שרייבער אייניקן זיך אויף דעם, אַז באַלאַבאַן איז געשטאַנען אונטער אַ דרוק פון די נאַצישע מאַכט־אַרגאַנען, וואָס האָבן פון אים געצויגן מאַטעריאַלן און דאָקומענטן וועגן יידישע פראָבלעמען. סיי יאָנאַס טורקאָוו און סיי ד"ר הלל זיידמאַן דערציילן וועגן באַלאַבאַנס באַ־געגעניש מיט אַ נאַצישן „וויסנשאַפטלעכער". עס זאָגט זיך בלויז אַ באַגע־געניש. אין דער אמתן האָבן דייטשע פאָליציסטן געבראַכט באַלאַבאַנען צום דאָזיקן נאַצישן געלערנטן, וועלכער האָט געדאַרפט האָבן געוויסע ידיעות וועגן יידן. ד"ר פיליפ פרידמאַן שטעלט אין זיין בוך „מאַרטירער און קעמפער" (ניו יאָרק, 1954, ענגליש) די השערה, אַז דער דאָזיקער „וויסנשאַפטלער" איז געווען היינץ פּעטער סעראַפּים, מחבר פון אַ ריי ביכער און אַרטיקלען וועגן דער געשיכטע פון יידן אין מזרח־אייראָפּע און מיטגליד פון דעם נאַצישן פאָרשונגס־עקיפּ אין פוילן און אוקראַינע אין משך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה.

עס איז פאַראַן נאָך אַן עדות, וואָס באַשטעטיקט דעם אמת וועגן נאַצישן דרוק אויף באַלאַבאַנען. אַ יידישע פרוי פון וואַרשע האָט אונטערן נאָמען קריסטינאַ נאָוואַקאָווסקאַ אַרויסגעגעבן אַ בוך אונטערן נאָמען „אַזוי איז געווען אין דייטשלאַנד" (פויליש) און דאָרט דערציילט זי, אַז זי האָט אין געטאָ אַ געוויסע צייט געאַרבעט ווי באַלאַבאַנס סעקרעטאַרין. ד"ר באַלאַבאַן — דערציילט זי — האָט איר דיקטירט דאָס צענטע קאַפּיטל פון זיין אַרבעט „געריכטשטאַנדעס־געזעצגעבונג פון יידן אינעם אַמאָליקן פוילן (היינט געגעראַל־גוואָרנעמענט) אין איר היסטאָרישער אַנטוויקלונג". די דאָזיקע אַרבעט האָט באַלאַבאַן אָנגעשריבן אויף דייטש און זי איז געווען באַשטימט פאַר די נאַצישע רוצחים.

אַ סך צרות איז באַלאַבאַן אויסגעשטאַנען אין דער צייט פון די שחיטות

אין זומער 1942. ער האָט מיטגעמאַכט עטלעכע סעלעקציעס און איין מאָל האָט ער זיך שוין געהאַט אַרײַנבאַקומען אויפן אומשלאָג־פּלאַץ (קאָנצענ־טראַציע־פונקט אין וואַרשע, פון וואַנען די רוצחים האָבן די יידן אַרויס־געשיקט צום אומקום), ער איז דעמאָלט ווי דורך אַ נס געראַטעוועט געוואָרן. ד״ר הלל זיידמאַן דערציילט, אַז פונעם אומשלאָג־פּלאַץ האָט באַלאַבאַן אַרויסגעשיקט אַ צעטל, וואו ער האָט אָנגעוויזן, וואו עס געפינען זיך באַ־האַלטענע ביכער און כתבי־יד. אין דער לעצטער שעה פֿאַרן אומקום זיינען די ביכער געווען באַלאַבאַנס אײַנציקע דאגה.

אָבער נאָך די אַלע צרות און פֿיינען איז פונדעסטוועגן באַלאַבאַנס מערכה — אין פֿאַרגלייך מיט דער מערכה פון די איבעריקע יידן אונטער דער דייטשער אָקופּאַציע — געווען אַ פּריוויליגירטע. אים איז באַשערט געווען צן פֿאַרענדיקן דאָס לעבן מיט אַ נאַטירלעכן טויט (האַרץ־אַטאַקע) אויף זײַן אייגענעם בעט אַרומגערינגלט דורך זײַן משפּחה, דורך זײַן פֿרוי און אַלע דריי קינדער. ער איז אויך געבראַכט געוואָרן צו קבר ישראל אויפן געשטער בית־עולם. אַזאַ זכיה האָבן נאָר ווייניק יידן געהאַט אין דער מוראדיקער נאַצי־צייט.

די גענויע דאַטע פון ד״ר באַלאַבאַנס פטירה קאָן אויך נישט פעסט־געשטעלט ווערן. זי וואָקלט זיך צווישן אַן ערך דער העלפט פון חודש נאָוועמבער 1942 ביזן סוף פונעם יאָר. ד״ר פיליפּ פרידמאַן רעכנט אויס אין דעם שוין פריער דערמאָנטן בוך „מאַרטירער און קעמפֿער״, אַז ד״ר באַלאַבאַן איז געשטאָרבן אין משך פון די לעצטע וואָכן פונעם יאָר 1942. די דאָזיקע אויסרעכנונג שטיצט זיך אויף אַ נאָטיץ אין ד״ר עמנואל רינגעל־בלומס טאָגבוך. די נאָטיץ איז דאַטירט דעם 1. יאַנואַר 1943 און עס רעדט זיך דאָרט וועגן פֿאַרשפֿרייטע קלאַנגען, אַז פֿראָפעסאָר באַלאַבאַן זאָל האָבן באַגאַנגען זעלבסטמאָרד. איז ד״ר פרידמאַנס חשבון אַ גאַנץ פּשוטער און אַ לאָגישער: אויב רינגעלבלום האָט דעם 1 יאַנואַר 1943 געשריבן וועגן באַלאַבאַנס טויט, הייסט דאָס, אַז די זאָך האָט געמוזט געשען אַ קורצע צייט פֿאַר דער דאָזיקער דאַטע. דאָקעגן וואָס שייך די קלאַנגען וועגן זעלבסטמאָרד, וועלן זיי נישט באַשטעטיקט פון קיין שום פֿאַרלעסלעכע מקורים און מען קאָן אָננעמען, אַז זיי זיינען נישט געווען קיין ריכטיקע.

דער גורל פון ד״ר באַלאַבאַנס משפּחה איז ענלעך צום גורל פונעם רוב יידן אין וואַרשע און אין פוילן. אויך וועגן דעם פרט זיינען נישט פֿאַראַן קיין שום זיכערע ידיעות. לויט געוויסע גביות עדות האָט זיין פרוי גיזעלע צוזאַמען מיט דער טאָכטער זאָסיע (די פרוי פון אַדוואָקאַט ביאַלער) און מיטן יינגערן זון לעאָן געפונען אַ מקום מקלט ערגעצוואו אויף דער אַרישער זייט אין וואַרשע. לעאָן איז ביי אומבאַקאַנטע אומשטענדן אַרעסטירט געוואָרן דורך דער געסטאַפּאָ און אַביסל שפּעטער זיינען די ביידע פרויען פֿאַר־שוואונדן געוואָרן פון דער דירה, וואו זיי האָבן זיך אויסבאַהאַלטן. וועגן דעם גורל פון באַלאַבאַנס עלטערן זון, אַלעקסאַנדער, וועלכער איז געווען אַ דאָקטאָר פון מעדיצין, זיינען נישטאָ קיין שום ידיעות.

די ידיעה וועגן באַלאַבאַנס טויט איז צו דער פרייער וועלט דערגאַנגען ערשט אַן ערך אין דער העלפט פונעם יאָר 1943. געקומען איז די דאָזיקע ידיעה אַן אויסגעפוצטע אין לבוש פון אַ לעגענדע. עס האָט געהייסן, אַז באַלאַבאַן איז געפרופן געוואָרן אין געסטאַפּאָ און דאָרט האָט מען אים באַפוילן אָנצושרייבן די געשיכטע פון יידן אין פוילן אין נוסח פון די היטלעריסטישע טעאָריעס. באַלאַבאַן האָט זיך נישט געפילט בכוח אָנצונעמען אַזאַ דער־נידערנדיקע אַרבעט. אַזוי ווי ער האָט פאַר זיך נישט געזען קיין אַנדערן וועג אַרויסצודרייען זיך פון דער דאָזיקער אויפגאַבע, האָט ער באַשלאָסן צו באַגיין זעלבסטמאָרד. נאָך די זעלבע נאַכט האָט ער זיך אויפגעהאַנגען אַן איינגעהילטער אין אַ טלית.

די יידן אין דער פרייער וועלט האָבן אָן באַוואָרענישן געגלויבט אין דער לעגענדע. דאָס איז אַ גאַנץ נאָרמאַלע זאַך, ווייל דאָס פאַלק האָט אַלע מאָל ליב צו זען זיינע העלדן אין אַן אַרעאָל פון לעגענדע. און ד"ר באַלאַבאַן, דער גרינדער און באַגרינדער פון דער היסטאָריאָגראַפיע פון יידן אין פוילן, דער וויכטיקסטער און פרוכטפּעדיקסטער שעפער אויף איר געביט, איז אָן ספק אַ פאַלקס־העלד פון גרויסן פאָרנעם.

אונטערן איינדרוק פון דער דאָזיקער לעגענדע האָט אַ יידישער דיכטער אין ווייטן אַרגענטינע אַנגעשריבן אַ באַלאַדע אונטערן נאָמען „פּראָפעסאָר מאיר־שמואל באַלאַבאַן". קעהאס קליגער שילדערט דעם גרויסן היסטאָריקער ווי דעם גוואל פון זיין פאַלק, דעם מוטיקן קעמפער פאַר זיין כבוד:

„גאָט, גיב מיר כוח דעם באַפעל פונעם צורר נישט צו דערפילן!

„גיב מיר מוט, האַרטנעקיקע גבורה, ווי דו האָסט צו שמשונען געגעבן

„אין די מינוטן פון זיין יאוש, אין דעם לעצטן גראַנגל פון זיין לעבן".

באַלאַבאַן פילט, אַז זיין שליחות אויף דער וועלט, דאָס שליחות פונעם היסטאָריקער פון זיין פאַלק, האָט זיך געענדיקט ביים ראַנד פון קבר, אין וועלכן דאָס פאַלק איז פאַרזונקען געוואָרן. דעריבער פאָדערט ער פון גאָט: ער אַליין זאָל דערשרייבן די לעצטע

„. . . געשיכטע־בלעטער

פון דיין פאַלק, דערשרייב זיי דיר מיט די טויטע קינדער־הענט פון געטאָ".

געראָטן איז דער דיכטער, קעהאס קליגער, ווייל באַלאַבאַן האָט שוין נישט דערשריבן די לעצטע בלעטער פון דער געשיכטע פון יידן אין פוילן. דאָס געשיכטע־בוך פונעם פוילישן יידנטום האָט מיט זיין בלוטיקער שוועדר פאַרמאַכט דער שונא, דער רשעותדיקער מערדער און פאַרטילקער. און באַלאַבאַן אַליין, ער, וואָס האָט במשך פון זיין גאַנצן לעבן געזוכט דעם אמת אין דער געשיכטע און באַמיט זיך פונאַנדערצוטיילן לעגענדעס פון היסטאָ־רישער ווירקלעכקייט, האָט פאַרלאָזט די וועלט ביי אומשטענדן, וואָס דער־לאָזן די שאַפונג פון אַ נייער לעגענדע, פון דער לעגענדע פון ד"ר מאיר באַלאַבאַנס פטירה.

ס ו ף .

ביבליאָגראַפיע

רשימה פון ארבעטן, וואָס זיינען אויסגענוצט געווואָרן פאַר דער מאָנאָגראַפיע

חנוך האַלפערן : זכרונות פון א תלמיד, ייוואָ־בלעטער, 1946 ב׳, 2 ; 27, ז״ז 384—386 ;

ישראל וויינעלעז : די געשיכטע פונעם לעמבערגער טעמפל (רעצענזיע ; ייוואָ־בלעטער, 1939, ב. 14 ; נ״ר 1—2 ; ז״ז 145—153 ;

ד״ר הלל זיידמאַן : טאָגבוך פון ווארשעווער געטא, בוענאָס איירעס, 1947, און די פירער פון ווארשעווער געטא, „מארגן־זשורנאל״, ניו יאָרק, 27 אַפּריל—4 מאי, 1947.

יאַנאָס סורקאָוו : אזוי איז עס געווען, בוענאָס איירעס, 1948 ;

ד״ר רפאל מאהלער : מאיר באַלאַבאַן — נעסטאר פון יידישער געשיכטעשרייבונג ; „יידישע קולטור״, ניו יאָרק, אויגוסט—סעפטעמבער, 1943 ;

מ. עדעלבוים : פראָפ. מאיר באַלאַבאַן ; אידישער קעמפער, ניו יאָרק, 16 אַפּריל, 1943 ;

קעהאָס קליגער : באַלאַדע וועגן פראָפ. מאיר באַלאַבאַן, „דווקא״, בוענאָס איירעס, 1949, נ״ר 1 ;

מלך ראַוויטש : מיין לעקסיקאָן, בי 2, מאָנטרעאָל, 1952 ;

ד״ר עמנואל רינגעלבלום : דער אינטערנאַציאָנאַלער קאָנגרעס פון היסטאָריישער וויסנשאַפט אין וואַרשע, „צוקונפט״, ניו יאָרק, אַפּריל 1934 ;

ד״ר יעקב שאצקי : דער יידישע היסטאָריקער, יאָרבוך, ניו יאָרק, תש״ה ;

ד״ר יצחק שיפער : שמואל מאיר באַלאַבאַן, יידישער געזעלשאַפטלעכער לעקסיקאָן פון ד״ר פעלדשוה, וואַרשע, 1939 ;

ד״ר יצחק שיפער : ד״ר מאיר באַלאַבאַן צו זיין 50־יעריקן יובל, „היינט״, וואַרשע, 1927, נ״ר 92.

אַנדערע שפראַכן :

Dr. Filip Friedman: *Bibliografia prac naukowych Prof. M. Balabana;* Miesiecznik Zydowski, Warszawa, 1933, str. 346-351.

Dr. Philip Friedman: *Martyrs and Fighters,* New York, 1954.

Dr. Emanuel Ringelblum: Biuletyn; Zydowski Instytut Historyczny, Warszawa, 1951.

Dr. M. Wischnitzer: *Meir Balaban,* Jewish Social Studies, New York, Vol. V, 1943, pp. 410-411.

געראַנגל און אומקום

(יידן אין פראַנקרייך אונטער דייטשער
און איטאַליענישער אַקופּאַציע)

פון

זיינוויל דיאַמאַנט

ה ק ד מ ה

די דאָזיקע אַרבעט איז אָנגעשריבן געוואָרן אויפן סמך פון נאָטיצן, וואָס איך האָב פאַרצייכנט, מיינסטנס אין סאַמען ברען פון דער חורבן־תקופה.

זאָל דאָ דערמאָנט ווערן צו גוטן מיין קריסטלעכער גוטער פרייַנד אויגוסט לעזשען, פֿראָפעסאָר פון מוזיק אין ניצער קאָנסערוואַטאָריע, וואָס האָט זיי, און אַנדערע מאַטעריאַלן מיינע, פאַר מיר אויפגעהיט איבער דער קריטישער צייט.

מיט דער דאָזיקער אַרבעט דערפיל איך בלויז אַ טייל פון מיין חוב, צו דערציילן דאָס וואָס איך וויס, וואָס איך האָב צוגעזען, און פון וואָס איך אַליין און מיינע נאָענטסטע זיינען געווען די עדות.

איך מייד דאָ בכיוון אויס, ווי וויט מעגלעך, צו רעדן וועגן מיינע פֿער־זעגלעכע איבערלעבונגען. די סיבה: דאָס דערזען שפּעטער די געשעענישן אין איר כוללדיקן פאַרנעם האָט גורם־געווען, אַז איך זאָל אויף מיינע פֿער־זעגלעכע איבערלעבענישן אַנדערש קוקן און זיי אַנדערש אָפּשאַצן. אין יענער גורלדיקער צייט פלעגט זיך מיר אָפּט אויסווייזן, אַז נאָר אויף מיר און מיינע נאָענטסטע האָט זיך אויסגעגאָסן גאַטס גאַנצער צאָרן. שפּעטער, אַבער, ווען עס האָט זיך אַ הייב־אויף געטאָן דער פאַרהאַנג פון פייער און בלוט, און עס האָט זיך אַנטפלעקט דאָס אומגלייבלעכע מאויימדיקע בילד פון חורבן, וואָס וועגן זיין גרויליקן פאַרנעם האָבן מיר, אויפן מערב־פראָנט, פריער קיין שום השגה ניט געהאַט, האָב איך זיך דערפילט קליין און געפלעפט אַקעגן די אומגעהייערע ליידן און דעם קידוש־השם־אומקום פון אונדזערע שוועסטער און ברידער, קרובים, פרייַנד און קאָלעגן, און די אַלע מיליאָנען יידן, קדושים, וואָס זיינען געווען די אמתע מאַרטירער און קרבנות, הי"ד.

דער מחבר

דעם יונגן פראַנצויזישן רעזיסטאַנט

אַ ל ב ע ר ט

פון אַרטעז, באַס־פירענעע, וואָס האָט זיך
מוסר־נפש געווען מיך צו ראַטעווען און איז
שפּעטער געפאַלן אין קאַמף קעגן די היט־
לעריסטישע בעסטיעס — לזכר עולם.

א.

ד ע ר „ ע ק ז א ד "

אין חודש יוני, 1940, האָבן די דייטשע חיילות, כמעט אָן אַן ערנסטער שלאַכט, פאַרנומען בעלגיע, האָלאַנד און לוקסעמבורג. זיי האָבן אויסגעמיטן די שטאַרק־באַפעסטיקטע פראַנצויזישע „מאַזשינאָ־ליניע", און מיט אַ געוואַלטיקער קראַפט און אַן אומגעהייערן אימפּעט האָבן זייערע מאַטאָריזירטע אָפּטיילונגען, באַגלייט מיט עסקאַדריליעס עראָפּלאַנען, זיך דורכגעריסן דורך די פראַנטן. זיי האָבן באַזעצט אין שטאָט נאָך דער אַנדערער פון דעם אינדוסטריעלן געביט פון צפון־פראַנקרייך, און זיך דער־נעענטערט צו דער פראַנצויזישער הויפּטשטאָט, פּאַריז.

די פראַנצויזישע אַרמיי, וואָס איז איבער צען חדשים אָפּגעזעסן אין דער גוט־צוגעגרייטער, אונטערערדישער פעסטונג, די „מאַזשינאָ־ליניע", זיך געחידושט וואָס מען באַפעלט זיי ניט צו אַטאַקירן דעם שונא, און זיך געווויצלט איבער דער „דראָל דע גער" (מאַדנער מלחמה) וואָס פראַנקרייך פירט עפּעס, האָט כמעט ביים ערשטן דייטשן שאָס פאַרלאָזט די באַפעסטיקטע פּאָזיציעס. אין דער גרעסטער אומאַרדנונג האָבן זיי געמומען לויפן אויף צוריק, אין הינטערלאַנד. די רומפּולע פראַנצויזישע אַרמיי, וואָס האָט נאָך ממש געטראָגן אויף זיך די לאָרבער־קרענץ פון אירע נצחונות אין דער ערשטער וועלט־מלחמה — דאָס פאַרהאַלטן דעם דייטש ביי וועךדון און ביי דער מאַרן, איז איצטער, מיט דריי און צוואַנציק יאָר שפּעטער, אַ געיאָגטע פון די דייטשע פאַנצערס און עראָפּלאַנען, אַנטלאָפן אין דער גרעסטער בהלה.

די פּאַניק אין לאַנד איז געוואַקסן פון מינוט צו מינוט. יעדער טאָג, יעדע שעה, האָבן די דייטשע טאַנקן אַריבערגעיאָגט די אַנטלויפּנדיקע, צעשלאָגענע און צעפּלאָשעטע פראַנצויזישע מיליטעריש מחנות און זיי מאַסנווייז געפאַנגענשאַפט. די צאָל געפאַנגענע, און צווישן זיי וויכטיקע אָפּיצירן און געניראַלן, איז פון טאָג צו טאָג אויסגעוואַקסן אין

פאַנטאַסטישע ציפערן. די קאָמוניקאַטן האָבן געמעלדעט: אַ פערטל מיליאָן, אַ האַלבער מיליאָן, אַ מיליאָן, און די צאָל האָט זיך נאָך אַלץ געהאַלטן אין איין פאַרגרעסערן. שטראַסבורג, מעץ, נאַנסי, רובע און ליל זיינען געוואָרן פאַרנומען דורך די נאַציס. פאַריז איז געוואָרן באַדראָט. די רעגירונג האָט פאַרלאָזט פאַריז.

אָבער, די פראַנצויזישע און אַליאירטע ראַדיאָ האָט געהאַלטן אין איין פאַרזיכערן דער אַרמיי און דער באַפעלקערונג אַז אָט־אָט וועט מען אָפשטעלן דעם מאָרש פון שונא; אַז מען וועט אויפשטעלן פראָנטן ביי דער מאַרן, ביי דער לואַר. מען האָט געהאַלטן אין איין אויסהילכן באַפעלן, אַז אַלע מאַנסבילן וואָס זיינען מיליטער־פליכטיק מוזן פאַרלאָזן די טעריטאָריעס וואָס וועלן לויט אַ סטראַטעגישן מאָנעווער, אויף צייטווייליק, אָפּגעטרעטן ווערן צום שונא. די מלוכה־אינסטאַנצן האָבן בכלל געעצהט דער באַפעלקערונג, אַז ווער עס קען נאָר, זאָל זיך, דורך אַלע מעגלעכע וועגן און מיט אַלע מעגלעכע מיטלען, דערשלאָגן אין צענטראַל־פראַנקרייך, וואו עס וועט זיך, אויף צייטווייליק, באַזעצן די פראַנצויזישע רעגירונג.

אין לאָנד איז געוואָרן אַ גרויסע מהומה. פון די שטעט און די דערפער פון צפון־פראַנקרייך, פון דער מאַרן־געגנט, און פון פאַריז, האָט זיך די פראַנצויזישע באַפעלקערונג מאַסנווייז אַרויסגעלאָזט איבער די וועגן פון פראַנקרייך און געצוויגן צו דרום. די פראַנצויזישע ציווילע באַפעלקערונג האָט זיך אויסגעמישט מיט די צעשלאָגענע רעשטלעך פון די פוילישע, בעלגישע, ענגלישע און פראַנצויזישע ארמייען; מיט די פאַרמאַטערטע פליטים פון בעלגיע, האָלאַנד, און לוקסעמבורג, וואָס זיינען שוין פון די נאַציס געווען פאַרנומען. ווי נאָר איינער עס האָט געקענט: מיט באַנען, אויטאָמאָבילן, פערד־און־וועגענער, אויף מאָטאָרציקלען, רייטווועגעלעך, און אַפילו צופוס, האָבן מיליאָנען מענטשן, מענער, פרויען, זקנים און קינדער, אין יענע הייסע יוני־טעג, זיך געשלעפּט איבער די וועגן פון פראַנקרייך. אָט די דאָזיקע בהלהדיקע מאַסן־יציאה פון צפון־פראַנקרייך און פון פאַריז, האָט מען אַ נאָמען געגעבן „עקזאָד", מסתמא לויט דעם גראַנדיעזן ביבלישן בילד פון יציאת־מצרים.

אַרויסגעאַנגען פון זייערע היימען זיינען די פליטים באַלאָדנטע מיט קלומיקלעך, וואַליזקעלעך און פּעקעלעך. אַ סך האָבן נאָך דערצו געשטופּט קינדער־וועגעלעך, ניט דווקא מיט קינדער, נאָר על־פּי־רוב מיט דעם ביסל נייטיקסטן עסנווּאָרג, מלבושים און זאַכן, און אַלע האָבן געהאָפט און געוואָרט אויף אַ נייעם נס ביי דער מאַרן, אָדער ביי דער לואַר, וואו פראַנקרייך וועט ווידער אָפשטעלן דעם דייטש און וועט סוף־כל־סוף אויך פון דער מלחמה אַרויס מיט נצחון.

אָבער, די לאַגע איז גאָר געוואָרן וואָס אַ טאָג אַלץ אַן ערגערע און אַ מער פאַרצווייפלטע. די עסקאַדריליעס נאַצישע עראָפלאַנען האָבן געמעמן פליען גאָר נידעריק, איבער די קעפּ פון די מחנות אַנטלויפנדיקע, און מיט אַ רעגן פון קויל פון מאַשין־געווער האָבן זיי, אַן שום רחמנות, באַשאָסן

זעלנער און ציווילע. מענטשן זיינען אויף די וועגן געפאַלן ווי די פליגן. ביי יעדער באָמבאַרדירונג און געשיסערייַ, זיינען משפחות געוואָרן צעטיילט, פאַראָבלט און פאַריתומט. מענער האָבן פאַרלוירן זייערע פרויען, פרויען זייערע מענער, און טאַטע־מאַמעס זייערע קינדער. די שפּעדיקע און זאַפּטיקע ערד פון צפון־ און צענטראַל־פראַנקרייך איז דורכגעזאַפּט געוואָרן מיט בלוט און מיט טרערן, איז פאַרזייט געוואָרן מיט קברים. שטעט זיינען באָמ־באַרדירט געוואָרן, דערפער זיינען אַוועק אין פלאַמען און רויך, און איבער די חורבות פון ישובים. און איבער אומשולדיק פאַרשניטענע מענטשלעכע לעבנס, זיינען, מיט זייערע געפאַנצערטע טאַנקן, גרויס־קאַליבערדיקע האַר־מאַטן און מאָטאָריזירטע אָפּטיילונגען, נצחונדיק אָנגעפאָרן די נאַצישע חיילות.

די ערשטע זאַך וואָס זיי האָבן געטאָן איז געווען: זיי האָבן אַרויסגעלאָזט באָפעלן צו די מחנות פּליטים אויף די וועגן, אַז זיי זאָלן גלייך זיך צוריקקערן אין זייערע וואוינערטער, און זיי זאָלן זיך נעמען צוריק צו זייערע באַשעפ־טיקונגען, גלייך ווי גאָרניט וואָלט געשען.

פון אויפשטעלן נייע פראָנטן האָט שוין מער קיין רייד ניט געקענט זיין. די פראַנצויזישע רעגירונג האָט קאַפּיטולירט. דער שטאָלצער „זיגער פון ווערדון" — דער מאַרשאַל פעטען, האָט הכנעהדיק געבעטן וואָפנשטיל־שטאַנד ביי היטלערן. היטלער איז געווען „גרויסמוטיק" און ניט באָזעצט גאַנץ פראַנקרייך. די הויפּטשטאָט, פאַריז, און צוויי דריטל פון פראַנקרייך, האָט געשמאַכט אונטער דעם נאַצישן שטיוול, דאָס איז געווען די אָקופּירטע זאָנע, און איין דריטל, מיט דעם וועלט־באָרימטן קוראָרט ווישי, ווי די נייע, צייטווייליקע הויפּטשטאָט, איז געווען די אַזוי־גערופענע פריי זאָנע, וואו עס האָט זיך, מיט היטלערס חסד, איינגעשטעלט דער טרויעריק־באָרימטער, פראַנצויזישער, קאָלאָבאָראַציאָניסטישער וויישי־רעזשים, מיטן מאַרשאַל פיליפּ פעטען און פיער לאַוואַל אין דער שפּיץ.

ב.

די יידן אונטער דעם ווישי־רעזשים

נאָך מער צעטומלט, איבערגעשראָקן און פאַריאושט ווי אַלע אַנדערע פּליטים, זייַנען אין דעם „עקזאָד" געלאָפן די יידן פון בעלגיע, פון צפון־פראַנקרייך, און, בעיקר, פון פאַריז. יידן האָבן שוין אַ סך געוואוסט, און נאָך מער האָבן זיי געאָנט, וואָס עס קען זיי דערוואַרטן אונטער די נאַצים, זיינען זיי מיט די לעצטע כוחות, און כמעט ווי אָן אַן אָפשטעל, געלאָפן, ווי מען אַנטלויפט פון אַן אַניאָגנדיקער נאַטור־קאַטאַסטראָפע. זיי האָבן נאָר געצויגן וואָס טיפער אין לאַנד אַריין, וואָס ווייטער פון גרעסטן שונא פון די יידן, וואָס ווייטער פון האָקנקריַיץ.

אַ סך פון די אַנטלויפּנדיקע יידן, וואָס די דייטשע חיילות האָבן אָנגעיאָגט, זיינען אין גרויס אַנגסט געבליבן ערגעץ שטעקן, וועו אין אַ שטאָט, וועו

אין אַ שטעטל, און ווער ערגעץ אין אַ פאַרוואַרפענעם העק, אַ דאַרף. די דאָזיקע יידן האָבן זיך פֿלוצים געפונען צווישן מחנות זיגעריש דייטשן פון איין זייט, און אַ נערוועזער, און אויפגעהעצטער, פראַנצויזישער באַפעל־קערונג פון דער אַנדערער זייט.

די פראַנצויזן האָבן געזוכט אַ שולדיקן אין פראַנקרייכס אויסטערלישן מיליטעריש דורכפאַל, און די נייע מאַכטהאָבערס, סיי די דייטשן און סיי דער ווישי־רעזשים, האָבן זיך באַלד געזומען צו דער אַרבעט, זיי אויף דעם דאָזיקן שולדיקן אָנצואווייזן. זיי האָבן, דורך פֿרעסע, ראַדיאָ, און קאַרי־קאַטור־פֿלאַקאַטן געהאַלטן אין איין אָנטייטלען: אַט זיינען זיי, די וואָס האָבן געהעצט פראַנקרייך צו אַ מלחמה קעגן דייטשלאַנד, וואָס האָט גאָרניט אין זיינען געהאַט קיין שום מלחמות בכלל, און קעגן פראַנקרייך אַוודאי און אַוודאי ניט; אַט זיינען זיי, די וואָס האָבן סאַבאָטירט, און אַזוי מאַנעווירירט, ניט צו דערלאָזן, אַז פראַנקרייך זאָל זיין ווי געהעריק צוגעגרייט און באַוואָפנט; אַט זיינען זיי, די וואָס האָבן אָרגאַניזירט דעם „עקזאָד", די בהלה, די צע־טומלעניש און צעלויפענישן, והאָ־ראיה, זיי האָבן אַפילו דער דאָזיקער בהלה אַ נאָמען געגעבן נאָך דעם צווייטן בוך פון זייער ביבל (עקזאָדוס). אַט זיינען זיי די וואָס האָבן דערפירט דערצו, אַז פראַנקרייך זאָל פאַרלירן די מלחמה. — דאָס זיינען די יידן, וואָס זיינען די אייביקע שונאים פון דער מענטשהייט, און די פאַרביסנסטע שונאים פון פראַנקרייך.

די נייע פראַנצויזישע פֿרעסע און ראַדיאָ — וואָס זיינען אין תוך געווען די דייטשע פֿרעסע און די דייטשע ראַדיאָ, נאָר אין דער פראַנצויזישער שפּראַך — האָבן אַפילו געזומען אָנרופן נעמען. די פראַנצויזישע באַפעלקע־רונג האָט זיך פלוצים פון זיי דערוואוסט, אַז אין פראַנקרייכס מפלה זיינען בעיקר שולדיק די יידן: לעאָן בלום, זשאָרזש מאַנדעל, זשיל מאָק, און נאָך אַ סך אַנדערע אַזעלכע, וואָס אין דער אמתן זיינען זיי גאָרניט קיין פראַנצויזן, נאָר פריימויערערס און אָגענטן פון אינטערנאַציאָנאַלן יידנטום; אַז זיי, די דאָזיקע לייט, האָבן דאָס אָנגעהעצט די מלחמה קעגן דער פריד־לעכער דייטשלאַנד; און אַז דעריבער זיינען די יידן די גאָנצע שולדיקע ניט נאָר אין פראַנקרייכס מיליטעריש דורכפאַל, נאָר אויך אין דעם אומזיסט־און אומנישטיק־פאַרגאָסענעם בלוט, און אין דער גאַנצער וועלט־קאַטא־סטראָפע.

אמת, אַז ניט יעדן פראַנצויז האָט זיך דאָס געלייגט אויפן שכל, אַז די יידן זיינען גאָר געווען די וואָס האָבן דערפירט דערצו, אַז היטלער זאָל פאַרכאַפן דעם סודעטן־גביט, אָנעקסירן עסטרייך, באַזעצן גאַנץ טשעכא־סלאָוואָקיע, אָנפאַלן אויף פּוילן, און דערנאָך ווידער אומגעקערט, אַז ענג־לאַנד און פראַנקרייך זאָלן דערפאָר געווען דערקלערן היטלערן מלחמה. אויך ניט, אַז פון איין זייט, האָבן די יידן געהעצט צו אַ מלחמה קעגן דייטש־לאַנד, און פון דער אַנדערער זייט, האָבן זיי גאָר סאַבאָטירט די פראַנצויזישע באַוואָפנונג און זיינען די שולדיקע אין דעם, וואָס די פראַנצויזישע אַרמיי האָט ניט געהאַט גענוג עראָפּלאַנען, טאַנקן און אַמוניציע כדי די מלחמה

צו געווינען. אָבער, פונדעסטוועגן, האָט די דאָזיקע דייטשע, ליגנערישע פּראָפּאַגאַנדע, אַן אָנגעקליידטע אין אַ פּראַנצויזישן, פּאַטריאָטישן לבוש, געפונען גאָר אַ סך אָנהענגערס.

און דאָ איז צוגעקומען נאָך אַ וויכטיקער פּאַקטאָר:

היות זוי קיין שום קעגנווירקנדיקע פּראָפּאַגאַנדע איז נאָך דעמאָלט ניט געווען, און אַ סך פּראַנצויזישע רעאַקציאָנערן, אַנטיסעמיטן, און סתם־שאַרלאַטאַנעס און געוויסנלאָזע קאַריעריסטן האָבן זיך גענומען נאָכשלעפּן נאָך דעם קאָלאָבאָראַציאָניסטישן ווישי־רעזשים, און זיי האָבן לייכט מצליח געווען און באַזעצט די וויכטיקסטע פּאָסטנס פון די מלוכה־אַמטן, האָבן זיי זיך, בעיקר, אויסגעפּיינערט פּאַר זייערע בעלי־בתים מיט האַלטן אַן אויג אויף די יידן. זיינען שוין בכן געקומען די דייטשע בלבולים אויף יידן פון פּראַנצויזישע מיילער, און אָפּט פון פּראַנצויזן, וועמענס נעמען עס זיינען געווען באַקאַנט. האָט זיך די דאָזיקע שקרדיקע פּראָפּאַגאַנדע געמאַכט לייכט צוקלעפּן צו אַ גרויסן טייל פון פּראַנצויזישן פּאָלק, און זיי האָבן ביסלעכווייז דערין געמוען גלייבן.

ג.

די שטילקייט פּאַרן שטורעם

בעת די דייטשע חיילות האָבן אין יוני, 1940, באַזעצט פּאַריז, איז די קרוב צו פיר מיליאָניקע „שטאָט פון ליכט" געווען כמעט ווי אויסגעליידיקט פון אירע איינוואוינערס. די מיליאָנען פּאַריזער האָבן אַרומגעוואַנדלט אויף די וועגן פון פּראַנקרייך, אויפן עקזאָד. יידן זיינען אין פּאַריז געבליבן זייער ווינציק. און די וואָס זיינען יאָ פּאַרבליבן, זיינען געווען פּאַרשטעקט, באַהאַלטן, הינטער פּאַרריגלטע טירן, און צוגעמאַכטע לאָדנס, און האָבן ניט געוואָגט די נאָז אויף דער גאַס אַרויסצושטעקן. מען האָט זיך לכתחילה געריכט, אַז אַט־אַט וועלן זיך די דייטשן אַ נעם טאָן צו די יידן. לויט דעם בילד וואָס מען האָט געהאַט פּאַר זיך פון די געשעענישן מיט די דייטשע און עסטרייַכישע יידן ביז צו דער מלחמה, איז מען געווען זיכער, אַז הינט, מאָרגן, וועט מען קאָנפיסקירן די יידישע פּאַרמעגנס; מען וועט כאָפּן יידן און זיי פּאַרשיקן אויף צוואַנגאַרבעט; מען וועט צווינגען אָנצוטאָן אַ געלע לאַטע; מען וועט אַרעסטירן אָדער אַרייַנזעצן אין קאָנצענטראַציע־לאָגערן (אַז מען וועט יידן דעפּאָרטירן קיין דייטשלאַנד, קיין פּוילן, און אַז דאָרטן וועלן אויפגעשטעלט ווערן גאַז־אויוונס, זיי מאַסנווייז צו פּאַרברענען, אָדער אַז מען וועט יידן אומברענגן דורך אַנדערע מיתות משונות, אויף אַזוי ווייט איז קיינעמס פאַנטאַזיע ניט געגאַנגען), און אויף נאָך אַזעלכע רדיפות און נגישות, וואָס וועלן זיך היינט־מאָרגן אָנהייבן.

אָבער, צום שטוינען און צום גליק, זיינען אַווּעק אַ טאָג נאָך אַ טאָג, אַ וואָך נאָך אַ וואָך, און פון די וואָכן זיינען אַפילו גאַנצע חדשים, און חוץ

וואָס די פּרעסע און די ראַדיאָ האָבן טאָג־טעגלעך שרעקלעך געהעצט קעגן יידן, האָבן ניט די דייטשן, און אויך ניט די פראַנצויזישע פּאָליציי, ניט אונטערגענומען קיין שום שריט קעגן די יידן אין דעם אָקופּירטן טייל פון פראַנקרייך.

די דאָזיקע „רואיקע" צייט האָט געדויערט אַ קנאַפּ יאָר. עס האָט זיך דערויבער ביי אַ סך יידן פון פראַנקרייך, און אויך פון די אַנדערע מערב־אייראָפּאישע לענדער, דעמאָלט געשאַפן די אילוזיע, אַז אין פראַנקרייך, און בעיקר אין פּאַריז, וואָס איז דער געאָגראַפישער־ און קולטור־צענטער פון דער גאַנצער ציוויליזירטער וועלט, וועט היטלער ניט וואָגן צו טאָן מיט די יידן דאָס, וואָס ער האָט געטאָן ביי זיך אין דייטשלאַנד, אין עסטרייך, און אין די אַנדערע לענדער וואָס זיינען אַרונטערגעפאַלן אונטער זיין השפּעה און אָקופּאַציע. און, בעיקר, איז דאָס געווען דער חשבון פון די איינגעוואַנדערטע יידן אין פראַנקרייך. וואָס שייך ווידער די איינגעבוירענע, די פּראַנצויזישע יידן, האָבן זיי סיי ווי סיי געהאַלטן, אַז אַרום און אַרום מיינט מען זיי גאָר אינגאַנצן ניט. זיי זיינען דאָך פריער פון אַלץ פראַנצויזן, און דערווייל איז נאָך, דאַנקען גאָט, אין ווישי פּאַראַן אַ פראַנצויזישע רעגירונג, און אַזוי לאַנג ווי עס איז דאָ אַ פראַנצויזישע רעגירונג, וועט זי זיכער ניט דערלאָזן, אַז דער אָקופּאַנט זאָל אירע פראַנצויזישע בירגער שלעכטס טאָן. איי עס בלייבט דאָך די קשיה: און די אַנטיסעמיטישע העצעס אין דער פּרעסע און אויף די ראַדיאָ? איז, ראשית, מיינט מען ניט זיי, נאָר דאָס ביסל אָנגעלאָפענע, פּרעמדע יידן, און צווייטנס, איז עס אַ פאַרבייגייענדיקע זאַך. די רעגירונג אין ווישי וועט זיך נאָר אַביסל איינשטעלן, וועט זיך נאָר ביסלעכווייז אַביסל צופּאַסן צו די נייַ־געשאַפענע באַדינגונגען, וועט מען, ווי תמיד, קענען צו איר צוקומען, אינטערוועניրן, און, נישקשה, אַפילו פּעטען און לאָוואַל זיינען אויך פראַנצויזן, און פראַנקרייך וועט תמיד בלייבן פראַנקרייך, און פּאַריז, אַפילו אונטערן טייוול, וועט תמיד בלייבן פּאַריז.

אַרויסגייענדיק פון דער דאָזיקער הנחה, האָבן די איינגעבוירענע פּראַנצויזישע יידן, וואָס האָבן סיי־ווי קיינמאָל ניט איבעריק ליב געהאַט די מזרח־יידן, נאָך מער ווי ווען עס איז, געגומען קוקן קרום אויף די „זשוויף עטראַנזשע" (פּרעמדע יידן), און עס איז אין זיי פון טאָג צו טאָג געוואַקסן די איבערצייגונג, אַז אויב עס וועלן אין פראַנקרייך יאָ קומען גזירות־רעות אויף יידן, און עס וועלן אויך דערפון ליידן די אמתע, פראַנצויזישע יידן, וועט עס זיין די אָנגעלאָפענע, פּרעמדע יידנס שולד.

בינו־לבינו, האָבן זיך די שטוינענדיקע ידיעות וועגן דעם, אַז אין פּאַריז איז רואיק, אַז מען טשעפּעט ניט קיין יידן, דורך פּאַרשיידענע וועגן גיך פּאַרשפּרייט איבער די שטעט און דערפער פון גאַנץ פראַנקרייך, כמעט אומעטום, וואו עס האָבן זיך נאָר געפונען פּאַרוואָגלטע יידן פון זינט דעם עקזאָד.

פּאַר די דאָזיקע פּליטים־יידן איז, בינו־לבינו, דאָס לעבן אין דער פרעמד געווארן וואָס אַ טאָג עקאָנאָמיש אַלץ שוועראַר און מאַראַליש אַלץ

אומדערטרעגלעכער. זייענדיק, אין רוב, אַ גרויסשטאָטישער עלעמענט, וואָס האָט ביז דער מלחמה געלעבט פון מסחר און מלאכה, האָבן זיי אין די קליינע שטעטלעך און דערפער ניט געקענט קריגן קיין באַשעפטיקונג ביי זייערע פאַכן. צו דער אינציקער מעגלעכקייט פון פאַרם־ און פעלד־אַרבעט, איז דער ווייט־גרעסטער טייל פון זיי ניט געווען געאייגנט. זיי האָבן דעריבער געמוזט לעבן פון דעם ביסל קאַפּיטאַל, וואָס זיי האָבן געהאַט אָפּגעשפּאָרט און בעת דער מהומה געקענט מיט זיך מיטנעמען. כדי צו דערנערן זיך מיט זייערע משפּחות, האָבן זיי געמוזט אָנקומען נאָך די נייטיקע לעבנס־מיטלען צום אַרטיקן פראַנצויזישן פּויער. דער פּויער ווידער, האָט וואָס אַ טאָג אַלץ מער אויפגעשרויפט די פּרייזן אויף זיינע פּראָדוקטן. ניט האָבנדיק קיין אַנדערע ברירה, האָבן די יידן געמוזט צאָלן פאַר לעבנסמיטל יעדן פּרייז (אָפט אויך אין שווה כסף), אַבי זיך צו קענען דערהאַלטן דאָס חיות. די פראַנצויזישע פּויערים ווידער, וואָס האָבן זיך טאָג טעגלעך אָנגעלייענט און צוגעהערט צו די ווילדע, נאַצישע און פראַנצויזיש־קאָלאָאַראַציאָניס־טישע אַנטי־יידן־פּראָפּאַגאַנדעס, האָבן דערפון געדרונגען, אַז עס איז טאַקע אמת וואָס זיי לייענען אין די צייטונגען און הערן אין דער ראַדיאָ, אַז די יידן זיינען שטיין־רייך; אַז זיי ווילן ניט אַרבעטן, וואָס איז אַ דוחק אין אַגריקולטור־אַרבעטער און זיי, רק זיי פּוסט־און־פּאַסעוועו; אַז די פאַרמעגנס וואָס זיי האָבן, געהערן גאָר אין דער אמתן דעם פראַנצויזישן פאָלק, וויל זיי האָבן זיי ניט אָנגעזאַמלט דורך שוועריקייט אָדער אין פעלד אָדער אין פאַבריק, נאָר אָנגעראַבעוועט, דורך עקספּלואַטאַציע און שפּעקולאַציע, ביים פראַנצויזישן פאָלק. האָבן די יידן, אויף זייערע פאַרוואָג־לעגישן, זיך געגומען פילן טאָפּלט באַדראָט: אי פון די דייטשן, וואָס האָבן געראַיעט אויף אַלע וועגן, אין אַלע שטעט און אין אַלע דערפער, און אי פון דעם ציווילן, אויפגעהעצטן פּויערן־פאָלק. דערצו נאָך, האָט דער אַרטי־קער זשאַנדאַרם, וואָס האָט געקראָגן זייער באַפעלן פון די נייע, קאָלאָבּ־ראַציאָניסטישע און, אין רוב, אַנטיסעמיטישע פאָליציי־פּרעפעקטן, שטאַרק מקפּיד געווען וואָס שייך באַגרענעצונגען קעגן אויסלענדער, און האָט בעיקר געהיט, אַז די פּרעמדע יידן, וואָס מען ווייס נאָך ניט לעת־עתה וואָס מיט זיי וועט ווערן, וואָס מען וועט פאַר זיי דאָרטן אין די הויכע פענצטער באַ־שטימען, און וואָס פאַראַ באַפעלן עס וועלן פאַר זיי היינט מאָרגן אָנקומען, זאָלן זיך דערווייל ניט רירן פון זייער געצוואונגענער רעזידענץ. דעריבער, אַז עס זיינען צו יענע יידן דערגאַנגען די ידיעות, אַז אין פאַריז איז דערווייל רואיק, אַז מען טוט קיין יידן דאָרטן קיין שום שלעכטס ניט, האָט מען ניט לאַנג געטראַכט און מען איז, ווער אויף אַ לעגאַלן, און ווער אויף אַן אומלעגאַלן־אופן, אָפּהענגיק פון די אָרטיקע פאָליצייאישע באַדינגונגען, צוריקגעפאָרן קיין פאַריז.

אויך איבער דער שטרענג־קאָנטראָלירטער דעמאָרקאַציע־ליניע זיינען אין דער „פרייער זאָנע" דערגאַנגען די ידיעות, אַז אין אָקופּירטן געביט טשעפּעט מען ניט קיין יידן; אַז אַ סך יידן פאָרן צוריק קיין פאַריז; אַז עס

איז אַפילו דאָרטן פאַראַן אַרבעט און מען קען זיך נעמען צוריק צו די פריערדיקע פּרנסות.

גאָר שטוינענדיק איז געווען דער פאַקט, וואָס די דייטשן האָבן טאַקע ניט געמאַכט פאַר יידן קיין שום ספּעציעלע שווערישקייטן זיך צוריקצוקערן פון דער „פרייַער זאָנע“ אין דעם אָקופּירטן טייל פון פראַנקרייך. עס איז געגנג געווען אַז עמעצער אין פאַריז זאָל זיך וועגדן צו דער דייטשער קאָמענדאַנטור נאָך אַזאַ מין דערלויבעניש פאַר יענעם וואָס האָט זיך געוואָלט אומקערן, און ער האָט אַזעלכע, פונקט ווי פאַר אַלע אַנדערע פראַנצויזן, גלייך באַקומען. און מיט אַ פּאַפּירל מיטן האַקנקרייצל, האָבן די פראַנצויזן באַלד אַרויסגעלאָזן. האָבן טאַקע אויך אַ סך יידן פון דער „פרייַער זאָנע“ זיך צוריקגעקערט קיין פאַריז. און כאָטש יידישע הערצער האָבן אַלץ נאָך געפלאַטערט אין גרויס שרעק פאַרן מאָרגן, איז מען דאָך דערווייל געווען צופרידן. נאָך אַ לאַנגער צייט אַרומוואָגלען אין דער פרעמד, איז געווען גוט ווידער זיך צו געפינען אין זיין אייגענער שטוב; ווידער צו שלאָפן אין זיין אייגן בעט, און זיך ווידער צו באַגעגענען מיט אייגענע און פרייַנד, פון וועלכע מען איז אַ צייט לאַנג געווען אָפּגערייסן און צעשיידט.

אַ סך פון די צוריקגעקערטע האָבן ניט געוואוסט וואו זייערע מענער, ווייבער און קינדער, קרובים און פרייַנד זיינען אין דער מהומה, אין די לויפענישן און באַמבאַרדירונגען ערגעץ אַהינגעקומען. אַ סך משפּחות זיינען צוריק פאַראייניקט געוואָרן. מען האָט טאַקע פאַרשטאַנען, און מען האָט עס אויך ממש געפילט אין דער לופט, אַז דאָס איז אַ שטילקייט פאַר אַ שטורעם, אָבער, מען איז פאָרט געווען צופרידן, צו גענישן כאָטשבי דאָס דאָזיקע ביסל חיי־שעה, אויף ווי לאַנג ס׳איז באַשערט. מען האָט זיך, על־כל־פּנים, געפילט צוריק אין אַ גרויסן יידישן קיבוץ. כמעט איטלעכער האָט זיך געזומען צוריק אַרומזען וועגן פּרנסה. עס האָט געהערשט אַ מין שטימונג פון וואָס ס׳וועט זיין מיט כל־ישראל, וועט אויך זיין מיט ר׳ ישראל.

אָט דער דאָזיקער פאַרהעלטנישמעסיק רואיקער צושטאַנד האָט אין אָקופּירטן געביט פון פראַנקרייך אָנגעהאַלטן ביז אָקטאָבער 1940.

ד.

די דייטשן קענען זיך ניט קיין עצה געבן מיט דער יידן־פראַגע

אָבער, ווי געזאָגט, איז די דאָזיקע שטילקייט נאָר געווען אַן אויבנ־אויפיקע, אַ שטילקייט פאַר אַ שטורעם. אין דער אמתן האָבן די שונאי־ישראל פאַר דער צייט, סיי אין ווישי און סיי אין פאַריז, ניט געשלאָפן. די דייטשן, כידוע, אַרבעטן מעטאָדיש. זיי טוען גאָרניט אָן אַ באַפּלע. איידער עס ווערט וועגן עפּעס אַרויסגעגעבן אַ באַפּלע, ווערט פריער ביי זיי אויסגעאַרבעט

אַ געניעיר פּלאַן, מיט אַלע פּרטים. ווי מיר האָבן זיך דאָס שפּעטער דער־ וואוסט, און ווי מיר ווייסן דאָס שוין היינט אַפילו פון אויטענטישע, דייטשע דאָקומענטן, האָט די דייטשע קאָמענדאַנטור פּאַר גרוים פּאַריז און די גע־ שטאַפּע געהאַט גאָר גרויסע שווערקייטן ביים אויסאַרבעטן דעם פּלאַן פאַר דער פאַרטיליקונג פון די פראַנצויזישע יידן.

הויפּט־סיבות זיינען געווען צוויי:

ערשטנס, זיינען סיי די דייטשן און סיי די קאָלאַבאַראַציאָניסטישע ווישי־רעגירונג געווען שטאַרק פאַראינטערעסירט צו האָבן שלום און מנוחה אין אָקופּירטן פראַנקרייך און אין דער אַזוי גערופענער „פרייער זאָנע". זיי האָבן געשטרעבט צו צוימען דאָס בונטאַרע פראַנצויזישע פאָלק, וואָס האָט זיך אין לויף פון פראַנקרייכס געשיכטע אַ סך מאָל באַדעקט מיט רעווא־ לוציאָנערער גלאָריע; וואָס האָט מיט אַן ערך 150 יאָר צוריק געמאַכט די גרויסע, פראַנצויזישע רעוואָלוציע; אַראָפּגעווארפן פון זיך די פעאַדאַלע הערשאַפט און פּראָקלאַמירט די גלייכהייט פון אַלע בירגער. באַזונדערס, זיינען סיי די דייטשן און סיי די ווישי־רעגירונג געווען שטאַרק פאַראינ־ טערעסירט ניט אויפצורייצן, און פאַרקערט נאָך, ווי וויייט מעגלעך צו באַרואיקן די פאַריזער אַרבעטער־מאַסן. זיי האָבן אַפילו געהאָפט צו געווינען טיילן פון פראַנצויזישן פּראָלעטאַריאַט פאַר קאָלאַבאַראַציע מיט די דייטשן און מיטן ווישי־רעזשים. ספּעציעל האָבן זיי געהאָפט אויף די פראַנצויזישע קאָמוניסטן, וואָס צוליב דעם סטאַלין־היטלער־אָפּמאַך האָבן זיי אין יענער צייט כמעט ווי אויפגעהערט צו קוקן אויפן דייטשן אָקופּאַנט ווי אויף אַ נאַצי, אַ פאַשיסט, און אַ שונא פון פראַנקרייך.

אָבער, סיי די דייטשן און סיי די ווישי־לייט האָבן גאַנץ גוט געוואוסט, אַז די פאַריזער אַרבעטער־מאַסן, וואָס האָבן אין 1789 געשטורעמט די באַסטיליע, און וואָס ערשט אָט דאָ ניט לאַנג, אין 1936, האָבן זיי זיך גע־ שלאָגן אויף באַריקאַדן אויף די פאַריזער גאַסן מיט די אייגענע, היימישע פאַשיסטן, וועלן, סוף־כל־סוף, קומען צו זיך פון דעם גרויסן קלאַפּ וואָס פראַנקרייך האָט געליטן, און וועלן זיך זוכן צו באַפרייען. איז זייער דרך דעריבער געווען, צו פּרואוון שאַפן ביים פראַנצויזישן פאָלק די אילוזיע פון זעלבשטענדיקייט, פון רעגירן איבער זיך אַליין. עס האָט געדאַרפט הייסן, און מען האָט זיי דאָס געהאַלטן אין איין אַריינהאַמערן אין די קעפּ, אַז הגם פראַנקרייך האָט געליטן אַ גרויסע מיליטעריש מפּלה, און צוויי דריטל פון לאַנד איז אָקופּירט דורכן שונא, איז אָבער דער שונא פאַרט געווען צו פראַנקרייך מיט גענאָד: ער האָט פאַר פראַנקרייך באַוויליקט אַן ערנהאַפטן וואָפנשטילשטאַנד; די אָקופּאַציע וועט נאָר זיין אַ צייטווייליקע, און אַז אין ווישי זיצט אַ פראַנצויזישע רעגירונג, אין וועמענס שפּיץ עס שטייט דער „זיגער פון ווערדון", דער מאַרשאַל פעטען, וואָס רעגירט מיטן פראַנצויזישן פאָלק אין גייסט פון די פראַנצויזישע טראַדיציעס, און פּועלט־ אויס ביים אָקופּאַנט די בעסטע באַדינגונגען פאַר די פראַנצויזן אין אָקו־ פּירטן געביט.

מיט אַלע מעגלעכע מיטלען, האָט ווישי זיך באַמיט צו פאַרהוילן פאַרן פראַנצויזישן פאָלק, אַז זי נעמט אירע באַפעלן און ז׳ירעקטיוון פון בערלין, און אַז אין אָקופירטן געביט פון פראַנקרייך זיינען די אמתע בעלי־בתים ניט די פרעפעקטן, וואָס ווערן נאָמינירט פון ווישי, נאָר די נאַצישע אָקופאַנטן מיט זייער געשטאַפּאָ. סיי די דייטשן און סיי ווישי האָבן פאַרשטאַנען, אַז דאָס אָננעמען דראָסטישע מיטלען קעגן יידן אין פראַנקרייך אַביסל צו פרי, קען זיכער גורם זיין דאָס אויפוועקן ביים פראַנצויזישן פאָלק זיין צייט־ווייליק איינגעשלעפערט געווינסן. זיי האָבן געוואוסט, אַז צוליב אַביסל אַנטי־סעמיטישער פּראָפּאַגאַנדע, און אַפילו צוליב אַביסל עקאָנאָמישע באַגרענע־צונגען קעגן יידן, וועט זיך דער פראַנצויז ניט גיין שלאָגן אויף באַריקאַדן. צוליב באַגרענעצונגען און רדיפות אויף „פרעמדע", איינגעוואַנדערטע יידן, אַוודאי און אַוודאי ניט. אָבער, וויבאַלד מען זאָל נעמען קאָנפיסקירן יידיש פאַרמעגן, אײַנפירן געטאָס, נעמען ערובניקעס, איינזאַמלען יידן אין קאָנ־צענטראַציע־לאַגערן, און ווער שמועסט נאָך זיי דעפּאַרטירן — דאָס וואָלט שוין אָנגערירט די סאַמע עיקר־פּרינציפּן פון מענטשלעכער פרייהייט, וואָס איז דערָאבערט געוואָרן דורך דער פראַנצויזישער רעוואָלוציע, דאָ וואָלטן שוין אַלע בולט געזען, אַז דאָס איז דער נאַצישער דרך; עס וואָלט פאַר יעדן געוואָרן קלאָר, אַז ווישי נעמט אירע באַפעלן פון היטלערן; און דאָס וואָלט געקענט ווערן אַ סיבה פון מרידה.

מען דאַרף אויך ניט פאַרגעסן, אַז אין לאָנדאָן איז שוין געווען דעמאָלט פאַרמירט דער „קאָמיטע פראַנסע דע ליבעראַסיאָן" *) — אַ מין פראַנצויזישע רעגירונג אין גלות, מיט געניראַל דע־גאָל בראש. און כאָטש צוהערן זיך צו זיינע ראַדיאָ־אוידיציעס איז געווען שטרענג פאַרבאָטן, און זיי זיינען פאַרגראָבן געוואָרן מיט ספּעציעלע דייטשע גראָבער־מאַשינען, האָבן זיך אָבער פאָרט די פראַנצויזן צוגעהערט צו די פלאַמיקע פּאַטריאָטישע רעדעס, וואָס זיינען פון דאָרטן געקומען, און עס האָט זיי שטאַרק אימפּאָנירט געניראַל דע־גאָלס פּראָקלאַמירן, אַז „פראַנקרייך האָט פאַרלוירן אַ שלאַכט, זי האָט אָבער ניט פאַרלוירן דעם קריג!". האָט מען טאַקע תחילת אין ווישי זייער שטאַרק געוואויגן און געמאָסטן יעדן פאַרלאַנג פון די דייטשן, איינצופירן אין פראַנקרייך די נאַצישע יידן־גזירות, צו וועלכע היטלער האָט געוואָלט האָבן זייער הסכמה. אין פרינציפּ, זיינען די לאָוואָלס, די דאַרקיע דע פּעלפּוואָס און די קסאַוויע וואָלאָס ניט געווען קעגן. זיי האָבן בלויז געהאַלטן, אַז דאָס איז שעדלעך פאַר דער עקסיסטענץ גופא פון זייער רעזשים, און זיי האָבן זיך באַמיט איבערצוצייגן דעם אָקופאַנט, אַז דאָס איז, לכל הפחות, נאָך איצטער ניט געוואונטשן, אַז מען דאַרף נאָך צואוואַרטן; אַז עס איז נאָך צו פריצייטיק.

אָבער, היות ווי אַלץ אַפּזאָגן האָט ווישי היטלערן מיט זיינע משרתים דאָך ניט געקענט, האָבן זיי געמאַכט אַ מין פשרה: זיי זיינען מסכים געוואָרן

*) פראַנצויזישער קאָמיטעט פאַר באַפרייאונג.

מקריב צו זיין צוערשט די פּוילישע יידן, און דערנאָך די דייטשע און עסטרייכישע יידישע פּליטים, וואָס זיינען אַרײַנגעקומען קיין פּראַנקרייך זינט דעם יאָר 1936. זייער חשבון איז געווען, אַז וועגן די דאָזיקע יידן וועט מען, אין ערגסטן פאַל, קענען דערקלערן דער עפּנטלעכער מיינונג, אַז זיי האָבן ווירקלעך ניט געקענט נעמען אונטער איר שוץ, ווייל דאָס זיינען יידן, אָפּשטאַמיקע פון די לענדער, וואָס היטלער האָט אַנעקסירט, און, אויב עס וועט זיין נייטיק, אַפילו פאַרזיכערן, אַז קיין פּראַנצויזישן בירגער וועט מען ניט דערלויבן אַנצורירן, אַפילו וען ער איז אַ יידּ.

די צווייטע וויכטיקע סיבה איז געווען די, וואָס אין פּראַנקרייך איז אויף אַן אַדמיניסטראַטיוון אופן שווער געווען צו וויסן וער עס איז אַ יידּ און וער ניט. און אָט פאַרוואָס:

זינט די רעגירונג איז אין פּראַנקרייך געוואָרן אָפּגעטיילט פון דער קירך, איז קיינער, סיי בירגער און סיי אײַנגעוואַנדערטער, אין קיין שום מלוכה־אָמט און אין קיין שום אָפּיציעלן אָקט אָדער דאָקומענט, ניט געווען פאַרשריבן לויט זיין רעליגיע, נייערט לויט זיין נאַציאָנאַליטעט. אַ פּראַנצויזישער יידּ איז געווען פאַרשריבן בלויז ווי אַ פּראַנצויז, פּונקט ווי אַלע אַנדערע פּראַנצויזן, און אַן אויסלענדישער, אײַנגעוואַנדערטער יידּ — אָפּהענגיק פון דעם פּאַספּאָרט מיט וועלכן ער איז אַרײַנגעקומען אין לאַנד, אָדער, אין די אַלטע, גוטע צייטן, ווען מען האָט נאָך אויף פּאַספּאָרטן ניט מדקדק געווען, לויט צו וועלכער נאַציאָנאַליטעט ער האָט זיך אַליין פּריוויליק באַקענט — איז געווען אַ „רוס", אַ „פּאָליאַק", אַ „רומעניער", אַן „עסטרייכער", אַ „גריך", אַ „טערק", און . . . אָפּילו אַ „דייטש". און היינט, ביי אַזאַ צושטאַנד, גיי וויס וער עס איז אַ יידּ און וער ניט.

און די נאַציס, ימח־שמם, וואָס האָבן געטאָן אַלץ מיט מעטאָדע, מיט אויסגערעכנטקייט און מיט פּלאַנמעסיקייט, האָבן אין פּראַנקרייך ניט געוואָלט גלאַט אַזוי נעמען און כאַפּן יידן, לויט סימנים פון סטמיטישן פיזישן אויסזען, אָדער, לויט ניט־אַרישע נעמען. זיי האָבן זיך אָפּילו אויך ניט געוואָלט אינגאַנצן סומך־זיין אויף די מסירות און די אָנווייזונגען מצד זייערע געטרייע, פּראַנצויזישע קאָלאָבאָראַציאָניסטן. ערשטנס, וויל אַזוי אַרום וואָלטן זיי געקענט לייכט נכשל ווערן — וואָס עס האָט שפּעטער טאַקע אַ סך מאָל געטראָפן — כאַפּן פּראַנצויזן, ריינע אַריער; און צווייטנס, האָבן זיי געוואוסט, אַז אויף אַזאַ אופן וועלן זיי אין פּראַנקרייך ניט קענען דורכפירן די פאַרניכטונג פון די יידן אַזוי טאָטאַל, און מיט דער דאָזיקער געשמאַנישער פּינקטלעכקייט, ווי זיי האָבן דאָס געהאַט אין זייער פּלאַן.

ה.

פּראַנצויזישע רשעים יאָגן אונטער די דייטשן אַז זיי זאָלן וואָס גיכער אָנהייבן די רדיפות אויף יידן

אָבער, די כלערליי היימישע, פּראַנצויזישע אַנטיסעמיטן, די לייט פון דער „אַקסיאָן פּראַנסעז", די „קרוא דע פע", די „דאָריאָטיסטן" *) און די אַלע מיני אַנדערע פּראַנצויזישע רעאַקציאָנערע, פּאַשיסטישע און אַנטיסעמיטישע אָרגאַניזאַציעס און יחידים, קאָניונקטור־אויסנוצערס, וואָס האָבן געוואָלט פון יידישן רויב אָפּלעקן אַ ביינדל, האָבן ניט געשווויגן. געוויסע פון די דאָזיקע עלעמענטן האָבן נאָך באַלד אין אָנהייב פון דער דייטשער אָקופּאַציע זיך געפעדערט און זיך געחנדלט צום נאַצישן אָקופּאַנט. נאָך אידער וואָס וועלן, האָבן זיי שוין, אויף אייגענער האַנט, כדי נושא־חן צו זיין ביים דייטש, אַרויסגעהאָנגען אויף די טירן און פענצטער פון זייערע קאָפּע־הייזער, רעסטאָראַנען און אויף אַנדערע עפנטלעכע פּלעצער, אויפּשריפטן „אייגאָנג פּאַר יידן און נעגערס פּאַרבאָטן", אָדער „פּראַנצויזיש געשעפט", אין ריינעם דייטש, „מאָן שפּריכט דויטש", און נאָך אַזעלכע אַנטיסעמיטישע און ראַסיסטישע לאָזונגען און אויפשריפטן, וואָס זאָלן וואָס בולטער מאַניפעסטירן זייער לאָיאַליטעט צום אָקופּאַנט און זייער שנאָה צו יידן.

אַז די דאָזיקע פּאַרשוינען האָבן געזען, אַז עס גייט אַוועק אַ וואָך נאָך אַ וואָך, אַ חודש נאָך אַ חודש, און מען זעט עפּעס ניט אַז די דייטשן זאָלן זיך אַ נעם טאָן צו די יידן, האָבן זיי זיך ניט געפּוילט און געמומען די דייטשן אונטעריאָגן, און דאָס פון זיי פּאַרלאָנגען. די פּראָפּעסיאָנעלע אָרגאַניזאַציעס פון פּאַרשיידענע בראַנזשעס, ווי למשל, פון באַקליידונג, באַשפּייזונג, און אַנדערע, האָבן זיך געוועטעדט צו דער דייטשער אָקופּאַציע־מאַכט מיט מעמאָראַנדומס, אין וועלכע זיי האָבן פּאַרלאַנגט, אַז מען זאָל אויך אין פּראַנקרייך שוין וואָס גיכער אינפירן די נירעמבערגער געזעצן, און אַז מען זאָל זיי אַזוי אָרום באַפרייען פון דער אייביקער יידישער קאָנקורענץ אויפן אָרבעטס־און האַנדלס־מאָרק. יידישע סוחרים, אינדוסטריעלער, קליינהענדלער און האַנטווערקער זיינען דאָך פּאַר דער מלחמה און אָקופּאַציע אויך געווען מיטגלידער אין די זעלביקע אָרגאַניזאַציעס, און האָבן דאָרטן געהאַט פּראָגרעסיוו פּריינד, האָט מען זיך דורך זיי אָפּילו דערוואוסט, אַז דער נאַצישער קאָמענדאַנט פּאַר גרויס פּאַריז און אומגעגנט האָט די דאָזיקע דעלעגאַציעס

*) אָנהענגער פון דער פּאַרטיי אויפן נאָמען פון דאָריאָ, דעם מעיאָר פון דער שטאָט סען־דעני, ביי פּאָריז. אַ געוועזענער זייל פון פּראַנצויזישן קאָמוניזם. ער האָט געגרינדעט אַן אייגענע פּאַרטיי, די „פּאַרטי פּאָפּולער פּראַנסעז" (פּראַנצויזישע פּאָלקס־פּאַרטיי), וואָס האָט בעת דער אָקופּאַציע מיטגעאַרבעט מיט די דייטשן, און אָרום וועלכער עס האָבן זיך גרופּירט די גרעסטע פּראַנצויזישע רעאַקציאָנערן און אַנטיסעמיטן. ער האָט אויך שפּעטער געשאָפן דעם „לעזשיאָן פּראַנסע קאָנטר לע באָלשעוויזם" (פּראַנצויזישער לעגיאָן קעגן דעם באָלשעוויזם), וואָס האָט צוזאַמען מיט די נאַציס געקעמפט ביי סטאַלינגראַד.

באַראויקט, אַז מען וועט שוין אַוודאי גאָר אינגיכן אַנהייבן עפּעס טאָן וועגן די דאָזיקע זאַכן, אָבער מען מוז נאָך האָבן אָביסל געדולד, מען מוז נאָך אָביסל צוואַרטן, ווייל מען וואַרט אויף באַפעלן, וואָס דאַרפן אָט־אָט, היינט־מאָרגן אָנקומען פון בערלין.

ו.

די ציילונג

אין אָקטאָבער 1940 איז פּלוצים אַרויס אַ פּאַראָרדנונג פון דייטשן „מיליטערבאַפעלסהאָבער" פּאַרן באַזעצטן געביט פון פראַנקרייך, אַז אַלע יידן מוזן זיך רעגיסטרירן אין די פּאָליציי־קאָמיסאַריאַטן. שאַרפע סאַנקציעס זיינען אָנגעזאָגט געוואָרן קעגן די וואָס וועלן זיך ניט צושטעלן צו דער ציילונג. צוזאַמען מיט דער צאָל נפשות אין דער משפּחה, האָבן די יידן אויך געמוזט אָנגעבן זייערע פאַרמעגנס פון לעבעדיקן און טויטן אינוואַנטאַר. עס זיינען אָנגעזאָגט געוואָרן האַרבע שטראָפן קעגן די, וואָס וועלן אָנגעבן פאַלשע דערקלערונגען, אָדער וואָס וועלן פּרואָווּן ניט אָנגעבן אַלץ וואָס זיי פאַרמאָגן. דעמאָלט האָט מען שוין קלאָר געזען, אַז דאָס, פאַר וועלכן מען האָט זיך די גאַנצע צייט געשראָקן, הייבט זיך איצטער שוין אָן.

אין פּאַריז, וואו עס האָט זיך געפונען דער רוב מנין ורוב בנין פון דעם פראַנצויזיש־יידישן יישוב, איז געוואָרן אַ גרויסע מהומה. עס זיינען געווען, פאַרשטייט זיך, צוויי ברירות: זיך יאָ גיין פאַררעגיסטרירן, און זיך ניט גיין פאַררעגיסטרירן. מען האָט זיך אָבער אָפּגעגעבן אַ חשבון, אַז עס איז אַזוי שלעכט און אַזוי ביטער — אַז יאָ גיין, הייסט ממש בידים זיך אַליין איבער־געבן דעם שונא אין די הענט אַריין, און אַז ניט גיין ווידער, איז מען שוין גלייך אויסגעשטעלט אויף אַ באַלדיקער געפאַר — אויף דער האַרבער שטראָף פון דער נאַצישער אָקופּאַציע־מאַכט.

לאַנג קיין צייט צו טראָכטן איז אָבער ניט געווען. ווי אַלע דייטשע באַפעלן, איז אויך דער דאָזיקער געוועון צום אויספירן באַלד, כמעט פון היינט אויף מאָרגן. האָט זיך טאָקע צו דער אָנגעוויזענער צייט כמעט דער גאַנצער פאַריזער יידישער ישוב אָוועקגעשטעלט אין לאַנגע שורות פאַר די פּאָליציי־קאָמיסאַריאַטן צו דער „ציילונג פון די יידן".

אַ געוויסע צאָל יידן, שווער, פאַרשטייט זיך, צו זאָגן וויפל, מייסטנס אַזעלכע, וואָס האָבן שוין געהאַט פריערדיקע דערפאַרונגען מיט די נאַצים, ווי אַ שטייגער, דייטשע און עסטרייכישע פּליטים, אָדער אַנטרונענע פון טשעכאָסלאָוואָקיע, וואָס האָבן שוין געוואוסט געניו מיט וואָס אַזאַ מין יידן־ציילונג שמעקט, האָבן זיך ניט צוגעשטעלט צו דער ציילונג. דאָס האָט טאָקע אין אַ סך פאַלן שפּעטער משפּיע געוועון, אַז זיי זאָלן זיך לייכטער קענען אויסבאַהאַלטן אונטער אַרישע פּאַפּירן, וואָס אין אַ סך פאַלן האָט דאָס גורם געוועון, אַז זיי זאָלן בצוול ווערן און דערלעבן די באַפרייאונג. דאָקעגן אָבער,

דער גרעסטער טייל פון די איינגעבוירענע, פראַנצויזישע יידן, וואָס מחמת זייער דורותדיקער שפראַכלעכער אַסימילאַציע, און אין רוב אויך צוליב זייער פיזישן אַרישן אויסזען, איז זיי גראַד געווען אַ סך לייכטער אויסצומיידן די גזירה, און שפּעטער וואָלט זיי אויך, צוליב זייערע באַקאַנטשאַפטן און פאַר־צוויגטע באַציאונגען מיט דער פראַנצויזישער, ניט־יידישער באַפעלקערונג, געווען אַ סך לייכטער איבערצולעבן די אָקופאַציע, זיינען גאָר דווקא יאָ געאַנגען צו דער ציילונג. זיי האָבן מייסטנס געהאַלטן, אַז דינא דמלכותא דינא, בפרט נאָך אין אַזאַ צייט, וועו זייער פאַטערלאַנד איז אין אַזאַ שווערער לאַגע. זיי האָבן געגלייבט, אַז כאָטש די ווישי־רעגירונג איז זיי ניט צום האַרצן, דאַרפן זיי פונדעסטוועגן ווייטער, און אפשר נאָך מער ווי תמיד, מאַניפעסטירן זייער פאַטריאָטיזם און אָפילו זיין לאָיאַל צום אָקופאַנט, ווי עס האַלט דאָס אין אין פאַרלאַנגען פון אַלע פראַנצויזן דער מאַרשאַל פעטען.

דער צווייטער מאָמענט וואָס האָט גורם געווען זיי זאָלן כמעט אַלע גיין זיך רעגיסטרירן ווי יידן איז געווען די אייגרעדעניש, אַז דאָס מיינט מען ניט זיי, די אמתע פראַנצויזן זינט דורות; אַז זיי וועט מען ניט טשעפען; אַז זיי וועט קיין שום שלעכטס ניט געשען; אַז דאָס מיינט מען נאָר דאָס ביסל פרעמדע יידן. אַזוי אַרום איז געשען, אַז אין טאָג פון דער ציילונג האָבן זיך אַוועקגעשטעלט אין די לאַנגע שורות פאַר די קאָמיסאַריאַטן פראַנצויזישע יידן, וואָס האָבן שוין זינט אַ סך דורות געהאַט פון זיך אַראָפגעווארפן דעם עול פון יידישקייט און פון יידישן גלות, און וואָס האָבן מיינסטנס אויך שוין אָפילו ניט פאַרמאָגט קיין יידישע צורה. עס זיינען געקומען זיך אָנמעלדן ווי יידן אַ צאָל פראַנצויזישע אינטעלעקטועלע, שרייבער, קינסטלער, לערער, וויסנשאַפטלער, באַרימטע מוזיקער, אַקטיאָרן, דאָקטוירים און פּראָפעסאָרן, וואָס מען האָט גאָר פריער קיין שום אָנונג ניט געהאַט, אַז זיי זיינען מאַחינו בני ישראל. מען האָט אָפילו איבערגעגעבן, אַז אין געוויסע אַריסטאָקראַטישע קוואַרטאַלן זיינען געקומען צו דער ציילונג עטלעכע גלחים און עטלעכע נאָנעס. טייל האָבן דאָס אויסגעטייטשט, אַז זיי האָבן אַזוי אַרום געוואָלט מאַניפעסטירן און פראָטעסטירן קעגן דעם אוממענטשלעכן אויסנעם־גזעזץ, ווי זיי וואָלטן דערמיט געזאָגט, אַז אין תוך געמומען זיינען מיר דאָך אַלע פון יידישן אָפשטאַם. אָבער מיר נעמען אָן, אַז די דאָזיקע קריסטלעכע קלעריקאַלן זיינען געווען, פשוט, משומדים, וואָס זיינען ניט אויסן געווען קיין שום מאַניפעסטאַציעס און פראָטעסטן, נאָר זיי האָבן דעם דייטשס באַפעל אויסגע־טייטשט פשוטו כמשמעו, אַז „אַלע יידן, די וואָס זיינען אַליין יידן, אַדער זיערע עלטערן, אַדער זיערע עלטערנס עלטערן זיינען געווען יידן, מוזן זיך מעלדן" — זיינען זיי געקומען.

אינעווייניק, אין די פאָליציי־קאָמיסאַריאַטן, זיינען געווען צוגעגרייט גאַנצע שטאָבן פון באַאַמטע, מיט ספעציעלע אָנקעטע־בויגנס. מען האָט גע־דאַרפט געניט ענטפערן אויף אָן אַ שיעור פראָגעס, און בעיקר אָנגעבן אַלץ וואָס מען פאַרמאָגט. נאָך דעם ווי מען האָט די דאָזיקע אָנקעטע־בויגנס צו עטלעכע מאָל אונטערגעשריבן, האָבן זיי אַרויפגעלייגט אויף דער אידענ־

טיטעט־קאַרטע אַ שטעמפּל „זשוויף" (ייד). אַזוי אַרום האָבן די נאַציס דער־גרייכט דעם ערשטן עטאַפּ צו זייער טיוואָלנישן ציל פון אויסראָטן די פּראָנ־צויזישע יידן — זיי האָבן, מיט דער הילף פון דער פראַנצויזישער פּאָליציי, באַקומען אַ מער־ווייניק געניוע רשימה פון די יידן אין פּראַנקרייך, מיט אַלע פּרטים וועגן זייער אָפּשטאַם, זייערע משפּחות, זייער סאָציאַלן און פּאָלי־טישן מצב, און זייער טעטיקייט און פּאַרמעגן.

ניט לאַנג דערנאָך האָבן זיך, אייגע נאָך דער אַנדערער, אָנגעהויבן שיטן גזירות אויף יידן: מען האָט ניט געטאָרט טוישן די אַדרעסן. מען האָט געמוזט אויף די טירן און פענצטער פון יידישע האַנדלס־אונטערנעמונגען אַרויסהענגען אָנזעעוודיקע אויפשריפטן, אין דייטש און אין פראַנצויזיש, ענטרעפּריז זשוויו — יידישעס געשעפט; עס איז אַרויפגעלייגט געוואָרן אַן אַרעסט אויף די יידישע קאַפּיטאַלן אין די בענק; און מען האָט אין אַלע יידישע אינדוסטריעלע און האַנדלס־אונטערנעמונגען אַרײַנגעזעצט פּראָנצויזישע זשעראַנטן — מיני אַרישע קאָמיסאַרן, וואָס האָבן געהאַט דעם ציל די גע־שעפטן צו קאָנטראָלירן, און, לסוף, זיי צו ליקווידירן, מיטן צווועק צו קאָנ־פיסקירן זייערע פּאַרמעגנס.

ז.

דער „אוזשיף" און די פראַנצויזישע יידן

צוליב די מאַטיוון פון ניט וועלן אויפּרייצן דאָס פראַנצויזישע פּאָלק, און ספּעציעל די אַרגאַניזירטע פּאַריזער אַרבעטער־מאַסן, זוענגן וועלכע מיר האָבן שוין אָנגעמערקט אין די פּריערדיקע קאַפּיטלעך, האָט דער נאַצי־אָקופּאַנט געוואָלט, אַז די גזירות־רעות אויף יידן אין פראַנקרייך זאָלן ליבער קומען פון דער פראַנצויזישער רעגירונג; אַז די אַרעסטן, קאָנפיסקאַציעס פון פאַרמעגן, אינטערנירונגען און דעפּאָרטאַציעס זאָלן דורכגעפירט ווערן פון די פראַנצויזן גופא.

נאָך לאַנג־פאַרצויגענע אונטערהאַנדלונגען צווישן דער דייטשער אַמ־באַסאַדע אין פּאַריז און די פּאָרשטייערס פון ווישי־רעזשים, איז אין פרילינג 1941 געשאַפן געוואָרן ביי דער ווישי־רעגירונג דער „אַלגעמיינער קאָמיסאַ־ריאַט פאַר יידישע ענינים". פאַר דעם ראש פון דעם דאָזיקן קאָמיסאַריאַט*) איז באַשטימט געוואָרן דער באַקאַנטער פראַנצויזישער אַנטיסעמיט קסאַוויע וואַלאַ. דער דאָזיקער קאָמיסאַריאַט האָט דאָס געדאַרפט זיין דער אָפּיציעלער פראַנצויזישער מלוכה־אַרגאַניזם, דורך וועמענס פאַרמיטלונג די דייטשן זאָלן דורכפירן זייערע מערדערישע פּלענער.

קסאַוויע וואַלאַ האָט דעמאָלט, אויפן וואונטש פון די דייטשן, געשאַפן דעם „אוזשיף".**) דאָ דאָזיקע אַרגאַניזאַציע, האָט געזאָלט זיין די רעפּרעזענ־

*) אַ מין מיניסטעריום א״נ Commissariat général aux affaires juives. (אַלגעמיינער פאַראיין פון די פראַנצויזישע יידן).

**) UGIF — Union Générale des Israelites de France

טאַטיוע קערפערשאַפט פון די יידן אין פראַנקרייך בײַם „קאָמיסאַריאַט פאַר יידישע ענינים". דעמאָלט האָבן די יידן אין פראַנקרייך נאָך ניט געווואוסט דעם אמתן באַטייט פון דייטשס שטרעבן אויפצושטעלן די דאָזיקע יידישע אָרגאַניזאַציע. אָבער איצטער ווייסן מיר שוין, אַז דאָס האָט געזאָלט זײַן, און איז שפּעטער טאַקע אויך אין אַ געוויסער מאָס געווארן, דער „יידן־ראַט" פון פראַנקרייך.

למען־האמת מוז אָבער דאָ געזאָגט ווערן, אַז די פאַריזער פאָרשטייער פון דער קאָנסיסטאָריע (במקום קהילה), וואָס זיינען מצד דעם „קאָמיסאַריאַט פאַר יידישע ענינים" אויפגעפאָדערט געווארן צו שאַפן דעם „קאָאָרדיניר־קאָמיטעט", וואָס זאָל שפּעטער ווערן דער יסוד פון „אוזשיף" אין דער אָקופּירטער זאָנע, האָבן אָפּגעשאַצט די אַחריות וואָס איז אויף זיי אַרויפגעלייגט געווארן. זיי האָבן דאָס בולט באַוויזן דורך מאַניפעסטירן זייער ווידערווילן, דורך פראָטעסטן און שתדלנותן. אָבער זיי האָבן זיך געפונען צווישן האַמער און קאָוואַדלע. שוין דער עצם ענין אַליין, פון שאַפן אין פראַנקרייך, דורך אַ פראַנצויזישער רעגירונג, אַ ספּעציעלן קאָמיסאַריאַט פאַר יידישע ענינים, איז פאַר די דורותדיקע יידישע פראַנצויזן געווען אַ טיפּע באַלייִדיקונג און אַ געוואַלטיקער מאַראַלישער קלאַפּ. זיי האָבן ניט געקענט גורס זיין די דאָזיקע בולטע פאַרלעצונג פון די סאַמע עיקרדיקע פרינציפּן פון דער באַרימטער, היסטאָרישער, פראַנצויזישער דעקלאַראַציע פון מענטשנרעכטס פון 1789, וואָס ווי אַ פּועל־יוצא פון איר איז געקומען די עמאַנציפּאַציע פון די פראַנצויזישע יידן. אין זייערע אויערן האָט נאָך ממש געקלונגען דער פאַטעטישער רוף פון גלח גרעגואָר אין דער נאַציאָנאַלער פאַרזאַמלונג: „פּופּציק טויזנט פראַנצויזן לייגן זיך היינטיקן אָוונט שלאָפן ווי שקלאַפן, מאָכט אַזוי, אַז זיי זאָלן מאָרגן אויפוואַכן ווי פרייַע בירגער!". זיי זיינען תמיד געווען שטאָלץ אויף זייער עמאַנציפּאַציע, און אַפילו אויך אויף זייער אַסימילאַציע מיטן פראַנצויזישן פאָלק. זיי זיינען דורך דורות געווען געטרייַע פאַטריאָטן, און האָבן זיך באַטראַכט ככל־הפראַנצויזן. און דאָ, גאָר פלוצים, איז ויקם מלך־חדש, שטייט אויף אַ נייַע פראַנצויזישע רעגירונג, אשר לא־ידע את־יוסף, וואָס מאָכט זיך פאַרגעסן אָט די אַלע זאַכן, און שטעלט זיי אָוועק אונטער ספּעציעלע רעגולאַציעס, אונטער באַזונדערע געזעצן, און דערצו נאָך פאַרלאַנגט זי פון זיי, אַז זיי אַליין זאָלן אויסטיילן פון זיך אַן אָרגאַניזם, וואָס זאָל די דאָזיקע אויסנעם־געזעצן העלפן אָנווענדן לגבי זיך אַליין און לגבי זייערע געפלאָגטע אויסלענדישע ברידער, אייגנוואוינער פון פראַנקרייך.

דער רוב פון די פראַנצויזישע יידן, אויב ניט אַלע, זיינען געווען געטרייַע בירגער פון דער דריטער פראַנצויזישער רעפובליק. זיי האָבן געבלוטיקט אויף איר אומגעריכטער מיליטערישער מפלה. זיי האָבן, פונקט ווי אַלע אַנדערע פרייהייטס־ליבנדיקע פראַנצויזן, געהאַסט דעם „באָש" (דייטש), וואָס האָט, זינט 1870, שוין צום דריטן מאָל אָקופּירט גרויסע שטחים פון פראַנקרייך. זיי זיינען געווען קנאַפּ באַגייסטערט פון דעם נייעם שטאַט פון פראַנקרייך, רייך, און איצטער, שוין צום צווייטן מאָל, באַזעצט די הויפּטשטאָט, פאַריז.

וואָס מאַרשאַל פּעטען האָט פּראָקלאַמירט, און נאָך ווינציקער פון דעם, וואָס דער „זיגער פון וועלט" האָט פאַרווארפן אַלע פּרינציפּן פון דער פּראָגרעסיוויזישער רעוואָלוציע, האָט געווענדט זיין פּנים צום נאַציזם, און נעמט זיינע באַפעלן פון היטלערן. אָבער, זיי האָבן תחילת, ווי אַ סך אַנדערע ניט־יידישע פּראָגרעסיוון, געוואָלט בלייבן געטרייַ פּראָגקרייַך אין דער גרויסער עת־צרה, און זיי האָבן אויך ניט געוואָלט געבן קיין געווער אין האַנט די אַנטיסעמיטן, דורך בוגד־זיין אין דעם רעזשים, וואָס האָט פּאַרט נאָך געהאַט עפּעס אַ שטיקל שאָטן פון פּראָגרעסיוויזשקייט. חוץ דעם, האָט זיך אויך צו זיי, פונקט ווי צו אַ סך אַנדערע ניט־יידישע פּראָגרעסיוון, צוגעקלעפּט אַ היפּש ביסל פון דעם וואָס עס האָט טאָג־טעגלעך אייגנעקנעלט מיטן עולם די ווישי־פּראָפּאַגאַנדע, אַז ווייבאַלד מען וועט ניט זיין לאַיאַל צום אָקופּאַנט, וועט דער מאַרשאַל פּעטען ניט זיין אומשטאַנד צו באַשיצן זיינע בירגער קעגן די שטראָפן פון דער אָקופּאַציע־מאַכט. האָבן זיי תחילת געראָטן זייערע גלויבנס־ברידער צו זיין לאַיאַל; צו האַלטן זיך אין דראַמען פון לעגאַליטעט. דאָס האָט פּשוט געמיינט, אויסצופילן אַלע באַפעלן פון די דייטשן, און אַ פּשיטא שוין די באַפעלן וואָס קומען פון ווישי. זיי האָבן אפילו אַליין געשאַפן ארבעט־לאַגערן און קינדער־צענטערס, וואָס זיינען, אגב, שפּעטער געוואָרן די נעצן פאַר די נאַצישע אומברענג־לאַגערן.

ח.

די איינגעוואַנדערטע יידן

די איינגעוואַנדערטע יידן פון פּראָגקרייַך האָבן ניט געטיילט די מיינונג פון זייערע אינגעבוירענע פּראָגרעסיוויזשע ברידער. זיי האָבן ניט געפּאַלגט זייערע עצות פון לאַיאַליטעט צום נאַצישן אָקופּאַנט און צו זיין קאַלאַבאָראַציאָניסטישן ווישי־רעזשים. זיי האָבן טאַקע אויך ליב געהאַט פּראָגקרייַך. זיי האָבן געשטרעבט מיט דער צייט זיך צו קענען נאַטוראַליזירן און ווערן פּראָגרעסיוויזשע בירגער, אָבער זיי האָבן, ווי אַ כלל, ניט געשטרעבט זיך צו אַסימילירן, נייערט זיך איינצוגלידערן אין דער פּראָגרעסיוויזשער נאַציע אויף זייער אייגענעם, מזרח־אייראָפּעאישן שטייגער. ספּעציעל איז די דאָזיקע שטרעמונג געווען בולט אין פּאַריז אין פּעריאָד צווישן ביידע וועלט־מלחמות. דערויף זאָגט עדות זייער אויסלעבן זיך אין דער יידישער שפּראַך; די שפּע פון יידישע קולטור־אָרגאַניזאַציעס; די גרויסע צאָל לאַנדסמאַנשאַפּט־פּאַראיינען, מיט דער פּעדעראַציע פון די יידישע געזעלשאַפּטן בראש; די צוגאָב־שולן; די יידישע טעאַטערס; די יידישע פּרעסע און ליטעראַטור. זיי זיינען געווען דאָנקבאַר דער פּראָגרעסיוויזשער רעפּובליק פאַר לאָזן זיי גענישן פון אירע (כאָטש פאַר זיי אָפּט באַגרענעצטע) פּרייהייטן. ווי אַ פּועל־יוצא פון דער דאָזיקער דאָנקבאַרקייט, האָבן שוין בעת דעם אויסבראָך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה טויזנטער און טויזנטער יונגע יידן זיך אָנגעשלאָסן פּרייוויליק

אין דער פּראָנצויזישער אַרמיי, און זיך העלדיש געשלאָגן קעגן דעם אייביקן שונא פון פּראָנקרייך — דעם דייטש. איצטער, ביים אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, האָבן כמעט אַלע יונגע און מיטליאָריקע איינגע־וואָנדערטע יידן זיך ווידער אַנגאָזשירט פּריוויליק אין דער פּראָנצויזישער אַרמיי, אָבער, דאָס מאָל שוין כדי זיך צו שלאָגן קעגן זייער טאָפּלטן שונא — דעם שונא פון פּראָנקרייך, און דעם שונא פון די יידן.

אמת, די פּראָנצויזישע רעגירונג פון דאַלאַדיע און איר מיליטערישע אָנפירערשאַפט האָט די דאָזיקע פּריוויליק אַנגאָזשירטע יידן באַהאַנדלט היפּש שטיפמוטעריש: זי האָט זיי ניט אייגנעגלידערט אין די פּראָנצויזישע מילי־טערישע פֿאָרמאַציעס, נאָר זי האָט זיי לרוב גאָר פּאַרשיקט אויף דער מילי־טערישער אויסבילדונג אין פּרעמדן־לעגיאָן קיין מאַראָקא. שפּעטער, ווען עס האָט זיך אין פּראָנקרייך געשאַפן די פּוילישע גלות־רעגירונג, און די פּוילישע אָרמיי אין גלות, האָט פּראָנקרייך די יידישע פּריוויליקע, אָפּשטאָמיקע פון פּוילן, קעגן זייערווילן, און ניט געקוקט אויף זייערע פּראָטעסטן, גע־צוואונגען צו דינען אין די דאָזיקע פּוילישע מיליטערישע פֿאָרמאַציעס. דאָס איז זיי געווען שטאַרק דערווידער. ווייל דער ווייט־גרעסטער טייל פון זיי איז געווען אַנטלאָפענע פון פּוילן מחמת אַנטיסעמיטיזם און פּאָגראָמען, אַנדערע, צוליב פּאָליטישע טעמים, און זיי האָבן מיט זייער אַמאָליקן רשעות־דיקן „פּאָטערלאַנד" שוין זינט לאַנג געהאַט איבערגעריסן. אָבער, זיי האָבן זיך גאָרניט געקענט העלפן. ס׳איז געווען מלחמה. אַלע חשבונות האָבן געמוזט אָפּגעלייגט ווערן אויף שפּעטער. דערנאָך, נאָך דעם ווי פּראָנקרייך האָט געליטן אַזאַ גיכע מיליטערישע מפּלה, איז ניט מען האָט ביי זיי דאָס פֿאָרלאַנגט, און ניט זיי האָבן געקענט גורס־זיין אַוועלכע עס איז מעגלעכקייט פון לאָיאַליטעט צום נאַצי־אָקופּאַנט און צום קאָלאַבאָראַציאָניסטישן ווישי־רעזשים. קיין שום אייגנעוואָנדערטער ייד אין פּראָנקרייך (חוץ די יידישע קאָמוניסטן, ביז היטלער איז אָנגעפאַלן אויף סאָוועט־רוסלאַנד), האָט פּאָר זיך ניט געזען קיין שום אַנדערן אויסוועג, ווי נאָר קאָמף פּאָר איבערלעבן די ביטערע צייט.

די וועגן פון דעם דאָזיקן קאָמף זיינען געווען פֿאַרשיידענע. אָפּהענגיק פון אָרט, צייט, עלטער, פּאָליטישער איינשטעל, און, בעיקר, באַקאַנטשאַפט און באַציאונגען מיט ניט־יידן. די גאַמע פון קאָמף פּאָר איבערלעבן איז געגאַנגען, פון אויסבאַהאַלטן זיך, ביז אָפענעם קאָמף מיט געווער אין האָנט קעגן שונא. יעדער אייגנעוואָנדערטער ייד אין פּראָנקרייך האָט אין משך פון די פיר יאָר נאַצישער אָקופּאַציע טאָג־טעגלעך געמוזט שטיין אויף דער וואַך, כדי צו ראַטעווען זיין עקסיסטענץ און די עקסיסטענץ פון זיינע נאָענטע. זיי האָבן כסדר געמוזט בייטן זייער סטראַטעגיע, זייערע פּאָזיציעס. דער ציל איז געווען: אויסדויערן, געווינען צייט, איבערלעבן. עס זיינען באַקאַנט זייערווינציק פּאָלן פון מאָראַלישער געפּאַלנקייט צווישן יידן אין פּראָנקרייך אונ־טער דער נאַצישער אָקופּאַציע. עס זיינען אָבער יאָ ברייט באַקאַנט די אַקטן פון מסירת־נפש ביים העלפן ראַטעווען יידן און די העלדישע קאָמפן פון די

יידישע ווידערשטענדלער. דערויף זאָגט עדות די גרויסע צאָל אויסצייכענונגען פֿאַר העלדישקייטן וואָס יידישע קעמפערס האָבן געקראָגן שפּעטער פון דער רעגירונג פון באָפרייטן פֿראַנקרייך; די צאָל אַנדענק־טאָוועלן וואָס זיינען אין פֿאַרשיידענע פונקטן אָנגעקלאַפּט געוואָרן אין כבוד פון די געפֿאַלענע יידישע פֿאַרטיזאַנער און ווידערשטענדלער. אויב אַ געוויסע צאָל יידישע בעלי־מלאכות, בעיקר היים־אַרבעטער, האָבן אין אַ געוויסער צייט געניטן קליידער, אָדער געשטריקט סוועטערס, וואָס זיינען געגאַנגען פֿאַר די דייטשן, האָבן זיי, אין רוב, די אַרבעט געטאָן פון די פֿראַנצויזישע פירמעס, פֿאַר וועלכע זיי האָבן נאָך פֿאַר דער מלחמה געהאַט געאַרבעט, און וואָס איצטער זיינען יענע געווען די צושטעלערס פֿאַר די דייטשן. טייל האָבן דאָס געוואוסט, אַנדערע האָבן זיך נאָר בלויז וועגן דעם געקענט משער־זיין. פֿאַר די דאָזיקע יידישע בעלי־מלאכות, איז דאָס אויך געווען אין גדר פון קאַמף פֿאַר זייער עקסיסטענץ. חוץ דעם וואָס מען האָט געדאַרפט פֿאַרדינען אויף חיונה, וואָס איז דעמאָלט געווען טאָקע כקריעת־ים־סוף, האָט מען, אין געוויסע צייטן, דורך אַ פּאָפּירל, אַז מען אַרבעט פֿאַר אַזאַ פירמע, זיך געקענט ראַטעווען פון לאָגער און דעפּאָרטאַציע. אגב, האָבן די יידישע אַרבעטער אין די דאָזיקע וואַרשטאַטן אָפט דורכגעפירט מאַניפעסטאַציעס, שטרייקן קעגן דעם נאַצישן אָקופּאַנט און דעם פראַנצויזישן קאָלאַבאָראַציאָניסטישן רעזשים, און עס זיינען דורכגעפירט געוואָרן אויך ניט ווייניק סאַבאָטאַזש־אַקטן, וואָס האָבן זיי אָנגעטאָן באַטייטנדיקע שאָדנס.

ט.

די פּוילישע יידן זיינען געווען די ערשטע קרבנות

דינסטיק, דעם 13טן מאַי, 1941, שפּעט נאָכמיטאָג, האָבן פלוצעם אַ סך טויזנטער איינגעוואַנדערטע יידן אין פּאַריז, און בעיקר פּוילישע יידן, באַקומען דרינגענדיקע, אינדיווידועל־נאָמענטלעכע אויפפֿאָדערונגען, זיך צוצוטשטעלן אויף מאָרגן, מיטוואָך, דעם 14טן מאַי, 8 אַזייגער אין דער פרי, אין די פֿאָליצייַ־קאָמיסאַריאַטן, אין דער באַגלייטונג פון דער פרוי אָדער אַן אַנדערן קרוב, מיט מלבושים, קאָלדרעס און שפּייז, גענוג אויף צוויי טעג, מיטן צוועק צו עקזאַמינירן זייערע סיטואַציעס.

וואָס עס באַטייט אַזעלכעס עקזאַמינירן די סיטואַציע, האָט זיך שוין יעדער איינער גאַנץ גוט אָנגעשטויסן. בפרט נאָך, אַז מען האָט געדאַרפט קומען אין דער באַגלייטונג פון אַ קרוב און מיט צידה־לדרך. חוץ דעם, האָט מען שוין געוואוסט, אַז דאָ און דאָרטן, אין די פראַנצויזישע פראָווינצן, האָט מען אויפגעבויט באַראַקן און לאָגערן.

וועגן די דאָזיקע לאָגערן, זיינען ביז דעמאָלט אַרויסגעאָגט געוואָרן פֿאַרשיידענע סברות. די הויפּט־סברה איז געווען, אַז דאָס שטעלן די דייטשן אויף די באַראַקן פֿאַר פראַנצויזישע מלחמה־געפֿאַנגענע, וואָס זיי וועלן דאָ אַהערבערענגען פון דייטשלאַנד, כדי פראַנקרייך זאָל זיי דאַרפן שפּייזן און ניט

דייטשלאַנד. אגב, האָט זיך טאַקע שפּעטער אויך דאָס באַשטעטיקט. אָבער, לעת־עתה, איז שוין פֿאַר יעדן קלאָר געוואָרן, אַז דאָס האָט מען בעיקר אויפֿגעשטעלט די לאַגערן פֿאַר יידן.

אין יענעם אָוונט, איז צווישן די איינגעוואַנדערטע יידן אין פֿאַריז געוואָרן אַ גרויסע פֿאַניק. יעדער איינער וואָס האָט געקראָגן אַזאַ קוויטל איז געלאָפֿן צו אַ קרוב, צו אַ באַקאַנטן, זיך נאָכפֿרעגן, זיך שואל־עצה זיין, וואָס צו טאָן. עס האָט זיך אָבער מיינסטנס אַרויסגעוויזן, אַז אויך יענער איז אין דער זעלביקער ביטערער צרה, און ער קען זיך אַליין אויך קיין עצה ניט געבן.

דעמאָלט איז אין פֿאַריז ניט געווען שוין מער קיין שום אַרגאַניזירט יידיש געזעלשאַפֿטלעך לעבן, קיין שום יידישע פֿרעסע, און קיין שום יידישע אינסטיטוציע, צו וועלכער מען זאָל זיך קענען וועגדן אין דער דאָזיקער עת־צרה, און צו וועמענס עצה מען זאָל זיך קענען צוהערן. האָבן יידן זיך גע־טוליעט אייגער צום אַנדערן, אין זייערע הייזער, אין זייערע קוואַרטאַלן. זיי האָבן זיך געזאַמלט אין רעדלעך, אַרויסגעזאָגט סברות: יאָ, גיין זיך צושטעלן, ניט גיין זיך צושטעלן. יאָ, גיין, האָט געהייסן שוין זיך איבערגעבן דעם שונא אין די הענט, ניט גיין — שוין זיך אויסשטעלן אויף די געפֿאַרן פון אומלעגאַלקייט, מסירות און שטראָפן.

קיינער פון די, וואָס היטלער, בשותפות מיט ווישי, האָט אויסגעקליבן צו זיין פון די ערשטע קרבנות, האָט ניט געוואוסט וואָס די נאַציס טוען דאָרטן צו אונזערע ברידער און שוועסטער, טאַטעס און מאַמעס אין מזרח־אייראָפּע. אויב עס האָבן זיך פון צייט צו צייט יאָ אַדורכגעריסן פינצטערע בשורות, האָבן זיי זיך פשוט ניט געלייגט אויפן מענטשלעכן שכל. האָבו די דייטשן זיי צוגעשריבן צו זייערע שונאימס גרויל־פּראָפּאַגאַנדע, האָט מען זיך געטראַכט, אפשר טאַקע . . . ווי ווייט בלינד מען איז געווען און ניט געזען, און ווי שוואַך עס איז געווען די פאַנטאַזיע אַפּילו פון די גרעסטע פּעסימיסטן און אַפּילו פון די ווייט־זעעווודיקסטע יידישע פֿאַרשטייערס פון ישוב, קען ווייזן דער פאַקט, וואָס אַפּילו אַזאַ ליכטיקע פּערזענלעכקייט ווי ס׳איז געווען דער פֿאַריזער יידישער כלל־טוער דוד ראַפֿאַפּאָרט, ז״ל, וואָס האָט זיך ממש מוסר־נפש געווען צו העלפן די אומגליקלעכע, און איז שפּעטער אַליין אומגעקומען על קידוש השם אויף דעפּאָרטאַציע, האָט אין יענער צייט געראָטן דעם שרייבער פון די שורות, אַז ער זאָל זיך יאָ צושטעלן. „דאָס ערגסטע״, האָט ער געטענהט, „וואָס עס קאָן געשען, איז, מען וועט פֿאַרשיקן ערגעץ אין אַ לאַגער און מען וועט דאָרפן דאָרטן אַרבעטן. פֿאַר די, אָבער, וואָס וועלן זיך אויסבאַהאַלטן, וועט זיין אַ סך ערגער. זיי שטעלן זיך אויס אויף אַ באַלדיקער, אַ סך אַ גרעסערער סכנה, און עס וועט אַפּילו ניט זיין קיינער, וואָס זאָל זיי קענען העלפן, קיינער, וואָס זאָל זיך פֿאַר זיי אָנ־נעמען״.*)

*) דער עצה־פרעגער האָט דעמאָלט דעם דאָזיקן כלל־טוער און קדוש ניט געפֿאַלגט, און אָנשטאָט אין דער פֿאַליצייי איז ער גאָר אַוועק אין דעפּאַרטמענט באַס־פּירענעע, כדי זיך צו שטעלן אין פֿאַרבינדונג מיט דער רעזיסטאַנס.

בינו־לבינו, איז געווארן ניין דער זייגער. די פאַליציי־וועגענער האָבן געגומען אַרומפאָרן איבער די פאַריזער גאַסן. זיי האָבן, לויט די דעמאָלטיקע תקנות פון דער דייטש־פראַנצויזישער „נאַציאָנאַלער פאַרטיידיקונג", דורך הויכרעדערס דערמאָנט דעם עולם, אַז עס איז מער ניט דערלויבט צו בלייבן אין דרויסן; אַז מען דאַרף אַריין אין די שטיבער און פאַרהענגען די פענצטער מיט די שוואַרצע פאַרהענגעכצן, אַזוי, אַז עס זאָל קיין שום ליכט ניט אַרויס־לייכטן. זיינען זיך די רעדלעך פאַרצווייפלטע יידן צעגאַנגען, און איטלעכער איז מיט זיין שוועך געמיט געבליבן צווישן זיינע פיר ווענט.

יענע נאַכט, איז אין טויזנטער פאַריזער יידישע היימען געווען אַ וואַך־נאַכט, אַ תשעה־באָב, אַ יום־כיפור. מען האָט זיך געטוליעט אַ לעצט טוליען צו ווייב און צו קינדער. מען האָט זיך געישובט: יאָ, גיין זיך צושטעלן? ניט גיין זיך צושטעלן? באַהאַלטן זיך ערגעץ? אָפּוואַרטן אַ טאָג צווויי, זען וואָס עס וועט ווייטער זיין, וואָס אַנדערע טוען, אַדער גאָר אַנטלויפן און זיך אַריבערשמוגלען איבער דער דעמאַרקאַציע־ליניע, אין דער פרייער וואַנע?

עס איז ניט לייכט געווען אַנצונעמען קיין איינעם פון די דאָזיקע באַ־שלוסן. און אַז עס איז געווארן טאָג, האָבן כמעט אַלע די, וואָס האָבן באַקומען די אויפפאָדערונגען, זיך צוגעשטעלט. און טאָמער האָט זיך עמעצער נאָר אַביסל פאַרשפּעטיקט, איז שוין די פראַנצויזישע פאַליציי געקומען אַהיים אים זוכן.

איבער 5,000 פוילישע יידן זיינען יענעם פרימאָרגן פון 15טן מאַי, 1941, איינגעזאַמלט געווארן אין ספּעציעלע זאַמלפונקטן. פון דאָרט האָט מען זיי אַוועקגעשיקט אין די לאַגערן פון פעטיוויע און באַן־לאַ־ראָלאַן. שפּעטער, זיינען זיי פון דאָרטן דעפּאָרטירט געווארן קיין פוילן, וואו דער ווייט־גרעסטער טייל פון זיי איז אומגעקומען על קידוש השם אין די גאַז־קאַמערן פון בירקענאַו, מיידאַנעק און טרעבלינקע.

י.

די ערשטע גרויסע מאַסן־אָבלאָווע אויף יידן

קורץ נאָך דעם, האָבן זיך אין פאַריז אָנגעהויבן די גרויסע מאַסן־איבער־פאָלן אויף יידן.

דעם 20סטן אויגוסט, 1941, איז דער 11טער אַראָנדיסמאַן, וואָס איז געווען באַוואוינט פון אַ סך יידן, און אין רוב אויסלענדישע יידן, אַרומגערינגלט געווארן פון שטאַרקע פּאָליציי־כוחות. זיי זיינען געגאַנגען פון שטוב צו שטוב, פון וואַרשטאַט צו וואַרשטאַט, און האָבן, פון דער גאַס, פון זייערע אַרבעט־פלעצער און היימען, צוגענומען ווידער אַרום 5000 יידן. די דאָזיקע יידן זיינען שוין אָפּגעשיקט געווארן אין דעם נייעם לאַגער דראַנסי, לעבן פאַריז. פון דאָרטן זיינען זיי שפּעטער, אין פאַרפלאָמבירטע וואַגאָנעס, דעפּאָרטירט

געווארן. דער גרעסטער טייל פון זיי איז שוין קיינמאל ניט צוריקגעקומען. זיי האבן געטיילט דעם גורל פון די מיליאנען קדושים, אין היטלערס קרעמאַטאריעס און גאז־קאמערן.

פון דעמאלט אן, זיינען אין פאריז מאסן־אבלאווע אויף יידן געווארן אן אפטע דערשיינונג. כמעט יעדע פאר טעג זיינען אין די פארטאגן ארום־גערינגלט געווארן האטעלן*), הייזער־בלאקן און גאנצע קוואַרטאלן. יעדעס מאל האבן זיך אין די דאזיקע פארטאגן אפגעשפילט שוידערלעכע סצענעס. די פאליציי האט זיך געיאגט נאך יידן איבער הויפן, איבער פארקנס און איבער דעכער. יידן זיינען פון שרעק אראפ פון זיגען. טייל זיינען געשפרונגען פון די פענצטער פון די הויכע שטאקן, אנדערע האבן זיך פארסמט מיט גאז, אדער זיך אנגעטאן אנדערע מיתות משונות.

אין יענע אבלאווע זיינען געכאפט געווארן דער צארטער דיכטער פון קינדער־לידער דוד פליסקין און זיין פרוי רעגינע. מען האט זיי ביידע אינטערנירט אין לאגער דראנסי. די איידעלע פרוי רעגינע פליסקין, וואס איז געווען ווי א מאמע ניט נאר צו איר מאן, נאר צו א סך עלנטע יידישע שרייבער און קינסטלער, האט ניט געקענט אריבערטראגן דאס געכאפט ווערן אין אן אבלאווע ווי א פארברעכער, האט זי געמאכט א סוף צו איר לעבן, דורך ארויסשפרינגען פון פענצטער פון לאגער דראנסי. דוד פליסקין איז שפעטער דעפארטירט געווארן און איז שוין מער ניט צוריקגעקומען.

דער יונגער, א סך־צוזאגנדיקער נאוועליסט יאסל צוקער איז אין איינער פון יענע אבלאווע גענומען געווארן; מ׳האט אים אינטערנירט אין לאגער פעטיוויע; ער איז פון דארטן דעפארטירט געווארן, און מען האט שוין מער פון אים ניט געהערט.

אויך דער פאעט י. ש. צענדארף איז דעם 14טן מאי געכאפט געווארן, מ׳האט אים אפגעשיקט אין לאגער פעטיוויע, ער איז פון דארטן דעפארטירט געווארן און אומגעקומען.

פון שרעק, ארעמקייט און עלנט, איז אין יענער צייט געשטארבן דער לאנגיאריקער פאריזער תושב, דער זשורנאליסט, ראמאניסט און טעאטער־קריטיקער, מיטארבעטער פון „פאריזער היינט", נאטאן פראנק.

עס זיינען ארעסטירט געווארן אין די אבלאווע פון 1941 די באקאנטע פאריזער שרייבערין און מאלערין חנה קאוואלסקא, די טאכטער פון בארימטן וולאצלאווקער רב און סענאטאר קאוואלסקי, די פרוי פון יונגן ליטעראטור־קריטיקער ברוךווינאגורא. זיי זיינען ביידע דעפארטירט געווארן און אומגעקומען.

פון לאגער פעטיוויע איז אויך דעפארטירט געווארן דער שרייבער כלאונע קאגאן, און א סך יידישע אקטיארן, מאלער, מוזיקער און קינסטלער, וואס

*) אין פאריז האטעלן, מיינט ניט בלויז פאר דורכרייזנדיקע און טוריסטן, נאר עס וואוינען אויך אפט אין זייערע מעבלירטע צימערן פערמאנענט יחידים און אפילו גאנצע משפחות.

האָבן צוגעגעבן אַזויפיל יידישן קאָליר צום פאַרמלחהדיקן וועלט־באַרימטן פאַריזער מאָנפאַרנאַס.

דער רוב פון דער פראַנצויזישער פּאָליציי און זשאַנדאַרמען, וואָס האָבן אויסגעפירט אָט די דאָזיקע מערדערישע באַפעלן פון די דייטשן מיט דער הסכמה פון דער זוישי־רעגירונג, האָבן דאָס געטאָן מיט גרויס אכזריות. זיי האָבן אָן שום רחמנות אַוועקגעריסן מענער פון זייערע פרויען, מאַמעס פון זייערע קינדער, און האָבן, ניט זעלטן, דערביי אויך זייערע קרבנות מער־דערלעך געשלאָגן. למען־האמת מוז מען אָבער צוגעבן, אַז עס זיינען אויך געווען אַ סך פאָלן, וואָס די פּאָליציי־לייט האָבן זיך פאַר די קרבנות פאַרענט־פערט, וואָס זיי מוזן טאָן אַזאַ שמוציקע אַרבעט, און טייל האָבן אַפילו געגעבן געוויסע מעגלעכקייטן די געפאַנגענע צו אַנטרונען.

וואָס שייך דער ציווילער פראַנצויזישער באַפעלקערונג, האָבן זיי מיט שטוינען און שרעק צוגעזען די אויסטערלישע, גרויליקע סצענעס וואָס האָבן זיך אָפּגעשפּילט פאַר זייערע אויגן אין יענע פאַרטאָגן אויף די פאַריזער גאַסן און אין די פאַריזער הייזער. טייל פראַנצויזן און פראַנצויזקעס האָבן אַפילו געמוסרט די פּאָליציי־לייט פאַר זייער אַכזריותדיקייט. אַנדערע, ווידער, האָבן אַפילו נאָאיוו־ערלעך געמיינט, אַז וויבאַלד זיי וועלן נאָר לויפן אין די פּאָליציי־קאָמיסאַריאַטן עדות־זאָגן אויף זייערע יידישע שכנים, אַז זיי זיינען שטילע, אַרנטלעכע מענטשן, זועט מען זיי באַפרייען. קעגן אָט דער דאָזיקער הומאַני־טאַרער שטימונג פון דער פראַנצויזישער באַפעלקערונג, האָט אָבער די דייטשע אָקופּאַציע־מאַכט, מיט דער הילף פון זייערע פראַנצויזישע משרתים, גלאַזט אין גאַנג אַ פאַרשטאַרקטע פראָפּאַגאַנדע, וואָס האָט געהאַט דעם ציל צו באַרואיקן דאָס געוויסן פון פראַנצויזישן פּאָלק: ראשית, איז דערקלערט געוואָרן אין דער פּרעסע און דורך דער ראַדיאָ, אַז די דאָזיקע עלעמענטן, וואָס די פּאָליציי אַרעסטירט לעצטנס, זיינען שעדלעכע אויסלענדער, וואָס האָבן זיך אומלעגאַל אַרייַנגעריסן קיין פראַנקרייך אין די צייטן פון דעם „יידישן פּאָלקס־פראָנט", ווען עס האָט איבערן פראַנצויזישן פּאָלק געהערשט דער יידישער פרעמיער־מיניסטער לעאָן בלום; צווייטנס, אַז דאָס זיינען די סאָמע שעדלעכסטע עלעמענטן וואָס האָבן פראַנקרייך אָנגעהעצט צו מלחמה און וואָס אויך איצטער זוכן זיי אַרויסצורופן אומרוען אין לאַנד; דריטנס, האָבן זיי דעם עולם פאַרזיכערט, אַז כאָטש די דאָזיקע לייט פאַרדינען פאַר זייערע מעשים די האַרבסטע שטראָף, וועט זיי פונדעסטוועגן קיין שום בייז ניט געשען. מען וועט זיי בלויז נעמען אין אַרבעט־לאַגערן, און זיי וועלן אַרבעטן ביים פאַרריכטן די וועגן און באַן־ליניעס פון פראַנקרייך, וואָס זיינען, צוליב זייער אויפגעהעצטער מלחמה, צעשטערט געוואָרן.

אַוודאי האָט פאַר איטלעכן פראַנצויז באַזונדער דער דאָזיקער חשבון וועגן זיין יידישן שכן ניט געשטימט. אויף וויפל זיי האָבן געוואוסט, איז אָפט זייער יידישער שכן געווען שוין אין לאַנד אַ סך פריער, פאַר דעם אויפקום פון דער פּאָלקס־פראָנט תקופה. עס איז איטלעכן פראַנצויז באַזונדער געווען שווער צו גלייבן אויף זיין אייגענעם יידישן שכן, דעם שטילן, תמיד־

פּאַראַאָרעוועטן שניידער, בייטל־מאַכער, שטריקער אָדער אַנדערן היים־אַר־
בעטער, וואָס האָט זיך בעתן אויסבראָך פון דער מלחמה געהאָט אַנגאַזשירט
פרייוויליק אין דער פּראָנצויזישער אַרמיי, און אַפילו געקעמפט אויפן פּראָנט
קעגן די דייטשן, אַז ער זאָל גאָר זיין אַ שעדלעכער עלעמענט פּאַר פּראַנקרייך;
אַז ער, וואָס ציטערט פּאַר די דייטשן אימת־מוות, זאָל גאָר זוכן אַרויסצורופן
אומרוען אין לאַנד. אָבער, איטלעכער פון אָט די פּראָנצויזן, אויב ער האָט
דאָס ניט געגלייבט אויף זיין אייגענעם יידישן שכן, וועמען ער האָט גוט
געקענט, האָט ער אָבער געגלייבט, אַז דאָס איז מסתמא אמת וועגן די אַנדערע
אַרעסטירטע יידן, וואָס ער קאָן זיי פּערזענלעך ניט. און ווער שמועסט נאָך,
אַז מען פּאַרזיכערט אַז מען וועט זיי ניט טאָן קיין שלעכטס, מען וועט זיי
נאָר בלויז הייסן אַרבעטן, און אַפילו ניט פּאַרן דייטש, נאָר ביים פּאַרריכטן
די צעשטערטע וועגן און באָן־ליניעס פון פּראָנקרייך, איז מהיכא תיתי. זייערע
זין און איידעמס, חתנים און מאַנען מעגן שמאַכטן דאָרטן ערגעץ אין די
דייטשע לאַגערן ווי קריגס־געפאַנגענע, מעגן דאָך די יידן אַוודאי און אַוודאי.
האָבן זיך, אין רוב, די פּראָנצויזן באַרואיקט, און האָבן זיך שוין כמעט ווי
גלייכגילטיק צוגעקוקט צו די שוידערלעכע סצענעס פון מענטשנכאַפענישן.
טייל זיינען שוין אַפילו געוואָרן אַזוי ווייט גלייכגילטיק, אַז ווען עס איז פלוצים
ערגעץ־וואו געוואָרן אַ געלויף, אַן אָנגעפאָר פון פּאָליציי־אָפּטיילונגען און
תפיסה־קעטשלעך, און אַז איין פּראָנצויז האָט דעם אַנדערן געפרעגט וואָס
ס׳איז געשען, האָט ער רואיק געענטפערט: „ס׳איז גאָרניט, מען כאַפּט יידן".

יא.

די גע ל ע לאַ ט ע

די לאַגע פון דער יידישער באַפעלקערונג אין אָקופּירטן פּראַנקרייך איז
וואָס אַ טאָג געוואָרן אַלץ טראָגישער. די אָבלאָווע און אַרעסטן האָבן כסדר
אַנגעהאַלטן. די קוואָרטאַלן וואָס זיינען געווען באַוואוינט דורך יידן זיינען
געוואָרן וואָס אַ טאָג אַלץ שיטערער. עס איז געווען אַ סכנה אַרויסצוגיין אין
גאַס. יידן האָבן זיך — ווער דורך גוטפריינדשאַפט און ווער פּאָר גוט געלט
— אָפּגעזוכט באַהעלטענישן. אַ סך אין פּאַריז גופא, און מיינסטנס אויף דער
פּראָווינץ. אין דער גרעסטער געהיים האָט מען זיך אַריבערגעפּעקלט אויף
די דאָזיקע באַהעלטענישן. אַנדערע ווידער, הגם דאָס האָט געשמעקט מיט
גרויס ריזיקע, האָבן זיך געלאָזט אין וועג, כדי מיט דער הילף פון אַוועלכן
גרענעץ־שמוגלער זיך אַריבערצוקריגן איבער דער דעמאַרקאַציע־ליניע, ער־
געץ אין דער „פּרייער זאָנע".

אָנהייב יוני 1942 איז אין אָקופּירטן געביט פון פּראַנקרייך אַרויס די
גזירה וועגן דער געלער לאַטע. די דאָזיקע גזירה האָט זיך אויסגעטיילט פון
אַלע אַנדערע ביז־איצטיקע גזירות און רדיפות אויף יידן אין פּראַנקרייך

דערמיט, וואָס זי איז שוין געווען חל אויך אויף די איינגעבוירענע, פראָנ־ צויזישע יידן. אויב ביז דעמאָלט האָבן זיך נאָך די „מיוחסדיקע" פראָנצויזישע יידן געקענט איינרעדן אַז ניט זיי מיינט מען, איז איצטער שוין געווארן פאַר אַלעמען קלאָר, אַז דער דייטש אַרבעט לויט אַ צוגעגרייטן, טייוולאָנישן פּלאַן; אַז דאָס האָט ער צוערשט געוואָלט אַריינברענגען צעטומלעניש און צעטיילונג צווישן דער יידישער באָפעלקערונג, און אַז ער וועט סוף־כל־סוף ניט שוינען קיין שום יידן.

אויך די ניט־יידישע, פראָנצויזישע באָפעלקערונג האָט זיך אָנגעהויבן אַרומצוען, אַז די פאַרפאָלגונגען קעגן די יידן זיינען אַ טייל פון היטלערס פּראָגראַם צו פאַרשקלאַפּן דאָס גאַנצע פראַנצויזישע פאָלק; צו פאַריאָכן גאַנץ אייראָפּע. עס איז פאַר אַ גרויסן טייל פראַנצויזן דעמאָלט קלאָר געווארן, אַז דאָ האַנדלט זיך ניט בלויז אין דערנידעריקן די יידן, אויך ניט אין פאַר־ לייכטערן דאָס געיעג נאָך די אָנגעצייכנטע קרבנות, נאָר אויך אין אַ פּרואוו צו צעטיילן די פראַנצויזישע באָפעלקערונג; אַרויסצורופן אַנטי־יידישע שטי־ מונגען ביי די פראַנצויזן, כדי אָפּצואוועגדן זייער אויפמערקזאַמקייט צו די וואָס רופן צו ווידערשטאַנד און באָפרייאונג.

די פראַנצויזן, וואָס האָבן דאָס פאַרשטאַנען, האָבן אויפגענומען די נייע יידן־גזירה מיט צאָרן און פאַראַכטונג פאַר די נאַצישע ראַסיסטן און זייערע פראַנצויזישע מיטהעלפערס. עס זיינען אין פאַריז געווען פאָלן, וועו ניט־ יידישע פראַנצויזן האָבן, ווי אַ צייכן פון פּראָטעסט, זיך אויך אָנגעטאָן די געלע לאַטע. אַנדערע ווידער, האָבן דעמאָנסטראַטיוו אָפּגעגעבן כבוד צו די יידן וואָס האָבן די לאַטע געטראָגן אויף זייער ברוסט. זיי האָבן זיי באַגריסט כאָטש זיי האָבן זיי גאָר ניט געקענט. זיי האָבן אָפּט אויך צוגעגעבן עטלעכע דערמוטיקנדיקע ווערטער פון גלויבן און האָפענונג אויף בעסערע צייטן. טייל האָבן די יידן מיט די געלע לאַטעס אָפּגעטראָטן זייערע ערטער אין די לאַנגע שורות פאַר די שפּייז־געוועלבער, זיי אָפּגעגעבן דאָס פּלאַץ אין מעטראָ (אונטערערדישע באַן), און זיי האָבן מאַניפעסטירט זייער ווידערגעפיל און פּראָטעסט דורך אַנדערע פאָרמען פון מיטגעפיל און סאָלידאַריטעט.

אין יענער צייט זיינען שוין גאַנץ אָפּט דערשינען בלעטלעך אין יידיש און פראַנצויזיש, מימעאָגראַפירטע און אָפילו געדרוקטע, וואָס עס האָבן מיט גרויס מסירת־נפש אַרויסגעגעבן און פאַרשפּרייט די יידישע ווידערשטאַנד־ גרופּעס. מיינסטנס זיינען די דאָזיקע בלעטלעך דערשינען און פאַרשפּרייט געווארן צו דער געלעגנהייט פון וויכטיקע געשעענישן. יעדעס בלעטל האָט געטראָגן אַן אָנדערן נאָמען. אָפּט איז דאָס בלעטל געווען פון דער געלער לאַטע נאָך דער געשעעניש וועגן וועלכער דאָס בלעטל האָט זיך געשטעלט פאַר אַן אויפגאָבע צו אינפאָרמירן און זי באַלייכטן.

אין יוני 1942 האָבן אַ גרופּע שרייבער־ווידערשטענדלער געגרייט אַ בלעטל, וואָס איז געווען געווידמעט דער גזירה פון דער געלער לאַטע און האָט טאָקע אַזוי געהייסן, „די געלע לאַטע". דאָרטן איז בריט געשילדערט געווארן די סאָלידאַריטעט און פאַרבריידערונג מיט די יידן, וואָס עס האָבן

אַרויסגעוויזן די פראַנצויזן, בעת דער דאָזיקער גזירה, וואָס האָט דערמאָנט אין פינצטערן מיטלאַלטער. צוליב אַרעסטן, איז דאָס בלעטל ניט פאַרשפרייט געוואָרן. עס איז אָבער געבליבן פאַרשפרייט, בעל־פּה און שפעטער בכתב, די היפש־גוזמאדיקע סאָליד־אַריטעט און פאַרבריידונג, וואָס די דאָזיקע פאָליטישע גרופּע איז דעמאָלט געווען פאַראינטערעסירט זי אָפּצושילדערן ווי אַ סענטימענט, וואָס זאָל האָבן כלומרשט אַרומגעכאַפּט דאָס גאַנצע פראַנצויזישע פֿאָלק. דער שרייבער פון דער דאָזיקער כראָניק, אָבער, איז ווייט פון פאַראַלגעמיינערן אָט די דאָזיקע שטימונג מצד די פראַנצויזן לגבי די יידן. נאָר וועג מען נעמט אין אַכט, אַז אין יענער צייט האָט שוין דער פראַנצויזישער ווידערשטאַנד געהאַט געשלאָגן היפש־טיפע וואָרצלען; אַז די פראַנצויזישע אונטערערדישע באַוועגונג איז שוין געווען שטאַרק אַקטיוו און האָט שוין געהאַט אָנגעטאָן אַ סך שאַדנס דעם פאַרהאַסטן נאַצי־אָקופּאַנט; אַז ווידערשטענדלער האָבן זיך שוין דעמאָלט געפונען צווישן אַלע שיכטן פון דער פראַנצויזישער באָפעלקערונג — קען מען קומען צו דער מסקנא, אַז אויב אַפילו ניט משום ליבע און סימפּאַטיע צו די גערודפּטע יידן, האָבן אָבער זיכער, על־כל־פּנים, די דאָזיקע ווידערשטענדלערישע עלעמענטן אויסגענוצט די געלעגנהייט פון דער גרעסטער נויט צו מאַניפעסטירן זייער שנאה צום פאַרהאַסטן דייטשן אָקופּאַנט.

יב.

ווידערשטאַנד און סאַבאָטאַזש, דערשיסונג פון יידישע ערובניקעס, און אַ מיליאַרד פראַנק געלטשטראָף

די אידייע פון ווידערשטאַנד קעגן דעם נאַצישן אָקופּאַנט, וואָס איז אין יוני 1940 געוואָרפן געוואָרן פון געגנראַל דע־גאָל, אַגיטירט געוואָרן טאָג־טעגלעך דורך דער אַליאירטער ראַדיאָ, און איז אויך — זינט היטלער האָט אין יוני 1941 זיך געוואָרפן אין מלחמה קעגן סאָוועטן פאַרבאַנד — בריט אונטערגעשטיצט געוואָרן פון די פראַנצויזישע קאָמוניסטן, האָט געפונען אַ גאָר שטאַרקן אָפּקלאַנג צווישן דער יידישער באָפעלקערונג פון פראַנקרייך. ספּעציעל, צווישן דער יידישער יוגנט, פון רעכטס ביז לינקס, און, בעיקר, אין די רייען פון די יידישע אַרבעטער. פונקט ווי עס האָבן, אין 1939, מאַסנווייז געשטראָמט די איינגעוואָנדערטע יידן צו די רעקרוטירונגס־ביוראָס, כדי זיך צו אָנגאָזשירן פרייוויליק אין דער פראַנצויזישער אַרמיי, וויל זיי האָבן פאַרשטאַנען, אַז דער היטלעריזם איז ניט נאָר דער שונא פון פראַנקרייך, נאָר אויך דער בלוטיקסטער שונא פון די יידן, און אַז עס איז ניטאָ פאַר זיי קיין אַנדערע עצה, ווי נאָר זיך צו שטעלן קעגן אים אין אַ באַוואָפנטן קאַמף, אַזוי האָבן זיך די יידן אויך איצטער אָפּגעגעבן אַ חשבון, אַז זייער אָרט איז אין דער ווידערשטאַנד־באַוועגונג.

דער כוח פון יידישן ווידערשטאַנד האָט זיך אָנגעהויבן לאָזן פילן. עס

האבן זיך געזומען פארמערן די אומלעגאלע יידישע בלעטלעך אין יידיש און אין פראנצויזיש. זיי האבן געדופן צו קאמף מיטן שונא, צו סאבאטאזש, צו שטרייקן, און צו אנשליסן זיך אין פראנצויזישן ווידערשטאנד — די „מאקיס" *). זיי האבן געגעבן צו פארשטיין, אז די וואס זיינען נאר דאס בכוח, דארפן זיך שטעלן אין קאמף קעגן שונא זייט ביי זייט מיט די פרייהייטס-ליבנדיקע פראנצויזן. עס זיינען דעמאלט כמעט ווי אפגעווישט געווארן די שארפע פארטיי-צעטיילונגען, וואס האבן געהערשט אין פאריזער יידישן לעבן פאר דער צווייטער וועלט-מלחמה. די בלעטלעך און ביולעטינען פון „בונד", לינקע און רעכטע „פועלי-ציון", קאמוניסטן, „אינטערסינדיקאלער קאמיסיע" און פון אנדערע ארגאניזאציעס און גרופעס, האבן געהאט איינע אין די זעל-ביקע צילן: צו רופן צום קאמף די וואס זיינען געווען בכוח צו קעמפן, און צו ווארענען און באצאהן די וואס האבן זיך געדארפט ראטעווען אין דער אומ-לעגאלקייט.

די בונדישע פאלקס-קיך, אין לאקאל פון „ארבעטער-רינג", אויף 110 רי וויעי די טאמפל, און די קינדער-קאלאניע און אמבולאטאריע „מוטער און קינד" אויף רי אמלא (אויך באקאנט ווי „קאלאני סקאלער"), זיינען געווארן פונקטן, וואוהין יידן זענען געקומען נאך עצות און נאך הילף. פון יענע פונקטן האבן זיך געצויגן פעדעם צו שמוגלערס, אויף וועלכע מען האט זיך געקאנט פארלאזן, אז זיי וועלן ניט באשווינדלען, ניט צונעמען דאס געלט און איבערגעבן די קרבנות צו די דייטשן, ווי טייל האבן דאס געטאן, נאר זיי וועלן, אויב עס וועט נאר אפגלייקן, אריבערפירן איבער דער „דעמארקאציע-ליניע" אין דער „פרייער זאנע". פון דארטן האבן אויך געצויגן פעדעם צו קינסטלער, פאך-קענער, וואס האבן באזארגט די פליטים מיט „אריש-פאפירן. און אויך אפילו מיט צידה-לדרך האבן די דאזיקע פונקטן, ווי וויט מען גלעגלעך, באזארגט. זיי האבן אויך ניט פארגעסן די וואס האבן שוין געשמאקט אין די לאגערן פון פעטיוויע און באן-לא-ראלאן. זיי האט מען, ווי וויט נאר מען גלעגלעך, באזארגט מיט שפייז-פעקלעך, און טייל האט מען אפילו, ווי וויט ס'איז נאר גאווען מעגלעך, געהאלפן פון דארטן זיך ארויסצורעטעווען.

א ספעציעלע, מסירת-נפשדיקע ארבעט איז אפגעטאן געווארן צו באזארגן יידישע קינדער אין זיכערע הענט. מען האט אויך ניט פארגעסן אין די יידישע קולטור-אוצרות. אזוי ארום האבן די בונדיסטן מיט גרויס מסירת-נפש אפגערעטעוועט די ביבליאטעק פון „ארבעטער רינג". ביי די דאזיקע מסירת-נפשדיקע ארבעטן האבן זיך ספעציעל אויסגעטיילט די קדושה פון די בונדישע קרייזן, וואס איז געווען באקאנט אונטערן נאמען „איקא" (אסתר רבקה ריכטער) און דער קדוש דוד ראפאפארט, פון דער קינדער-קאלאניע, „קאלאני סקאלער", וועמען מיר האבן שוין דערמאנט אין די פריערדיקע קאפיטלעך. ביידע זיינען שפעטער אומגעקומען אויף דעפארטאציע.

אויך די פאריזער יידישע קאמוניסטן האבן געהאט זייערע צענטערס און

*) מאקי — א געדיכט באוואקסן פעלד מיט קוסטעס. אזוי האבן זיך געזופן די פראנצויזישע ווידערשטענדלער, ווייל זיי האבן זיך מייסטנס אויפגעהאלטן אין אזעלכע ערטער.

האָבן אָנגעפירט ווידערשטענדלעריש און הילפס־אַרבעט. צוליב דעם וואָס נאָך פון פאַר דער מלחמה און אָקופאַציע איז זייער השפּעה געווען אויסגעשפרייט אויף דעם יינגערן עלעמענט, האָבן זיי רעקרוטירט מער קעמפער פאַר דער ווידערשטאַנד־באַוועגונג ווי געווויסע אַנדערע פאַרטייען און פאָליטישע גרופּירונגען.

די יידישע פראָפעסיאָנעלע טוערס האָבן אָנגעהאַלטן אַ כסדרדיקן קאָנטאַקט מיט די יידישע אַרבעטער, וואָס האָבן געאַרבעט אין די וואַרשטאַטן, וואו מען האָט אויסגעאַרבעט באַשטעלונגען פאַר די דייטשן. גאַנץ אָפט זיינען די שטרייקן און סאַבאָטאַזש־אַקטן אין די יידישע פאַכן, וואו מען האָט אויסגעאַרבעט פּעלצלעך, פוטערנע הענטשקעס און וואָלענע סוועטערס, אין וועלכע די דייטשן האָבן זיך געניטיקט פאַר זייערע פראָנטן אין קאַלטן רוסלאַנד, געווען פאַר די דייטשן ניט קיין קלענערער קלאַפּ, ווי אַן אויפגעריסענער צוג, אָדער אַן אָטענטאָט אויף אַוועלכן דייטשן מיליטער־מאַן, וואָס איז געווארן אויסגעפירט דורך דער פראָנטוויישער רעזיסטאַנץ.

חוץ דעם, זיינען טאָקע יידישע יונגעלייט, און אַפילו מיידלעך, אויך שוין בפועל ממש געווען אין די בערג מיט די „מאַקי", וואו זיי האָבן געשפּילט אַ גאָר וויכטיקע ראָל, ספּעציעל שפּעטער, ביים פאַרטרייבן די נאַציס פון פראַנקרייך און ביי דער באַפרייאונג פון פאַריז.

די קאָמפּאַניע פון מאַרק האַגענאָ האָט זיך שפּעטער געשלאָגן קעגן די דייטשן און באַפרייט מאַזאַמעט (דעפּאַרטמענט טאַרן, אין צפון־פראַנקרייך), געזונען 250 דייטשע געפאַנגענע, און האָבן דערנאָך אָנטייל גענומען ביים באַפרייען קאָסטר (אַ גרעסערע שטאָט אין זעלביקן דעפּאַרטמענט).

אין די אַרגאַניזאַציעס פון פראַנצויזישן ווידערשטאַנד האָבן יידן גע־שפּילט גאָר אַן אָנגעזעענע ראָלע. יידן האָבן באַטראַפן פון 15 ביז 20 פּראָצענט פון די אַקטיווע אין די דאָזיקע אַרגאַניזאַציעס, הגם זייער פּראָ־פּאָרציע אין דער פראַנצויזישער באַפעלקערונג, כידוע, איז געווען ווייניקער ווי 1 פּראָצענט.

אין פאַריז זיינען שפּעטער, וועו די שעה האָט געשלאָגן, גלייך אין די ערשטע טעג פון אויפשטאַנד, אין אויגוסט 1944, בערך 500 יידן געווען מאָביליזירט צום קאַמף, און זיינען מיט געווער אין האַנט אַרויס אויף די גאַסן פון דער הויפּטשטאָט.

וועו מען נעמט אין באַטראַכט, אַז דער גאַנצער פראַנצויזיש־יידישער ישוב האָט פאַר דער מלחמה געציילט ניט מער ווי לערך 400,000 נפשות; אַז דאָס איז פאַרגעקומען שוין ביים סאַמע סוף, נאָך אַלע מאַסן־דעפּאָרטאַציעס, נאָך די דערשיסונגען פון ערובניקעס, און בעת דראַנסי און אַלע אַנדערע לאָגערן פון פראַנקרייך זיינען געווען אָנגעפּילט מיט פאַריזער יידן, זעט מען אַז דאָס איז גאָר אַ באַדייטנדיקע צאָל.

אָבער, געשען איז, אַז אין קעגנזאַץ צו דעם וואָס דעם פראַנצויזישן ווידערשטאַנד האָבן די דייטשן געזוכט צו מינימיזירן און צוניישט צו מאַכן זיין ווערט, האָבן זיי דעם יידישן ווידערשטאַנד אויסגענוצט צו זייערע טייוולאָ־

נישע צוועקן אויף אַ פאַרקערטן אופן: ניט נאָר האָבן זיי צעבלאָזן די אַטענטאַטן און סאַבאָטאַזש־אַקטן וואָס די יידישע ווידערשטענדלער האָבן אויסגעפירט, נאָר זיי האָבן נאָך די דאָזיקע סאַבאָטאַזשן און אַטענטאַטן וואָס עס האָבן אויסגעפירט די ניט־יידישע פראָנצויזישע רעזיסטאַנץ־אָרגאַניזאַציעס, דורך זייערע פלאַקאַטן, פרעסע און ראַדיאָ צעפויקט און צעבלאָזן, ווי אָפגעטאָענע שטיקלעך אַרבעט פון די יודעאָ־באָלשעוויקעס.

די דייטשן האָבן דאָדורך געהאָפט צו שיסן צווישן האָזן מיט אין מאָל: אי אָפצוציען די אויפמערקזאַמקייט פון די ברייטע פראָנצויזישע מאַסן פון דער ווידערשטאַנד־באָוועגונג ווי אַ פאַטריאָטישער באָפרייענדיקער כוח, און אי ווי אַ תירוץ פאַר דער פראָנצויזישער ליבעראַלער עפנטלעכער מיינונג, אויף צו כשרן אַ נאָך מער פאַרשטאַרקטע טעראָר־כוואַליע קעגן די יידן.

אונטערן אויסרייד, אַז יידישע קאָפיטאַלן העלפן און דינען אויפצובלאָזן אומרוען אין לאַנד, זיינען דעם 26סטן אַפּריל, 1941, בלאָקירט געוואָרן אַלע יידישע פאַרמעגנס אין די בענק.

שפּעטער, דעם 26סטן פעברואַר, 1942, זיינען די פאַרמעגנס פון די יידישע פאָנאַנדערגעלאָזענע אָרגאַניזאַציעס איבערגעגעבן געוואָרן אין רשות פון „אוושיף", וואָס איז, ווי מיר האָבן דאָס שוין אין די פריערדיקע קאָפּיטלעך געזען, געווען בעל־כרחו אַ ווערקצייג אין די הענט פון קאָלאַבאָראַציאָניסטישן „קאָמיסאַריאַט פאַר יידישע ענינים", און ממילא, פון דער היטלעריסטישער אָקופאַציע־מאַכט.

אויף דער ליסטע פון די פאָנאַנדערגעלאָזענע יידישע אָרגאַניזאַציעס געפינען מיר, צווישן אַנדערע, אַזעלכע מיני גוואַלדיק־שעדלעכע ווי „אַליאַנס איזראַעליט אוניווערסאַל", „אָרט", „פעדעראַציע פון יידישע געזעלשאַפטן", „אָזע", „האַיאַס", קרן־קימת, קרן־היסוד, „קאָלאָני סקאָלער", אַלע פאָלקס־קיכן, און נאָך אַזעלכע גוואַלטאָוונע רעוואָלוציאָנערע אָרגאַניזאַציעס.

אונטערן אויסרייד, אַז יידן פאַרשפּרייטן פאַלשע ידיעות וועגן דייטשע מפלות אויף די פראָנטן און גרויל־פּראָפּאַגאַנדע קעגן די דייטשן, האָט מען דעם 13טן אויגוסט, 1941, פאַראָרדנט צו קאָנפיסקירן פון יידן זייערע ראַדיאָ־אַפּאַראַטן.

מכלומרשט צוליב די זעלביקע און נאָך ענלעכע מאָטיוון, האָט מען פאַרבאָטן די יידן צו פאַרלאָזן זייערע וואוינונגען צווישן 8 אַזייגער אין אָוונט און 6 אין דער פרי; צו טוישן זייערע וואוינונגען און צו פאַרלאָזן דעם דעפאָרטמענט און די שטאָט צו וועלכע זיי זיינען געווען צוגעשריבן. יידן האָבן מער ניט געטאָרט באַזוכן קיין פאָרשטעלונגען און עפנטלעכע פלעצער; ניט אינקויפן אין די גרויסע מאָגאַזינען (דעפּאָרטמענט־סטאָרס). אויך אין די קליינע דעטאַל־געוועלבער האָבן זיי נאָר געמעגט אינקויפן צווישן 3 און 4 אַזייגער נאָך מיטאָג, וואָס דאָס האָט פאַקטיש געהייסן, זיי פאַרהונגערן, וואָרעם אין אָט די שפּעטע שעהן איז שוין כמעט גאָרניט מער געווען וואָס צו קריגן.

ווי שאָדנגעלט פאַר די הזיקות וואָס דער יידיש־באָלשעוויסטישער קריג האָט זיי גורם געווען, האָבן די נאַציס אויך קאָנפיסקירט די פאַרמעגנס פון די פּוילישע און טשעכישע יידן, וואָס זיינען געווען איינוואוינער פון פראַנקרייך, און זיי האָבן איינגעפירט נאָך אַ צאָל אַנדערע גזירות און רדיפות אויף דעם ביסל יידן וואָס האָבן זיך נאָך דאָרטן געפונען. דאָס לעבן פאַר יידן אין באַזעצטן טייל פון פראַנקרייך איז געווארן פון טאָג צו טאָג אומזיכערער, און די באַדינגונגען ממש אומדערטרעגלעכער.

צו דעם אַלעם, איז נאָך צוגעקומען דאָס נעמען ערובניקעס און דאָס דערשיסן זיי. און אין יעדער גרופּע פון דערשאָסענע ערובניקעס האָבן זיך געפונען אַ צאָל יידן.

דעם 15טן נאָוועמבער, 1941, איז גאַנץ פראַנקרייך אויפגעשוידערט געווארן פון דער באַקאַנטמאַכונג, וואָס עס האָט פאַרפנטלעכט דער פאַריזער נאַצי־תליון, געניעראַל פאָן שטולפנאָגעל, ימח שמו וזכרו. מיר גיבן דאָ איבער דעם אינהאַלט אין יידישער איבערזעצונג:

„די לעצטע וואָכן זיינען נייע אַטענטאַטן מיט דינאָמיט און רעוואָלוווערן אויסגעפירט געווארן קעגן מיטגלידער פון דער דייטשער אַרמיי. די אויספירערס פון די דאָזיקע אַטענטאַטן זיינען עלעמענטן, אָפטמאָל יוגנטלעכע, וואָס זיינען פאַרקויפט צו די אַנגלאָ־זאַקסן, יידן און באַל־שעוויקעס, און וואָס האָנדלען לויט זייערע שענדלעכע אָנווייזונגען. דייטשע סאָלדאַטן זיינען דערמאָרדעט געווארן. אין קיין פאַל זיינען די מערדער ניט אַרעסטירט געווארן.

„כדי צו טרעפן די אמתע אויספירערס פון די דאָזיקע פּחדנותדיקע אַטענטאַטן, האָב איך פאַראָרדנט די תיכפדיקע דורכפירונג פון די פאָלגנדיקע מאָסמיטלען:

„1) אַ שטראָף פון אין מיליאָרד פראַנק וועט אַרויפגעלייגט אויף די יידן פון די פראַנצויזישע אָקופירטע טעריטאָריעס;

„2) אַ גרויסע צאָל פון קרימינעלע יודעאָ־באָלשעוויסטישע עלעמענטן וועלן דעפּאָרטירט ווערן אויף קאָטאָרגע אין מזרח. חוץ די מאָסמיטלען וואָס איך וועל געפינען פאַר נייטיק אָנצונעמען לויט די פאָלן, זיינען פאַראויסגעזען אַנדערע דעפּאָרטאַציעס אין אַ גרויסן פאַרנעם, אויב עס וועלן אויסגעפירט ווערן נייע אַטענטאַטן.

„3) 100 יידן, קאָמוניסטן און אַנאַרכיסטן, וואָס האָבן זיכערע באַציונגען מיט די אויספירערס פון די אַטענטאַטן, וועלן דערשאָסן ווערן.“

און די באַקאַנטמאַכונג האָט זיך פאַרענדיקט מיט דער פאָלגנדיקער, כאַראַקטעריסטישער, זאַמד־אין־די־אויגן־שיטנדיקער דערקלערונג:

„די דאָזיקע מאָסמיטלען טרעפן לחלוטין ניט דאָס פראַנצויזישע פאָלק, נאָר אויסשליסלעך די דאָזיקע פּאַרשויגען, וואָס פאַרקויפטע צו די שונאים פון דייטשלאַנד, ווילן זיי אַרייניוואַרפן פראַנקרייך אין אַן

אומגליק, און וואָס האָבן ווי אַ ציל צו סאַבאָטירן דאָס איבערבעטן זיך (Réconciliation) פון דייטשלאַנד מיט פראַנקרייך."

צווישן די דאָזיקע הונדערט דערשאָסענע זיינען געווען 48 יידן. באַלד נאָך דעם, האָבן זיך טאָקע אויך אָנגעהויבן די מאַסן־אַרויספירונגען פון די יידן פון דראַנסי און פון די אַנדערע לאַגערן. און די דייטשן האָבן אויך געמומען אויסאיבן אַ שטאַרקן דרוק אויף דער רעגירונג פון ווישי, אַז זי זאָל זיי אַרויסגעבן אויך די יידן פון דער „פרייער זאָנע".

יג.

די מאַסן־שחיטה פון 16טן יולי 1942 אין פּאַריז

דעם הויכפונקט פון מאַסן־איבערפאַלן אויף יידן אין פּאַריז האָט דער־גרייכט די דייטשע אָקציע פון 16טן יולי 1942.

שוין אין חודש יוני, איז דורך די געהיימע פאַרבינדונגען וואָס האָבן געהאַט די יידישע רעזיסטאַנץ־גרופּעס באַקאַנט געוואָרן, אַז די דייטשן גרייטן עפּעס שרעקלעכס אויף יידן. זיי האָבן געוואָרנט, אַז דאָס מאָל וועלן ניט געשווינט ווערן אָפּילו קיין פרויען און קינדער; קיין קאָליקעס און קראַנקע; און אָפּילו אויך שוין ניט קיין פראַנצויזישע יידן, וועלכע מען האָט ביז דעמאָלט, פאַרהעלטנישמעסיק, געלאָזט צורו.

די אומלעגאַלע בלעטלעך פון דער אונטערערדישער באַוועגונג האָבן מודיע געווען און געוואָרנט די יידן, אַז זיי זאָלן טאָן וואָס נאָר זיי קענען, כדי זיך אויסצוהיטן פון דער גרויסער שחיטה, וואָס עס גרייטן די דייטשן מיט דער מיטהילף פון זייערע משרתים, די פראַנצויזישע פאָליציי און מוסרים, די דינערס פון ווישי־רעזשים.

צו די וואָרענונגען פון די דאָזיקע בלעטלעך, וואָס זיינען פאַרשפרייט געוואָרן מיט גרויס מסירות נפש, האָט מען זיך צוגעהערט מיט גרויס צוטרוי. אַ שוידערלעכע אַנגסט און אַן אומגעהויערע פּאַניק האָט אַרומגעכאַפּט די אויסגעמאַטערטע און פאַרפיניקטע פאַריזער יידישע באַפעלקערונג. אַ סך האָבן זיך, מיט דער הילף פון פאַרשיידענע צווייפלהאַפטע פאַרשוינען, וואָס האָבן זיך אָנגעגעבן ווי העלפערס, מאַכערס, „שוואַרצערס", און שמוגלערס, אין דער גרעסטער סכנה געלאָזט אין וועג. זיי האָבן געהאָפט צו דערגרייכן די דעמאַרקאַציע־ליניע און זיך אַריבערצוכאַפּן אין דער „פרייער זאָנע".

זייער אַ סך פון די דאָזיקע אַנטרונענע זענען אויפן וועג אַריינגעפאַלן צו די דייטשן. אין אַ סך פאַלן האָבן די „פירערס" זיי צוגענומען דאָס געלט, באַרויבט פון זייער צירונג און מלבושים, און זיי געלאָזט ערגעץ אויף הפקר, אַדער זיי גאָר איבערגעגעבן צו דער פּאָליציי. בלויז אַ קליינעם טייל פון די דאָזיקע פּליטים איז געלונגען צו דערגרייכן זייער ציל און נצול צו ווערן פון דער דאָזיקער שוידערלעכער פאַריזער שחיטה.

עס דאַרף אָבער אויך פאַרצייכנט ווערן די רעטונגס־אַרבעט פון די

ערלעכע און פאַרנונפטיקע פראַנצויזן. אָן זייער קרבנותפולער הילף וואָלט די שחיטה אויפן פראַנצויזיש־יידישן יישוב געווען אַ סך אַ שרעקלעכערע. אַ סך פראַנצויזישע באַן־קאָנדוקטאָרן האָבן זיך מוסר־נפש געווען און אַריבער־געפירט יידישע קינדער אין די דערפער. אַ סך פראַנצויזן האָבן באַהאַלטן זייערע יידישע פריינד אין זייערע ניט־פאַרדעכטיקע דירות. אַ סך נאַנעס און גלחים (די לעצטע — אין רוב פראָטעסטאַנטישע) האָבן באַהאַלטן יידישע קינדער אין זייערע קלויסטערס און אַנשטאַלטן. אָבער לאו כל אָדם זוכה. ניט איטלעכער האָט געהאַט דעם וועג, די באַקאָנטשאַפט און דעם צוטריט צו די דאָזיקע חסידי אומות העולם. פאַרשטייט זיך, אַז מיינסטנס האָבן דערפון נאָר געקענט גענייסן די איינגעבוירענע פראַנצויזישע יידן. זיי זיינען דאָך זינט דורות געווען געקניפט און געבונדן מיט פראַנצויזישע ניט־יידישע משפחות. טייל זיינען אָפילו געווען מיט אַזעלכע אין מחותנישאַפט און קרובהשאַפט, וויייל געמישטע חתונות זיינען דאָך, כידוע, אין די לעצטע דורות פון פראַנצויזישן יידנטום ניט געווען קיין זעלטענע דערשיינונג. אויב עס האָט וועמען פון די איינגעוואַנדערטע יידן שוין יאָ אָפגעגליקט צו געפונען אַן אַנטרינונג ביי אַ פראַנצויזישער משפחה, איז עס מיינסטנס געווען אָדער פאַר אַ סך געלט, אָדער משום אידעאַליזם, אין רוב דורך דער פאַרמיטלונג פון אַ רעזיסטאַנץ־גרופּע, מיט וועלכער ער האָט געהאַט דאָס מזל צו קריגן אַ פאַרבינדונג.

דער דערוואַרטער איבערפאַל פון דער פּאָליציי האָט זיך אַרויסגעוויזן פאַר אַ סך שוידערלעכער ווי מען האָט זיך דאָס גאָר געקענט ביז דעמאָלט אין דער מענטשלעכער פאַנטאַזיע אויסמאָלן.

דעם 16טן יולי, 1942, אַרום פיר אַזייגער פאַרטאָג, איז פאַריז אויפ־געוועקט געוואָרן פון אַ פלוצימדיקן גערויש פון אָנפאָרנדיקע לאַסט־וועגענער, מאָטאָרציקלען און רייטערס. גאַנצע גאַסן, גאַנצע קוואַרטאַלן זיינען אַרומגערינגלט געוואָרן דורך אָן אַ שיעור אָפטיילונגען פון פראַנ־צויזישער פּאָליציי און זשאַנדאַרמען. זיי האָבן זיך געלאָזט אין די טויערן, אין די הייזער. טייל פון זיי האָבן מיט גרויס אַכזריות אַרויסגעשלעפט פון די בעטן די צעפאַטלטע און אויף טויט דערשראָקענע קרבנות. מען האָט זיי אַריינגעוואָרפן אין די פּאָליציי־קעטשלעך, אין די לאַסט־וועגענער, און זיי אָפגעפירט צום זאַמלפונקט — צום גרעסטן פאַריזער ספּאָרט־סטאַדיאָן, „וועלדראָם ד'היווער".

די קולות, גוואַלטן, געשרייען און געוויינען פון די פאַרצווייפלטע קרבנות זיינען אין יענעם זומערדיקן פאַרטאָג געגאַנגען עד לב השמים. די רוצחים האָבן ניט געשוויגט קיינעם. מען האָט צוגענומען מאַמעס מיט זויגקינדער ביי די ברוסטן. מען האָט אַוועקגעריסן פון זייערע מאַמעס די זיך־קלאַמערנ־דיקע, פון שלאָף־אויפגעוועקטע און צעשראָקענע קינדער אין עלטער פון צוויי יאָר אַן. מען האָט אַראָפּגעטראָגן אויף טראָג־בעטלעך קאַליקעס: קראַנקע, געליימטע, בלינדע, און אָפילו קימפּעטאַרינס. אַ סך זיינען פון

גרויס פאַרצווייפלונג אַראָפגעשפרונגען פון די פענצטער פון די הויכע שטאָקן. אַנדערע האָבן איינגענומען סם, זיך איבערגעשניטן די אָדערן, אָדער זיך אָנגעטאָן אַנדערע מיתות משונות. געווען אויך טייל וואָס האָבן זיך אין פאַרצווייפלונג געוואָרפן אויף דער פּאָליציי, געשטעלט אַ ווידערשטאַנד. אַזעלכע זיינען באַלד דערשאָסן געוואָרן. כאָטש דאָס האָט זיך פשוט ניט געגלייבט, ווייל עס האָט זיך ניט געקענט לייגן אויפן מענטשלעכן שכל, האָט מען שוין אָבער געוואוסט פון די גרוסן, וואָס עס האָבן געברענגט געוויסע פראַנצויזישע מלחמה־געפאַנגענע וואָס זיינען אַנטלאָפן פון דייטש־לאַנד, אַז עפּעס שרעקלעכס קומט דאָרטן פאָר מיט די דעפּאָרטירטע יידן אין די לאַגערן פון דאַכאָו, בירקענאָו און אוישוויץ.

יענעם טאָג זיינען אין פּאַריז צונויפגענומען געוואָרן דרייסיק טויזנט יידן. אין „וועלדראָם ד׳היווער" האָט מען זיי געהאַלטן עטלעכע טעג אין שוידערלעכע באַדינגונגען, אָן עסן און וואַסער. אַ סך פון די קראַנקע זיינען אויסגעאַנגען. אַ סך געזונטע זיינען קראַנק געוואָרן. אויסגעמוטשעטע און פאַרהונגערטע, האָט מען די אומגליקלעכע אָפּגעפירט אין די לאַגערן: דראַנסי, פּעטיוויע און באָן לאַ ראַלאַן, פון וואַנען מען האָט די פּריערדיקע אינטערנירטע שוין געהאַט דעפּאָרטירט אין דער אומבאַקאַנטער ריכטונג, און שפּעטער האָבן אויך די דאָזיקע דרייסיק טויזנט יידן געטיילט דעם זעלביקן גורל.

נאָך דער באַפרייאונג פון פראַנקרייך און דער מפלה פון היטלעריזם, איז צוריקגעקומען פון זיי בלויז אַ קליינער פּראָצענט, מיינסטנס קראַנקע און צעבראָכענע.

אין יענעם טאָג, און אין די שפּעטערדיקע טעג וואָס די אָקציע האָט געדויערט, זיינען בערך צוואַנציק טויזנט יונגע, אומשולדיקע, יידישע קינדער צונויפגענומען געוואָרן אין די איבערפאַלן, פון די אָפּגעמסרטע באַהעלטעניש אויף די דערפער, און פון די קריסטלעכע אַנשטאַלטן. פון די דאָזיקע 20,000 אומשולדיקע עופעלעך איז קיין איינס ניט צוריקגעקומען. מען וויים אָפּילו ניט וואו זייער גרעביין איז אַהינגעקומען. מען איז זיך בלויז משער, אַז זיי זיינען אַלע מאַסנווייז פאַרברענט געוואָרן אין היטלערס קרעמאַטאָריעס.

יד.

די פראַנצויזישע ריוויערע — אַ צענטער פאַר יידישע פליטים

באַלד נאָכן „עקזאָד" און דער אָקופּאַציע פון פּאַריז, און נאָכן צעטיילן פראַנקרייך אויף אַן אָקופּירטן און ניט־אָקופּירטן געביט, האָט זיך אין אַלע פאַרוואָרפנסטעווינקעלעך, כמעט אומעטום וואו יידן האָבן נאָר אויפגעשלאָגן זייערע צייטווייליקע געצעלטן, פאַרשפּרייט די ידיעה, אַז אויף דער פראַנצויזישער ריוויערע, און ספּעציעל אין ניצע, האָט זיך ספּאָנטאַן געשאַפן אַ

צענטער פון יידישע פּליטים; אַז עס איז דאָרטן פאַרהעלטנישמעסיק ניט זייער שווער זיך מער־ווייניק לעגאַל אייַנצוארדענען.

די סיבה איז געווען פּשוט, אַן עקאָנאָמישע: די גאַנצע פּראַנצויזישע ריוויערע, אָט דאָס גן־עדן־ווינקל אויף דער ערד, ביים בלויען מיטללענדישן ים, האָט, ווי באַוואוסט, געלעבט דער עיקר פון האָטעלעריי און טוריסטיק, איבער דער גאַנצער לענג פון דעם „קאָט ד'אַזיר"*), פון די שטעט פרעזשוס, איבער קאַן, ניצע, מאָנטע־קאַרלאָ און מענטאָן, וואָס ביי דער איטאַליענישער גרענעץ, זיינען אויסגעשטעלט וואונדערלעכע ווילעס, האָטעלן און פּאַלאַצן. אין נאָרמאַלע צייטן פּאָרן זיך דאָרט אַן די רייכסטע און פאָרשוועבדערישסטע עולם־הזהניקעס פון דער גאַנצער וועלט. צווישן זיי באַגעגנט מען אָפט מלכים און פּרינצן. זיי לאָזן זיך דאָרטן וואויליגיין אין די לוקסוס־אַפּאַרטמענטן; אין די שפּילהייזער און קאַסינאָס; וואַרעמען זיך אַפילו אום וויבטער אונטער דער העל־בלענדיקער זון; באָדן זיך אין בלויען ים, און רוען זיך אויס אונטער די שאָטנס פון די פּאַלמע־ביימער און די אַנדערע מחיה־שמעקנדיקע, דרומדיקע פלאַנצן. איצטער, מלחמה־צייט, האָבן כמעט אָט די אַלע ווילעס און פּאַלאַצן, די האָטעלן און די שפּיל־קאַסינאָס געפּוסטעוועט. דעריבער, אַז עס איז אַנגעקומען אַ יייד מיט געלט, וואָס האָט זיך געוואָלט דאָרטן באַזעצן ערגעץ וואו אין אַ האָטעל, האָט שוין דער האָטעל־אייגנטימער געפונען אַ וועג, ווי אַזוי אַריבערצושפּרינגען די פּאַראַדענונגען און באַגרענעצונגען פון דער ווישי־רעגירונג וואָס שייך וואוינרעכט פאַר יידן, און עס האָט זיך ביסלעכווייז איינגעשטעלט אַזאַ לאַגע, אַז אַבי דער יייד האָט נאָר אין דער פּאָליציי געהאַט צו ווייזן אַ היפּשע סומע געלט פון וואָס צו לעבן אַן אַרבעט און אַן האַנדל, האָט אים שוין די לאָקאַלע מאַכט ווי עס איז טאָלערירט, מען האָט אים אייַנגעמעלדעט, אים אַרויסגעגעבן אַ קורצטערמיניקע אידענטיטעט־קאָרטע, און דערנאָך זי ווידער פאַרלענגערט.

אַז די דאָזיקע ידיעה האָט זיך פאַרשפּרייט, האָבן יידן, וואָס האָבן פאַר־מאָגט אַביסל אָפּגעראַטעוועטן קאַפּיטאַל, געצויגן אין דער דאָזיקער שיינער און פאַרבנרייכער שטאָט. אידער צו פאַרצערן דאָס ביסל געלט דאָרטן ערגעץ אין אַ פאַרוואָרפענעם העק, האָבן זיי ליבער געוואָלט זיין אין דער באַרימטער שטאָט, ביים ברעג פון ים־התיכון, אָדער ווי די יידן האָבן דעמאָלט אין זייער בענקשאָפט נאָך דערלייזונג זיך אויסגעדריקט: „מען קען ניט זיין אין תל־אָביב, טאָ לאָמיר כאָטש זיין אַקעגנאיבער".

נאָך די רייכע, זיינען קיין ניצע ביסלעכווייז אויך אַראָפּגעקומען וווייניקער פאַרמעגלעכע און אַפילו אָרעמע. פאַר אַ יייד אַן אָרעמאַן, איז אין יענע צייטן געווען ממש אַ לעבנס־נויטוועניקייט צו זיין דאָרטן, וואו עס איז פאַראַן אַ גרעסערער יידישער קיבוץ. צווישן יידן בני־רחמנים וווערט מען דאָך ניט פאַרפאַלן. ווי יענע יידענע, וואָס איז אָפּגעשטאָנען אין דער לויפענדיש פון די דייטשן, האָט געשריגן: „געוואָלד, יידן, לאָזט מיך דאָ נישט איבער,

*) בלויער ים־ברעג.

ווייל אזא ארעמע פרוי ווי איך בין, מוז איך זיך מיט די לעצטע כוחות דערשלעפן צו א שטאט, וואו ס׳איז דא א קאמיטעט!״

האבן זיך טאקע אין ניצע באלד געפונען עטלעכע חשובע ניצער בעלי־בתים, מיט אמתע יידישע הערצער, אמתע עוסקים בצרכי ציבור באמונה (צווישן זיי איז א חוב צו דערמאנען דעם חשובן זקן ר׳ יעקב דובינסקי, ר׳ חיים פרעגער, ר׳ מענדל ווישניאק און ה׳ טאראנטשיק). זיי האבן באלד געשאפן א הילפס־קאמיטעט — א מין ספאנטאן־צונויפגעשטעלטן ״דזשאינט״, וואס האט פונקציאנירט אומלעגאל, פארשטייט זיך, און אומעטום וואו עס איז נאר אויסגעקומען: ביי ר׳ יעקב דובינסקין אין זיין צימער אין ״האטעל רוזוועלט״; ביי ר׳ חיים פרעגער אין זיין פריוואטער וואוינונג; בין מנחה למעריב אין דער שול פון די איינגעוואנדערטע מיזרח־יידן אויף בולוואר דיבושאזש; און אפילו אויף דער פלאזשע, ביים ברעג ים, און אויך אפילו אויף דער וועלט־בארימטער ״פראמענאד דעז אנגלע״.

איז א יד א פליט געקומען פון פאריז אדער פון אן אנדער ארט פון אקופירטן געביט, פון וואנען עס איז אים געלונגען זיך ארויסצוראטעווען, אדער ער איז אנטלאפן פון זיין ״געצוואונגענער רעזידענץ״ ערגעץ אין א העק פון דער ״פרייער זאנע״, וואו ער האט שוין ניט געקענט מער אויסהאלטן פון די פארפאלגונגען פון דער וויסי־זשאנדארמעריע, האט מען אים גלייך באזארגט ערגעץ א מקום־מיקלט. דערנאך האט מען אים אויסגעבארגט א געווייסע סומע געלט, צו ווייזן דער פאליציי, אז ער האט פון וואס צו לעבן, און ער איז מיט מזל געווארן איינגעמאלדן. דאס האט געהייסן פאר אזעלכן, על־כל־פנים אויף לפי־שעה, א מער־ווייניק לעגאלער צושטאנד.

אזוי ארום, איז דעמאלט אנגעווואקסן א היפשער יידישער יישוב פון פליטים אין ניצע, און ניצע איז געווארן, אין יענער שוידערלעכער צייט, אן עיר ואם בישראל, וואו קיין יד איז חלילה צוליב געלט ניט אונטער־געגאנגען. ניצע האט דעמאלט געשמט איבער גאנץ פראנקרייך, בעלגיע און האלאנד. וואו נאר ערגעץ עס זיינען געלעגן באהאלטן יידן אין די דאזיקע לענדער, אדער האבן אויף אן אנדער אופן טאג־טעגלעך געקעמפט פאר זייער קיום, ווייל עס איז כסדר איבער זייערע קעפ געהאנגען די שווערד פון דעפארטאציע, האבן זיי געחלומט וועגן אריבערכאפן זיך קיין ניצע.

די ראדיא און פרעסע פון דער ״פרייער זאנע״ האבן געהעצט קעגן דער ״אינוואזיע פון יידן״ אויפן ״קאט־ד׳אזיר״ *). מחנות צעיושעטע סטודענטן האבן אפט מאניפעסטירט זייער רשעות איבער די ניצער גאסן, און געשריגן ״א טויט די יידן!״. אויך ניט זעלטן האבן זיי א יד געגעבן א פאטש און פארריאגט פון דער פלאזשע. אבער, דער ווילן פון די האטעל־אייגנטימערס, פון די בעלי־בתים פון די רעסטאראנען און פון די שפיל־קאסינאס האט איבערגעוואויגן דעם רוצחישן ווילן און די פראפאגאנדע פון די קאלאבא־ראציאניסטן, און יידן האבן דערווייל פארהעלטנישמעסיק געלעבט רואיק, און געהאפט שוין אזוי דא צו דערציען ביז היטלערס מפלה.

*) בלויער ים־ברעג.

טו.

רבנים, כלי־קודש און יידישע שרייבערס

דאָס ביסל אָפּגעראַטעוועטע רבנים, כלי־קודש און סתם פרומע יידן, וואָס זיינען בעת דעם „עקזאָד" געלאָפן פון בעלגיע און צפון־פראַנקרייך אוּן, בעיקר, פון פּאַריז, האָבן נאָך ווייניקער ווי אַנדערע יידן געקענט זיך דערהאַלטן אין די אָפּגעלעגענע, ניט־יידישע ישובים, וואו זיי זיינען געבליבן שטעקן אין דער בהלה, אין דער לויפענדיש, אָדער אין די דערפער וואו די ווישי־פּאָליציי האָט זיי באַשטימט אַ „געצוואונגענע רעזידענץ". זיי האָבן זיך דאָרטן ניט געקענט וויזין אויף דער גאָס אין זייער „אויסטערלישער" הלבשה. עס האָט זיי אויך, חוץ דעם, געפעלט אַ מנין, אַ שוחט, כשרות, יידישקייט און יידן. ביי אַ סך פון זיי, וואָס קיין נגידים זיינען זיי סיי ווי סיי קיין מאָל ניט געווען, האָבן אויך גיך זיך אָנגעהויבן אויסלאָזן זייערע מאָגערע קאָפּיטאָלן, און עס איז ביי זיי געשטאָנען הארב די פּראָגע פון מה נאכל.

די דאָזיקע יידן זיינען דעמאָלט געווען פון די ערשטע, וואָס האָבן געזומען ציען צו דער ריוויערע, און, בעיקר, קיין ניצע. אַזוי אָרום, האָט זיך אין אַ קורצער צייט אין ניצע אָנגעקליבן אַ היפּשע צאָל רבנים, כלי־קודש און סתם פרומע יידן. דער קאָמיטעט האָט פּאַר זיי ווי ווייט מעגלעך געזאָרגט: מען האָט זיי איינגעקוואַרטירט אין דעם רחבותדיקן „האָטעל רוזוועלט". דער בעל־הבית פון האָטעל האָט זיך אָפּילו גענאָזט בייגן, און איינגעווילליקט, אַז די משפחות זאָלן אין זייערע דירות מעגן קאָכן אייגענע מאכלים. מען האָט אָפּילו פּאַר זיי אָפּגעדונגען אַ גרויסן אָלגעמיינעם זאָל, וואוהין מען האָט אַריינגעשטעלט אַ ספר־תורה, און עס איז געוואָרן אַ בית־דין־שטוב און אַ בית־מדרש. אָזוי אָרום, האָט זיך געשאָפן די גאַנץ אויסטערלישע, פּאַראַדאָקסאָלע לאָגע, אַז בעת אין גאַנץ אייראָפּע זיינען יידן געווען שוידערלעך פּאַרפּאָלגט, און האָבן געמוזט זיך באַהאַלטן אונטער מאַסקעס פון גוויישער הלבשה און „אַרישע" פּאַפּירן, האָט מען אין ניצע, אויף דער פּראַנצויזישער ריוויערע (וואָס איז דעמאָלט געווען אַ צענטער פון פּראַנצויזישן פּאַשיזם און קאָלאָבאָראַציאָניזם, וואו אַלע פּראַנצויזישע אַנטיסעמיטישע און פּאַשיסטישע אָרגאַניזאַציעס האָבן געהאָט זייערע גענעראַל־שטאָבן און פּראָפּאַגאַנדע־אָפּאַראַטן), געקענט זען רבנים אין זייער גאַנצן טראַדיציאָנעלן רבנישן טראַכט; הערן דברי־תורה, היימישע ניגונים פון תפילה און תורה־לערנען; און אין דער בית־דין־שטוב פון „האָטעל רוזוועלט" זיינען אָפט אָפּגעהאַלטן געווארן דין־תורהס, בעת וועלכע די שולדיקע זיינען געקנסט געווארן מיט סומעס געלט פּאַרן קאָמיטעט.

דער מעמד פון די פּאַריזער יידישע שרייבערס און קינסטלערס ווידער, איז דעמאָלט געווען בערך אָזאַ:

מיטן „עקזאָד", אין יוני 1940, האָבן זיך פון פּאַריז אַרויסגעלאָזט די שרייבערס: רפאל אַבראַמאָוויטש, דוד איינהאָרן, חנן אַיאַלטי, רעדאַקטאָר פון

„פאַריזער היינט" אַ. אַלפערין, יחיאל אַראָנטאָן, בן־אַדיר, ד"ר גינזבורג, משה דלוזשנאָווסקי, עזר וואַרשאָווסקי, וואָלף וויעוויאָרקע, אליהו טשערי־קאָווער, מאַרק יאַרבלום, ישראל יעפרויקין, י. כאָמסקי, איציק מאַנגער, אַ. מענעס, ד"ר אַהרן סינגאַלאָווסקי, פאָליאַקאָוו־ליטאָווצעוו, הערש פענסטער, פראַנץ קורסקי, י. ח. קלינגער, שלמה ראָזענבערג, ברוך טשובינסקי, שמחה שווארץ, ז. שייקאָווסקי, א"א; די קינסטלער: נחום אַראָנסאָן, מאַרק שאַגאַל, מאַנע קאַץ, א. מערזער, א. קאָלניק, יעקב מאַנטשניק, מ. גראָסמאַן, ד. לערנער און נאָך אַ סך אַנדערע.

פון זיי האָבן זיך, ווער פריער און ווער שפעטער, געראָטעוועט אין די מדינות פון מעבר־לים: ישראל יעפרויקין און חנן אַיאַלטי קיין מאַנטי־ווידעאָ, אורוגוויי; בן־אַדיר, רפאל אַבראָמאָוויטש, ד"ר גינזבורג, אליהו טשע־ריקאָווער, ז. שייקאָווסקי, א. מענעס, פראַנץ קורסקי, דוד אייזהאַרן, אַ. אַלפערין, י. כאָמסקי, פאָליאַקאָוו־ליטאָווצעוו, ראָבינער ד"ר משה אייזע־שטאָט, נחום אַראָנסאָן, מאַרק שאַגאַל, מאַנע קאַץ און ד. לערנער — קיין ניו־יאָרק. משה דלוזשנאָווסקי און שלמה ראָזענבערג האָבן בעתן „עקזאָד" זיך באַצייטנס דערשלאָגן ערגעץ צו אַ ים־ברעג, עס האָט זיי אָפגעגליקט צו קריגן אַ שיף, וואָס האָט זיי אַוועקגעפירט קיין צפון־אַפריקע, און פון דאָרטן האָבן זיי זיך שפעטער אויך דערקליבן קיין ניו־יאָרק. בערך אין יענער צייט, האָט זיך אויך איציק מאַנגער געראָטעוועט קיין לאָנדאָן. די איבעריקע זיינען געבליבן שטעקן אין פאַרשיידענע פונקטן, מיינסטנס אין דער ניט־אָקופירטער זאָנע, אויף געצוואונגענער רעזידענץ.

אין פאַריז, אונטער די דייטשן, זיינען געבליבן: זלמן שניאור, דניאל טשאַרני, און די זשורנאַליסטן נאַטאָן פראַנק און אַהרן קרעמער. זלמן שניאור און דניאל טשאַרני האָבן זיך שפעטער דערשלאָגן קיין ניו־יאָרק. נאַטאָן פראַנק, ווי שוין אָנגעוויזן אין אַ פריערדיקן קאַפּיטל, איז געשטאָרבן אין פאַריז, און אהרן קרעמער איז שפעטער אומגעקומען אויף דעפאָרטאַציע.

עס איז כדאי צו פאַרצייכענען ווי אַ פאַקט, אַז דער תמיד־קרענקלעכער דניאל טשאַרני, וואָס איז שוין אין די 1930ער יאָרן געהאָט איין מאָל געלאָפן פון די נאַציס, פון בערלין קיין פאַריז, איז אין 1940, בעת די נאַצישע חיילות האָבן נצחונדיק, בתופים ובמחולות, פאַרביימאַרשירט ממש פאַר זיינע פענצטער, ניט נאָר געזעסן ביי זיין שרייבטיש און ווייטער געשריבן זיינע לידער און זכרונות, נאָר ער האָט נאָך זיך נאָכגעפרעגט און אויסגע־זוכט די שרייבערס וואָס זיינען געבליבן אין פאַריז, און פון אַ קליינעם געלט־פאָנד, וואָס עס האָט אים איבערגעלאָזן צו דעם צוועק דער „דזשאָינט", האָט ער זיי געשטיצט, און מיט פריינדלעכע ווערטער אָביסל באַרואיקט.

אין פאַריז, אונטער די דייטשן, איז אויך געבליבן אַ צאָל שרייבער און זשורנאַליסטן פון דער לינקער „נייע פרעסע". ווי מיליטערישע געפאַנגענע אין דייטשלאַנד זיינען געווען די שרייבער אברהם ווייץ און בנימין שלעווין.

דער שרייבער פון דער דאָזיקער כראָניק האָט אין אָנהייב מלחמה זיך פריוויליק אָנגעשלאָסן אין דער פראַנצויזישער ארמיי. ווי אַ פוילישער

בירגער, איז ער שפּעטער צוגעטיילט געוואָרן צו דער פּוילישער אַרמיי וואָס האָט זיך דעמאָלט געשאַפן אין פראַנקרייך. בעת די דייטשן האָבן אין 1940 פאַרנומען די באַרימטע פראַנצויזישע אָפיצירן־שול אין סען־מעקסען, וואו ער האָט זיך געפונען, איז ער געפֿומען געוואָרן פון די דייטשן ווי אַ מלחמה־געפאַנגענער. ער איז קורץ נאָך דעם אַנטלאָפן אין דער פרייער זאָנע. זיך צוריקגעקערט אומלעגאַל אין אָקופּירטן געביט, כדי אויפצוזוכן די פרוי און קינדער, און זיך דערוויסן וועגן זייער גורל. מיט דער אָפּגעפונענער משפּחה האָט ער זיך אומגעקערט קיין פּאַריז. ער איז געבליבן דאָרט, אונטער די דייטשן, ביזן 14טן מאַי 1941. יענעם טאָג, איז ער, פונקט ווי אַ סך אַנדערע טויזנטער פוילישע יידן, געפונן געוואָרן זיך צוצושטעלן מיט צידה לדרך צו דער פּאָליצייַ, כדי צו עקזאַמינירן זיין סיטואַציע, וועגן וועלכן מיר האָבן שוין געשריבן באַריכות אין די פריערדיקע קאַפּיטלען. דעמאָלט האָט ער זיך אין אויסטערליש־שווערע באַדינגונגען צוריק אַריבערגעראַטעוועט אין דעם ניט־אָקופּירטן געביט, און זיך דערשלאָגן קיין ניצע. עס זיינען דאָרט שוין געווען: עוזר וואַרשאַווסקי און וו. וויעוויאָרקע, וואָס זיינען שפּעטער אומגעקומען אויף דעפאָרטאַציע; דער קונסט־קריטיקער יחיאל אַראָנסאָן; דער שריפטשטעלער און טעאַטראַל, שמחה שאַרץ; די זשורנאַליסטן: י. ח. קלינגער און מ. בלאַנק; די באַקאַנטע מאָלער: הענריק בערלעווי, יעקב מאָנטשניק און נאָך אַנדערע יידישע קינסטלער.

די מאַטעריעלע לאָגע פון דער דאָזיקער גרופּע שרייבערס, וואָס זיינען אָגב קיין מאָל ניט געווען קיין גבירים, איז געווען זייער אַ שווערע. צום לויב פון די טוערס פון ניצער קאָמיטעט מוז אָבער געזאָגט ווערן, אַז זיי האָבן גלייך אַרויסגעווייזן גרויס פאַרשטענדעניש פאַר דער לאָגע אין וועלכער די יידישע שרייבערס־פּליטים האָבן זיך געפונען. דער קאָמיטעט האָט אַלץ געטאָן זיי אינצואָרדענען און ווי וויַיט מעגלעך צו לעגאַליזירן. זיי האָבן געקראָגן די שטיצע אין צייט, אויף אַ בכבודיקן אופן, און מיט אַ ברייטער האָנט. צום באַדויערן, אָבער, איז דער דוחק אין לעבנס־מיטל געווען אַזוי גרויס, אַז מען האָט אַפילו פאַר געלט אָפט ניט געקראָגן צו קויפן קיין עסן. בלויז די גרויסע גבירים, וואָס האָבן געקענט צאָלן פאַנטאַסטיש־הויכע פרייזן אויפן שוואַרצן מאַרק, האָבן געקענט אָפּעסן אַ מאָלצייט צו דער זעט. אָבער די וואָס האָבן געדאַרפט לעבן פון דער שטיצע פון קאָמיטעט האָבן, ניט געקוקט אויפן בעסטן ווילן פון די קאָמיטעט־לייט, געמוזט שטאַרק אונטערהונגערן.

טז.

מען זוכט זיך צו ראַטעווען

אַזוי לאַנג ווי די „פרייַע זאָנע" האָט נאָך מכלומרשט געשפילט די ראָלע פון אַ זעלבשטענדיקער פראַנצויזישער מלוכה, איז נאָך פון דאָרטן געווען אָפן אַ שטיקל פענצטערל צו דער וועלט. מענטשן האָבן אַלאַרמירט קרובים און פריינד אין אַמעריקע און אין די אַנדערע מדינות מעבר לים. די שרייבערס האָבן טעלעגראַפיש זיך געשטעלט אין פאַרבינדונג, טייל מיטן ניו־יאָרקער אַרבעטער־קאָמיטעט, טייל מיטן פּרץ־שרייבער־פאַריין און פּען־קלוב, פון וואָנען עס איז טאַקע עטלעכע מאָל אָנגעקומען צו ביסלעך שטיצע. שרייבערס זיינען אויך אָפט, פונקט ווי אַ סך אַנדערע יידן, געלאָפן צום אַמעריקאַנער קאָנסול, געשטעלט זיך אין פאַרבינדונג מיטן „היצעם" אין פאַרטוגאַל, זיך דורכגעשריבן מיט פראָפעסאָר ליבמאַן הערש פון דער שווייץ, מכח אַ מעגלעכקייט פון קענען אַרייַנגעלאָזן ווערן אין דעם דאָזיקן נייטראַלן שכנותדיקן לאַנד, אויב עס וועט אָפּגליקן זיך צו דערשלאָגן צו אירע גרעניצן. מען האָט זיך יעדן טאָג אויסגעקוקט די אויגן אויף אַ גוטער בשורה פון ערגעץ. מען האָט געהאָפט אויף „ספּעשל־וויזעס", כדי מיט אַ שיף, וואָס איז נאָך פון צייט צו צייט אָפּגעגאַנגען פון מאַרסעל, אָדער אַ „קליפּער", וואָס איז נאָך אַמאָל אָפּגעפלויגן, זיך אַרויסצורייסן ערגעץ וואו, אין אַן אָנדערן קאָנטינענט, וואו מען זאָל קענען איבערלעבן דאָס גרויסע אומגליק, וואָס עס האָט זיך אויסגעגאָסן אויף די איראָפּעאישע יידן.

אָבער, צום באַדויערן, האָט זעלטן ווער זוכה געווען אָנצוקומען.

וואָס שייך די שווייץ, איז דער וועג ביז צום דערשלאָגן זיך צו אירע גרענעצן געווען זייער אַ געפערלעכער. עס האָט געדראָט די סכנה אויף יעדן שפּאַן וואָס מען האָט איבערגעטראָטן מחוץ פון דעם אָרט וואו מען איז געווען צוגעשריבן. די גרענעץ גופא איז געהיט סיי פון די פראַנצויזישן און סיי פון די שווייצער. חוץ דעם, האָט מען פון די פאַרשטעלטע בריוולעך, וואָס האָבן געקענט דורכגיין די שווייצערשע און פראַנצויזישע צענזורעס, ניט געקענט זיך שאָפן קיין געניי בילד, וועגן די שאַנסן אַרייַנגעלאָזן צו ווערן אין דער שווייץ, אויב עס וועט שוין יאָ אַפילו אָפּגליקן זיך בשלום צו דערשלאָגן צו אירן אַ גרענעץ־פונקט.

עס האָבן אין פראַנקרייך צירקולירט פאַרשיידענע קלאַנגען וועגן דעם, וועמען די שווייצער גיבן יאָ אַזיל־רעכט און וועמען זיי שיקן אומברחמנותדיק צוריק. הייבט ווייסן מיר שוין, אַז אין אַ געוויסער צייט איז די שווייצער־רעגירונג שוין יאָ געווען גענייגט אַרויצולאָזן יידישע פּליטים. זי האָט אָבער געפאָדערט פון „פאַרבאַנד פון די שווייצאַרישע יידישע קהילות", אַז זיי זאָלן זיך מתחייב זיין אויסצוהאַלטן די פּליטים וואָס וועלן אַרייַנקומען אָן מיטלען צום לעבן. אָבער, למען־האמת, מוז דאָ צו אונדזער גרויסער שאַנד געזאָגט ווערן, אַז אַרום דעם דאָזיקן פראַבלעם האָט זיך אין די שווייצאַריש־

יידישע קהילות־קרייזן אַנגעהויבן אַ גרויסע שקלא־וטריא. זייערע מיינונגען זיינען געווען צעטיילט. טייל האָבן געהאַלטן, אַז מען דאַרף אויף זיך ניט נעמען אַזאַ גרויסן עול. אַנדערע, אַז מען דאַרף זיין פאַרזיכטיק מיטן אַריינ־לאָזן פוילישע יידן, צוליב דעם (און די דאָזיקע מיינונג איז, אַגב, געווען שטאַרק פאַרשפרייט אויך צווישן די אַנדערע מערב־איראָפּאישע יידן), וואָס אין אַלע אומגליקן זיינען זיי דאָך שולדיק. אומעטום, וואו נאָר זיי באַזעצן זיך, האַלטן זיי זיך עקשנותדיק ביי זייער יידישער שפּראַך, יידישער קולטור און ליטעראַטור, און ווילן זיך אין ערגעץ ניט אַסימילירן.

נאָך אַנדערע, ווידער, האָבן גאָר געהאַלטן, אַז מען דאַרף פוילישע יידן יאָ אַריינלאָזן, ווייל זיי האָבן ניט מער קיין „פּאָטערלאַנד", נאָר מען דאַרף קיין פּראָנצויזישע יידן ניט אַריינלאָזן, ווייל דערווייל דראָט זיי נאָך ניט קיין גרויסע סכנה. און אין אַלגעמיין קאָן געזאָגט ווערן, אַז ניט נאָר האָבן די שווייצאַרישע יידן ניט אַרויסגעוויזן קיין גרויסן חשק צו ראַטעווען יידן פון דער נאַצישער סכנה, נאָר געווייסע פון זיי האָבן זיך נאָך באַמיט צו טאַמעווען דעם ווילן פון געווייסע פּאַרשטייערס פון דער שווייצאַרישער רעגירונג, וואָס האָבן געוואָלט אַז די שווייץ זאָל האָנדלען אין אינקלאָנג מיט אירע לאָנגיאָריקע טראַדיציעס, פון געבן אַזיל־רעכט צו גערודפּטע וואָס קלאָפּן אָן אין אירע טירן.

דאָס האָט געפירט צו דעם טרויעריקן פאַקט, אַז אויף דער פראַנצויזישער זייט פון דער שווייצאַרישער גרענעץ האָט געהערשט אַ גרויסע צעמישונג. אָט איז דורך דעם נעפּל פון צענזורע דערגאַנגען אַ מטושטשער קלאַנג, אַז די שווייץ לאָזט יאָ אַריין שטאַטלאָזע; אָט, אַז מען טרייבט אומברחמנותדיק צוריק פוילישע יידן; אָט, אַז מינדעריאָריקע קינדער לאָזט מען יאָ אַריין, און אַז אין די דאָזיקע מינדעריאָריקע קינדערס זכות געניסן אַפּילו זייערע עלטערן, און נאָך טויזנטער אַנדערע אַזעלכע קלאַנגען, זיינען געווען פאַר־שפּרייט, וואָס האָבן זיך סותר געווען איינע די אַנדערע, און זועלכע עס איז אוממעגלעך געווען צו קאָנטראָלירן.

דערצו נאָך, איז די פּלאָג געווען גרויס מיט די פאַרשיידענע געוויסנ־לאָזע מאַכערס און גרענעץ־שמוגלערס. די דאָזיקע פּראָנצויזן, וואָס האָבן זיך אין רוב פאַרגעשטעלט פאַר די געפּעדפּטע ווי אידעאַליסטישע רעטערס, זיינען געווען פשוטע הויטשינדערס. זיי האָבן געוואָלט אויסנוצן די געלעגנהייט, כדי צו מאַכן אַ פאַרמעגן. אָט די אַלע פאַקטאָרן האָבן גורם געווען, אַז אַ סך וואָס האָבן ריזיקירט און זיך געלאָזט אין וועג צו דער נייטראַלער שווייץ, זיינען אָדער אויף זייער סכנה־לויערנדיקן אַהינוועג באַשווינדלט און באַרויבט געוואָרן פון די געוויסנלאָזע שמוגלערס און געבליבן אין דער פרעמד, אויף הפקר, אָדער זיי זיינען אויף זייער וואָנדער־וועג אַריינגעפאַלן אין די הענט פון דער ווישי־פּאָליציי, און דורך זיי, צו די דייטשן.

דעם גרעסטן טייל פון די, ווידער, וואָס האָבן שוין יאָ זיך מיט גרויס מסירת־נפש דערשלאָגן צו אַוועלכן שווייצאַרישן גרענעץ־פונקט, האָבן די

שווייצער גרענעץ־וועכטער צוריקגעשיקט. עס האָט ניט געהאָלפן קיין בעטן און קיין וויינען. ביי מיליטער־לייט אַ באַפעל, איז אַ באַפעל. לדוגמא, וועלן מיר ברענגען אַ פּאַל פון איינעם אַזאַ פּליט, וואָס האָט אין גרויס פּאַרצווייפֿלונג אויסגערופן צו דער שווייצאַרישער גרענעץ־וואַך: „אויב איר ווילט מיך ניט אַרײַנלאָזן לעבן אין די שוויץ, טאָ לאָזט מיך כאָטש דאָ שטאַרבן!", און ער האָט אַרויסגעכאַפּט אַ ראַזיר־מעסערל און זיך איבערגעשניטן די אָדערן.

די שווייצאַרישע גרענעץ־וועכטער האָבן זיך, בדרך כלל, באַצויגן צו די פּליטים הומאַניטאַר. צו די וואָס אויף זייער גורל איז אויסגעפאַלן צוריקגעשיקט צו ווערן, האָבן זיי זיך אין רוב באַצויגן בעסער ווי צו די וואָס האָבן געהאַט די זכיה צו בלייבן. טייל האָבן זיך ממש מיט טרערן אין די אויגן פאַרענטפערט, אַז זיי זיינען דאָ גאָרניט שולדיק; אַז דער באַפעל און באַשלוס וועגן יעדן פּליט באַזונדער קומט פון בערן. דאָס איז טאַקע געווען אמת אויך. זיי האָבן די קאַנדידאַטן פאַר צוריקשיקן מהנה געווען מיט טעפּלעך קאַווע, ברויט און פּאַפּיראָסן; האָבן זיי אין דער פינצטערניש פון דער נאַכט*) צוגעפּירט צו אַ פונקט, וואו עס זיינען גראָד ניט געשטאַנען קיין פּראַנצויזישע גרענעץ־וועכטער, און מיט טרערן אין די אויגן האָבן זיי זיך מיט זיי געזעגנט און זיי געגעבן אַנווייזונגען וואו צו גיין.

פאַרשטייט זיך, אַז דער וועג צוריק איז געווען פונקט אַזוי געפערלעך ווי דער וועג אַהין. אָפט נאָך געפערלעכער, פשוט, ווייל אַהין האָט מען דאָך כאָטש געהאַט אַ פירער, אַ שמוגלאַר, וואָס האָט געוואוסט דעם וועג און ווי אַזוי אויסצומיידן סכנות. זייער אַ סך פון די צוריקגעשיקטע זיינען אַריינ־געפאַלן אין די הענט פון די ווישי־זשאַנדאַרן. די דאָזיקע יידן, וואָס זיי האָבן געכאַפּט ביי דער געפערלעכער עבירה פון וועלן אַנטלויפֿן, כדי זיך צו ראַטעווען אין אַ נייטראַל לאַנד, האָבן זיי אינטערנירט אין לאַגערן, און פון דאָרטן האָט דער וועג שפּעטער געפירט צו דעפּאָרטאַציע און אומקום.

וואָס שייך ווידער די וואָס האָבן געשטרעבט זיך צו ראַטעווען אין די פאַראייניקטע שטאַטן, זיינען די אַן אַ שיעור פאַרמאַליטעטן, עמיגראַציע־געזעצן און באַגרענעצונגען מצד די אַמעריקאַנער קאָנסולאַטן אַפֿילו דעמאָלט, אין אָט דער סכנהדיקער צייט, מיט גאָרניט ניט געמילדערט געוואָרן. און היות ווי אין יענער צייט איז דער רוב פון דאָקומענטן און אַפּידייוויטס פאַר דעם אַפּליקאַנט געווען אוממעגלעך זיך איינצושאַפן און די אַנדערע פאַר־מאַליטעטן נאָכצוקומען, האָט דאָס געשטערט אַ סך מענטשן זיך צו ראַטעווען, און זיי זיינען שפּעטער, טייל אַפילו שוין מיט צו־שפּעט־געקראָגענע וויזעס און שיפּסקאָרטעס אין קעשענע, אַריינגעפאַלן צו די דייטשן און אומגעקומען.

---

*) דאָס ער־בערייַן די גרענעץ איז מיינסטנס פאַרגעקומען אין די נעכט. טאָמער האָט זיך די אויספאָרשונג פאַרצויגן און דער באַפעל פון בערן איז געקומען שוין נאָענט צו טאָג, האָבן אים די שווייצער ערשט צוריקגעשיקט אויף מאָרגן ביינאַכט.

יז.

גזירות, אָבלאָוועס און „למד־וואָוניקעס"

דער דרוק פון דעם דייטשן אַמבאַסאַדאָר אַבעץ אויף ווישי איז געווארן וואָס אַ טאָג אַלץ שטאַרקער. די אַנטיסעמיטישע פראָפּאַגאַנדע אין דער פרעסע און ראַדיאָ איז פון טאָג צו טאָג געווארן שארפער. אַלץ אָפטער האָבן זיך פראַנק און פריי איבערגעהערט די אַנטיסעמיטישע מאַניפעסטאַציעס איבער די גאַסן פון ניצע. מען איז באָפאַלן שולן און געשלאָגן די מתפללים; מען האָט אויסגעהאַקט שויבן אין יידישע הייזער און אין יידישע געשעפטן; מען האָט אַראָפּגעטריבן יידן פון די מערק, וואו מען האָט נאָך ווען עס איז געקאָנט קריגן אָביסל שפייז; מ׳האָט פאַרטריבן יידן פון די פלאַזשעס, קאַפעהייזער און רעסטאָראַנען.

אויך די פאָליציי האָט, אויפן באַפעל פון ניצער פרעפעקט מאַרסעל ריביער, פאַרשארפט די רעפרעסיעס אויף יידן. עס איז שווער געווארן פאַר אַ ניי־אָנגעקומענעם פליט זיך צו לעגאַליזירן. פאַר די וואָס האָבן שוין געוואוינט פון פריער אין דעפאַרטעמענט פון אַלפּ־מאַריטים האָט זיך די פאָליציי אָפט אָפּגעזאָגט צו פאַרלענגערן זייערע פאָפּירן. דאָס האָט געהייסן, אַז זיי זיינען געשטעלט געווארן אין אַן אומלעגאַלער לאַגע, און אונטער דער סכנה אינטערנירט צו ווערן אין אַ לאַגער. פאַר אַן אויסלענדישן יידן האָט דער וועג פון אָט אַזאַ לאַגער געפירט דירעקט צו דעפּאָרטאַציע. פאַר דעם מינדסטן חטא, ווי למשל כאַפן ביים קויפן ערגעץ אַ שטיקל ברויט אָדער אַ פונט קאַרטאָפל אויפן שוואַרצן מאַרק, האָט מען אַרעסטירט. די טורמעס זיינען געווארן פול מיט יידישע ארעסטאַנטן, די לאַגערן — מיט יידישע אינטערנירטע.

אָבער, היטלער מיט זיין אַמבאַסאַדאָר ביי דער ווישי־רעגירונג, אָטאָ אַבעץ, ימח שמו, האָבן זיך ניט באַנוגנט מיט די אַדמיניסטראַטיווע רעפרעסיעס קעגן יידן בלויז אין ניט־אָקופירטן געביט פון פראַנקרייך. זיי האָבן געשטרעבט צו דער פולער אויסראָטונג פון יידן אין גאַנץ פראַנקרייך. נאָר די ווישי־רעגירונג, מיטן מארשאַל פעטען און פיער לאַוואַל אין דער שפיץ, האָבן צוליב אַ ריי סיבות, ווי, אַנהאַלטן כלפי־חוץ דעם שיין פון סאווערעניטעט; מורא פאַרן אויפברויז פון פראַנצויזישן פאָלק, אאַז״ו, אויף וועלכן מיר האָבן שוין אַנגעוויזן אין די פריערדיקע קאַפּיטלעך, זיך ניט געאיילט נאָכצוגעבן.

אָבער, היות ווי אָפּזאָגן אין גאַנצן דעם האַר און באַפעלער האָבן זיי דאָך ניט געקאָנט, האָט ווישי דערווייל נאָכגעגעבן אַבעצעס פאָדערונגען בלויז וואָס שייך אויסלענדישע יידן, וואָס זיינען אַריינגעקומען קיין פראַנקרייך נאָך 1936. אַזוי אַרום האָט זיך אויך אין דער „פרייער זאָנע" איבערגעהזרט דאָס מקריב זיין צוערשט די „פרעמדע" יידן. און צום ערשטן מאָל האָט ניצע דעמאָלט געזען דעם גרויליקן ספעקטאַקל פון אַ מאַסן־געיעג אויף יידן

לויט דעם נאַצישן מעטאָד, אויסגעפירט מיט דער גאַנצער אַכזריות, דורך דער ווישי־פּאָליציי פון „נייעם פראַנקרייך".

אין איינעם אַ יוני־פּאַרטאָג פון 1942, האָבן שטאַרקע פּאָליציי־אָפּטיי־לונגען אַרומגערינגלט האָטעלן, ווילעס, גאַנצע הייזערבלאָקן און אַרויסגע־שלעפּט פון די בעטן צעשראָקענע יידן, וואָס זייענען אַריינגעקומען קיין פראַנקרייך נאָך 1936.

צווישן די קרבנות זיינען געווען אַזעלכע יידן, וואָס זיינען שוין געווען פּליטים צום פינפטן אָדער זעקסטן מאָל, ווייל זיי זיינען שוין פריער געהאַט געלאָפן פון דייטשלאַנד, פון עסטרייך, פון טשעכאָסלאָוואָקיע, דערנאָך קיין פראַנקרייך, און פון דעם אָקופירטן פראַנקרייך אין דער „פרייער זאָנע".

די געוואַלדן, געשרייען און געווייגען האָבן אויפגעריסן די לויטערע ניצער פרימאַרגן־שטילקייט. און פונקט ווי פריער, אין דעם אָקופירטן געביט און אין פאַריז, האָט דער פראָפאַגאַנדע־אַפּאַראַט אַזוי צוגעגרייט דעם באָדן, אַז אויך די ניצער באַפעלקערונג האָט זיך דורך די צעפראַלטע און צעעפנטע פענצטער צוגעקוקט כמעט ווי גלייכגילטיק צו אָט דעם טראַגישן געיעג אויף מענטשן. אויך זיי האָבן שוין פון די ראַדיאָ און פּרעסע גע־וואוסט, אַז דאָס זיינען לויטער פאַרברעכערס, ספּעקולאַנטן און שוואַרצהענד־לערס, און דערצו נאָך, זיינען דאָס אַזעלכע, וואָס זיינען אַריינגעקומען אין לאַנד אומלעגאַל פון דייטשלאַנד און פון די לענדער, וואָס זיינען איצט אָנגעקירט געוואָרן פון דייטשלאַנד, און ס׳איז דעריבער מער ווי רעכט, אַז פראַנקרייך זאָל פּטור ווערן פון אָט די עלעמענטן, וואָס העצן צו מרידה, און עסן דאָס ברויט פון דער פראַנצויזישער באַפעלקערונג.

צום גליק, האָט שוין דעמאָלט אין פראַנקרייך, און ספּעציעל אין די אָלפּן־בערג־געביטן, די אונטערערדישע באַוועגונג געהאָט געשלאָגן טיפּע וואָרצלען, און אויך יידן זיינען שוין געווען היפש פאַרבונדן מיט דער באַוועג־גונג. אַזוי אַרום, איז מען דורך פאַרשיידענע געהיימע קאָנאָלן בייצייטנס געוואָר געוואָרן וועגן די אָבלאָווע וואָס גרייטן זיך. ווער עס האָט נאָר געקאָנט, האָט געביטן דעם אָדרעס, זיך אויסבאַהאַלטן, און אַ גרויסער טייל יידן זיינען דעמאָלט נצול געוואָרן.

אָט די אויסבאַהאַלטענע יידן, וואָס מען האָט אין די ניצער קאָמיטעט־קרייזן געפונען למד־וואָוניקעס אָדער נסתרים, האָט דער קאָמיטעט געהאָט די שווערע אויפגאַבע צו באַזאָרגן אין זייערע באַהעלטענישן כאָטש מיט דעם נייטיקסטן אין משך פון לאַנגע חדשים. דאָס איז געווען אַ דרייפאַכע שווערע עובדה: קודם כל, שאָפן דאָס נייטיקע געלט פאַר דעם צווועק; דערנאָך, אויף אַן אומלעגאַלן אופן, וואָס האָט דעמאָלט ממש געשמעקט מיט סכנת־נפשות, איינשאָפן די נייטיקע פּראָדוקטן; און ועל כולם, די דאָזיקע הילף בסוד סודות צו באַזאָרגן אין די באַהעלטענישן.

אין דער דאָזיקער מסירת־נפשדיקער אַרבעט האָבן זיך ספּעציעל אויס־געצייכנט די טוערס: יעקב דובינסקי, חיים פרעגער (וועמען אַלע האָבן

געקענט אונטער דעם פשוטן היימישן נאָמען „ר׳ חיים״) און דער קינסטלער בערסאָן.

ניט געקוקט אויף זייער הויכן עלטער, האָבן די דאָזיקע עסקנים אין די דעמאָלטיקע גרעסטע היצן, און ביי די שוועריסטע באַדינגונגען, זיך מוסר־נפש געווען, און באַזאָרגט די באַהאַלטענע יידן מיט אַלעם וואָס עס איז נאָר מעגלעך געווען.

יח.

אונטער איטאַליענישער אָקופּאַציע

די פּאָליטישע און סטראַטעגישע לאָגע האָט זיך אין 1942 אַ היפּשן קער געטאָן לטובת די אַליאירטע. די זומער־אָפענסיוועס אויפן רוסישן פראָנט האָבן זיך פאָר די דייטשן געענדיקט אָן די דערוואַרטעטע נצחונות. דער ענעראַל וויינטער האָט געברענגט די דייטשן פאָר די אויגן דאָס געשפּענסט פון נאָפּאָלעאָנס מפלות אין קאַלטן רוסלאַנד. די סאָוועטישע וויינטער־קאָנטראָפענסיוועס האָבן געבראַכט די נאַציס שטאַרקע פאַרלוסטן. אַמעריקע איז אַריין אין דער מלחמה. די בריטישע אַכטע אַרמיי האָט אָפּגע־האַלטן גרויסע נצחונות אין דרום־אַפריקע. די אַליאירטע אַוויאַציע האָט באַמבאַרדירט נאַכט נאָך נאַכט די מיליטעריש פאָברריקן אין דייטשלאַנד און די מיליטערישע באַזעס אין איטאַליע. די אַמעריקאַנער האָבן אַרויס־געזעצט מיליטער אין צפון־אַפריקע. די פראַנצויזישע מאַכט האָט געבעטן ביי די אַליאירטע שלום אין אַלזשיר. די פראַנצויזישע „מאַקי״ און פאַרטי־זאַנער האָבן אויסגעפירט אַלץ אָפטער אַטאַקעס און סאַבאָטאַזש־אַקטן אויף דייטשע געווער־טראַנספּאָרטן, אַמוניציע־מאַגאַזינען און מיליטער־לייט. דעם 10טן נאָוועמבער, 1942, האָט היטלער אַרויסגעגעבן אַ באַפעל צו זיינע אַרמייען, צו באַזעצן גאַנץ פראַנקרייך.

צווישן דער יידישער באַפעלקערונג אין ניצע איז געווען אַ גרויסע מהומה. עס איז געווען מיט אין מאָל קלאָר פאָר יעדערן, אַז דאָס שטיקל פאַרהעלטנישמעסיק רואיקע צייט איז אַוועק, און אַז אונטערן דייטש, בשותפות מיט די היימישע פראַנצויזישע אַנטיסעמיטן, וועט שוין ממש ניט זיין מער קיין שום מעגלעכקייט פאָר יידן וואוהין זיך צו רעטעווען.

באַלד, אָבער, האָט זיך פאַרשפרייט אַ ידיעה, אַז די געגנט פון דרום־פראַנקרייך וועט ניט באַזעצט ווערן דורך די דייטשן, נאָר דורך די איטאַליע־נער. דאָס האָט זיך אויך שטאַרק געלייגט אויפן שכל, נעמענדיק אין אַכט, אַז די שטאָט ניצע, מיט איר אומגעגנט, האָט אַמאָל געהערט צו איטאַליע, און אַז זי האָט אויף דעם געביט היסטאָרישע תביעות. אויך אַ גרויסער טייל פון דער באַפעלקערונג איז אין דער געגנט פון מיטללענדישן ים אָן איטאַליע־נישע, אָדער, לכל הפּחות, אָן איטאַליעניש־אָפשטאַמיקע. די דאָזיקע אומ־געריכטע נייס האָט אַביסל באַרואיקט די אויף־טויט־איבערגעשראָקענע יידן,

און אַביסל אויפגעהויבן זייערע פּאַרטוויפלטע, ממש מרה־שחורהדיק־דער־שלאָגענע געמיטער, ווייל מען האָט געוואוסט, אַז כאָטש מוסאָליני איז היטלערס אַ שותף, האָט ער אָבער אין איטאַליע נישט איינגעפירט די אַנטי־יידן־געזעצן לויט דעם היטלעריסטישן מעטאָד, און מען האָט אויך דאָ, אונטער אַן איטאַליענישער אָקופּאַציע, געהאָפט אויף אַ מילדערן רעזשים.

דעם 11טן נאָוועמבער, 1942, דעם טאָג, ווען פראַנקרייך האָט געוויינטלעך גענייערט דעם וואָפנשטילשטאַנד פון 1917, זיינען איבער די ניצער גאָסן אַרומגעגאַנגען שטאַרק באַוואָפנטע פֿאַליציי־אָפּטיילונגען, מיליטעריש וואָכן האָבן געהיט אַלע רעגירונגס־בנינים, ווייל זינט די לעצטע עטלעכע טעג האָט די דע־גאָליסטישע ראַדיאָ פון לאָנדאָן גערופן אויף דעם טאָג די פראַנצויזן צו פֿאַטריאָטישע מאַניפעסטאַציעס.

קיין גרויסע פֿאַליטישע מאַניפעסטאַציעס זיינען יענעם טאָג כמעט ווי ניט פֿאָרגעקומען. בלויז דאָ און דאָרט, מיינסטנס אין די קוואַרטאַלן פון אַלט־ניצע, ווו עס וואוינט די אָרעמקייט, האָבן זיך באַוויזן גרופּעס מאַני־פעסטאַנטן, בעיקר פרויען מיט קליינע קינדער אויף די אָרעמס, וואָס האָבן זיך געלאָזן צו דער פרעפעקטור און צום מאַסענאַ־פּלאַץ מיט געשרייען: „גיט אונדז צוריק אונדזערע מענער וואָס איר האָט פאַרשלעפּט קיין דייטשלאַנד!", „גיט אונדז ברויט פאַר אונדזערע קינדער!", „נידער מיט דייטשלאַנד!", „נידער מיטן קאָלאַבאָראַציאָניסטישן רעזשים!", „נידער מיט פּעטן!", „נידער מיט לאַוואַל!", „זאָל לעבן די פרייהייט!", „זאָל לעבן די רעפּובליק!".

די פֿאַליציי האָט די פרויען מיט די קינדער צעיאָגט. די וואָס האָבן זיך אַנטקעגנגעשטעלט — האָבן זיי אַרעסטירט. עס איז געוואָרן אַ געלויף, אַ געיאָג, אַ צעטומלענישׂ. אָבער, אין סאַמען מיטן פון דער דאָזיקער מהומה, איז געשען עפּעס אַזוינס, וואָס האָט געהאָט אַ גאָר גרויסן היסטאָרישן באַטייט פאַר די יידן אין פראַנקרייך: אַנשטאָט עס זאָלן, ווי מען האָט דאָס מיט אַנגסט און שרעק יעדע מינוט דערוואַרט, מיטן שאָסיי פון קאַן, לענגאויס דעם ים־ברעג, פון מערב צו מזרח, אָנקומען די דייטשן, זיינען גאָר, פון די געדרייטע און געשלענגלטע וועגן פון די אַלפּן־בערג, וואָס צווישן ניצע און מאַנטע־קאַרלאָ, פון מזרח צו מערב, אָנגעקומען די איטאַליענער.

עטלעכע מעת־לעת נאָכאַנאַנד האָבן די איטאַליענישע מיליטער־אָפּטיי־לונגען טאָג און נאַכט געצויגן לענגאויס די ברעגעס פון מיטללענדישן ים צו מערב־זייט, און האָבן מיט זייערע תכסיסי־מלחמה באַזעצט די ים־ברעגעס, די שטעט און די דערפער פון די אַכט דעפּאַרטעמענטן: אַלפּ־מאַריטים, וואָר, האָט־אַלפּ, באַס־אַלפּ, איזער, דראָם, סאַוואָי און האָט־סאַוואָי. אין די דאָזיקע אַכט דעפּאַרטעמענטן האָבן פאַר דער מלחמה געלעבט פון 15 ביז 20 טויזנט יידן. וויפל עס זיינען איצטער דאָרטן געווען איינגעזעסענע יידן און וויפל פּליטים, האָט קיינער ניט געקאָנט וויסן.

די פראַנצויזישע באַפעלקערונג האָט אויפגענומען די אינוואַזיע פון די איטאַליענישע אָקופּאַנטן מיט באַהאַלטענער שנאה און שטילער רעזיגנאַציע. די איטאַליענישע באַפעלקערונג, וואָס איז אין די געגנטן גרויס אין צאָל, האָט

זיי באַגריסט ווי אייגענע. איטאַליענערינס האָבן זיי אַפילו באַוואָרפן מיט בלומען. די יידן האָבן געקוקט מיט אַנגסט און מורא אויף די אַנפאַרנדיקע חיילות, מוסאָליניס מיליטער, היטלערס שותפים, אָבער, ערגעץ וואו האָט ביי איטלעכן יידן פאַרט געטליעט די האָפענונג, אַז זיי וועלן זיך אפשר ניט באַגיין קעגן יידן מיט אַזאַ אַכזריות ווי די דייטשן; אַז זיי וועלן, על־כל־פנים, אפשר זיי צו די דייטשן ניט אַרויסגעבן.

יט.

סיניאָר אַנדזשעלאָ דאָנאַטי

די גרויסע מפלות אויף די פראַנטן האָבן נאָך מער צעריצט די ווילדע רוצחישע אינסטינקטן פון די דייטשן און זיערע מיטלויפערס — די פראַנצויזישע קאָלאָבאָראַציאָניסטן און אַנטיסעמיטן. אין די ניי־באַזעצטע געביטן פון פראַנקרייך, ווי טולוז, ליאָן, מאַרסעל, האָבן די דייטשן זיך גלייך געוואָרפן אויף זייערע יידישע קרבנות. אומעטום וואו זיי זיינען נאָר אַריינגעקומען, האָבן זייערע ספעציעלע עס־עס־אָפּטיילונגען און די געשטאַפּאָ, מיט דער הילף פון די פראַנצויזישע פאָליציי־ און זשאַנדאַרמעריע־אָפּטיילן, פון מוסרים און אַנטיסעמיטישע באַנדעס, אַרומגערינגלט האָטעלן, הייזער און באַהעלטענישן, אַרויסגעשלעפט פון דאָרטן יידישע מענער און פרויען, זקנים און קראַנקע, זיי אַנגעפאַקט אויף די לאַסטוועגענער און אַוועקגעפירט אין דער אומבאַקאַנטער ריכטונג.

איצטער האָט זיך שוין אויך די ווישי־רעגירונג מיט גאָרניט אַנטקעגנגעשטעלט אירע הארן און באַפעלערס. עס איז ניט געווען שוין מער פאַר זיי וואָס אַנצואוועזן. גאַנץ פראַנקרייך איז געווען אָקופירט; מען האָט שוין ניט געדאַרפט מער שפּילן פאַר דער וועלט קיין קאָמעדיעס. אַפילו אַ קינד אין דער וויג האָט שוין געקאָנט זען, אַז דער נייער פראַנצויזישער שטאַט איז ניט מער ווי אַן אָפּנאַרעריי; אַז די פאַקטישע מושלים פון פראַנקרייך זיינען היטלער, הימלער, אַבעץ און זייערע קנעכט, פּעטען און לאַוואַל.

פון איין זייט האָט דער דאָזיקער צושטאַנד ווילד געמאַכט די פראַנצויזישע פאַשיסטישע הערשער, וואָס האָבן געזען אַז זייער מאַכט וואַקלט זיך, און זיי האָבן געזוכט זיך נוקם צו זיין אין יידן; פון דער אַנדערער זייט ווידער, האָט דער דאָזיקער ניי־געשאַפענער צושטאַנד אויפגעוועקט דאָס געוויסן פון אַ סך פראַנצויזן, וואָס זיינען נאָך ביז דעמאָלט געשטאַנען פון ווייטן פון דער ווידערשטאַנד־באַוועגונג. די מאַקי און די פאַרטיזאַנער־אָפּטיילונגען אין די בערג פון האָט־סאַוואָאַ און אין די וואַלדזן זענען שטאַרק אויסגעוואַקסן. די טעראָר־אַקטן קעגן דעם דייטשן אָקופאַנט האָבן זיך פאַרפילפאַכט און זיינען געוואָרן אַ טאָג־טעגלעכע דערשיינונג.

אויך אַ סך יידן, וואָס האָבן נאָך ביז דעמאָלט זיך געראַנגלט פאַר זייער

איבערלעבן בלויז דורך יחידישע מיטלען, האָבן פאַרלאָזט זייערע באַהעל־טענישן, און זיך אָנגעשלאָסן אין די רייען פון קעמפענדיקן פראַנקרייך.

אין ניצע האָט דער פרעפעקט מאַרסעל ריביער פאַרשאַרפט דעם טעראָר קעגן יידן. מיטן גרעסטן אימפעט האָט די פאָליצייַ און זשאַנדאַרמעריע זיך אָ בעם געטאָן צוערשט זוכן באַהאַלטענע יידן וואָס זיינען אַריינגעקומען קיין פראַנקרייך זינט דעם יאָר 1936, און שפעטער האָבן זיי אויך אויסגעבראַכט די רעפּרעסיעס און אָבלאָווע אויף די, וואָס זיינען אַריינגעקומען זינט דעם יאָר 1933.

עס איז שוין איצטער כמעט פאַר קיינעם מער קיין סוד ניט געווען, אַז אין יולי 1942 האָט לאַוואַל צוגעזאָגט היטלערן אַרויסצוגעבן פון ניט־אָקופּירטן געביט 50,000 יידן, און אַז איצטער האָט ווישי געמוזט, אָדער געוואָלט, מקיים זיין דעם צוזאָג און נאָך מיט אַן עודף.

די לאָגע פון די יידן, אויך אין די איטאַליענישׂ־באַזעצטע געביטן, איז געווען אָ פאַרצווייפלטע. די איטאַליענער האָבן זיך לכתחילה ניט געמישט. זיי זיינען געווען שטאַרק פאַרנומען מיט באַפעסטיקן די וויכטיקע ים־ברעגעס פון מיטללענדישן ים קעגן אַן עוועניטואַלער לאַנדונג פון די אַליאירטע און האָבן די יידן אין גאַנצן איבערגעלאָזט אויפן באַראָט פון דער וישי־אַדמיניסטראַציע.

ביי אָ באַראָטונג פון די יידישע פאַרשטייערס און כלל־טוערס פון ניצער קאָמיטעט איז דעמאָלט אויפגעקומען דער געדאַנק, אַז וויבאַלד די איטאַליענער מישן זיך אינגאַנצן ניט אין דער יידן־פראַגע פון זייער באַזעצטן געביט, קאָן דאָך גאָר אפשר געמאָלט זיין, אַז מען זאָל ביי זיי קאָנען אויספועלן פאַר יידן עפּעס אָ געווינסט שוץ. און מען האָט באַשלאָסן, אַז מען דאַרף פּרואווירן קומען מיט זיי אין קאָנטאַקט. עס איז נאָר געבליבן די פראַגע ווער עס זאָל זיין דער גוטער שליח. און דאָ האָט זיך אַרויסגערוקט אין פאָדערגרונט די נאָבעלע געשטאַלט פון דעם איטאַליענישן יידן, סיניאָר אָנדזשעלאָ דאָנאַטי. דאָס איז געווען אָ יד, וואָס איז, סיי צווישן די איטאַליענישע יידן אין איטאַליע, און סיי צווישן די פראַנצויזישע יידן פון פראַנקרייך, געווען באַקאַנט מיט זיין וואַרעם יידיש האַרץ, און צו וועמען געווינסט הויכע פערזענלעכקייטן פון די איטאַליענישע רעגירונגס־קרייזן, און אַפילו פון וואַטיקאַן, האָבן זיך באַצויגן מיט גרויס דרך־ארץ און צוטרוי.

כ.

אָ ליכטיקער פונקט אין פאַרפינצטערטן אייראָפּע

ניט לאַנג דערנאָך, איז פאַר סיניאָר אָנדזשעלאָ דאָנאַטי אונטערגעקומען די פאָסיקע געלעגנהייט, זיך צו וועגן צו דער איטאַליענישער מאַכט מיט דער ערשטער שתדלנות לטובת די יידן פון איטאַליענישׂ־באַזעצטן געביט פון פראַנקרייך.

עס האָט זיך געהאַנדלט אין אָט וואָס:

דעם 20סטן דעצעמבער, 1942, האָט דער פֿרעפּעקט פון אַלפֿ־מאַריטים אַרויסגעלאָזט אַ דעקרעט, לויט וועלכן אַלע אויסלענדישע יידן פון זיין דעפּאַרטעמענט דאַרפן דעפּאָרטירט ווערן אין די דעפּאָרטעמענטן דראָם און אַרדעש, וואָס זיינען איצטער געווען אונטער דער דייטשער אָקופּאַציע. פון דאָרטן האָט די דאָזיקע יידן, אַן שום ספק, דערוואַרט דעפּאָרטאַציע קיין מזרח, ווי מען האָט עס דעמאָלט געראָפן אין אָפיציעלן לשון.

סיניאָר דאָנאַטי האָט זיך דעמאָלט געווענדט צום איטאַליע־נישן גענעראַל־קאָנסול אין ניצע, קאָליסיי. ער האָט אים ראשית אויפמערק־זאם געמאַכט דערויף, אַז לויט דעם דאָזיקן דעקרעט, טרעפט אויך די גזירה די איטאַליענישע יידן, וואָס וואוינען אין דאָזיקן דעפּאַרטעמענט; צווייטנס, אַז אויב מען זאָל דעם דאָזיקן דעקרעט אַדורכפירן וועט אויסקומען, אַז די איטאַליענישע יידן וואָס וואוינען אין די געגנטן וואָס די איטאַליענער האָבן אָקופּירט, וועלן געשטעלט ווערן אין אַן ערגערער לאָגע, ווי די יידן פון איטאַליע גופא; און דריטנס, וועט אויף די איטאַליענער, ווי די אָקופּאַציע־מאַכט, פאַלן די אַחריות פאַר דער דעפּאַרטאַציע פון וועלכע יידן עס זאָל נאָר ניט זיין.

דער גענעראַל־קאָנסול האָט מסכים געווען מיט דאָנאַטין. ער האָט גלייך וועשיקט אַ טעלעגראַמע צום אויסערן־מיניסטעריום אין רוים, אין וועלכער ער האָט פאַרגעשטעלט די ניי־געשאַפענע לאָגע, און אָנגעפרעגט וואָס צו טאָן. ער אַליין, פון זיין זייט, האָט געמאַכט זיין רעקאָמענדאַציע, אַז די איטאַליענישע רעגירונג זאָל זיך אַנטקעגנשטעלן די יידן־רדיפות אין זייער אָקופּאַציע־געביט.

סיניאָר דאָנאַטי האָט אויך געהאַט אייגפלוסרייכע פרייַנד אין איטאַליע גופא, און ער האָט זיי אַלאַרמירט לטובת דער זאַך. אין גיכן איז אָנגעקומען אַ טעלעגראַפֿישער באַפֿעל צו דער מיליטעריישער אָקופּאַציע־מאַכט אין ניצע, אַז זי זאָל זיך אַנטקעגנשטעלן די רדיפות אויף יידן אין אירע געביטן.

ביי יידן אין ניצע איז געווארן ששון ושמחה. עפּעס אַ קליניקייט, אין סאַמען מיטן פון פּיין און הילפלאָזיקייט האָט זיך פלוצעם, ווי דורך אַ נס, געשאַפן אַ ווינקל אין איראָפּע, וואָס איז געווארן אַ מקום־מקלט פאַר יידן, און וואו אַ מיליטעריש אָקופּאַציע־מאַכט, און דערצו נאָך היטלערס אַ שותף, אַ מיטגליד פון דער אַקס, נעמט זיי אין שוץ. מען האָט לכתחילה ממש די אייגענע אויערן ניט געגלייבט, און שפּעטער, אַז מען האָט עס באַשיימפּערלעך געזען, האָט מען נאָר גאָט געבעטן, אַז עס זאָל זיין אַ דבר של קיימא.

בינו־לבינו, האָבן ניצער יידן מיט ברען זיך ענעומען צו דער אַרבעט — אין געהיים צו ברענגען אין די איטאַליענישע געביטן וואָס מער יידן פון די אַנדערע געגנטן פון פראַנקרייך, וואָס זיינען געווען באַזעצט דורך די דייטשן און אונטער דער ממשלה פון זייערע מיטהעלפערס פעטען און לאַוואַל. אין די דאָזיקע ניי־געשאַפענע באַדינגונגען, איז אין אַ געוויסער מאָס

מעגלעך געווארן עפּעס אויפצוטאָן. די ניצער יידן האָבן זיך ניט געוואָלט באַגנוגענען מיט דער פּריוויילעגיע בלויז פּאַר זיך אַליין, נאָר זיי האָבן געוואָלט מאַכן דעם דאָזיקן געביט פּאַר אַ צענטער פון הילף און רעטונג פּאַר אַלע יידן, וואָס וועלן זיך נאָר קאָנען דערשלאָגן צו דעם אייגציקן ליכטיקן פונקט, וואָס האָט זיך על־פּי־נס געשאַפן אין דעם איראָפּעישן חשכות.

עס איז גלייך, און מיט אַ סך ענטוזיאַזם, געשאַפן געווארן אַ גרויסער, אויסגעבריטערטער קאָמיטעט, אין וועלכן עס זענען אַריין: יוסף פישער (פּאַרזיצער), זשאַק יעפּרויקין, הערמאַן, קעלמאַן, אַלטער, לעווין, פינק, מאַסיס, טאָפּיאָל און טאָראָנטשיק. דאָס זייענן געווען אויסגעפּרואווטע, פּאָר־ אַנטוואָרטלעכע געזעלשאַפּטלעכע טוערס פון די פּאַרמלחמהדיקע אָרגאַני־ זאַציעס פון די איינגעוואַנדערטע מזרח־איראָפּעישע יידן פון בעלגיע און פּראַנקרייך. מאָדיאַני (אַן איטאַליענישער ייד) און יעקב דובינסקי — ביידע פון די ערשטע גרינדערס פון קאָמיטעט, האָבן זיך פּאַרנומען מיט דער פּינאַנציעלער זייט פון אָט דער ריזיקער אונטערנעמונג.

די דאָזיקע היסטאָרישע געשעענישן האָט אַרויסגערופן ביי דער יידישער באָפעלקערונג גרויס באַגייסטערונג. רייכע יידן זיינען צוהילף געקומען דעם קאָמיטעט מיט באַדייטנדיקע סומעס געלט. אויך יידן פון מיטלשטאַנד האָבן זיך באַשטייערט, איטלעכער לויט זייערע יכולתן. דער פּרינציפּ איז געווען: ווער עס האָט נאָר ניט געמוזט זיין קיין נעמער האָט געמוזט ווערן אַ געבער.

אויך די יידישע יוגנט, פון רעכטס ביז לינקס, האָט זיך בלב ובנפש אַריינגעוואָרפן אין דער אַרבעט: מען האָט געדאַרפט זיך שטעלן אין פּאָר־ בינדונג מיט דער וויידערשטאַנד־באַוועגונג; איינשאַפן פּאַלשע פּאַספּירן; פּאָרן איבער די דעפּאַרטעמענטן; אויסשפּירן פונקטן און אויסזוכן שמוגלערס, וואָס זאָלן קאָנען אַריבערבערענגען יידן פון דעם דייטש־אָקופּירטן געביט.

צו די דאָזיקע אַרבעטן זיינען די יוגנטלעכע, צוליב זייער פּראַנצויזישקייט און שפּראַך־קענטעניש, געווען שטאַרק צוגעפּאַסט און האָבן געברענגט גרויס נוצן. אַ סך פון זיי זיינען שפּעטער טאַקע ביי די דאָזיקע אַרבעטן אַריין־ געפּאַלן און האָבן באַצאָלט מיט זייערע יונגע לעבנס.

כא.

די דייטשן און די ווישי־רעגירונג אינטערוועניրן

די שול פון די מזרח־איראָפּעישע יידן, אויף בולוואַר דיבושאַזש, איז געווארן דאָס זיצאָרט פון קאָמיטעט און דער צענטער פון די יידישע פּליטים. דאָרט אָהין זענען אָנגעקומען די צעשראָקענע און אויסגעמאַטערטע וואָגלערס, סיי די וואָס מען האָט אַרויסגעשמוגלט, און סיי די וואָס האָבן זיך מיט אייגענע כוחות דערשלעפּט אָהער, אַזש פון בעלגיע אָדער פּאַריז. עס איז אָפּילו אין געוויסע פּאָלן געלונגען עמעצן אַרויסצוראַטעווען פון אַ לאָגער און צו ברענגען

קיין ניצע. אַנדערע, ווידער, דערמוטיקט פון דער ידיעה, אַז עס איז פאַראַן ערגעץ אַן עיר־מקלט, וואוהין צו אַנטרינען, האָבן זיך אָנגענומען מיט מוט, זייבען אַנטלאָפן פון די לאַגערן און אונטער די שווערסטע סכנות דערצויגן קיין ניצע.

דאָ, אין דער דאָזיקער שול, האָט איצטער טאָג און נאַכט גערוישט ווי אין אַ בינשטאָק. פאַרשטייערס פון קאַמיטעט האָבן טאָג און נאַכט דאָ געאַרבעט — און קיין אַרבעט האָט ניט געפעלט. דער רוב פון די געקומענע זיינען געווען בעירום ובחוסר כל. יידן וואָס האָבן שוין זינט יאָרן קיין שוועל פון אַ שול ניט איבערגעטראָטן, זיינען איצטער געקומען אין שול אַריין, אויב ניט צום דאַוונען, איז זיך צו זען מיט אַ מענטשן; הערן עפעס נייס; אָפּנעמען אַ גרוס פון אייגענע אין די דייטש־אָקופירטע געביטן; אָדער זוכן אַ וועג, ווי אַזוי אַרויסצוראַטעווען אַ קרוב פון אַ לאַגער אָדער פון אונטער די דייטשן, און ברענגען אים אין דער איטאַליענישער אָקופאַציע־זאָנע.

די שול איז אויך געווארן אַ צענטער פון וועלטלעכער אידישער קולטור. די יידישע שרייבער און קינסטלער האָבן זיך אַרגאַניזירט אין אַ גרופּע. אין די לאָקאַלן אַרום דער שול האָבן זיי איינגעאָרדנט ליטעראַרישע אָוונטן, אויף וועלכע זיי האָבן פאַרגעלייענט זייערע שאַפונגען, מיינסטנס אויף אָקטועלע טעמעס. צו די דאָזיקע אָוונטן פלעגט קומען אַ גרויסער עולם. אין דער שול גופא האָט מען איינגעאָרדנט אונטערנעמונגען פון גרויסן פאַרנעם: אַ פייערונג צו פּרצעס יאָרצייט; צו ד"ר הערצלס יאָרצייט; חנוכה־ און פורים־פייערונגען; יעדן שבת האָט דער באַקאַנטער מטיף פון בריסל, ה. פענסטער, געהאַלטן פאַר אַ גרויסן עולם זיינע גייסטרייכע דרשות; דער באַקאַנטער רב און תלמיד־חכם פון פאַריזער „פלעצל", הרב רובינשטיין, האָט געפּראָווט שלש־סעודותן און געזאָגט תורה; דער קינסטלער בערסאָן האָט אָנגעפּירט מיטן חינוך פון די קינדער, און די שרייבער און קינסטלער האָבן איינגעאָרדנט אַ יובילייי פאַר דעם קינסטלער בערסאָן, און אַפילו אַן אויסשטעלונג פון זיינע בילדער.

די ניי־געשאַפענע לאַגע אין דער דרום־זאָנע האָט שטאַרק אַרויסגעבראַכט פון די כלים די דייטשן, דעם ווישי־רעזשים, דעם פּרעפעקט ריביער, זיין פּאָליציי און זשאַנדאַרמעריע, די קאָלאַבאָראַציאָניסטישע פּרעסע, די ראַדיאָ, און די אַלע פאַשיסטישע און אַנטיסעמיטישע אָרגאַניזאַציעס, וואָס ניצע האָט דעמאָלט מיט זיי געשוויבלט און געגריבלט.

פּיער לאַוואַל אַליין האָט אין פּאַריז געאַרבעט מעשים: ער האָט אָנגעפּרעגט ביים איטאַליענישן אַמבאַסאַדאָר, היתכן? ער קאָן נאָך ווי עס איז פאַרשטיין — האָט ער געזאָגט — אַז מען באַשיצט איטאַליענישע יידן, אָבער אַנדערע יידן אויך?! ווי קומט עס?! בפרט נאָך, אַז דערפון שאַפט זיך אַזאַ מין לאַגע, אַז די פּראָנצויזישע יידן ווערן געשטעלט אין אַן ערגערן מצב ווי די פרעמדע *). אָבער די איטאַליענער האָבן זיך געהאַלטן ביי זייערס:

*) די פראַנצוייזשע יידן האָבן די איטאַליענער ניט געגומען אונטער זייער שוץ, זיי האָבן דאָך אַ „פּאַטערלאַנד", עס עקסיסטירט דאָך אַן „אומאָפּהענגיק פראַנקרייך".

אין דער איטאַליענישער אָקופאַציע־זאָנע — האָבן זיי געזאָגט — זיינען זיי די בעלי־בתים, האָבן זיי די דעה.

צום שבח פון די איטאַליענער מוז געזאָגט ווערן, אַז זיי האָבן זיך אַפילו אויך אָנגענומען פאַר אַזעלכע יידן, וואָס זיינען באַאַנגען געוויסע פאַרברעכנס, — פאַר אַזעלכע וואָס האָבן עובר געווען אויף די פראַנצויזישע געזעצן, דער עיקר, וואָס שייך וואוינרעכט, אַרבעט־רעכט, צירקולירן אָן אַ דערלויבעניש פון איין אָרט אין אַנדערן, און דאָס ניט אָפהיטן די שוועָרע שפּייז־רעגולאַציעס. אַזעלכע יידן — האָבן די איטאַליענער געזאָגט צו דער פראַנצויזישער מאַכט — קאָנט איר באַשטראָפן מיט געלט, אַפילו מיט תפיסה, אָבער באין־אופן טאָרט איר זיי ניט דעפּאָרטירן.

האָבן זיך די פראַנצויזישע אַנטיסעמיטן געמוטשעט צו אַנדערע מיטלען: זיי האָבן אָרגאַניזירט איבערפאַלן אויף יידן, און אין דער ערשטער ריי האָבן זיי זיך געלאָזט צו דער שול אויף בולוואַר דיבושאַזש. אָבער עס איז געמוג געווען, אַז דער קאָמיטעט זאָל זיך שטעלן אין פאַרבינדונג מיט דער איטאַליענישער מאַכט, און דער מיליטערישער קאָמענדאַנט פון ניצע האָט תיכף אַוועקגעשטעלט אַ וואַך פון באַוואָפנטע איטאַליענישע קאַראַביניערן פאַר דער שול, צו באַשיצן די יידן.

שפּעטער, וען דער פרעפעקט האָט זיך אָפּגעזאָגט די ניי־אָנגעקומענע יידן צו לעגאַליזירן און זיי אַרויסצוגעבן אידענטיפיקאַציע־קאָרטן און שפּייז־קופּאָנעס, האָט ווידער דער קאָמיטעט זיך ווענדן דעם געוונדט צו דער איטאַליענישער אָקופּאַציע־מאַכט, און זי האָבן באַפולמעכטיקט דעם קאָמיטעט גופא אַרויסצוגעבן די יידישע פּליטים איגענע אידענטיפיקאַציע־קאָרטן, מיטן שטעמפּל פון דער שול: בית הכנסת בולוואַר דיבושאַזש; און סאַלווי, אַ קאָפּיטאַן פון די קאַראַביניערן, איז אַליין אַוועק אָנזאָגן מיטן האַרבן וואָרט דעם פרעפעקט, אַז ער ווענט לאָזן אַרעסטירן די אַלע פּאָליציי־לייט, וואָס ווילן פאַראַלטן די יידן, — באַזיצערס פון די דאָזיקע אידענטיטעטס־פּאַפּירן.

די דייטשן האָבן אַוועקגעשיקט זייערן אָן אמבאַסאַדאָר, פּאָן מאַקענזען, קיין רוים, צו פּראָטעסטירן קעגן די אומדערהערטע האַנדלונגען פון אָן „אַקס־מלוכה לגבי יידן. סיניאָר אַנדזשעלאָ דאַנאַטי מיט זיינע פריינד האָבן באַצייטנס קעגנגעווירקט, און מוסאָליני האָט בלויז געגעבן מאַקענזענען די הבטחה, אַז פון דעם 26סטן מערץ, 1943 אָן, וועט ער מער ניט טאָלערירן קיין שום ניי־אַריינגעקומענע יידן אין זיינע אָקופּירטע געביטן פון דרום־פראַנקרייך.

פאָן מאַקענזענען האָט, פאַרשטייט זיך, מוסאָליניס צוזאָג ניט באַפרידיקט, און די יידן פון ניצער קאָמיטעט, ווידער, האָבן זיך מוסאָליניס קאָנצעסיע צו פאָן מאַקענזענען צום הארצן ניט געגומען, ווייל דער קאָמיטעט האָט דאָך נאָך אַלץ געהאַט די בירה, אַרויסצוגעבן די ניי־געקומענע יידן אַ צעטל, מיטן שטעמפּל פון דער שול, אַז זיי זיינען אַריינגעקומען פריער, פאַר דער דאָזיקער דאַטע.

וואָס שייך ווידער די באַשפּייזונג־קופּאָנעס, האָבן זיך די דאָזיקע יידן מיט זייער „פּאַספּאָרט" פון דער שול געווענדט צו די שטאָטישע פאַרטיילונגס־

פּונקטן. די דאָרטיקע ציווילע פּראָנצויזישע באַאַמטע האָבן דעם דאָזיקן מאָדנעם צעטל לכתחילה באַקוקט מיט שטוינען; זיי האָבן דעם קיילעכדיקן שטעמפּל מיט די העברעאישע אותיות בית הכנסת דיבושאָזש געדרייט אַהין און אַהער; דערנאָך האָבן זיי טעלעפאָנירט און זיך נאָכגעפרעגט אין די העכערע אַמטן; און סוף־כל־סוף האָבן זיי געמוזט אַרויסגעבן די קופּאָנעס.

נאָך אַ וויכטיקן נצחון האָבן יידן דעמאָלט אָפּגעהאַלטן איבער די נאַציס און זייערע פּראָנצויזישע וואַסאַלן, פּעטען און לאַוואַל, וואָס עס איז זיכער כדאי צו פּאַרצייכענען: אין יענער צייט, איז אַרויס דאָס ווישי־געזעץ, צו לייגן דעם שטעמפּל „זשוויף" (ייד) אויף די אידענטיפיקאַציע־קאָרטן און אויף די שפּיז־קופּאָנעס. די פּאָרשטייערס פון דער איטאַליענישער אָקופּאַציע־מאַכט האָבן זיך אָפּגעזאָגט דאָס דאָזיקע געזעץ צו לאָזן אָנוועندן לגבי די איטאַליענישע יידן, ווייל אין איטאַליע גופא האָבן זיי דאָס ניט געהאַט איינגעפירט; אויך ניט לגבי פּוילישע, טשעכישע, עסטרייכישע און דייטשע יידן, ווייל זיי זיינען דעמאָלט געווען פּאַרראָכנט פּאָר מלוכהלאָזע, און די איטאַליע־נישע אָקופּאַציע־מאַכט האָט זיי, ווי אַזעלכע, גענומען אונטער איר שוץ. האָבן דאָנאָטי און די אַנדערע פּאָרשטייערס פון קאָמיטעט אויך געפּועלט ביי די קאָנסולאַטן פון דער שווייץ, טערקיי און ביי דעם פּאָרשטייער פון די אַמעריקאַנער, אַז אויך זיי זאָלן זיך וועגדן צו דער איטאַליענישער מאַכט מיט דער בקשה ניט אָנצוואוועגדן דאָס דאָזיקע געזעץ לגבי זייערע יידישע בירגער. די איטאַליענער זיינען תיכף נאָכגעקומען זייער ביטע, און עס האָט זיך ווידער געשאָפן אָט די מאָדנע לאָגע, אַז די פּראָנצויזישע פּאָליציי האָט געקאָנט אָנוועגדן דאָס געזעץ בלויז אויף די פּראָנצויזישע יידן. איז אַוועק אַ סעריע שאלות־ותשובות־טעלעגראַמעס פון ניצער פּרעפעקט קיין ווישי, און פון ווישי צום פּרעפעקט, און דער סוף איז געווען, אַז בלויז עטלעכע געצייכנטע, ניט־אינפאָרמירטע, פּראָנצויזישע יידן זיינען אַוועק אין דער פּאָליציי זיך לאָזן אַרויפלייגן דעם שטעמפּל „ייד" אויף זייערע פּאַפּירן, און דאָס גאַנצע געזעץ איז ממילא בטל געוואָרן.

כב.

ניצער קאָמיטעט שאַפּט יידישע פּליטים־צענטערס אונטערן שוץ פון די איטאַליענער

דער קאָמיטעט פון בולוואָר דיבושאָזש איז כמעט ווי מיט איין מאָל געבליבן שטיין פּאָר זייער אַ שווערער אויפגאַבע: פון איין זייט האָט ער געשטרעבט אויסצוניצן אַלע מעגלעכע געלעגנהייטן צו ראַטעווען וואָס מער יידן פון אונטער די דייטשן און זיי קאָנצענטרירן אין איטאַליענישן אָקופּאַציע־געביט, און פון דער אַנדערער זייט ווידער, איז דאָס געווען זייער אַ שווערע מאַטעריעלע לאָסט פּאָרן קאָמיטעט.

פּריער, איידער די דייטשן האָבן באַזעצט גאַנץ פראַנקרייך, זיינען יידישע פּאָרשטייערס פון ניצע, ליאָן, מאַרסעל און טולוז געשטאַנען אין פּאַרבינדונג

מיט די פאַרשטייערס פון די יידישע הילפס־אָרגאַניזאַציעס אין אויסלאַנד. קיין קאַסע־געלט פון זיי האָט מען טאַקע לויט די דעמאָלטיקע דעוויזן־רעגולאַציעס פון דער ווישי־רעגירונג, און מסתמא אויך פון די אויסלענדישע מלוכות, ניט געקאָנט קריגן, אָבער, היות ווי אַ געוויסע צאָל רייכע יידן האָבן געוואָלט זייערע פאַרמעגנס פאַרזיכערן אין אויסלענדישע בענק, האָבן זיי דאָס געקאָנט טאָן דורך דער פאַרמיטלונג פון די לאָקאַלע יידישע כלל־טוערס, וואָס האָבן גענאָסן פון צוטרוי סיי פון די דאָזיקע פאַראיינטערעסירטע, און סיי פון די גרויסע יידישע הילפס־אָרגאַניזאַציעס אין אויסלאַנד.

די דאָזיקע טראַנזאַקציעס זיינען, אגב, לויט ווי אונדז איז באַוואוסט, ניט געמאַכט געוואָרן ווי אַן עובדה פון קאָמיטעט, נאָר דורך יחידים, וואָס זיינען געווען פאַרבונדן מיטן קאָמיטעט. און זיי זיינען דעמאָלט געווען פֿאָפולער אונטער דעם נאָמען טו־אָנספער.

די טראַנספערס זענען דורכגעפירט געוואָרן לפי־ערך אויף אַזאַ אופן:

דער טראַנספערירער האָט איבערגעגעבן די געלט־סומע צום כלל־טוער, צו וועלכן ער האָט פֿערזענלעך געהאַט צוטרוי. יענער האָט אים פאַרזיכערט, אַז זיין געלט ווערט, אָדער איז שוין, דעפּאָנירט אין דער אוך דער באַנק פון מעבר לים, אָדער פון אַ נייטראַל לאַנד, אויף זיין נאָמען, און די דאָזיקע סומע האָט דער כלל־טוער איבערגעגעבן צו דער דיספּאָזיציע פון קאָמיטעט.

איצטער אָבער, נאָך דעם ווי גאַנץ פראַנקרייך איז געווען אָקופירט, האָט די דאָזיקע מעגלעכקייט אין גאַנצן אויפגעהערט. האָט מען בכן זיך געדאַרפט אָריענטירן בלויז אויף נדבות פון יחידים פאַרן קאָמיטעט. אָבער, די מעגלעכקייט פון קריגן אַזעלכע נדבות איז געווארן וואָס אַ מאָל אַלץ מער אַ באַגרענעצטערע, ווייל מיטן פאַרציען זיך פון דער מלחמה, האָבן זיך ביים יידישן מיטלשטאַנד גענומען אויסלאָזן די קאַפּיטאַלן, און אויך זייגען די געצייליטע גבירים מיד געווארן פון געבן. די הצטרכותן פון קאָמיטעט זיינען אויך שטאַרק געוואַקסן, ראשית, ווייל אין ניצע איז דער דוחק אין שפּייז געשטיגן פון טאָג צו טאָג (די סיבה דערפון איז געווען, וואָס די דייטשן האָבן באַזעצט גאַנץ פראַנקרייך, האָבן זיי פון דער פריערדיקער פרייער זאָנע אַלץ אויסגערויבט און אַרויסגעפירט קיין דייטשלאַנד. אין דער דרום־געגנט ווידער, האָבן די איטאַליענער געדאַרפט באַשפּייזן זייער מיליטער, וואָס האָט דאָרטן געלאַגערט, און געהאָט האָבן זיי דאָרטן זייער אַ סך חיילות, ווייל די אַקס האָט צו איטאַליע אָנפאַרטרויט די עוועקואירטע פאַר־טיידיקונג פון די ברעגעס פון מיטללענדישן ים, וואו זיי האָבן זיך געריכט, אַז די אַליאירטע וועלן פריער־שפּעטער פֿרואוון לאַנדן), און שנית, ווייל די צאָל פּליטים אין דער פראַנצויזישער דרום־זאָנע, פאַר וועלכע דער קאָמיטעט האָט געדאַרפט זאָרגן, האָט געהאַלטן אין איין וואַקסן.

די נויט און דער הונגער צווישן דער אַלגעמיינער ניצער באַפעלקערונג איז, ביגו־לבינו, געוואַקסן פון טאָג צו טאָג. די ווידערשטאַנד־באַוועגונג האָט אויסגענוצט די דאָזיקע געלעגנהייט און געהופן צו מאַניפעסטאַציעס, צו

מרידה. פרויען מיט קינדער אויף די אָרעמסׂ האָבן אַלץ אָפטער מאַניפעס־טירט אויפן מאָסענאַ־פּלאַץ, פאַר דער פּרעפעקטור, פאָדערנדיק ברויט אוּן מילך פאַר די קינדער, אוּן אַז מען זאָל זיי צוריקקערן זייערע מענער אוּן זין, וואָס ווישי האָט פאַרשיקט קיין דייטשלאַנד אויף אַרבעט*). די ווישי־רעגירונג, אוּן די פאַשיסטישע אָרגאַניזאַציעס, וואָס האָבן געהאַט אין זייער רשות די ראַדיאָ אוּן די פּרעסע, האָבן ווידער אויסגענוצט די דאָזיקע געלעגנהייט, אויף אָרויפצוואָרפן די גאַנצע שולד פון דוחק אין שפּייז אויף די יידן, וואָס זיינען זיך דאָ אומלעגאַל אָנגעלאָפן. זיי האָבן דערקלערט, אַז יידן ספּעקולירן, צאָלן הויכע פּרייזן, קויפן אויף אוּן באַהאַלטן גרויסע סכומים פּראָדוקטן, אוּן הונגערן אַזוי אָרום אויס דאָס פּראַנצויזישע פּאָלק.

די יידישע באַפעלקערונג אוּן זייערע פירערס האָבן זיך געפונען אין אַ שוועריקער פאַרלעגנהייט: פון אײן זייט זיינען זיי געווען בלב ונפש מיט דער פּראַנצויזישער ווידערשטאַנד־באַוועגונג. ווי באַלד אין אירע אינטערעסן איז דעמאָלט געווען אָרויסצורופן וואָס מער אומצופרידנקייט, מאַניפעסטאַציעס קעגן אָקופּאַנט אוּן זיינע ווישי־משרתים, האָבן זיי געמוזט דערצו מסכים זיין, אוּן די יחידים וואָס זיינען געווען אַקטיוו אין דער ווידערשטאַנד־באַוועגונג האָבן נאָך געמוזט דערצו צוהעלפן. פון דער אַנדערער זייט ווידער האָבן יידן געשטרעבט, אַז אין איטאַליענישן געביט זאָל זיך רואיק, ווייל עס איז גע־שטאַנען די סכנה, אַז אין פאַל פון פאַרשטאַרקטע אומרוען, וועלן חלילה די דייטשן אָריינקומען מאָכן אָרדענונג, אוּן דעמאָלט וואָלט אַלץ געווען פאַרלוירן.

נאָך לאַנגע באַראַטונגען פון קאָמיטעט מיט די פאָרשטייערס פון דער איטאַליענישער אָקופּאַציע־מאַכט איז באַשלאָסן געוואָרן, אַז כדי ניט אויפצו־רייסן צופיל די אויגן, אוּן ניט צו געבן קיין געווער אין די הענט פון די אַנטיסעמיטן, זאָל מען גרינדן יידישע פּליטים־צענטערס, אַזעלכע מיני לאַגערן, מחוץ פון ניצע, אונטער דער אויפזיכט פון די איטאַליענער, אוּן אויפן חשבון פון קאָמיטעט.

די איטאַליענער האָבן דעמאָלט רעקווירירט פאַר דעם צוועק עטלעכע גרויסע האָטעלן אין סען־מאַרטען־וועזיבי, מזשעוו, וועגס אוּן באַרסעלאָנעט. דער קאָמיטעט האָט באַצאָלט, אוּן מיט ספּעציעל־אָפּגעדונגענע אויטאָבוסן, לאָסטוועגענער אוּן אויטאָמאָבילן האָט מען דאָרט אַהין טראַנספּאָרטירט טויזנטער יידישע פּליטים.

תחילת, האָט דער קאָמיטעט געהאַט גרויסע שוועריקייטן ביים אַדורכ־פירן דעם טראַנספּער פון די פּליטים אין אָט די צענטערס. יידן האָבן ניט געהאַט קיין חשק זיך צו לאָזן פּלוצים, אוּן דערצו נאָך דורך אייגענע מענטשן,

*) די דאָזיקע פאַרשיקונג האָט אויפן אָפּיציעלן לשון געהייסן „רעלעוו" (אָפּבייט), עס האָט, לויט אַן אָפּמאַך מיט היטלערן, געזאָלט הייסן, אַז אויף זייער אָרט וועט ער באָפרייען פּראַנצויזישע מלחמה־געפאַנגענע. אָבּ, האָט זיך שפּעטער אויך דאָס אַרויס־געוויזן צו זיין אַ גרויסער שווינדל מצד היטלער־דייטשלאַנד.

אחינו בני ישראל, אַריינזעצן אין לאַגערן. איטלעכער האָט זיך געווערט אויף זיין שטייגער. מען האָט אויסגעזוכט פאַרשיידענע תירוצים; געפֿרואווט אָפּ־לייגן דעם טערמין און, בעיקר, האָט מען געפֿרואווט אויסנוצן פֿראָטעקציעס און באַקאַנטשאַפטן אין קאָמיטעט, כדי צו בלייבן דאָרט וואו מ׳איז געווען.

דאָס האָט אַרויסגערופן צווישן עולם אַ היפּשע צערודערונג און אַ סך בייז בלוט. אָבער, די קאָמיטעט־טוערס זיינען געווען פעסט אַנטשלאָסן דעם דאָזיקן פּלאַן דורכצופֿירן. זיי האָבן דאָס באַטראַכט ווי אַ טובת־הכלל, און האָבן דעם טראַנספּער פון עטלעכע טויזנט פֿליטים בשלום אַדורכגעפֿירט.

אויך דאָ מוז אונטערגעשטראָכן ווערן דער סאָציאַלער מאָמענט, וואָס עס האָט זיך בולט אַרויסגערוקט ביים דורכפֿירן דעם דאָזיקן פּלאַן:

איבער די רייכע יידן, וואָס זיינען געזעסן אין די האָטעלן, און בכלל איבער אַלע די וואָס האָבן זיך געקאָנט אַליין אויסהאַלטן, האָט דער קאָמיטעט דאָך ניט געקאָנט האָבן קיין השפּעה, זיי צו באַוועגן צו גיין אין די לאַגערן, אָבער די, וואָס זיינען געווען אָפּהענגיק מיט פּרנסה פון קאָמיטעט, האָבן מיינסטנס געמוזט פֿאָלגן, ווייל דער קאָמיטעט האָט געדראָט מיט אָפּשטעלן די שטיצע, און מיט אַראָפּנעמען פון זיך בכלל די אחריות פֿאַר דעם דאָזיקן פּליט.

אויסגעלאָזט האָט זיך, אַז די טראַנספּערירטע זיינען שפּעטער געווען גאָר צופֿרידן. ערשטנס, האָט מען אין די דאָזיקע פֿליטים־צענטערס אייגנע־אַרדנט שולן פֿאַר קינדער. אין סען־מאַרטען־וועזיבי איז די שולע טאַקע געווען אויפן נאָמען פון סיניאָר אַנדזשעלאָ דאָנאַטי. מען האָט אויך דאָרטן אייגעאַרדנט „אָרט״־קורסן. עס האָבן אויך דאָרטן פונקציאָנירט אָפּטיילונגען פון „אָזע״. און אָפּילו די יידישע שרייבער זיינען דערנאָך אָפּט אַרויסגעפֿאָרן פון ניצע אין די צענטערס, אייגנצואַרדנענען דאָרטן פֿאָרלעזונגען און ליטע־ראַרישע אָוונטן, מיט דער באַטייליקונג פון יידישע אַקטיאָרן און מוזיקער. צווייטנס, איז דער עולם שפּעטער אָפּילו געווען גאָר שטאַרק צופֿרידן פון די צענטערס, ווייל די לופֿט איז דאָרטן געווען אַ גוטע; די לאַנדשאַפֿט — אַ פאַרכאַפּנדיקע; און דער עיקר, פֿאַר באַשפֿייזונג האָט זיך געזאָרגט דער ניצער קאָמיטעט, און די איטאַליענישע קאָראַביניערן האָבן באַוואַכט די לאַגערן, גיכער צו באַשיצן די יידן פון די פראַנצויזישע רשעים, איידער זיי צו באַגרענעצן אין זייער פרייהייט.

כג.

אַ פּרעפּעקט — אַ רעזיסטאַנט

די ווידערשטאַנד־באַוועגונג איז געוואַקסן אין גאַנץ פראַנקרייך. זי האָט פֿאַרנומען אַלץ מער שטח, און אַריינגעדרונגען אָפּילו אין געוויסע הויכע מלוכה־אַמטן. דאָס האָט זיך גינציק אָפּגערופן אויף דער לאַגע פון די געדודפּטע יידן: גלחים און נאָנעס האָבן אין זייערע פאַראָפּיעס געהאַלטן

אויסבאַהאַלטן יידן, און, בעיקר, יידישע קינדער. דער אַרציבישאָף פון טולוז האָט געהאַלטן אַ פריידיק אין זיין קאַטעדראַלע, און האָט שאַרף פאַראורטיילט די יידן־פאַרפאָלגונגען אויף דער פראַנצויזישער ערד. דער דאָזיקער פריידיק איז דורך דער טולוזער דיאָצעזע פאַנאַנדערגעשיקט געוואָרן צו אַלע פאַראַפיעס, צום לייענען זונטיק אין די קלויסטערס. די ווידערשטאַנד־באַוועגונג האָט דאָס בלעטל מולטיפליצירט און עס געלאָזט צירקולירן איבער גאַנץ פראַנקרייך. אויף קריסטן האָט דאָס געמאַכט אַ שטאַרקן רושם, פאַר די געוועדפטע יידן איז דאָס געווען אַן אומגעהייערע דערמוטיקונג.

מיר ברענגען דאָ דעם תוכן פון דעם פריידיק פון טולוזער אַרציבישאָף, איבערגעזעצט פון פראַנצויזישן אָריגינאַל.

מיינע זייער טייערע ברידער,

עס איז פאַראַן אַ קריסטלעכע מאַראַל, עס איז פאַראַן אַ מענטש־לעכע מאַראַל, וואָס צווינגט אַרויף התחייבותן און אַנערקענט רעכטן. די דאָזיקע התחייבותן, די דאָזיקע רעכטן זיינען אייגן דער נאַטור פון מענטשן. זיי קומען פון גאָט. מען קאָן זיי פאַרגוואַלטיקן. עס איז אָבער ניט אין דער מאַכט פון וועלכן עס איז שטאַרבלעכן מענטשן זיי אָפצושאַפן.

עס איז אונדז באַשערט געווען אין אונדזערע צייטן צוצוזען דעם טרויעריקן ספעקטאַקל, ווי קינדער, פרויען, מענער, טאַטעס און מאַמעס ווערן באַהאַנדלט ווי אַ נידעריקע סטאָדע (חיות), ווי מיטגלידער פון איין משפּחה ווערן אָפּגעטיילט איינער פון אַנדערן, אויפגעלאָדנט און אַוועקגעשיקט אין אַן אומבאַקאַנטער ריכטונג.

פאַרוואָס עקסיסטירט מער ניט קיין אַזילרעכט אין אונדזערע קירכעס?

פאַרוואָס זיינען מיר באַזיגט?

גאָט, האָב רחמנות אויף אונדז!

הייליקע מוטער, בעט פאַר פראַנקרייך!

אין אונדזער דיאָצעזע זיינען פאַרגעקומען שוידערלעכע סצענעס אין די לאַגערן פון נאָע און רעסעבעדו. די יידן זיינען מענטשן, די יידישע פרויען זיינען פרויען. די אויסלענדער זיינען מענטשן, די אויסלענדערינס זיינען פרויען. ניט אַלץ איז דערלויבט קעגן זיי, קעגן די דאָזיקע מענער, קעגן די דאָזיקע פרויען, קעגן די דאָזיקע פאַטערס און מוטערס פון משפּחות. זיי זיינען אַ טייל פון דעם מענטשלעכן מין. זיי זיינען אונדזערע ברידער, פונקט ווי אַלע אַנדערע. אַ קריסט טאָר דאָס ניט פאַרגעסן.

פראַנקרייך, געליבט פאַטערלאַנד, פראַנקרייך, וואָס ברענגסט אַריין אין געוויסן פון אַלע זיינע קינדער די טראַדיציע פון רעספּעקט צו

דער מענטשלעכער פערזאָן, איך ספּק ניט, אַז דו ביסט ניט פאַראַנט־וואָרטלעך פאַר די אַלע שוידערלעכקייטן.

נעמט אָן, מיינע טייערע ברידער, די פאַרזיכערונג פון מיין ליב־לעכער איבערגעגעבנקייט.

זשיל זשעראַ אַליעזש

אַרציבישאַף פון טולוז

צום לייענען דעם קומענדיקן זונטיק אָן קאַמענטאַרן.

אַזאַ ענלעכן פּריידיק האָט אויך געלייענט דער אַרציבישאַף פון מאַנטאַ־באַן, און אים אויך געלאָזט פאַנאַנדערטיילן צווישן זיינע גלויביקע.

די דאָזיקע רופן פון די הויכע עקלעזיאַסטישע פערזענלעכקייטן האָבן געהאָט אַ גאָר גרויסן אָפּקלאַנג צווישן דער פראַנצויזישער באַפעלקערונג. די פראַנצויזישע ווידערשטאַנד־באַוועגונג האָט געוואונען אין חשיבות ביי די קאַטולישע קריזן, וואָס האָבן זיך ביז דעמאָלט געהאַלטן פון איר פון ווייטן. די יידישע ווידערשטאַנד־באַוועגונג ווידער, איז באַרייכערט געוואָרן מיט פאַרבינדונגען, וואָס האָבן געהאַלפן ראַטעווען געראַטעוועט יידן.

די יידישע ווידערשטאַנד־אָרגאַניזאַציע א. זש. ק. *) וואָס איז געגרינדעט געוואָרן אין 1941 אין טולוז, און וואָס איז באַשטאַנען דער עיקר פון ציוניסטיש־סאָציאַליסטישער יוגנט און יידישע סקויטן, און איז געשטיצט געוואָרן פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע, פון דער יידישער אַגענץ און פון דער פעדעראַציע פון יידישע געזעלשאַפטן (אַלץ פונאַנדערגעלאָזטע אומלעגאַל־פונקציאָנירנדיקע אָרגאַניזאַציעס), האָט איצט אויסגעשפרייט איר טעטיקייט איבער גאַנץ פראַנקרייך.

עס איז איר איצטער לייכטער געוואָרן צו קריגן וויכטיקע פאַרבינדונגען אויך אין דער צפון־זאָנע.

עס איז גראָד געווען דער סעזאָן, ווען נאָנעס און גלחים (די לעצטע, בעיקר פראָטעסטאַנטישע) האָבן אָרגאַניזירט גרופּעס אויסגעמאַרעטע, פאַר־הונגערטע און אונטערדערנערטע פראַנצויזישע קינדער אָרויסצופירן אויף עטלעכע וואָכן אָפּרו אין דער שווייץ. די יידישע ווידערשטאַנד־באַוועגונג האָט אָדאָנק די דאָזיקע פאַרבינדונגען אַריינגעשמוגלט אין יעדער פון די גרופּעס צו עטלעכע יידישע קינדער, ספּעציעל פון דעפּאָרטירטע עלטערן, און די דאָזיקע קינדער זיינען שוין דאָרטן אין דער שווייץ געבליבן. די דאָזיקע אַרבעט איז געווען פאַרבונדן מיט גרויס מסירת־נפש, מיט דער גרעסטער ריזיקע, אָבער דער אידעאַליזם און די קרבנות־גרייטקייט פון אָט די יוגנטלעכע ווידערשטענדלער האָט ממש דערגרייכט די העכסטע מדרגה.

בינו־לבינו, האָט דער דייטש געליטן אויף די פראַנטן אין רוסלאַנד גרויסע מפלות. די שנאה פון דער פראַנצויזישער באַפעלקערונג צום דייטשן אָקופאַנט איז אומגעהייער געוואָקסן. עס איז אויך געוואָקסן די ווידערשטאַנד־

*) O. J. C.—Organisation des juifs cómbattant — אָרגאַניזאַציע פון יידישע קעמפער.

באַוועגונג, און צוזאַמען מיט דעם, זיינען אַלץ מער געווארן קאָנטיק די סימפּאַטיעס פון דער פּראָבלעמאַטיק פון אַפּעלקערונג צו די יידן.

אין יולי 1943 איז מאָרסעל ריביער, דער פּרעפעקט פון אַלפּ־מאַריטים, אַראָפּגעזעצט געווארן פון זיין פּאָסטן, און אויף זיין אָרט איז געקומען אַנדרעי שענאָ, אַ רעזיסטאַנט. אין די יידישע ווידערשטאַנד־קרייזן האָט מען וועגן דעם געוואוסט, און מען האָט דערוואַרט פון אים וויכטיקע שינויים לטובת יידן.

דער נייער פּרעפעקט האָט טאָקע ניט לאַנג דערנאָך געלאָזט רופן צו זיך די יידישע פֿאָרשטייערס, דאָקטער, מאָדיאַנאָ א״א, און האָט אויסגעדריקט זיין באַדויער אויף די ווילדע יידן־גזירות און רדיפות, און זיין אויפריכטיקע סימפּאַטיע צו די פֿאַרפֿאָלגטע יידן. „איך וועל ניט דערלאָזן — האָט ער דערקלערט — קיין שום גוואַלדאַקטן קעגן יידן אין מיין דעפּאַרטעמענט; איך ווייל אָבער אויך בשום אופן ניט לאָזן די פּריוילעגיע, אָנצונעמען זיך פֿאַר דער יידישער עוולה, בלויז צו די איטאַליענער; אַז דער אָקופּאַנט זאָל גאָר זיין דער פֿאַרשטייער פון טאָלעראַנץ, וואָס דאָס איז אַ לאַנגיאָריקע טראַדיציע פון פּראַנקרייך״.

נאָך דער דאָזיקער קאָנפֿערענץ, איז געקומען די סענסאַציאָנעלע פֿאַר־אָרדענונג פון פּרעפעקט, צו לעגאַליזירן אַלע יידן פון זיין דעפּאַרטעמענט, אייגעשלאָסן די, וואָס וועלן אַרויסגעלאָזט ווערן פון די תפיסות, נאָכן אָפּקומען שטראָפֿן פֿאַר אַריינקומען אין דעפּאַרטעמענט אומלעגאַל; פֿאַר ניט־פֿאַר־לענגערטע פּאַפּירן; פֿאַר אַרומפֿאָרן אָן ספּעציעלע דערלויבענישן און פֿאַר אייגהאַנדלען פֿאַר זיך שפּייז אויפן שוואַרצן מאַרק אד״גל.

די דייטשן האָבן אָבער ניט נאָכגעלאָזט. זיי האָבן ניט געקאָנט פֿאַרטראָגן אָז מין טאָלעראַנץ צו יידן כמעט אונטער זייער נאָז. פֿאָן ריבענטראָפּ אַליין איז געפֿאָרן קיין רוים אינטערוועניר ביי מוסאָליני. מוסאָליני איז שוין געווען געגייגט נאָכצוגעבן, אָבער אַנדזשעלאָ דאָנאַטי האָט אויך ניט געוואָלט. דאָס פּערסאָנאַל פון אויסערן־מיניסטעריום אין רוים האָט אויף דאָנאַטיס פֿאַרלאַנג צונויפּגענומען אַ מאַסע דאָקומענטן, וועגן די שחיטות וואָס די דייטשן באַגייען איבער די יידן אין פּוילן, האָבן דאָס דערלאַנגט בייצייטנס מוסאָליני, באַגלייט מיט אַ רעקאָמענדאַציע־נאָטע, אַז אין קיין פֿאַל דאַרף לויט זייער מיינונג, דאָס איטאַליענישע פֿאָלק ניט ווערן דער שותף צו אַזעלכע אומדערהערטע פֿאַרברעכנס.

דאָס האָט געהאָט דעם געוואונטשטן רעזולטאַט: מוסאָליני האָט ריבענ־טראָפּן ניט נאָכגעגעבן. ער האָט בלויז צוגעזאָגט אַהינצושיקן אין דער דרום־פּראַנקרייך־זאָנע אַ ספּעציעלן שליח, מיט ספּעציעלע פולמאַכטן, צו זען אויפן אָרט, ווי אַזוי צו האַנדלען אין דער יידן־פּראָגע.

דער ספּעציעלער שליח איז געווען אַ געוויסער סיניאָר לאָ ספּינאָזאָ. אַז ער איז אָנגעקומען קיין ניצצע, האָט דאָנאַטי צו אים אונטערגעשיקט דעם קאָפּוצינער גלח, פּאָטער בענוא מאַרי, וואָס איז געווען אַ רעזיסטאַנט

און אַן אוהב ישראל, און ער האָט דעם סיניאָר לאָ ספּינאָזאָ געוואונען לטובת די יידן. און דער סוף איז געווען, אַז לאָ ספּינאָזאָ האָט וויטער איבערגעלאָזט די גאַנצע מאַכט דעם קאָמיטעט פון בולוואַר דיבושאַזש, אונטער דער אויפזיכט פון דער לאָקאַלער איטאַליענישער אָקופּאַציע־מאַכט.

כד.

דאָנאַטי פּאָרט קיין רוים מיט אַ גרויסן פּלאַן צו ראַטעווען יידן

לויט אַלע פּאָליטישע סימנים איז געווען פאַראויסצוזען, אַז איטאַליע וועט ניט אויסהאַלטן; אַז זי וועט די ערשטע זיך אָפּרייסן פון דעם אַקס און צושטיין צו די אַליאירטע. אין די רייען פון קאָמיטעט איז דעמאָלט אַנטשטאַנען אַ געדאַנק, אַז אין אַזאַ פאַל, זאָל מען בייצייטנס די יידן פון דער דרום־זאָנע אַריבערפירן קיין איטאַליע. צו דעם דאָזיקן צוועק האָט מען, ראשית־כל, געדאַרפט ברענגען קיין ניצע, וואָס איז דער נאָענטסטער פונקט צו דער איטאַליענישער גרענעץ, אַלע יידן פון די אַנדערע זיבן דעפּאַרטעמענטן, וואָס זיינען געווען אונטער דער איטאַליענישער אָקופּאַציע, און אויך דעם רוב פון די פּליטים־צענטערס.

עס איז איבעריק צו זאָגן, אַז דאָס איז געווען אַן אומגעהייערע אויפגאַבע, כמעט ווי אַ מין צווייטער יציאת־מצרים. מען האָט געדאַרפט דערצו האָבן אַן אַ שיעור קאָאָפּעראַציע פון פּריינדלעכע פראַנצויזן; אוצרות מיט געלט; און, בעיקר, די צושטימונג פון דער איטאַליענישער רעגירונג. סיניאָר אַנדזשעלאָ דאָנאַטי האָט זיך געמוטמעט צו דער אַרבעט. אָבער, דערווייל האָבן די געשעענישן געמומען לויפן מיט אַ געוואַלטיקער שנעלקייט:

דעם 23סטן יולי 1943 איז מוסאָליני און זיין רעגירונג געפאַלן. באַדאָליאָ האָט איבערגענומען די מאַכט. דעם 28סטן אויגוסט, האָט דער איטאַליענישער מיניסטאַרן־ראַט באַשלאָסן ניט צו שטערן יידן פון פראַנקרייך אַריבערצולויפן קיין איטאַליע.

דאָנאַטי איז דעמאָלט אַוועקגעפאָרן קיין רוים. ער האָט פאַרהאַנדלט מיט דער רעגירונג פון באַדאָליאָ, מיטן אַמעריקאַנער אַמבאַסאַדאָר ביים וואַטיקאַן, קיטמאַן, און מיטן ענגלישן אַמבאַסאַדאָר אָסבאָרן. איטאַליענישע גייסטלעכע האָבן זיך אָפּילו באַמיט, אַז דאָנאַטי זאָל אויפגענומען ווערן אויף אַן אוידיענץ פון פּויפּס.

עס איז אינטערעסאַנט דאָ צוצוגעבן, אַז דער ענגלישער אַמבאַסאַדאָר האָט בעתן געשפּרעך מיט דאָנאַטין אים אויפמערקזאָם געמאַכט, אַז ער, דאָנאַטי, ריזיקירט פאַרהאַלטן צו ווערן דורך דער געשטאַפּאָ; אַז אין דעם פאַל, וועט אים די איטאַליענישע רעגירונג ניט קאָנען געבן קיין שוץ, וויל עס קאָן אים קומען טויטשטראָף, פאַר אונטערהאַנדלען מיטן שונא.

אָבער, סיניאָר אַנדזשעלאָ דאָנאַטי, ווי אַן אמתער יידישער שתדלן פון

פיינסטן שניט, האָט זיך ווייטער געטאָן ס׳זייניקע: ער האָט פאַרלאַנגט ביי דער איטאַליענישער רעגירונג אַרײַנצולאָזן יידן, און ביי די אַליאירטע, אַז נאָכן וואָפנשטילשטאַנד מיט איטאַליע, זאָלן זיי אַריבערפירן די יידן אין דער באַפרייטער צפון־אַפריקע.

די איטאַליענישע רעגירונג פון באַדאָליאָ האָט מסכים געווען אַרײַנצולאָזן 30,000 יידן. אַן אָפּמאַך וועגן דעם איז אונטערגעשריבן געוואָרן פון דער איטאַליענישער רעגירונג פון איין זייט און פון דאָנאַטין און דעם קאָמיטעט פון בולוואַר דיבושאַוש פון דעם יידישן צד.

דאָנאַטי האָט נאָר איצטער געוואָרט אויף דער צושטימונג פון ענגלאַנד און אַמעריקע. אַן דער דאָזיקער הסכמה, האָבן דאָנאַטי און דער ניצער קאָמיטעט באַטראַכט דעם גאַנצן אָפּמאַך מיט איטאַליע זאָל שליסן אַ סעפּאַראַטן וואָפנשטילשטאַנד מיט די אַליאירטע, וועלן די דייטשן זיכער אויך אָקופּירן איטאַליע, פונקט ווי זיי וועלן באַזעצן די פראַנצויזישע דרומדיקע געביטן און די ברעגעס פון מיטללענדישן ים, וואָס עס האָט זיך טאַקע שפּעטער באַשטעטיקט.

אַ סך זיינען געווען מיט דער מיינונג, אַז וויבאַלד מען וועט ניט קאָנען האָבן די פאַרזיכערונג פון ענגלאַנד און אַמעריקע, אַז זיי וועלן די יידן בייצייטנס אַריבערפירן אין דעם באַפרייטן צפון־אַפריקע, זאָלן ליבער די יידן פון די דרום־פראַנקרייך־געביטן זיך יחידיש צעשפּרייטן און באַהאַלטן ביי פריינדלעכע פראַנצויזן, אַיידער צו לויפן אַנטקעגן דעם שונא, און אַריינפאַלן דער רויב־חיה גלייך אין פּיסק אַריין.

אָבער, סיי דאָנאַטי און סיי די גרעסטע מערהייט יידן זיינען געווען מער ווי זיכער, אַז אָט־אָט וועט מען די דאָזיקע צושטימונג פון ענגלאַנד און אַמעריקע קריגן. דאָנאַטי איז געווען אַזוי ווייט זיכער, אַז ער האָט שוין אָפּילו אונטערגעהאַנדלט וועגן שיפן, אויף אַריבערצופירן די יידן קיין צפון־אַפריקע.

דעם 3טן סעפּטעמבער, 1943, האָט טאַקע באַדאָליאָ געשלאָסן אַ וואָפנשטילשטאַנד מיט די אַליאירטע. דאָס איז אָבער געהאַלטן געוואָרן בסוד. ערשט מיט פיר וואָכן שפּעטער האָט מען געזאָלט באַקאָנט מאַכן פאַר דער וועלט דעם דאָזיקן סעפּאַראַטן וואָפנשטילשטאַנד־אָפּמאַך, און אין משך פון די דאָזיקע פיר וואָכן, האָט דאָנאַטי געזאָלט אַדורכפירן די עוואַקואַציע פון די יידן קיין צפון־אַפריקע.

דער ניצער קאָמיטעט האָט דערווייל קאָנצענטרירט וואָס מער יידן אין ניצע. 2,000 יידן זענען געברענגט געוואָרן אויף 50 לאַסטוועגנער, אָפּגעדונגענע דורכן קאָמיטעט. אויך מיט אייגענע כוחות האָבן יידן פון אומעטום געמוען לויפן קיין ניצע. כאָטש די פּלענער און אונטערהאַנדלונגען פון דאָנאַטין און דער איטאַליענישער רעגירונג זיינען ניט אַנטפּלעקט געוואָרן פאַרן בריטן עולם, זיינען יידן אַליין געלאָפן קיין ניצע. טייל, ווייל זיי האָבן געמיינט, אַז אָט־אָט וועלן די אַליאירטע לאַנדן אין ניצע. אַנדערע האָבן

געראַכנט, אַז אין פאַל פון אַ סעפּאַראַטן וואָפנשטילשטאַנד, וועלן די אַליאירטע זיכער נאָכקומען די לאַנגיאָריקע תביעות פון די איטאַליענער אויף ניצע, וואָס האָט אַמאָל געהערט צו איטאַליע, און ניצע מיט דער אומגעגנט וועלן בלייבן איטאַליענישׁ, און אין אַלגעמיין איז כמעט איטלעכער ייד געווען ביי זיך אַנטשלאָסן, אַז אין פאַל די איטאַליענער זאָלן אויך עוואַקואירן ניצע, וועט ער פּשוט מיט זיי מיטלויפן קיין איטאַליע.

אָבער, צום גרויסן באַדויערן, האָבן זיך די אַליאירטע מלוכות ניט געאיילט נאָכצוקומען דעם פאַרלאַנג פון סיניאָר אַנדזשעלאָ דאַנאַטי און דעם ניצער קאָמיטעט, צו ראַטעווען דאָס ביסל יידן וואָס עס האָט זיך נאָך געלאָזט ראַטעווען פון היטלערס הענט. זיי זיינען זיך ווייטער אַנגעגאַנגען מיט זייער פאַמעלעכער, רוטינער פּראָצעדור: די אַליאירטע אַמבאַסאַדאָרן האָבן טעלע־גראַפירט צו זייערע רעגירונגען אין לאָנדאָן און וואַשינגטאָן; יענע האָבן געענטפערט, אַז זיי וועלן זיך וועגן דעם פאָרשלאָג מיישב זיין; און אַז דאַנאַטי האָט נאָך מער דערקוטשעט און צוגעאיילט, האָבן זיי אים מודיע געווען, אַז זיי האָבן זיין פאָרשלאָג איבערגעשיקט צום צווישנמלוכהשן פּליטים־קאָמיטעט.

דאַנאַטי האָט גאָרניט מער געקאָנט העלפן קיינן דער דאָזיקער אומדער־וואַרטער, פאַמעלעכער פּראָצעדור מצד די אַליאירטע. אַן אַנטוישטער, אָבער דאָך מיט האָפענונג און גלויבן, אַז נאָך איידער ער וועט זיין צוריק אין דער היים, וועט שוין אָנקומען די גוטע בשורה, אַז די אַליאירטע זענען סוף־כל־סוף מסכים, איז ער צוריקגעפאָרן קיין ניצע.

כה.

דער טראַגישער פינאַל

צוליב פאַרשיידענע דיפּלאָמאַטישע און סטראַטעגישע סיבות, האָבן אָבער די אַליאירטע אָפּנים ניט געקאָנט האַלטן דעם סוד פאַר דער וועלט וועגן דעם איטאַליענישן וואָפן־שטילשטאַנד. און דעם 8טן סעפּטעמבער, בעת דאַנאַטי איז נאָך געווען אויפן וועג פון רוים קיין ניצע, האָבן זיי פאַר־עפנטלעכט די סענסאַציע, וועגן דעם סעפּאַראַטן וואָפן־שטילשטאַנד־אָפּמאַך צווישן איטאַליע און די אַליאירטע מלוכות.

דעמאָלט איז ביי די יידן פון דער דרום־זאָנע מיט אין מאָל די גאַנצע האָפענונג צערונען געוואָרן. די איטאַליענער האָבן אין גרויס אייליניש געגומען עוואַקואירן זייערע באַזעצטע געביטן. אויך אין ניצע גופא האָט זיך אָנגעהויבן די עוואַקואַציע. צווישן דער יידישער באָפעלקערונג איז געווארן אַ גרויסע מהומה. מען האָט געווארט אויף עפּעס אַ באַשלוס פונעם קאָמיטעט, וואָס זיין פּרעסטיזש איז פאַר דער לעצטער צייט אַזוי שטאַרק געהאַט אויסגעוואַקסן.

אָבער אויך דער קאָמיטעט איז איצט געווען הילפלאָז און דעזאָריענטירט.

דאָנאַטי איז נאָך ניט געווען צוריק; די דערלויבעניש פון די אַליאירטע איז נאָך ניט געקומען.

די מיינונגען ביים צעטומלטן און צעשראָקענעם עולם זיינען געווען צעטיילט: טייל זיינען געווען פאַר מיטלויפן מיט די אַנטלויפנדיקע איטאַליענער, ווער נאָר עס קאָן, ווייל פון אַרגאַניזירן דעם מיטלויף אַדער די עוואַקואַציע האָט שוין אין דער אייליניש קיין רייד ניט געקאָנט זיין. טייל ווידער האָבן געהאַלטן, אַז וויבאַלד מען האָט נאָך ניט די הבטחה פון די אַליאירטע עוואַקואירט צו ווערן פון איטאַליע קיין צפון־אַפריקע, איז דאָרטן די סכנה נאָך גרעסער ווי דאָ, דער דייטש וועט זיכער ניט שווייגן, ער וועט מסתמא אַריין קיין איטאַליע אויך, און וועט זיך שלאָגן מיט די איטאַליענער וואָס האָבן אין אים בוגד געווען.

אַזוי האָט מען אין ניצע אָפּגעפיבערט צוויי טעג נאָכאַנאַנד. מען האָט געוואָרט אויף דער גוטער בשורה פון וואַשינגטאָן, פון לאָנדאָן, אָבער די דערוואַרטע ישועה מצד די אַליאירטע איז ניט געקומען. אויפן דריטן טאָג זיינען אַריינגעקומען די דייטשן.

בלויז עטלעכע הונדערט יידן זיינען אויף אייגענער אַחריות אַוועק מיט די איטאַליענער. די איטאַליענישע אַרמיי, די איטאַליענישע באַפעלקערונג און די איטאַליענישע פאַרטיזאַנער האָבן זיך באַצויגן צו די יידישע פּליטים מיט די גרעסטע סימפּאַטיעס. שפּעטער, אָבער, איז דער גרעסטער טייל פון די פּליטים אַריינגעפאַלן אין די רוצחישע הענט פון די דייטשן און זיי האָבן געטיילט דעם גורל פון די זעקס מיליאָן יידישע קרבנות. צווישן די וואָס זיינען דעמאָלט אומגעקומען על קידוש השם, איז אויך געווען דער באַרימטער יידישער שריפטשטעלער עוזר וואַרשאַווסקי.

אין ניצע האָבן די דייטשן און זייערע משרתים, די פראַנצויזישע קאָלאַבאָראַציאָניסטן, זיך ברוטאַל נוקם געווען אין די יידן. באַלד נאָך זייער אַרייַנקומען האָבן זיי זיך אַ לאָז געטאָן נאָך יידן אין אַ געיעג.

די דייטשן האָבן פאַרלאַנגט פון פרעפעקט שענאָ די פולע רעגיסטער־רשימה פון יידן אין ניצע. שענאָ האָט אָבער דערקלערט, אַז ער האָט ניט אַזאַ רשימה, אַז די איטאַליענער האָבן זי מיטגענומען. בינו־לבינו, האָט ער פאַרברענט דעם רעגיסטער מיט אַלע קאָפּיעס און אַקטן, וואָס האָבן געקאָנט ברענגען שאָדן די יידן.

דאָס ביסל יידן זיינען דעמאָלט, כמעט ווי איבער נאַכט, געבליבן ווי שאָף אָן אַ פאַסטעך. דער קאָמיטעט האָט באַלד נאָך דעם ווי די איטאַליענער האָבן עוואַקואירט ניצע געמוזט פאַרלאָזן די שול אויף בולוואַר דיבושאַזש, ווייל די פראַנצויזישע כוליגאַנעס האָבן אויפגעהויבן די קעפּ און זיך אַ לאָז געטאָן פאָגראָמירן די שול.

דער קאָמיטעט האָט זיך דעמאָלט פאַרקליבן אין אַ זייטיקן האָטעל. דאָרטן האָבן די פאַרשטייערס פון קאָמיטעט פאַרטיילט די לעצטע שטיצגעלטער צו די נויטבאַדערפטיקע, און געראָטן איטלעכן זיך צו באַהאַלטן אָדער אַנטלויפן

ווי נאָר איינער קאָן. אַ ידיעה, אַז אַ באַנדע פראַנצויזישע כוליגאַנעס קומט אָן, האָט אָט די לעצטע פאַרזאַמלונג פון יידן צעשטערט.

טייל געטרייע פאַרשטייערס פון קאָמיטעט, ווי דער באַקאַנטער פּועלי־ציוניסטישער טוער אַלטער און להבדיל בין החיים והמתים טאַראַנטשיק, האָבן זיך ממש מוסר־נפש געווען: זיי האָבן זיך אַוועקגעשטעלט אויף באַ־שטימטע פונקטן, אויף דער צעבושעוועטער גאַס, טיילן שטיצע צו די וואָס האָבן זיך דערין געגייטיקט.

קאָן זיך עמיצער אויסמאָלן אַ מער גראַנדיעז בילד פון יידישער געזעל־שאַפטלעכער אַחריות און מסירת־נפשדיקער איבערגעבנקייט לטובת הכלל ווי דאָס?

די גאַס איז פאַרפלייצט פון דייטשן און געשטאַפּאָ; טויזנטער יידן — סיי אַזעלכע וואָס האָבן שוין אין ניצע געווואוינט פון פריער, סיי אַזעלכע וואָס דער קאָמיטעט האָט געברענגט צופירן מיט זייערע פרויען און קינדער; און אויך אַזעלכע וואָס זיינען אויף אייגענער איניציאַטיוו געקומען מיטן צווק זיך צו ראַטעווען קיין איטאַליע — בלאָנקען אַרום אויף הפקר, צווישן די רוצחישע דייטשן פון איין זייט, און די פראַנצויזישע רשעים און מוסרים פון דער אַנדערער זייט. מען נעמט אַראָפּ יידן פון די טראַמווייען, אויטאָבוסן, מערק און פלאָזשעס. אָט רינגלט מען שוין אַרום הייזער, גאַנצע בלאָקן, און מען שלעפּט אַרויס פון דאָרט די קרבנות. עס איז אַ ווילדער געיעג. מענטשן לויפן, שפּרינגען פון פענצטער, גייען אַראָפּ פון זיגען, שניידן זיך איבער די אָדערן. און דאָ, אין סאָמע מיטן פון דער דאָזיקער ווילדער, רוצחישער און גיהנומדיקער מהומה, רייטן אַרום יידישע יונגעלייט און מיידלעך אויף רייטוועגעלעך איבער די גאַסן. דורך געדרייטע הינטערווענען איילן זיי צו די באַהעלטעניש. זיי ברענגען דעם אַרישע פּאָפּירן; דעם אָביסל געלט; און פון דעם נעמען זיי צו אַ קינד, וואָס זיי האָבן אַן אויסזיכט ערגעץ וואו צו באַהאַלטן, אָדער עס אַריבערצופירן אין דער שווייץ. אויף די גאַסן לויערן פראַנצויזן, וואָס זוכן אויסצולפּערן יידן צו די דייטשן, משום שנאה, אָדער פאַר אַ געלט־באַלוינונג, און דאָרטן, ערגעץ אין אַ טויער אָדער אַווינקל, שטייען יידן, פאַרשטייערס פון קאָמיטעט, און פאַרטיילן געלט און וואָרענען: „באַהאַלט אייך, ראַטעווט אייך, פאָרט ערגעץ אַוועק, אויב איר קאָנט, וייל מער וועלן מיר שוין דאָ, ווייזט אויס, פאַר אייך גאָרניט קאָנען טאָן".

אין אָט דער דאָזיקער סכנהדיקער צייט, איז דער באַקאַנטער פּועלי־ציוניסטישער פירער און איבערגעבענער טוער פון קאָמיטעט ה. אַלטער, אַריינגעפאַלן צו די דייטשן, בעת ער האָט באַגלייט צו זיין אייביקער רו אַ פּליט, אַ העברעאישן לערער, וואָס איז אין יענע טעג אויסגעגאַנגען אין אַ ניצער שפּיטאָל פון שווינדזוכט. אין אָט דער גרעסטער סכנה האָבן אַ סך צענדליגער יידישע יוגנטלעכע נאָך מער פאַרשטאַרקט זייער מסירת־נפשדיקע אַרבעט: זיי האָבן געטראָגן הילף צו די באַהאַלטענע; פאַבריצירט אַרישע פּאָפּירן פאַר די וואָס האָבן געהאַט עפּעס אַן אויסזיכט ערגעץ וואו אַוועק־

צופֿאַרן; און זיי האָבן ריזיקירט זייערע לעבנס אַוועקצופירן גרופּעס יידישע קינדער אין דער שווייץ. לדוגמא, ווילן מיר דאָ נאָר דערציילן וועגן איינעם פון זיי:

אַ יונגער פֿאַריזער יידישער בחור, נתנאל גרין, האָט זיך אין יענער צייט כסדר געפונען אין אַנעמאַס, אויף דער פראַנצויזיש־שווייצאַרישער גרענעץ. די יונגטלעכע ווידערשטענדלער פון ניצע — און אויך פון אַנדערע פונקטן — האָבן צו אים געשיקט די מענטשן, וואָס האָבן געהאָט אויסזיכטן אַרײַנגעלאָזט צו ווערן אין דער שווייץ. דער בחור איז דאָרטן געווען פֿאַרבונדן מיט מענטשן פון פראַנצויזישן ווידערשטאַנד. זיי האָבן אים באַראָטן און אים געגעבן פראַנצויזן, וואָס האָבן געקענט די גרענעץ־פונקטן, וואו מען קאָן אַריבערגיין. די יידן, אָפט גאַנצע משפחות, וואָס דאָס מזל האָט זיי צוגעשפּילט, און זיי האָבן געקאָנט אויסמיידן די טויזנטער סכנות וואָס האָבן אויף זיי געלויערט אויף דעם לאַנגן וועג פון ניצע ביז דער צו שווייצאַרישער גרענעץ, האָט נתנאל גרין אָפּגעווואַרט אין אַנעמאַס און זיי ווי וויט מעגלעך באַזאָרגט איבער דער גרענעץ. די גרענעץ־אַריבערפירערס האָט מען דאָך געמוזט באַצאָלן, איז נתנאל גרינס פרינציפּ געווען, אַז אַ פֿאַרמעגלעכער האָט זיך געוואָלט ראַטעווען, האָט ער געמוזט באַצאָלן די גרענעץ־פּירערס אויך פֿאַר איינעם אָדער צוויי פּליטים, אָפט אָפּילו פֿאַר אַ גאַנצער משפּחה, וואָס האָבן קיין געלט ניט געהאַט. ער האָט אָפט די אַרעמע נאָך צוגעגעבן אַ ביסל געלט אין קעשענע, אויף טאָמער ווי אַ מעשה מאַכט זיך, זאָלן זיי ניט זיין אָן אַ גראָשן.

זיין אופן פון קאָנספּיראַציע, איז אויך געווען זייער אַ געוואַגטער: ער האָט ,למשל, אונדזער גרופּע, וואָס איז גראָד אָנגעקומען אין אַנעמאַס אין אַ צייט וועו מען האָט ניט געקאָנט אַריבערפירן איבער דער גרענעץ, אַיינגע־קוואַרטירט גראָד אין גרעסטן האָטעל, דאָרט וואו עס זיינען אַיינגעשטאַנען געשטאַפֿאַ־לייט. אַז מיר זיינען צוגעקומען צו דעם האָטעל, און דערזען איבערן אַרײַנגאַנג פלאָטערן די דייטשע פֿאָן מיטן האַקנקרייץ, האָבן מיר גע־מיינט, אַז דער יונגערמאַן איז חלילה אַראָפּ פון זינען. ער, אָבער, האָט געשמייכלט און אונדז באַרואיקט: „דאָ איז דאָס זיכערסטע אָרט", האָט ער געזאָגט, און עס איז טאַקע געווען מיט הצלחה.

אַ סך יידישע יונגטלעכע זיינען אַרײַנגעפאַלן ביי אַזעלכע און ענלעכע הייליקע, מסירת־נפשדיקע אַרבעטן, און האָבן באַצאָלט מיט זייערע יונגע לעבנס. עס זיינען פון זיי אָפּילו קיין קברים ניט געבליבן. זייער הייליקע געדעכטעניש איז אָבער געבליבן טיף אייגעקריצט אין די הערצער פון דער שארית־הפּליטה פון מערב־אייראָפּע. מיר שטעלן זיי אַוועק אין איין שורה מיט די קדושים וטהורים, און די מוטיקסטע קעמפערס, וואָס זיינען אום־געקומען אין הערראישן קאַמף פֿאַרן כבוד און קיום פון יידישן פֿאָלק.

דער פינאַל אין ניצע איז געווען זייער אַ טראַגישער: די דייטשן האָבן טאָג און נאַכט געמאַכט איבערפאַלן איבער די האָטעלן, הייזער און ווילעס, מערק, טראַמווייען, אויטאָבוסן און באַנען. זיי האָבן אויף די גאַסן פֿאַרהאַלטן

איטלעכן וואָס האָט נאָר געהאַט אַ שטיקל צורה פון אַ ייד. טאָמער האָט וועט געפֿרואווט זיך ראַטעווען מיט אַרישע פּאַפּירן, האָבן זיי אים אַריינגענומען אין אַ הויז אָדער אין אַ טויער, געמאַכט איבער אים אַ לייבאונטערזוכונג, און טאָמער האָבן זיי אויסגעפונען אַז ער איז מזרע אברהם, האָבן זיי אים מערדערלעך געשלאָגן און אָפּגעפירט אין די זאַמלפונקטן.

אַ גרויסער טייל פון די יידן וואָס איז זיי געלונגען צו קריגן ערגעץ אַ באַהעלטעניש זיינען דורך פּראָנצויזן געמסרט געוואָרן, און מען האָט זיי ביינאַכט צוגענומען פון זייערע באַהעלטענישן. די דייטשן האָבן געצאָלט אַזאַ מסור 2,000 פּראַנק פון אַ קאָפּ. טויזנטער יידן, זקנים, קראַנקע, פּרויען און קינדער האָבן די עס־עס און געשטאַפּאָ צונויפגענומען אין די זאַמלפונקטן און זיי דעפּאָרטירט אין דער אומבאַקאַנטער ריכטונג, פון וואַנען עס האָט זיך זעלטן וועט צוריקגעקערט.

מיר וועלן דאָ ניט באַשרייבן די גיהנום־סצענעס פון יענע טעג אין ניצע. די וואָס האָבן דאָס איבערגעלעבט קאָנען עדות־זאָגן, אַז די אַקציעס זיינען דורכגעפירט געוואָרן מיט אַן אומבאַשרייבלעכער אַכזריות, וואָס האָט נאָר אַ גלייכן צו די אַקציעס פון די געטאָס פון וואַרשע און ווילנע.

אין די דאָזיקע געיעגן זיינען צוגענומען געוואָרן, צווישן אַ סך טויזנטער אַנדערע יידן: דער פּאָריזער קינסטלער מאַנטשניק מיט זיין פרוי; דער מוזיקער שפּייזער, און דער נאָוועליסט און זשורנאַליסט וו. וועוויאָרקע מיט זיין פרוי, טאָכטער און איידעם. זיי אַלע זיינען שפּעטער אומגעקומען על קידוש־השם אין די קרעמאַטאָריעס פון אוישוויץ.

בעת סיניאָר אַנדזשעלאָ דאָנאַטי איז אין יאָר 1946 געווען אין זשענעווע ווי אַ דעלעגאַט פון איטאַליע צום קאָנגרעס פון אינטערנאַציאָנאַלן רויטן קריַיץ, האָט ער דערקלערט פּאָרן שרייבער פון די שורות, אַז, צום באַדויערן, טראָגן די אַליאירטע די גאַנצע פֿאַראַנטוואָרטלעכקייט פאַר דעם וואָס עס איז געשען מיט די יידן אין דער איטאַליענישער זאָנע.

די יידן אין וואָלין

1939—1944

(המשך פון באַנד III)

פון

בעטי אייזנשטיין-קשב

ערשטע תקופה

פון מאַמענט וועו די דייטשן האָבן באַזעצט די געגנט ביז דעם אויפקום פון די „געביט־קאָמיסאַריאַטן" (יוני—סעפטעמבער, 1941)

וואַלין האָבן די דייטשע אַרמייען פאַרנומען אין די סאַמע ערשטע טעג פונעם מלחמה־־אויסבראָך מיט ראַטן־רוסלאַנד. פונקט ווי עס האָט פאַסירט בעת דער דייטשער אָפענסיווע אויף פוילן אין 1939, זיינען אויך בעת זייער אָנגריף אין אוקראַינע אין 1941, געווען פאַלן, וועו שטעט אוו דערפער, וואָס זיינען געלעגן ווייטער צו מזרח־צו, זיינען פאַרנומען געוואָרן פריער ווי ישובים, וואָס זיינען געלעגן מער מערבדיק. אַזוי, למשל, איז לודמיר (וולאַדימיר וואַלינסק) פאַרנומען געוואָרן שוין דעם 22סטן יוני, אַסטראָה — דעם 25סטן יוני (ביי דער שטאָט זיינען במשך עטלעכע טעג נאָך אָנגעגאַנגען קאַמפן), ראָוונאָ האָבן די דייטשן באַזעצט דעם 29סטן יוני אוו קרעמעניץ ערשט דעם 2טן יולי.

אין די באַזעצטע שטעט האָט זיך געשאַפן אַ מין דאָפלטע מאַכט: פון איין זייט זיינען די באַלעבאַטים געוואָרן די דייטשע פעלדקאָמענדאַנטן אוו דאָס סטאַציאָנירנדיקע דייטשע מיליטער; פון דער אַנדערער זייט האָבן די אוקראַי־נער זיך דערפילט וויי מאַכט־האָבער אוו מיט דער הילף פון זייער מיליץ אָנגעהויבן איינפירן זייערע פאַראָנדקעס. די אוקראַינער באַפעלקערונג האָט דער עיקר זיך אָרגאַניזירט אַרום די ניי־געשאַפענע זעלבסט־פאַרוואַלטונגען. אין די דערפער אוו ישובים, וואָס זיינען געלעגן אַן אַ זייט, וואו די דייטשן האָבן אַ לענגערע צייט וועגן זיי זיך ניט געדאַגהט, זיינען די אוקראַינער געווען פון קיינעם ניט געשטערטע אַלייניהערשער.

די ערשטע אַנטי־יידישע מעשים מצד די דייטשן — אוו אוקראַינער — זיינען געווען: דאָס אָפיציעלע באַגרעניצן יידן אין זייערע בירגערלעכע רעכט, דער פאַרבאָט פאַר אַ יידן זיך אַריבערציען פון איין אָרט אויף אַ צווייטן; יידן איז פאַרבאָטן געוואָרן זיך צו באַווייזן אויף דער גאַס פאַר זון־אויפגאַנג אוו נאָך זון־אונטערגאַנג, אָנהאַלטן יעטוועדן קאָנטאַקט מיט אַ ניט־יידן, דאָס גיין אויף די טראָטוּאָרן. קורץ דערויף איז אויך געקומען דער צוואַנג צו טראָגן אויפן אָרעם אַ ווייסן באַנד מיט אַ בלויען מגן־דוד (דעם באַנד האָט מען שפעטער געמוזט פאַרבייטן מיט אַ געלער לאַטע) אוו איבער אַלץ דעם, האָט פון די סאַמע ערשטע טעג פון דער דייטשער אָקופאַציע געדריקט דער שטאַרקסטער צוואַנג: די אַבליגאַטאָרישע אַרבעט. אין דער אמתן, זיינען די יידן, מיטן מאַמענט וואָס די דייטשן האָבן באַזעצט די געגנט, געשטעלט געוואָרן אין אַ מצב פון אַ קאַמפלעטער רעכטלאָזיקייט: יעדער דייטש אוו יעדער אוקראַינער האָט מיט אַ יידן געקאָנט טאָן, וואָס אים האָט זיך נאָר פאַרוואַלט.

דייטשע סאָלדאַטן האָבן סתם זיך געלאָזט וואויל־גיין איבער יידן. זיי האָבן געשלאָגן, געפּיניקט, דערנידעריקט און באַראַבוועט. די ערשטע עטלעכע וואָכן האָבן די דייטשן גופא געטריבן די יידן צו דער אַרבעט און דערבייַ, ביים מינדסטן אויסרייד, געשלאָגן מכות רצח; זיי האָבן געשלאָגן אויב אַ ייד האָט פּאַר זיי ניט אַראָפּגענומען דאָס היטל, אַן אַנדער מאָל, אויב ער האָט יאָ אַראָפּגענומען דאָס היטל; זיי האָבן געשניטן ביי יידן די בערד, אַראָפּגעצויגן פון זיי די מלבושים, די שיך; זיי האָבן געצוואונגען יידן צו טאַנצן און זינגען, האָבן געפּיניקט יידישע מיידלעך, אונטערגעצונדן בתי תפילה, פאַרברענט ספרי תורהס, סתם יידישע הייזער געלאָזט אַוועקגיין מיטן רויך. און אָט די אַלע פּיינע מעשים האָבן די דייטשע סאָלדאַטן לרוב אויפגענומען מיט זייערע פּאָטאָגראַפישע אַפּאַראַטן.

די אוקראַינער, באַזונדערס זייער מיליץ, האָבן נאָכגעטאָן די דייטשע נגישות, טיילמאָל בשותפות מיט די דייטשן, צומאָל אויף אייגענעם חשבון. כדי צו געבן אַ באַגריף פון די דייטש־אוקראַינישע פאַרברעכנס, וועלן מיר דאָ פאַרצייכענען אַ פּאָר ספּעציפּישע פאַלן:

אין קרעטבורג האָט יידיש מיידל מיטן נאָמען טייבל (איר פאַמיליע־נאָמען האָבן די עדות ניט אָנגעגעבן) געשטעלט די אוקראַינער אַן אַקטיוון ווידער־שטאַנד, זי האָט זיי אָפּגעשטויסן פון זיך און זיך פאַרטיידיקט מיט אַ מעסער אין די הענט. די צוויי אוקראַינער, מיליציאָנערן, דעמיטראָ לאשוק און קאָליאַ גאָנטשאַרוק, האָבן מיט ווילעס דערשטאָכן דאָס מיידל אויפן אָרט.

אין ליובאָמל און אין טוטשין האָבן די דייטשן אין אַ שבת געצוואונגען די יידן צו פאַרברענען ספרי תורהס. אין הולאָבל, קאָוולער ראַיאָן, האָבן די דייטשן אין די ערשטע טעג פון זייער באַזעצן די שטאָט, אָנגעטראָפן אויף דער גאַס פּיר יידן מיט בערד, און זיי אָן אַ פּאַרוואָס דערשאָסן אויפן אָרט. די נעמען פון די אומגעבראַכטע: כריזמאַן, ווייַנער, דוד קאַץ און פּנחס רעזשענסקי. אין מיזאַטש האָבן די דייטשן אָנגעצונדן ביי אַ יידן די באַרד. אין פּאָריצק האָבן דייטשן, צוזאַמען מיט אוקראַינער, אונטערגעצונדן מיט ברען־באָמבעס דרייסיק יידישע הייזער. אין אָסטראָה האָבן זיי פאַרברענט די ספרי־תורהס פון דער שול אויף טאַטאַרסקע גאַס.

ביינאָנד מיט רציחות פון דעם מין, זיינען יידישע ישובים געווארן אַן אַרענע פאַר אינדיווידועלע רויבעריין. אַלע האָבן געקענט: דייטשן, אוקראַיניש־שע מיליציאָנערן און סתם אוקראַינער. מען פלעגט זיך אַריינרייסן אין יידישע הייזער, בייטאָג ווי ביינאַכט און צונעמען וואָס מען האָט נאָר געוואָלט. מיט רעוואָלווערן אין די הענט, פלעגט מען אויך פאָדערן זאַכן, וואָס האָבן זיך ניט געפונען פאַר די אויגן.

אוקראַינישע אַקציעס

אין פאַרלויף פון חודש יולי 1941 האָט די אוקראַינישע באַפעלקערונג אייגנאָרדנט אָרגאַניזירטע מאַסן רויב־אָנפאַלן און פּאָגראָמען אויף יידן. ניט

תמיד קאָנען די עדות זיך דערמאָנען די געניע דאָטעס פון די דאָזיקע רויבעריייען און פּאָגראָמען, זיי געדענקען בלויז דעם חודש: יולי. מען דאַרף אָננעמען, אַז די דאָזיקע אָקציעס זיינען געווען פאַרבונדן מיט די פּעטלוראַ־פייערונגען — דעם 6טן יולי. אין גרויסע מאָסן, אָרגאַניזירטערהייט האָבן די אוקראַינער טאָג און נאַכט פאַרפלייצט די יידישע גאַסן און געגנטן אין די שטעט און שטעטלעך, אַרויסגעטראָגן פון די יידישע הייזער זאַכן, אָנגעשטאָפט פולע זעק, אויפגעלאָדן אויף פירלעך און אַוועקגעפירט.

אַן אוקראַינער, וואָס האָט גערַאַבעוועט ביחידות, אויף אַן אינדיווידועלן אופן, האָט זיך, אין אַ געוויסער מאָס, אויסגעהיט פון זיינע שכנים, און בגנבה האָט ער אַוועקגעטראָגן די אָננערויבטע זאַכן. די וואָס האָבן געהויבט בחברותא, האָבן ניט געפילט קיין שום חרפה אָדער שרעק, ס'איז ניט געווען ביי זיי צו באַמערקן קיין שמץ פון אַ געפיל, אַז זיי טוען אַ פאַרברעכן, אַז זיי טוען עפּעס וואָס איז קעגן געזעץ. פאַרקערט, דאָס פאַרהאַלטן זיך פון די רויבער איז געווען שטאַרק חוצפּהדיק, ווי פון מענטשן וואָס זיינען זיכער מיט זיך, גלייך זיי וואָלטן אויסגעפילט אַ נאַציאָנאַלע פליכט. בשעת די רויבעריין האָבן זיי דעמאָלירט אַ סך יידישע שטיבער, געשלאָגן יידן מכות רצח און טיילמאָל אויך — געמאָרדעט. אין אַ טייל שטעט זיינען די רויבעריין באַגלייט געווען מיט פּאָגראָמען אין אַ ברייטן סטיל, לויטן נוסח פון די פּעטלוראַ־פּאָגראָמען אין די יאָרן 1918—1921. ביי די דאָזיקע רויבעריייען האָט מען קיין דייטשן ניט געזען. מיט די אַלע אָקציעס האָבן אָננעפירט די אוקראַינישע נאַציאָנאַלע אָקטיוויסטן, וואָס האָבן איצט פאַרנומען אָננזעענע פּלעצער אין דער מיליץ און אין די זעלבסט־פאַרוואַלטונגען.

די דאָזיקע כוואַליע אוקראַינישע מאַסן־רויבעריין און פּאָגראָמען האָט זיך אַדורכגעטראָגן דורך די דערפער און קליינע שטעטלעך. אין די גרעסערע צענטערס, וואו עס האָבן סטאַציאָנירט דייטשן און עס האָבן זיך געפונען דייטשע אָמטן, האָבן די רויבעריין ניט אָננעמען קיין דעמאָנסטראַטיוון כאַראָקטער. אויפן גרונד פון דעם דאָזיקן חילוק צווישן די רויבעריין אין די דערפער און קליינע פונקטן און צווישן די רויבעריין אין די גרעסערע ישובים, און אויפן גרונד פון אַ גאַנצער רייַ אַנדערע סימנים, קאָן מען אָננעמען, אַז די דאָזיקע רויב־אָקציעס זיינען אָרגאַניזירט און אַדורכגעפירט געוואָרן אויסשליסלעך דורך די אוקראַינער אַליין, אָן דער אינספּיראַציע פון די דייטשן.

אסתר מאַטל (פאַמיליע־נאָמען ניט אָנגעגעבן) פון גלינקא, האָט זיך אייגנגעבן אין פּעטלורא־טאָג צו אַנטלויפן פון פּאָגראָם אין גלינקא און אָנצוקומען קיין ראָונע. אין דעם דאָזיקן טאָג זיינען אין ראָונע, ווי אומעטום, פאָרגעקומען גרויסע אוקראַינישע מאַניפעסטאַציעס. אסתר מאַטל האָט זיך אַריינבאַקומען צווישן המון דעמאָנסטרירנדיקע, אָנגייענדיק ווי אַן אוקראַינקע. די דעמאָנסטראַנטן זיינען צוגעגאַנגען צום הויז וואו עס האָט זיך געפונען די דייטשע קאָמענדאָטור. זיי האָבן אין עקסטאַז געשריין: „נידער מיט דער יידישער קאָמונע! שלאָגן זיי! שלאָגן די יידן! מאָרדן זיי!". צו די דע־

מאַנסטראַנטן איז אַרויס אַ דייטש, קענטיק אַ דיגניטאר, וואָס האָט אויפגענומען אַ דעלעגאַציע פון די דעמאָנסטראַנטן. נאָכן אויסהערן די דעלעגאַציע, האָט דער דיגניטאַר געהאַלטן פאַר די דעמאָנסטראַנטן אַ רעדע אויף דייטש, וואָס אַן איבערזעצער האָט גלייך אויפן אָרט איבערזעצט אויף אוקראַיניש. דער דייטש האָט זיך אָפגעזאָגט געבן אַ דערלויבעניש צו מאַכן אַ פּאַראַם אויף יידן, מאַטיווירנדיק זיין אָפזאָג מיט דער געפאַר וואָס עס באַשטייט אין אַרייַנפירן אומאָרדענונג אין דער צייט פון אַ מלחמה. ער האָט פאַראַרדנט, אַז דער המון זאָל זיך רואיק פונאַנדערגיין.

אויפן שאַסיי ניט ווייט פון דאָרף זדאמישלע, קאָוולער ראַיאָן, האָט אַ גרופּע דורכפאָרנדיקע דייטשן, דעם 9טן יולי, פאַרהאַלטן אַכט באַוואָפנטע אוקראַינער פון דאָרף קראַסקאָ. די פויערים האָבן שטאַלצע און מיט זעלבסט־זיכערקייט געמאָלדן די דייטשן, אַז זיי גייען הרגענען יידן. די דייטשן האָבן די דאָזיקע פויערים דערהרגעט אויפן אָרט. די באַשרייבונגען וועגן פאַרלויף פון די רויב־אָנפאַלן אויף יידן אין מאניעוויטש און ראטנא באַשטעטיקן אויך די השערה, אַז די אוקראַינישע רויב־אָנפאַלן ווי אויך די פּאָגראָמען פון יענעם חודש יולי זיינען געווען אינספּירירט, אָרגאַניזירט און אויסגעפירט דורך די אוקראַינער אַליין.

יידן פון די ישובים וואו די פּאָגראָמען זיינען פאָרגעקומען, זיינען אַנטלאָפן פון זייערע ערטער. נאָך אַ געוויסער צייט איז אַ טייל יידן, שטענדיקע איינוואוינער פון די ישובים, צוריקגעקומען אין זייערע מקומות. עס זיינען אָבער געווען ערטער, דערפער און קליינע ישובים וואָס זיינען געבליבן יידן־ריין פון סאָמע דער ערשטער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע, פון דער צייט פון די אוקראַינישע אַקציעס אָן; יידן האָבן זיך אַהין ניט מער צוריקגעקערט.

די אוקראַינישע אַקציעס אין אַ ריי שטעטלעך און דערפער

אין מאניעוויטש האָבן אוקראַינער, דעם 6טן יולי 1941, ווי אומעטום, זיך פאַרזאַמלט פון דער גאַנצע סביבה. דער ציל איז געווען צו ראַבעווען דאָס סאָוועטישע אייגנטום, וואָס איז געבליבן אויף הפקר און דאָס יידישע האָב און גוטס. די דאָזיקע אַקציע איז געווען אָרגאַניזירט דורך אַ געוויסן זיעלאנקא, אָנפירער פון די אָרטיקע אוקראַינער (די גרינע אַרמיי).

אין פאַרלויף פון די ערשטע דריי טעג האָבן זיי ראַבירט די קאָאָפּ־ראַטיווע געשעפטן, די סאָוועטישע קלענערע און גרעסערע קראָמען, די אַנדערע דריי טעג האָט מען ראַבירט די יידישע שטיבער. די געראַבעווטע זאַכן האָט מען אָוועקגעפירט, ווי געווינטלעך, אויף פירלעך. נאָכדעם ווי זיי האָבן געענדיקט מיט אויסרויבן די יידן אין שטעטל, האָבן זיי זיך געזומען באַראַבעווען די יידן אין די דערבייאיקע דערפער. אין דאָרף טראַיאַנאָויצע,

לעבן מאניעווייטש, האָט אַ דייטש אָנגעטראָפן אַן אוקראַינער בשעת ער האָט אַרויסגעטראָגן זאַכן פון אַ יידישער שטוב און ער האָט דעם אויקראַינער אויפן אָרט דערשאָסן.

אין ראטנא האָט די באָפעלקערונג דעם זעלביקן 6טן יולי דעמאָלירט יידישע שטיבער, אַרויסטראָגנדיק פון זיי אַלץ וואָס ס׳האָט זיך נאָר געלאָזט. אַ סך פון די אָנפאַלער האָבן געהאָט מיט זיך געווער. זיי האָבן געשאָסן אין דער לופט, כדי אָנצוציאָגן אויף די יידן אַ שרעק און פאַראַליזירן זייער עוועָנטועלן ווידערשטאַנד. טראָץ דעם האָבן יידן דאָך געשטעלט אַ ווידער־שטאַנד און האָבן זיך געשלאָגן מיט די פויערים. בנימין פריימאַן האָט אויף דער שוועל פון זיין הויז דערהרגעט מיט אַ האַק אַ פויער פון דאָרף ווידרעניץ.

דעם צווייטן טאָג, דעם 7טן יולי, האָבן פויערים פון דער נאָענטער און ווייטערער סביבה ווידער אַמאָל פאַרפלייצט דאָס שטעטל. ווי געווייניגטלעך זיינען זיי געקומען מיט זעק אויף פירלעך. זיי האָבן געראַבעוועט דעם גאַנצן טאָג און די גאַנצע נאַכט. בייניאַכט האָבן זיי זיך באַנוצט מיט נאַפט־לעמפּ, מיט וועלכע מען באַנוצט זיך געווייניגטלעך אויף צוזובינדן די פורן, כדי צו סיגנאַליזירן אַז עס געפינט זיך אַ פור אויפן וועג. זיי האָבן אַרויסגעטראָגן פון די שטיבער וואָס עס האָט זיך נאָר געלאָזט, ביים אָקאָמפּאַנימענט פון געשרייען, געוואַלדן און שיסעריין. ראטנא האָט ביז צו יענעם טאָג נאָך ניט געהאַט אָנגעזען קיין דייטש אויף די אויגן. יענע נאַכט איז אַ גרופּע דייטשן געפאָרן אויפן שאָסיי קאָוואָל—בריסק און איז צופעליק אַדורכגעפאָרן דאָס שטעטל. זיי האָבן דערהערט דאָס שיסעריי און די געשרייען און האָבן זיך אָפּגעשטעלט. זיי האָבן באַמערקט מענטשן, וואָס ביים אָנבליק פון דער דייטשער מאַשין האָבן זיי געגנומען אָנטלויפן. די דייטשן האָבן די אָנטלויפּ־דיקע און ניט־אָנטלויפּנדיקע אוקראַינער פאַרהאַלטן און געגנומען אויספרעגן וועגן די שיסעריין. די אוקראַינער האָבן געענטפערט, אַז דאָס האָבן די יידן זיך צעבונטעוועט. די דייטשן האָבן זיך אַוועקגעלייגט אין אַ באַהעלטעניש און געגנומען שיסן אויף יעדן פאַרבייגייענדיקן. פון זייערע קוילן זיינען געפאַלן צען מענטשן. אַז עס איז געוואָרן טאָג האָט מען דערקענט די דערשאָסענע. דאָס זיינען געווען פויערים לעבן וועלכע עס זיינען געלעגן אָנגעלאָדעוועטע זעק.

דעם זעלביקן טאָג נאָך האָט די דייטשע קאָמענדאַטור אין קאָוול אַרויפּ־געלייגט אויף ראטנא אַ געמיינזאַמע שטראָף. מען האָט פאַרלאַנגט דאָס אַרויס־געבן פון 70 מענטשן צום דערשיסן; אַ העלפט יידן און אַ העלפט אוקראַינער. די ראטנער יידן זיינען אַוועק צו דעם קאָוולער יודענראַט, בעטן אַז דער ראַט זאָל זיך פאַר זיי באַמיען ביי די דייטשן. די דייטשן האָבן זיך געלאָזן אָפּ־דינגען מיט צען מענטשן, און ראטנא האָט צוגעשטעלט זעכציק מאַן; דרייסיק יידן און דרייסיק אוקראַינער.

דעם 8טן יולי באַלד אין דערפרי, האָט מען אַלע ראטנער יידן צונויפּ־געזאַמלט אויפן פּלאַץ וואָס לעבן דעם קאָוולער־בריסקער שאָסיי. אַלטע לייט, קינדער און פרויען האָט מען גלייך אָפּגעשיקט אַהיים; אויפן פּלאַץ זיינען

געבליבן מענער פון פערצן ביז זעכציק יאָר. די יידן האָט מען געהאַלטן ביז 4־5 נאָך מיטאָג. דעמאָלט האָבן די אוקראַינער געבראַכט זייערע דרייסיק מענטשן: דרייסיק סאָוועטישע קריגס־געפאַנגענע. די דייטשן האָבן דעמאָלט אויסגעווײלט צוואַנציק יידן און האָבן זיי, צוזאַמען מיט די קריגס־געפאַנגענע, אַוועקגעפירט צו גראָבן גריבער. די איבערגעבליבענע יידן האָבן זיי אָנגע־הויבן אויסשטעלן אויפסניי אין רייען, פון זיי האָבן זיי אויסגעקליבן דרייסיק פערזאָן וואָס זיי האָבן אַוועקגעשיקט צו די שוין אויסגעגראָבענע גריבער. וועז די דייטשן האָבן געבראַכט צו פירן די דרייסיק יידן צו די גריבער, האָבן די צוואַנציק פריער אַוועקגעפירטע שוין געהאַט פאַרענדיקט דאָס באַ־גראָבן די דרייסיק קריגס־געפאַנגענע. די דרייסיק פריש אַוועקגעפירטע יידן האָבן די דייטשן דערשאָסן ביי די גריבער, האָבן איבערגעלאָזן די ניט־באַגראָבענע קערפערס און זיינען אַוועקגעפאָרן.

אין סאַרני האָט דער רויב־אָנפאַל געדויערט דריי טעג, פון 6טן יולי. אין וולאַדימיריץ זיינען אין דער צייט פון רויב־אָנפאַל געפאַלן דריי קרבנות: מאָטל בערקא, לייזער לעפערעץ און בערל מאַסלוק.

אין ראָפאַלאָווקע האָבן יידן אָרגאַניזירט, אין ערשטן טאָג פון רויב־אָנפאַל, אַ זעלבסטשוץ. אַ גרופּע יידן האָט תמיד געדאַרפט איילן אויפן אָרט, וואו עס האָבן זיך נאָר באַווײַזן פּויערים און ניט דערלאָזט צו קיין רויבעריי־ען. אָבער אויפן צווייטן טאָג פון די רויבעריי־ען זיינען געפאַלן דריי יידן פון דער זעלבסטשוץ און די שוץ איז זיך פונאַנדערגעפאַלן פון זיך אַליין.

אין מיזאטש איז בשעת די אָנפאַלן דערמאָרדעט געוואָרן חנה טרוכלער און אַ ייד מיטן נאָמען עליע, וואָס זיין פאַמיליע־נאָמען איז ניט באַקאַנט. אין אַלעקסאַנדריע זיינען געווען פיר קרבנות בשעת די רויב־אָנפאַלן. פון זיי איז באַקאַנט דער נאָמען בלויז פון איינעם: אברהם האראדעלער.

קיין האָרינגראַד זיינען שבת, דעם 6טן יולי, אָנגעקומען אין אַ טאַקסי 5 אוקראַינער. דאָס זיינען געווען פּויערים פון האָרינגראַד גופא און פון שכנותדיקע דערפער. צווישן די פינף האָט זיך געפונען דער זון פון אָרטיקן פּאָפּ: קאָליאַ (דער פאַמיליע־נאָמען ניט אָנגעגעבן) און זיין חבר, טעאַדאָר סעמיעניוק. זיי זיינען געווען אָנגעטאָן ציווייל, אָבער אויף דעם לינקן אָרעם האָבן זיי געהאַט אַ געל־בלויען באַנד. זיי האָבן פאַרלאָנגט פון די יידן פינף און צוואַנציק מענטשן, כלומרשט צו העלפן זיי ביים אַרויסציען אַן אויטאָ, וואָס איז געבליבן שטעקן אין טייך. ווי נאָר די מענטשן זיינען אַרויסגעקומען הינטער דער שטאָט האָבן זיי די פינף און צוואַנציק מענטשן געצוואונגען אויסצוגראָבן אַ גרוב, דערנאָך האָבן זיי זיי דערמאָרדעט. נאָר איין ייד איז געוואָרן בלויז פאַרוואונדעט און ער האָט זיך ביינאַכט דערשלעפּט אין שטוב אַריין. אויף צומאָרגנס האָבן די מענער אָנגעהויבן אָנטלויפן פון שטעטל. די אוקראַינישע מאַכט אויפן אָרט (קיין דייטשן זיינען דעמאָלט אין האָרינגראַד ניט געווען) האָט געפאָדערט, אַז אַלע יידישע מענער זאָלן זיך שטעלן צו דער אַרבעט, און געסטראָשעט מיט אויסמאָרדן די משפּחות אין

פאַל די מענער וועלן זיך ניט צושטעלן. אין שטאָט איז געוואָרן אַ גרויסע פּאַניק, אַלע האָבן אָנגעהויבן אַנטלויפן, די אוקראַיניש באַפעלקערונג האָט דערווייל דעמאָלירט די יידישע הייזער און ראַבירט דאָס פּאַרמעגן.

כדי ניט צו דערמעגלעכן די יידן צו אַנטלויפן, האָבן די אוקראַינער פּאַרשטעלט די וועגן און שטעגן, וואָס האָבן געפירט אַרויס פון דער שטאָט. די יידן וואָס זיי האָבן אויף די וועגן געכאַפּט האָבן זיי דערמאָרדעט. נאָך דעם דאָזיקן טאָג זיינען אין גאַנצן שטעטל געבליבן דרייסיק מענטשן: אַלטע, קראַנקע, ניט־פּעאיקע צו קיין אַרבעט. אין פּאַרלויף פון אַ קורצער צייט איז דאָס גאַנצע שטעטל געבליבן יידן־רײַן.

אין גלינקע האָבן די אוקראַינער אין פּעטלורא־טאָג דעמאָלירט הייזער, געראַבעוועט. די יידישע מענער וואָס זיי האָבן געכאַפּט האָבן זיי אַוועק־געפירט אין סטאַדאָלעס אַריין און דאָרט דערמאָרדעט, אָפט מיט טעמפּע מכשירים. אין יענעם טאָג זיינען זיך אַלע גלינקער יידן צעלאָפּן. שפּעטער זיינען אַ טייל פּליטים צוריקגעקומען.

אין טוטשין זיינען די אוקראַינישע מיליציאַנערן, באַוואָפנטע מיט מע־סערס, העק, ברעטער באַקלאַפּטע מיט גרויסע נעגל, אין דער נאַכט פון 5טן אויפן 6טן יולי, באַפאַלן די יידישע הייזער, האָבן אויפגעבראָכן די טירן, זיך אַרײַנגעריסן אינעווייניק, געראַבעוועט און געמאָרדעט. מיט די ברעטער באַקלאַפּטע מיט נעגל האָבן זיי געריסן פון די קרבנות די הויט, אויסגע־שטאָכן די אויגן, צעהאַקט די קערפּערס מיט העק.

זונטאָג, אויף צומאָרגנס, דעם 6טן יולי, האָבן די יידן געפירט די פּאַרוואונדעטע צו די דאָקטוירים, די טויטע אויף דעם בית־עולם. די מיליציאַנערן וואָס האָבן ביינאַכט אַנטיילגענומען אין פּאָגראָם, האָבן איצט, בייטאָג, געהאַט דינסט אין שטאָט, געשטאַנען אויף דער וואַך. די פּירלעך מיט די טויטע קערפּערס האָבן זיי אַדורכגעלאָזט; די פּירלעך מיט די פּאַר־וואונדעטע — געשיקט צוריק. זיי האָבן זיך שטאַרק געפּרייט און האָבן זיך „געוואונדערט", פון וואַנען עס האָבן זיך איבער נאַכט גענומען אַזוי פיל טויטע און פּאַרוואונדעטע. אין פּאָגראָם האָבן געליטן זעכציק מענטשן, פון זיי זיינען צען געשטאָרבן נאָך קירצערע אָדער לענגערע ליידן. פון די עטלעכע צענדלינג פּאַרוואונדעטע זיינען בלויז בערך פופצן געזונט געוואָרן.

די פּאַרוואונדעטע יידן האָבן זיך געוואָנדן צום שטאָטישן דאָקטער, דעם אוקראַינער ראָמאַניוק, ער זאָל זיי געבן מעדיצינישע הילף. ער האָט זיך אָפּגעזאָגט צו געבן זיי הילף, דערקלערנדיק, אַז עס וועט ניט שאַטן אַז די יידן וועלן שטאַרבן, זיי האָבן שוין גענוג געלעבט.

אין ווישניאוויץ האָבן די אוקראַינער אין יולי 1941 מיט טעמפּע כלים אויסגעמאָרדעט די יידן פון אַלט־ווישניאוויץ, אַ קוואַרטאַל וואָס ליגט אויף דער רעכטער זייט פון הארין. אין דאָרף וויאטקאוויץ האָבן די אוקראַינער, אין סוכות 1941, דערמאָרדעט מיט טעמפּע כלים פינף און פערציק יידן.

דייטשע אַקציעס

די דייטשע אַקציעס האָבן זיך אָנגעהויבן גלייך אין די ערשטע טעג נאָכן באַזעצן דאָס געביט דורך דעם דייטשן מיליטער. אין יענער צייט האָבן יידן נאָך ניט געהאַט קיין אַנונג וועגן דעם טערמין „אַקציע". די ערשטע געשעענישן פון אַן אַקציע־כאַראַקטער האָבן יידן באַצייכנט מיט אַלטן טראַדיציאָנעלן נאָמען „פאָגראָם", אָדער מיט נאָך אַן עלטערן טערמין — „שחיטה". מען האָט די דאָזיקע ערשטע אַקציעס כאַראַקטעריזירט לויט לאָקאַלע סימנים. אין אָסטראָה, למשל, האָט מען די ערשטע אַקציע געפרופן „דער ערשטער מאָנטאָג", כדי צו אונטערשיידן פון דער צווייטער אַקציע — דעם „צוויישן מאָנטאָג". אין מיזעריטש (מענדזיזשעץ) האָט מען די ערשטע אַקציע אָנגערופן „דער בלוטיקער שבועות".

דעם טערמין „אַקציע" האָבן יידן איבערגענומען פון די דייטשן און האָבן זיך אָנגעהויבן מיט אים באַנוצן. מען האָט זיך מיט דעם באַגריף באַדינט שוין בשעת די אַקציעס פון טיילווייזער ליקווידאַציע, אָבער בשעת די אַקציעס פון דער ענדגילטיקער ליקווידאַציע איז דער דאָזיקער טערמין שוין געווען באַקאַנט ביי אַלע יידן.

דער באַגריף „כאַפעריי" איז דורך די יידן געוואָרן באַנוצט (ווי אַזוי די דייטשן האָבן די דאָזיקע מעשים זייערע גערופן איז ניט באַוואוסט) מחמת דעם, וואָס ער האָט צום בולטסטן כאַראַקטעריזירט דעם כאַראַקטער פון דער דאָזיקער אַקציע.

די דייטשן וואָס האָבן זיך באַטייליקט אין די ערשטע אַקציעס, זיינען געווויינטלעך אָנגעקומען אויף מאָטאָציקלען, האָבן שרעקלעך הויך געשריען און האָבן זיך פאַראַלטן ווי טייוולאָנים. יידן האָבן זיי גערופן „די שדים". מען האָט זיי אידענטיפיצירט מיט דער ס. ס. מחמת זיי האָבן געטראָגן גרויי־גרינע מונדירן, אויף די העלמען און אויף די פּאָסקעס האָבן זיי געהאַט טויטן־קאָפּ און אויף דעם אָרעם דעם צייכן: ס. ס.

בעת די ווייטערדיקע אַקציעס האָט מען ביי די דייטשן באַמערקט אויך אַנדערע אָפּצייכענונגען. מיט דער צייט האָט מען שוין געוואוסט וועגן דעם אָנטייל פון די דייטשע אָמטן אין צוגרייטן די אַקציעס און אין אָדורכפירן זיי, ווי, למשל, דער „געביטס־קאָמיסאַריאָט".

ערשט אויף דעם נירנבערגער פּראָצעס איז קלאָר געוואָרן, אַז אין יאָר 1941 האָבן די דייטשן געשאָפן ספּעציעלע אָפּטיילונגען, די אָזוי־גערופענע „איינזאַץ־גרופּן", וואָס זיינען פאַרטיילט געוואָרן אויף אַלע געביטן וואָס האָבן זיך ביז צום קריגס־אויסבראָך געפונען אונטער דער סאָוועטישער הערשאַפט. די הויפּט־אויפגאָבן פון אָט די טיילן איז, צווישן אָנדערע, געווען דאָס אָדורכ־פירן די פאַרניכטונג פון די יידן. דער פאַרניכטונגס־באָפעל האָט געדאַרפט אָדורכגעפירט ווערן אונטערן אויסרייד פון „שיצן דעם רוקן". מיטגלידער פון די „גרופּן" האָבן זיך רעקרוטירט פון די פאַרשיידענע פאַרמאַציעס וואָס

זיינען געשטאַנען אונטערן באַפֿעל פון „רייכס־זיכערהייט־הויפּט־אַמט", אונטער דער אָנפֿירערשאַפֿט פון הימלערן אַליין.

אין דער תקופה פון די פּעלד־קאָמענדאַנטן, זענען אָרגאַניזירטע מאָרדן איבער דער יידישער באַפֿעלקערונג אויסגעפֿירט געוואָרן דורך די דאָזיקע „איינזאַצגרופּן". מיטן איבערנעמען די מאַכט דורך די געביטס־קאָמיסאָרן, זיינען די „איינזאַצגרופּן" אויטאָמאַטיש פֿאַרוואַנדלט געוואָרן אין אָפּטיילונגען פון דער אָטיקער ס. ד. („זיכערהייטס־דינסט"); זיי האָבן דאָס דערפֿירט די ליקווידאַציע פון די יידן ביז צום סוף.

אין פֿאַרלויף פון דער הערשאַפֿט פון די פּעלד־קאָמענדאַנטן, זיינען אויף יידן אָדורכגעפֿירט געוואָרן די ווייטערדיקע פיר קאָטעגאָריעס אַקציעס:

א) נאָמענלאָזע אַקציעס אויף יחידים.

ב) אַקציע אויף דער אינטעליגענץ, אָנפֿירערשאַפֿט פון דער יידישער געזעלשאַפֿט און קאָמוניסטן.

ג) כאַפֿערייען.

ד) מאַסן־אַקציעס פון טיילוויזער ליקווידאַציע.

ניט אַלע אַקציעס זיינען אָדורכגעפֿירט געוואָרן אויף אַלע פּלעצער. עס בלייבט נאָך ביז איצט אַ סוד, צי דער כאַראַקטער פון די אַקציעס איז אויך געווען געפּלאַנט, צי ער איז געווען אַ צופֿעליקייט, פונקט ווי עס איז ביז איצט ניט אויפֿגעקלערט, צי איז דער אויסוואָל פֿון די ישובים פֿאַר דער אָדער אַן אַנדערער אַקציע געווען אַ פּלאַנמעסיקע זאַך, צי בלויז אַ צופֿאַל.

אין דער תקופה וועגן וועלכער עס רעדט זיך איצט, זיינען די אַקציעס אָדורכגעפֿירט געוואָרן דער עיקר אויף מענער, און דאָס דערהויפּט אויף מענער וואָס זיינען געווען אין אַרבעטס־עלטער. דעריבער טאָקע האָט זיך עס געלייגט אויפֿן שכל פון די געבליבענע, אַז די יונגע און געזונטע אָוועקגע־פירטע זיינען געגנומען געוואָרן צו אַרבעט ערגעץ וואו.

די צאָל יידן וואָס זיינען אומגעקומען אין די איינצלנע אַקציעס קאָן ניט גענוי באַשטימט ווערן. די ציפֿערן וואָס ווערן אָנגענעבן דורך די לעבנ־געבליבענע עדות קאָן מען ניט באַטראַכטן פֿאַר מאָסגעבנדיקע. די וואָלינער יידן אַליין האָבן קיינמאָל ניט געפֿירט קיין סטאַטיסטיק פון די אומגעקומענע. די פֿאַרשטייער פון די אוקראַיניש זעלבסטפֿאַרוואָלטונגען, וואָס זיינען תמיד געווען אויף די זאַמל־פּלעצער, האָבן נאָטירט די צאָל דערמאָרדעטע אָדער אָוועקגעפֿירטע, אָבער פון זיי האָט מען קיין זאָך ניט געקאָנט דערפֿאָרן. איבעריקנס, האָבן יידן, אין אַלגעמיין, אָפֿילו זיך צו שטאַרק ניט באַמיט צו באַקומען די דאָזיקע ציפֿערן. די נידערשלאָגנקייט און רעזיגנאַציע זיינען געווען אָזוי טיף, אַז מען האָט ניט געהאַט קיין אינטערעס אין קיין זאָך. בנוגע די ציפֿערן וואָס מען האָט אין איניקע שטעט באַקומען פון די זעלבסט־פֿאַרוואָלטונגען, קאָן מען אָננעמען, אַז זיי זיינען ריכטיקע.

אין אַרכיוו פון דעם נירנבערגער גרויסן פּראָצעס, ווי אין פּראָצעס פון די „איינזאַצגרופּן" געפֿינען זיך באַריכטן פון די דאָזיקע גרופּן צו דעם „רייכס־זיכערהייטס־הויפּט־אַמט" וועגן דער צאָל דערמאָרדעטע יידן אין געוויסע

פונקטן, ביי געוויסע אַקציעס, אויך זיינען אין די באַריכטן פאַראַנען סומי־רונגען פון די דערמאַרדעטע יידן אויף אַ געוויסן שטח, ביז אַ געוויסן טערמין, אָבער בכלל גיבן די דערמאָנטע באַריכטן ניט קיין קלאָר בילד וועגן דער גאַנצקייט פון דער יידן־פאַרניכטונג אוופן שטח פון דעם פאַרמלחמהדיקן רוס־לאַנד און ממילא אויך ניט וועגן דעם אויסמאַרדן פון די יידן אויף וואַלין.

נאַמענלאָזע אַקציעס אויף יחידים

אין יולי און נאָך אין די ערשטע טעג פון אויגוסט 1941, זיינען קליינע גרופּן דייטשן מערטנטייל צו איין פּערזאָן אויף מאָטאָציקלען, צוגעפאָרן צו אַ גאַנצער ריי דערפער אין פאַרשיידענע פּאָוויאָטן. אין די דערפער האָבן די אָרטיקע סאלטיסטן (די דאָרף־פאַרוואַלטער) צוזאַמענגערופן אַלע יידישע אייגנוואינערס אויף אין אָרט. די צוזאַמענגערופענע האָט מען אַוועקגעשטעלט אין רייען, און פון זיי האָבן די דייטשן אויסגעקליבן אַ געוויסע צאָל מענטשן: יעדן צווייטן, דריטן, פינפטן, זיבעטן, אָדער גאָר צענטן. די אויסגעקליבענע האָבן זיי דערשאָסן אויפן אָרט. מען האָט אויך דערשאָסן יידן, אויף וועלכע די אָרטיקע אוקראַינער האָבן ספּעציעל אָנגעוויזן. דער עיקר זיינען, ווי דערמאָנט, אין די אַקציעס אומגעבראַכט געוואָרן מענער. וואו־ניט־וואו, ווי, למשל, אין מילאטין, זדאלבינאָוער ראַיאָן, איז דער גורל געפאַלן אויך אויף פרויען און קינדער. אין האשץ האָט מען אַוועקגעשטעלט אין אַ ריי הונדערט און פופציק יידן, וואָס זיינען געווען באַשעפטיקט ביים בויען אַ בריק, און מען האָט דערשאָסן יעדן צענטן. אין לובאמל האָט מען, אייניקע טעג נאָכן אַריינקומען פון די דייטשן, פאַראָרדנט אַלע יידן זיך צושטעלן אויפן מאַרק, דאָרט האָט מען זיי געהייסן זיך שטעלן אין רייען און מען האָט דערשאָסן פינף מאָן: שמואל שוסטער, שטרייכער, געליבטער, שמואל ווינגאַרטן און מאיר ציילינגאָלד.

נאַמענטלעכע אַקציעס אויף אינטעליגענטן און קאָמוניסטן

אין די ערשטע וואָכן נאָכן באַזעצן וואָלין זיינען אין אַ גאַנצער ריי שטעטלעך אָדורכגעפירט געוואָרן אינדיווידועלע אַקציעס, וועלכע האָבן גע־מאַכט דעם אייגדרוק פון נקמה־אַקטן, אויף אינטעליגענטן, פּאָליטישע אָנפי־רערס און קאָמוניסטן.

אין אַ סך פאַלן האָט מען די באַטרעפנדיקע פּערזאָנען צוגעשיקט אויפ־פאָדערונגען זיך צו שטעלן אין דער „אופראָוע" (דער אוקראַינישער זעלבסט־פאַרוואַלטונג), אָדער אין דער דייטשער קאָמענדאָטור. אין אַנדערע פאַלן האָט די מיליץ אַרויסגענומען די דאָזיקע מענטשן פון זייערע היימען. אָבער, אין

די דאזיקע אקציעס זיינען אומגעקומען ניט נאר אינטעליגענטן אין קאמוניסטן. עס זיינען געווען פאלן, אז אויך יידן וואס האבן ניט געהערט צו קיין אינער פון די דאזיקע צוויי קאטעגאריעס, זיינען אומגעבראכט געווארן אויף א נאמענטלעכן אופן. דאס האבן אוקראינער, וועלכע האבן געהאט פערזענלעכע השבונות מיט א יידן, זיך מיט אים אפגערעכנט אויף אזא אופן.

אין אסטראה, למשל, זיינען אין דער קאמוניסטן־אקציע אומגעקומען מיטגלידער זילבערשטיין, וועלכער איז בעת דער סאוועטישער הערשאפט געווען א באמטער אין שטייער־אמט. סיאמא טאבאטשניק, דעם זון פון דאקטער טאבאטשניק האט מען דערמארדעט דערפאר, וואס ער האט מיט יארן צוריק באליידיקט זיינעם א שול־קאלעגע — אן אוקראינער. אחוץ זיי זיינען אין אסטראה אומגעקומען נאך אייניקע מענטשן. אין קאסטאפאל האט מען אין א נאמענטלעכער אקציע דערמארדעט דעם דארטיקן תושב פעלדמאן, זיין זון און איידעם. אין קאריטניצא זיינען דערמארדעט געווארן צוויי יידישע משפחות: פירשל און פעלדמאן. אין אושצילוג זיינען דעם 24סטן יולי דערמארדעט געווארן אויף דעם אינדיווידועלן אופן דריי יידישע משפחות. אין די לעצטע פאלן האט מען אויך אומגעבראכט די פרויען מיט די קינדער.

אין טוטשין האט די אוקראינישע מיליץ פונאנדערגעטראגן (דעם 18טן יולי 1941) נאמענטלעכע אויפפאדערונגען צו פינף און צוואנציק יידן (וואס די עדות באצייכענען ווי „די קאפ־מענטשן"), אז זיי זאלן זיך שטעלן צו דער „אופראווע". די אויפפאדערונגען זיינען געווען אונטערגעשריבן פונעם פארזיצער פון דער טוטשינער אופראווע — שצערבאניוק. די אלע פינף און צוואנציק פערזאן האבן זיך צוגעשטעלט. מיליציאנערן האבן זיי אוועקגעפירט הינטער דער שטאט און דארט זיי געהייסן אויסגראבן גריבער. נאכדעם ווי די גריבער זיינען געווען פארטיק, זיינען אנגעקומען דייטשן און אלע פינף און צוואנציק מאן דערמארדעט.

אין קארעץ האט מען, אין דער צווייטער וואך נאכן ארייננקומען פון די דייטשן, ארעסטירט א געוויסע צאל יידן ווי קאמוניסטן און זיי דערמארדעט אויפן פראוואסלאווענעם בית הקברות. אין דער חגא „די שוויענטא פרעציסטא" (יולי 1941) האבן אוקראינער צוזאמענגעטריבן אין א סטאדאלע אריין עטלעכע צענדלינג יידן און האבן זיי דערמארדעט אין דארף סיטני, צווישן קילאמעטער פון קארעץ. פינף טעג שפעטער האבן זיי ווידער אמאל צונויפגענומען ביי א צווי צענדלינג יידן, פון די „קאפ־מענטשן" און זיי דערמארדעט אין דערמאנטן דארף — סיטני.

אין קאוול האט מען אין די ערשטע וואכן ארעסטירט פופצן אנפירנדיקע יידן. צווישן די ארעסטירטע האט זיך געפונען דער ארטיקער רבי פון דער טריסקער דינאסטיע — וועלוועלע טווערסקי. די יידן פון קאוול און פון וויטערע און נענטערע קהילות האבן צונויפגענומען גרויסע געלט־סכומים און א מענגע ווערט־זאכן, כדי אויכצוקויפן דעם רבין. א ריי „מאכערס" און מעקלערס, דייטשן און אוקראינער, האבן צוגעזאגט באפרייען דעם רבין פאר

דעם אויסלייז־געלט, האָבן אָבער צוגענומען דאָס געלט און די ווערט־זאַכן און דער רבי איז סיווי דערמאָרדעט געוואָרן. די דערמאָנטע קאָוולער אַרעס־טירטע זיינען דערמאָרדעט געוואָרן לעבן באַנקערס מיל.

אין מאַטשעיאָוו האָט מען אין דער ערשטער וואָך דערמאָרדעט צוויי בחורימלעך, אין אַ פּאָר טעג שפּעטער — אַנדערע פיר דערוואַקסענע.

אין מיעלניץ האָט מער אין די ערשטע טעג אַרעסטירט פינף פּערזאָן — געווען קאָמוניסטן — פון זיי דריי יידן און צוויי אוקראַינער. די אַלע פינף זענען באַגראָבן געוואָרן לעבעדיקערהייט, הינטער דער שטאָט.

אין ראַדזשיוויללאָוו זיינען אומגעבראַכט געוואָרן דרייסיק מענטשן לויט אַ נאַמענטלעכער ליסטע. צוויישן זיי צוויי פרויען — ווי קאָמוניסטקעס. צוויישן די קרבנות איז געווען דער רב יקירא, די געזעלשאַפטלעכע עסקנים לעוויטאַן און כאמאד. אין בארעמל זיינען אומגעבראַכט געוואָרן זיבעצן יונגע בחורים, וועלכע זאָלן מכלומרשט האָבן געווען קאָמוניסטן.

אין אָסטראָזשעץ האָט מען אומגעבראַכט דעם עסקן אהרון רעסיטשוק. אייניקע טעג שפּעטער האָבן זיי דערמאָרדעט דוד שטיינשניידערן, לייזער קורניקן, אברהם אייזענבערגן און נאָך פיר פּערזאָן. אין קחין האָט מען דערמאָרדעט 6 פּערזאָן לויט אַ נאַמענטלעכער רשימה.

אין קרעמענץ האָט מען צוזאַמענגעבראַכט די יידישע אינטעליגענץ אויף אַ פאַרזאַמלונג אין גאַרטן טיוואָלי, וואו עס האָט זיך געפונען אַן אָפּיציע־לער אַמט. אויף דער דאָזיקער פאַרזאַמלונג האָט מען כלומרשט געזאָלט באַשליסן וועגן שאַפן שולן, שפּיטעלער און אַ גאַנצע ריי אַנדערע אינסטי־טוציעס פאַר דער יידישער באַפעלקערונג. אויף דער דאָזיקער באַראַטונג האָט מען פאַרבעטן די דאָקטוירים, לערערס, בוכהאַלטערס און פאַרשיידענע געזעלשאַפטלעכע טוערס. עס האָבן זיך צוגעשטעלט הונדערט און זיבעציק מענטשן. אַלע האָט מען אַרויסגעפירט אין גאַרטן „טיוואָלי", דאָרט אויפן אָרט דערהרגעט און באַגראָבן.

אין ווישניאָוויץ און אין לאַנאָוויץ האָט מען אַרעסטירט אַ צאָל פּערזאָנען, צווישן צען און צוואַנציק, און זיי אַוועקגעפירט אין אַ ניט־באַוואוסטער ריכטונג. אין קאַסטאַפּאָל האָט מען דערשאָסן זעקס מענטשן, צווישן זיי צוויי דאָקטוירים. און לודוויפּאל האָט מען אַרעסטירט זיבן פּערזאָן, וועלכע מען האָט דערשאָסן אין לוביטשאנקא, אַ דערבייאיק דאָרף, צוויי קילאָמעטער ווייט פון שטאָט, און באַגראָבן ניט ווייט פון קאַטוילישן בית הקברות.

אין אָסטראָה האָט מען אַרעסטירט דעם קאָמוניסט פאטאשניק, וועלכער האָט זיך אויפגעהאַנגען אין דעם קעלער פון דער קאָמענדאַטור. אין פּיטשאַיעוו האָט מען אַרעסטירט און דערשאָסן צוויי יידן.

אַלע אומגעקומענע, אין די אַקציעס וואָס זיינען אָנגעגעבן אין דעם לעצטן קאַפּיטל, זיינען אומגעבראַכט געוואָרן לויט נאַמענטלעכע רשימות. אָבער, די עדות האָבן ניט תמיד געדענקט די נעמען פון די קרבנות.

כאַפעריייען

אין די חדשים יולי־אויגוסט 1941 זיינען אין אַ סך שטעט און שטעטלעך פֿאַרגעקומען כאַפעריייען פון יידן, וועלכע זיינען, פֿאַרשטייט זיך, אומגעבראַכט געוואָרן. אין אייניקע שטעט זיינען די כאַפעריייען פֿאַרגעקומען בלויז אייַן מאָל, אין אַנדערע ערטער — צו צוויי און אַפילו צו דריי מאָל. בשעת די כאַפעריייען האָט מען געזוכט און געגומען נאָר מענער. אָבער אין אַסטראָזשעץ האָט מען געכאַפט אויך פיר פרויען. און אין לובאָמל האָט מען בשעת דער צווייטער כאַפעריי געגומען אויך פרויען און אַפילו קינדער.

די כאַפעריייען האָבן זיך אַפגעשפילט אויף פֿאַלגנדיקן אופן: אין משך פון טאָג, אָדער הויפּטזאַכלעך פֿאַרנאַכט, ווען יידן זיינען געקומען צוריק פון דער אַרבעט, האָבן זיך אין די יידישע געגנטן אָדער אין די פונקטן פון וואַנען יידן פלעגן אַוועקגיין צו דער אַרבעט און זיך צוזאַמענקומען ביים צוריק־קערן פון דער אַרבעט, אָפּגעשטעלט לאַסט־אויטאָס. ביי יעדן אויטאָ זיינען געשטאַנען עטלעכע דייטשן און עטלעכע אוקראַינער. זיי האָבן פֿאַרהאַלטן די יידן און זיי אויפגעלאָדן אויף די אויטאָס. זיי האָבן נאָטירט די צאָל פון די פֿאַרהאַלטענע. די מאַשינען זיינען אַוועקגעפֿאָרן מיט אַ באַשטימטער צאָל מענטשן און נאָך אַ קורצערער אָדער לענגערער צייט זיינען זיי צוריק־געקומען ליידיקע.

אין יענער תקופה האָבן יידן שוין געווּאוסט, וואָס אַזאַ מאַשין באַטייט, און מיטן באַווייזן זיך פון די מאַשינען פלעגן זיי זיך, ווי ווייט מעגלעך, פֿאַרשטעקן, אויף וויפל דאָס האָט זיך זיי איינגעגעבן. אין פאַל, די צאָל געכאַפּטע איז ניט געווען „געניגנד", פלעגן די דייטשן און אוקראַינער אַריינ־גיין אין די אידישע שטובן און פון דאָרט אַרויסשלעפּן מענטשן. די אויפגאַבע פון די אוקראַינער, וועלכע האָבן אַסיסטירט די דייטשן, איז געווען אָנצוואוויזן די יידישע הייזער און די יידן אויף דער גאַס.

טראָץ דעם וואָס די יידן האָבן דעמאָלט שוין געטראָגן אָפּצייכענונגען, ווייסע בענדער אויף דעם לינקן אָרעם, וואָלטן די דייטשן ניט געקאָנט אונ־טערשיידן צווישן אַ יידן און אַ ניט־יידן. אין האַראַכאַוו, וואו דייטשן האָבן געכאַפּט אַליין, אָן דער הילף פון אוקראַינער, האָבן זיי געכאַפּט הונדערט און אַכציק מענטשן, פון זיי בלויז הונדערט און אַכט יידן, דער רעשט, צוויי און זיצעביק מענטשן, זיינען געווען אוקראַינער. די געכאַפּטע האָט מען אַוועק־געפירט אויף ערטער הינטער דער שטאָט, וואו עס זיינען געווען צוגעגרייט גריבער. דאָרט, אויף בערגלעך, האָבן זיי דערוואָרט דייטשן מיט פּולעמיאָטן. אַזוי ווי בשעת די שפּעטערדיקע אַלגעמיינע אַקציעס, זיינען די קרבנות צוגעגאַנגען מיט די פּנימער צו די גריבער און פון הינטן האָט זיי באַשאָסן אַ פּולעמיאָט, אַזוי אַז זיי זיינען אַריינגעפֿאַלן אין די גריבער. די טויטע קערפּערס האָבן זיך אַנגעלייגט אין שיכטן. די גריבער זענען געווען פון פריער אויסגערעכנט אויף אַ געוויסער צאָל קרבנות, לויט דער צאָל וואָס ס׳איז געווען באַשטימט דעם טאָג אומצוברענגען. אין מערסטנטייל זיינען

די גריבער פאר די געכאפטע געגראבן געווארן גאנץ נאענט צו דער שטאט. בלויז אין אייניקע פלעצער האט מען נאך דער מלחמה ניט געקאנט פעסטשטעלן וואו די גריבער האבן זיך געפונען.

עס זיינען געווען פאלן, וועו די געכאפטע האט מען סעגרעגירט ערגעץ־וואו אויף א פלאץ, און א טייל פון זיי האט מען אפגעשיקט אהיים.

אין ראוונא זיינען אין יולי און אויגוסט פארגעקומען צוויי אזעלכע כאפערייען. עס זיינען אין זיי אומגעקומען קרוב צוויי טויזנט מענטשן — אלע מענער. זיי זיינען אלע באגראבן געווארן אויף דער ביאלער גאס (אוליצא ביאלא), ניט וויט פון דער בריק.

אין קאוול זיינען אין יולי־אויגוסט פארגעקומען דריי כאפערייען. אין דער ערשטער כאפערי האט מען גענומען נאר יונגע און שטארקע מענער. די קרבנות פון דער דאזיקער כאפערי זיינען באגראבן געווארן לעבן דער ציגלניע אויף גורקי. ביי דער צווייטער כאפערי האט מען אויך געכאפט נאר יונגע מענער, וועלכע זאלן, כלומרשט, געווען זיין נייטיק אויף אומצובייטן די פריער געכאפטע, וועלכע מען האט געשיקט „אויף ארבעט". ביי דער דריטער כאפערי האט מען גענומען ווער ס'איז נאר אונטערגעקומען אונטער דער האנט, אפילו אלטע לייט. די קרבנות פון דער צווייטער און דריטער כאפערי האט מען דערמארדעט און באגראבן אין וואלד באכאוו.

אין מאניעוויטש האט די מיליץ פריער באזעצט אלע ווענן וואס האבן ארויסגעפירט פון שטאט, דערנאך זיינען אין שטאט אנגעקומען צוועלף לאסט־אויטאס, וועלכע האבן זיך אפגעשטעלט אויפן מארק. די אוקראיניש מיליץ האט געכאפט די יידן פון די גאסן, ארויסגעצויגן פון די שטיבער און אווענ־געפירט אויפן מארק. אין מיטן מארק איז אויף א שטול געזעסן א גראבער דייטש. די אוקראינער האבן צוגעפירט צום דייטש אלע געכאפטע, יעדער פון זיי האט זיך געמוזט אנידערלייגן פארן דייטש, וואס האט געשלאגן מיט א בייטש. יענעם טאג האט מען אין מאניעוויטש געכאפט דריי הונדערט און ניין און פערציק מענער (די ענויע צאל איז אנגעגעבן געווארן דורך דער מוניציפאלער פארוואלטונג — צו די דארטיקע יידן). אלע זיינען דערמארדעט און באגראבן געווארן ניט וויט פון שטאט. דעם זעלביקן טאג, קענן אוונט צו, האט מען געכאפט נאך אכצן מענטשן, אבער נאך א שעה האט מען זיי אפגע־לאזט, כלומרשט ווייל דער קאנטיגענט מענטשן וואס איז נייטיק געווען צו דער ארבעט איז שוין געווען פארפולט.

אין מיעלניצא האט מען סוף יולי, געכאפט עטלעכע הונדערט מענטשן. אויף דעם פונקט וואו מען האט זיי אלע פארזאמלט, האט מען אדורכגעפירט א סעלעקציע. די פאכלייט האט מען מיט הינט אפגעטריבן אהיים; די ניט־פאכלייט האט מען דערמארדעט ניט וויט פון קלויסטער.

אין דובנא איז די ערשטע כאפערי פארגעקומען דעם 22סטן יולי. מען האט אויף דער גאס געכאפט הונדערט און פופציק מענטשן, אויף וועלכע מען האט אדורכגעפירט, אויפן תפיסה־הויף, א סעלעקציע. זעכציק מענטשן

האָט מען אָפּגעלאָזט אַהיים, די אַנדערע ניינציק האָט מען אַוועקגעפירט אויף דעם יידישן בית־עולם, צו די גריבער, וואָס זיינען דאָרט געווען צוגעגרייט.

די צווייטע כאַפּעריי איז פֿאָרגעקומען דעם 21סטן אויגוסט. יידן האָבן זיך דעמאָלט אויסבאַהאַלטן, האָט מען זיי אַרויסגעשלעפּט פון די שטיבער, פון די פֿאַרשיידענע באַהעלטענישן. די געכאַפּטע האָט מען פֿאַרזאַמלט אויפן מאַרק, פון וואַנען מען האָט זיי אָפּגעפירט אין דער שטאָטישער תפיסה. פון דאָרט האָט מען זיי גרופּנווייז אַוועקגעפירט אויפן יידישן בית־עלמין, וואו עס זיינען געווען צוגעגרייטע גריבער. די דאָזיקע כאַפּעריי האָט געדויערט צען שעה. לויט ווי עס גיבן איבער עדות, זיינען אין יענעם טאָג אומגעקומען טויזנט מענטשן.

אין אָסטראָזשעץ האָט מען סוף יולי געכאַפּט פערציק מענער און פיר פרויען. מען האָט זיי דערמאָרדעט אין יאראָווער וואַלד.

אין טאַרגאָוויצע האָט מען אָנהייב יולי געכאַפּט הונדערט און דרייסיק מענער. מען האָט זיי אומגעבראַכט אין ראָמאנסאָווע גורקא.

אין זדאָלבונאָוו זיינען געווען צוויי כאַפּעריין. די ערשטע אָנהייב יולי, די צווייטע — דעם 31סטן יולי. אין ביידע פאַלן האָט מען געכאַפּט מענער אויף דער גאַס און זיי אַוועקגעפירט אין אַן אומבאַקאַנטער ריכטונג.

אין האָראָכאָוו האָבן די דייטשן אַליין — דעם 25סטן יוני — געכאַפּט די מענטשן אויף דער גאַס און שפּעטער זיי אַוועקגעפירט אין אַן אומבאַקאַנטער ריכטונג. ווי דערמאָנט, זיינען צווישן די געכאַפּטע געווען אויך אוקראַינער, וועלכע מען האָט, מסתמא, שפּעטער אַרויסגעלאָזט.

דעם 12טן יולי איז פֿאָרגעקומען אַ צווייטע כאַפּעריי, ביי וועלכער עס זיינען צוגענומען געווארן דריי הונדערט מאַן און זיי זיינען אַוועקגעפירט געווארן אין אַן אומבאַקאַנטער ריכטונג.

אין קיעשלין האָט מען אין אויגוסט געכאַפּט פופציק מענער, וועלכע מען האָט אומגעבראַכט אין דעם דערבייאיקן פּריצישן הויף.

אין בערעסטעטשקא איז אין אויגוסט פֿאָרגעקומען אַ כאַפּעריי. דאָס דערמאָרדן איז פֿאָרגעקומען ניט וויַיט פון שטעטל.

אין לאָקאַטש האָט מען יולי געכאַפּט הונדערט און פופציק מענטשן. זיי זיינען דערמאָרדעט געווארן אַ 2 קילאָמעטער פון שטעטל.

אין לובאָמל זיינען געווען צוויי כאַפּעריין. די ערשטע — אין יולי. מען האָט געכאַפּט דריי הונדערט מענטשן און זיי דערמאָרדעט אויפן אַלטן יידישן בית־הקברות. די צווייטע כאַפּעריי איז פֿאָרגעקומען דעם 2טן אויגוסט. דעמאָלט זיינען דערמאָרדעט געווארן צוויי הונדערט און אַכציק מענטשן (צווישן זיי פרויען, זקנים און קינדער). זיי זיינען באַגראָבן געווארן אין וואַלד בארקי, פיר קילאָמעטער פון שטאָט.

אין לוצק האָט מען דעם 29סטן יוני (ד׳ תמוז) געכאַפּט אויף די גאַסן און אַרויסגעשלעפּט פון די הייזער. מען האָט אַלע געכאַפּטע צוזאַמענגעטריבן אויפן שיענקיעוויטש־פּלאַץ, דאָרט האָט מען אַדורכגעפירט אַ סעלעקציע, אַלע עלטערע איבער פופציק יאָר, האָט מען אָפּגעשיקט אַהיים.

אין קאלקי האָט מען אין יולי אָנגעהויבן כאָפן מענער אויף דער גאַס. יידן האָבן באַצייטנס דערהערט דערפון און די יונגע מענטשן האָבן באַוויזן צו אַנטלויפן פון שטעטל. האָט מען געכאָפט אויף דער גאַס הונדערט און פופציק עלטערע מענטשן, וועלכע מען האָט דערמאָרדעט אויפן ברעג פון סטיר, אין דער ריכטונג פון ביאַליבאָרע. פיר און צוואַנציק זקנים פון די געכאָפטע האָבן זיי לעבעדיקערהייט אַרייַנגעוואָרפן אין סטיר און זיי באַוואָרפן פון ברעג מיט שטיינער.

אין ראַזישק האָט מען, אין יולי, געכאָפט אויף די גאַסן הונדערט און פופציק מענער.

אין זאפיובקע האָבן, אין יולי, אוקראַינער אַליין געכאָפט הונדערט און פופציק מענער, זיי געטריבן צו דער באַן־סטאַנציע און זיי איבערגעגעבן אין די הענט פון די דייטשן, וועלכע האָבן זיי אַוועקגעפירט. אויפן וועג צו דער באַן־סטאַנציע זיינען געפאַלן אייניקע יידן פון די אוקראַינישע הענט.

אין וולאַדזשימירעץ זיינען געווען צוויי כאַפעריין. איינע — אַנהייב יולי, די צווייטע — סוף פון דעם דאָזיקן חודש. ביי דער ערשטער ווי ביי דער צווייטער כאַפעריי האָט מען געכאָפט מענטשן אויף דער גאַס און אַרויסגעצויגן פון די שטיבער. די עקזעקוציע האָט מען אַדורכגעפירט אויף דעם תפיסה־הויף.

אין פאריצק האָט מען אין אויגוסט געכאָפט דרייסיק יידן און זיי דערשאָסן היינטער דער שטאָט.

קיין קאסטאָפּאָל זיינעם דעם 16טן אויגוסט (כ״ג אב) אָנגעקומען 4 לאַסט־אויטאָס. מען האָט געכאָפט מענער אויף די גאַסן און אַרויסגעשלעפט פון די שטיבער. די קרבנות האָט מען צונויפגעזאַמלט אין די קאַזאַרמעס. צוזאַמען האָט מען צונויפגעטריבן פיר הונדערט און זעקס און פופציק מענטשן, וועלכע מען האָט גרופנווייז אַוועקגעפירט אויף דעם ספאָרט־פלאַץ הינטערן וואַלד און דאָרט זיי דערשאָסן. אין דער דאָזיקער כאַפעריי האָבן געזומען אָנטייל אַ גרויסע צאָל פרעמדע — דאָס מיינט: ניט קיין קאסטאָפאָלער — מיליציאָנערן, וועלכע זיינען געבראַכט געוואָרן ספעציעל פאַר דעם דאָזיקן צוועק.

„אַקציעס"

אין די ערשטע וואָכן זיינען אין אַ גאַנצער ריי שטעט פאַרגעקומען אַקציעס, וועלכע זיינען אינגאַנצן אַנדערש אַדורכגעפירט געוואָרן ווי די כאַפעריין. אויך אין די דאָזיקע אַקציעס זיינען דער עיקר אומגעקומען מענער, אָבער אויך עטלעכע הונדערט פרויען און קינדער.

ביי די דאָזיקע אַקציעס האָט מען די מענטשן ניט געכאָפט, נאָר קאַנצענטרירט אויף צווייערליי אופנים: אַדער מען האָט געהייסן די יידן זיך שטעלן אויף אָנגעוויזענע פלעצער, אַדער מען האָט זיי געטריבן אויף אַ באַשטימטן פלאַץ. דער אַנטייל פון דער אוקראַינישער באַפעלקערונג ביים

טרייבן די מענטשן אויף די פֿלעצער איז געווען אַ מאַסנהאַפטער. בשעת די דאָזיקע אַקציעס, פֿונקט ווי טיילמאָל בשעת די כאַפֿערייען, זיינען צום ערשטן מאָל געזומען געווארן אין אַכט די אַרבעטס־קוואַליפיקאַציעס פון די געכאַפּטע: מען האָט באַפֿרייט די ספּעציאַליסטן. אין יענער צייט האָט נאָך קיינער ניט געהאַט קיין „אַרבעטס־שיין", די דייטשן האָבן געהייסן די ספּעציאַליסטן זיך שטעלן באַזונדער, דערנאָך האָבן זיי אויסגעפֿרעגט יעדן באַזונדער צו וואָס פֿאַר אַ פֿאַך ער געהערט.

אַחוץ די דערמאָנטע „נאַרמאַלע" אַקציעס, האָבן די דייטשן אַדורכגעפֿירט אויף וואַלין צוויי „נקמה־אַקציעס". איינע פון די ערשטע באַקאַנטמאַכונגען וואָס די דייטשן האָבן פֿאַרעפֿנטלעכט, אָדער, על פּי רוב, מודיע געווען די יידישע פֿאַרשטייער בעל־פֿה איז געווען, אַז זיי זיינען קאָלעקטיוו פֿאַראַנט־וואָרטלעך פֿאַר דער רו אין שטאָט און פֿאַר דעם לעבן פון יעדן איינצלנעם דייטש, געווויינטלעך זיינען די יידישע פֿאַרשטייער, וואָס פֿלעגן קומען צו די דייטשן, געמאַכט געווארן פֿאַראַנטוואָרטלעך פֿאַר דעם אויספֿירן פון דער דאָזיקער פֿאַראַרדענונג. בלויז אין קאַסטאָפּאָל האָט מען געמאַכט 50 יידן פֿאַראַנטוואָרטלעך פֿאַר דער רו. פֿאַרמעל האָט מען אייניקע פֿערזאָן געהאַלטן ווי ערובניקעס, אָבער אין פֿאַל עס איז עפּעס וואָס פֿאַרגעקומען, האָט מען ניט דערמאָרדעט בלויז די עטלעכע יידן, נאָר מען האָט אינגעאַרדנט אַן אַקציע אַדער אַ פּאָגראָם. אַזוי, למשל, האָט מען צו יענער צייט געריעט, אַז אין אַ גאַנצער ריי שטעט זיינען די אַקציעס געווען נקמה־אַקטן דערפֿאַר, וואָס די סאָוועטן האָבן פֿאַרן אָפּציען אויסגעמאַרדעט די אַרעסטאַנטן אין די תפיסות, וועלכע האָבן, אין זייער מערהייט, געהערט צו די אוקראַיניש נאַציאָנאַלע קרייזן. עס איז כמעט אוממעגלעך פעסטצושטעלן וויפל אמת עס האָט געשטעקט אין די דאָזיקע רייד אויף וויפל דאָס איז נוגע די אַקציעס אין אַ סך שטעט, צווישן זיי קרעמניץ. אָבער אויף וויפל עס איז נוגע צוויי פּונקטן אויף וואָלין (קלעוואַן און אזדוטיטש), האָבן די אַקציעס אין זיי, אין דער תקופה וועלכער עס רעדט זיך איצט, געטראָגן בולטע סימנים פון נקמה־אַקטן און זיינען גיכער ענלעך געווען צו פּאָגראָמען איידער צו אַקציעס.

אין טאַרטשין האָט מען פֿאַראַרדנט אַלע יידן זיך צונויפּזאַמלען אויף איין פֿלאַץ. לויט דער רעגיסטראַציע זיינען אין שטאָט געווען 280 אַרבעטס־פּעאיקע מענער. אויף דעם פֿלאַץ האָט דער פֿאַרזיצער פון דער „אופֿראַווע" אַדורכגעפֿירט אַ נאָמענטלעכן קאָנטראָל פון די וואָס זיינען געקומען. אַכציק מאַן האָבן זיך ניט געשטעלט. זיי זיינען אָפּגעראַטעוועט געווארן. די צוויי הונדערט מענער וואָס זיינען געקומען אויפן פֿלאַץ, האָבן די דייטשן דער־מאָרדעט אין בויאַנאָוסקע וואַלד.

אין לוצק איז דעם 3טן יולי (ח' תמוז תש"א) אַרויסגעגעבן געווארן אַ פֿאַראַרדענונג, אַז אַלע מענער פון 16 ביז 60 יאָר זאָלן זיך שטעלן צום שלאָס לובערט און זאָלן מיטנעמען מיט זיך עסנווארג אויף 24 שעה און לאָפּאַטעס (רידלעס). פֿאַר ניט־שטעלן זיך האָט געדראָט טויט־שטראָף. די

וואָס האָבן זיך געשטעלט (לויט יידישע מקורות — עטלעכע הונדערט מענטשן) זיינען אַוועקגעפירט געוואָרן אין אַן אומבאַקאַנטן אָרט.

אין קיוועריץ (לוצקער ראַיאָן) האָבן די דייטשן און די אוקראַינער, גלייך נאָכן באַזעצן די שטאָט, אַריינגעטריבן אַלע יידן אין וואַלד אַריין, אויף אַרבעט אין דער זעג־מיל וואָס האָט זיך דאָרט געפונען. במשך אַ חודש האָבן די יידן געאַרבעט אויפן טאָרטאָק. איין נאַכט (אין חודש אב תש"א) זיינען דאָרט אָנגעקומען לאָסט־אויטאָס און האָבן אַלע יידן אַוועקגעפירט קיין נייי־לוצק, אויף דער דאָרטיקער ציגעלניע, וואו זיי זיינען אויסגעמאָרדעט געוואָרן. קיווערץ איז געבליבן „יודענריין". פון דער דאָזיקער אַקציע איז ניט איבער־געבליבן קיין אין עדות.

מאָטשעיאָוו. די אַקציע האָט זיך אָנגעהויבן דעם 17טן יולי און מיט אַ הפסקה פון אייניקע טעג האָט זי געדויערט 13 טעג. אין דער דאָזיקער אַקציע זיינען אומגעבראַכט געוואָרן אַלע מענער, פרויען און קינדער פון 13 יאָר און וויייטער. אין פאַרלויף פון די דאָזיקע 13 טעג האָט מען דריי מאָל צוזאַמענגענומען יידן און זיי יעדער מאָל דערמאָרדעט אויף אַן אָנדערן פּלאַץ. דאָס ערשטע מאָל איז דער שחיטה־פּלאַץ געווען ניט וויייט פון קלויסטער, דאָס לעצטע מאָל זיינען די קרבנות געבראַכט געוואָרן אין דאָרף נאָוואָ־סיאָלקע און דאָרט דערמאָרדעט געוואָרן.

קרעמענץ. אין אייגעם אַ טאָג, אין חודש יולי, פאַרטאָגס, האָט מען אָנגעהויבן טרייבן די יידן מיט דער ברייטער גאַס, אין דער ריכטונג פון דער תפיסה, וואָס געפינט זיך אויף דער דובנער ראָגאַטקע. לענג־אויס דער גאַנצער ברייטער גאַס זיינען געשטאַנען אוקראַינער, וועלכע האָבן געשלאָגן די יידן וואָס זיינען אַדורכגעגאַנגען לעבן זיי. ניט וויייט פון דער תפיסה זיינען שוין געווען צוגעגרייט גריבער, אין וועלכע מען האָט די יידן אַריי־געטריבן גרופּנווייז און דאָרט דערשאָסן. אין דער דאָזיקער אַקציע זיינען אומגעקומען, לויט יידישע מקורות, 700—800 פּערזאָן.

אָסטראָה. מאָנטאָג, דעם 4טן אויגוסט (י"א אב תש"א), האָבן דייטשן און אוקראַינער אָנגעהויבן טרייבן די יידן פון די שטיבער. עס איז געווען גאַנץ פרי און די יידן זיינען נאָך געווען פאַרשלאָפן. אַ סך יידן זיינען אַרויס־געטריבן געוואָרן אין זייער נאַכט־וועש. מען האָט די אַרויסגעטריבענע צוזאַמענגעשטעלט אין רייען און זיי געטריבן אויף דער נייער שטאָט, הינטערן וואַלד, ניט וויייט פון פּלאַץ וואו עס האָבן געוואוינט די טעפּער. אויפן וועג, פירנדיק די יידן צום טויט, האָבן זיי די אוקראַינער געשלאָגן מכות רצח. פון די שטיבער האָט מען אַרויסגעטריבן אַלע, ניט נאָר מענער, פרויען, קינדער, נאָר אָפילו קראַנקע; אָפילו פאַראַליזירטע האָט מען געצוואונגען מיטשלעפּן מיט זיך. דאָסגלייכן האָט מען געצוואונגען יידן אַרויסצוטראָגן אַלע יידן פון די שפּיטעלער און זיי נעמען מיט זיך. אַ גאַנצן טאָג האָבן יידן זיך געפונען אויפן זאַמל־פונקט, ניט וויסנדיק, אַז אַ פאַר צענדלינג מעטער פון זיי געפינען זיך די אויסגעגראָבענע גריבער, וואָס זיינען פאַר זיי צוגעגרייט געוואָרן.

דער פּלאַץ איז געווען אַרומגעשטעלט מיט דייטן און אוקראַינער. אָן אויפהער זיינען אויפן פּלאַץ געקומען אויטאָס, פון וועלכע עס זיינען אַרויס־געגאַנגען דייטשן און פּאָרשטייער פון די אוקראַינער — דער „אופראַווע" און אַנדערע. ערשט נאָכמיטאָג האָט זיך אָנגעהויבן די סעלעקציע. מען האָט די יידן אויסגעשטעלט אין רייען, וועלכע האָבן פּאַרביימאָרשירט פּאָר די אויגן פון די דייטשן, און זיי האָבן פּאַרטיילט די יידן אין פּאָרשיידענע גרופּעס. באַזונדער האָט מען געשטעלט ספּעציאַליסטן און אַרבעטספּאיקע מענער; באַזונדער פרויען מיט קינדער ביז 12 יאָר און באַזונדער אַלטע און קראַנקע, אַזוי מענער ווי פרויען און קינדער.

די אָפּיציעלע וועלכע די דייטשן און אוקראַינער האָבן פּאָר־שפּרייט אויפן פּלאַץ איז געווען, אַז די קראַנקע און אַלטע וועלן בלייבן אויפן אָרט, די אַרבעטספּאיקע מענער און פרויען וועט מען אַוועקפירן אויף אַרבעט. דעריבער האָבן מענטשן, וואָס האָבן שוין געהאַט אַדורכגעמאַכט די אָפּיציעלע סעלעקציע, זיך געפּרואווט אַדורכגעבענען פון איין גרופּע אין דער צווייטער. ספּעציעל האָבן מענטשן זיך באַמיט אַריינצובאַקומען אין די רייען פון די אַלטע און קראַנקע, כדי מען זאָל זיי ניט אַוועקפירן ווער וייסט וואוהין. אַריינצובאַקומען זיך צווישן די אַלטע און קראַנקע איז ניט געווען שווער. די דייטשן וואָס האָבן געהיט די אַלטע און קראַנקע האָבן אַליין פּאָר־געלייגט יידן פון די אַנדערע רייען, ספּעציאַליסטן און אַרבעטספּאיקע, אַריבערצוגיין צו די אַלטע און קראַנקע. זיי האָבן געזאָגט: ווער ס׳איז קראַנק, ווער ס׳פּילט זיך ניט גוט, זאָל זיך פּריער באַרעכענען וואוהין ער זאָל בעסער גיין, אויף וועלכער זייט.

פּיר אַזייגער האָט מען אָפּגעשיקט אַהיים די מוטערס וואָס האָבן געהאַט קינדער. אַ שעה שפּעטער האָט מען צו די פרויען צוגעשטעלט די געזונטע מענער און פרויען. דייטשע קאָנוואָיען האָבן זיי אָפּגעפּירט אין שטאָט אַריין און געהייסן זיך צעגיין אַהיים. די איבערגעבליבענע אויפן פּלאַץ: אַלטע, קראַנקע מענער און פרויען האָט מען אויסגעשטעלט אין רייען, אָן אונטער־שייד פון עלטער און געשלעכט, צו פינף און צוואַנציק מאַן אין אַ קאָלומנע, און מען האָט זיי אַוועקגעפּירט צו די גריבער, וואו מען האָט זיי באַגעגנט מיט קוילן פון מאַשינען־געווער.

די הריגה איז אָנגעגאַנגען ביז 7 אין אָוונט. די יידן, וואָס זיינען געזעסן אויפן פּלאַץ און געוואַרט זייער ריי, האָבן אַלץ געהערט און געזען. די וואָס זייער ריי איז געקומען, האָבן זיך געזעגנט און צעקושט מיט די וואָס זייער ריי האָט געדאַרפט קומען אין אייניקע מינוט אַרום.

פלוצים, 7 אַזייגער, ווען אויפן פּלאַץ זיינען נאָך געווען פאַרזאַמלט עטלעכע הונדערט מענטשן, האָט זיך באַוויזן עפּעס אַ דייטשער דיגניטאַר און האָט אָנגעהויבן רעדן צו די יידן וועלטער פול מיט כעס און שנאה: — איר, פּאַרשאָלטענע יידן, וואָס האָבן אַרויסגערופן די מלחמה און וואָס פאַרשפּרייטן אָנשטעקנדיקע קראַנקייטן! אייך דאַרף מען פאַרניכטן ביז צום

סוף, אַבער מיר זיינען ניט אַזעלכע ווי איר, מיר זיינען אַדעל־לייט, דערפאַר באַפריייען מיר די פרויען. זאָלן זיי זיך תיכף ומיד צעגיין פון דאָנען!

די איבערגעבליבענע פרויען, אַפילו די וואָס זיינען שוין געווען אויס־געטאָן, זיינען אַוועק פון פלאַץ. מענער, אַפילו קינדער זיינען ווייטער גע־בליבן אויפן אָרט. וועגן דער דאָזיקער לעצטער גרופּע יידן, וואָס קיינער פון די יידן האָט ניט געזען ווי מען האָט זיי דערמאָרדעט, האָבן אָנגעהויבן קורסירן קלאַנגען, אַז מען האָט זיי אַוועקגעפירט ערגעץ וואו אויף אַרבעט. יידן האָבן געגלייבט אין די קלאַנגען טראָץ דעם, וואָס מיליציאָנערן און פּויערים האָבן דערקלערט, אַז זיי זיינען געווען אויף דעם פלאַץ און האָבן געזען, אַז דער גורל פון דער לעצטער גרופּע איז געווען דער זעלבער וואָס דער גורל פון אַלע יידן וואָס זיינען ניט געשיקט געוואָרן אַהיים.

פונקט צו די פיר וואָכן, ווידער אַמאָל אין אַ מאָנטאָג, דעם 1טן סעפּ־טעמבער 1941, ט׳ אלול תש״א, צווישן 7 און 8 אינדערפרי, האָבן אוקראַינישע מיליציאָנערן און ציווילע אוקראַינער געגומען טרייבן יידן פון די שטיבער אויף דעם פּלאַץ וואָס אין שכנות מיט דער זעג, דעם טאָרטאָק אויף דער וויעלבאוונא גאָס. בייַ דער דאָזיקער אַקציע איז דער טראָפּ געשטעלט ge־וואָרן אויף אַרבעטס־פּעאיקע און יונגע מענטשן. זיי האָבן געזאָגט, אַז זיי דאַרפן מענטשן צו דער אַרבעט, אָבער גיין אויפן פלאַץ האָט מען אַלע גהעייסן. 10 אַזייגער איז די גאַנצע נאַך לעבעדיקע יידישע באַפעלקערונג פון אָסטראָה שוין געווען אויפן פלאַץ: יונג און אַלט, פרויען, מענער און קינדער. די דייטשן האָבן אָנגעהויבן אויף דער שנעל אַדורכפירן אַ סע־לעקציע. פון דער מאָסע האָט מען אַרויסגענומען יונגע און געזונטע מענער. עס זיינען אָנגעקומען לאַסט־אויטאָס אויף וועלכע מען האָט די אויסגעקליבענע מענטשן אַוועקגעפירט; די אויטאָס זיינען געקומען צוריק ליידיקע און וויידער האָט מען אויף זיי אויפגעלאָדן די מענטשן — יונגע, געזונטע און אַרבעטס־פּאעיקע. אין יענער אַקציע האָט מען די ספּעציאַליסטן אויסגעטיילט פון די סתם אַרבעטס־פּאעיקע און זיי געשטעלט באַזונדער.

די פירער פון די אַרבעטס־שטעלן (צו יענער צייט זיינען געווען בלויז קאָמונאַלע און דייטשע אַרבעטס־שטעלן) זיינען געקומען אויפן פלאַץ מיט רשימות פון זייערע אַרבעטער, און זיי, די אַרבעטער, מיט זייערע משפּחות זיינען אַרויסגענומען געוואָרן פון די רייען וואָס זיינען געווען באַשטימט צום אַוועקפירן. בשעת דער דאָזיקער אַקציע האָבן זיך אַ סך מענטשן פריי־וויליק צוגעשטעלט צו די רייען פון די וואָס זיינען געווען באַשטימט צום אַוועקפירן. דערהויפּט האָבן דאָס געטאָן עלטערן פון קינדער, וואָס האָבן ניט געוואָלט זייערע קינדער לאָזן אַוועקגיין אַליין ערגעץ וואו אויף אַרבעט, אָן אויפזיכט און הילף.

אויך פיל עלטערע אַרבעטס־אומפּאעיקע מענטשן, האָבנדיק די דער־פאַרונג פון דער פריערדיקער אַקציע, האָבן געמאַכט דעם אַנשטעל פון יונגע

די דאָזיקע אַקציע האָט געדויערט ביז 3 אַזייגער. מיטן אַפּפאָרן פון דער לעצטער מאַשין, זיינען די דייטשן און די אוקראַינער אַוועק פון פלאַץ,

די יידן וואָס זיינען ניט אַוועקגעפירט געוואָרן, זיינען זיך צעגאַנגען אין זייערע היימען.

אין דער דאָזיקער אַקציע אין אימגעקומען כמעט די גאַנצע יוגנט פון דער שטאָט און זייער פיל קינדער. יידן האָבן אָפּגעשאָצט די שחיטה אויף צוויי טויזנט נפשות. די קרבנות זענען אומגעבראַכט געוואָרן אין ניטישין, 7 קילאָמעטער פון אָסטראָה, אַ דאָרף וואָס ליגט שוין אויף דער געווען זענער סאָוועטישער זייט.

נקמה־אַקציעס

די „איינזאַץ־גרופּן" האָבן אויך געהאַט די אויפגאַבע אויסצורייניקן די באַזעצטע שטחים פון איבערגעבליבענע רעשטלעך רויט־אַרמייער, גרופּעס און יחידים.

דעם 3טן יולי, 1941 (ח תמוז תש"א) האָט אַזאַ גרופּע, וואָס איז באַ־שטאַנען פון 150 דייטשן, געזוכט רויט־אַרמייער אויף דער ליניע ראָווּנאָ— קלעווּאַן. זיי האָבן זיך אָפּגעשטעלט אין די דערפלעך און זיך אינפאָרמירט ביי די פויערים, צי אין דער געגנט באַהאַלטן זיך נאָך אויס רויט־אַרמייער. אין יענע טעג האָבן די פויערים אַליין געדופט די רויט־אַרמייער, האָבן זיי זיך אויסבאַהאַלטן אויך פאַר דער באָפעלקערונג.

אין דאָרף בראַניק, אויפן וועג צווישן ראָווּנאָ און קלעווּאַן, האָבן די דאָרפס־לייט דערציילט די דייטשן, אַז די לעצטע רויט־אַרמייער זיינען פאַר־האַלטן געוואָרן מיט צוויי טעג פריער. עס איז געווען אַ הייסער טאָג, די דייטשן זיינען אַראָפּ פון שליאַך און זיך געלאָזט לענג־אויס דעם טייכל וואָס האָט אַדורכגעשניטן דאָס דאָרף. זיי האָבן זיך אויסגעקליבן אַן אָרט, צווישן נידעריקע בערגלעך אויפן ברעג פון טייכל, זיך אויסצובאָדן און אָפּ־צורוען. אויף איין זייט פון באָרג איז געשטאַנען אַ צערקווע, און אין אירע קעלערן האָבן זיך אויסבאַהאַלטן רויט־אַרמייער. דערזעענדיק די דייטשן, האָבן זיי אָפּגעוואָרט ביז זיי האָבן זיך אויסגעטאָן, אַריין אין וואַסער און זיך אַנגעהויבן ווייַלן. דעמאָלט האָבן זיי אַנגעשטעלט מאַשין־געווער, האָבן דערשאָסן אַלע נאַקעטע דייטשן, ביז צום לעצטן, און זיינען אַנטלאָפן.

ביז יענעם טאָג איז אין קלעווּאַן נאָך ניט געווען קיין דייטשע מאַכט, קיין שום דייטשן האָבן זיך ניט געהאַט באַזעצט אין שטאָט. אויפן צווייטן טאָג, דעם 4טן יולי (ט׳ תמוז תש"א), פאַרטאָגס, איז אַ גרויסע גרופּע דייטשן אויף מאָטאָציקלען, באַפאַלן קלעווּאַן, אוּן דערשאָסן יעדן אַנגעטראָ־פענעם יידן אויף די גאַסן, אין די שטיבער, אַן אונטערשייד פון געשלעכט און עלטער. די קערפערס פון די טויטע און פאַרוואונדעטע, צוזאַמען מיט לעבעדיקע, האָבן זיי אַריינגעוואָרפן אין שול, האָבן די טירן פאַרהאַקט מיט נעגל, באַגאָסן דעם בנין מיט בענזין און פאַרברענט. פון אַלע יידן אין קלעווּאַן איז געבליבן בלויז אַש.

אויפן צווייטן טאג האט די ארטיקע באפעלקערונג — די אוקראינער — באגראבן די טויטע קערפערס וואס די דייטשן האבן ניט באגראבן. איבערן גאנצן שטעטל זיינען צעוואָרפן קברים: ברידער־קברים און קברים פון יחידים. א גרויסער ברידער־קבר געפינט זיך אין צענטער פון שטעטל, דאס רוב קברים געפינט זיך אין שכנות מיט דער פארברענטער שול.

די יידן וואס האבן באוויזן צו אנטלויפן פון דעם גרויסן פאגראם האבן זיך במשך עטלעכע חדשים ניט צוריקגעקערט אין שטעטל אריין. ערשט שפעטער האבן זיי אנגעהויבן אייניקווייז קומען צוריק.

די צווייטע נקמה־אקציע איז פארגעקומען אין אזדוטיטש. דעם 23סטן יוני 1941 האט אין שטעטל זיך אראפגעלאזט א דייטשער עראפלאן. ס'איז געווען א צוואנגס־לאנדונג. דער פארזיצער פון ארטיקן קאמיטעט, א ייד, האט ארעסטירט דעם דייטשן פליער, און ווי די אוקראינער האבן שפעטער פארשפרייט קלאנגען, האט ער אים געפיניקט. אנהייב יולי, וועז די דייטשן האבן באזעצט אזדוטיטש, האבן די דייטשן מיט די אוקראינער גלייך געגומען מארדן די ארטיקע יידן: די דייטשן האבן געשאסן, די אוקראינער האבן געמאר־דעט מיט טעמפע מכשירים. די יידישע הייזער האט מען פריער אויסגערויבט און שפעטער פארברענט. דאס שטעטל איז געבליבן יידן־ריין. אייניקע משפחות, וואס האבן זיך גערעטעוועט פון דער ערשטער שחיטה, זיינען גע־קומען צוריק אין שטעטל אריין. זיי האט מען שפעטער אוועקגעפירט אין געטא קישעלין.

א) אקציעס פון טיילווייזער ליקווידאציע

אין דער תקופה פון די „געביטס־קאמיסאריאטן" זיינען אויף יידן אדורכ־געפירט געוואָרן צוויי מינים אקציעס: טיילווייזע ליקווידאציע און „אנטגיל־טיקע" ליקווידאציע. די אזוי גערופענע „יודענריין". די דאזיקע דערמאנטע טערמינען זיינען ניט באנוצט געוואָרן פון די יידן אין דער היטלער־צייט, מען האט אפילו וועגן זיי ניט געוואוסט. די אקציעס פון טיילווייזער ליקווי־דאציע האבן זיי ניט געקאנט אזוי באצייכענען, מחמת זיי האבן ניט געוואוסט, אז נאך די דאזיקע אקציעס וועלן קומען וויטערדיקע. ווידער די אקציעס פון „יודענריין" האבן זיי ניט געקאנט אזוי אנרופן, מחמת נאך די דאזיקע אקציעס, האבן זיי, די יידן, שוין מער ניט עקסיסטירט. עס איז נאך ביז איצט ניט באוואוסט, וואס פאר א נאמען די דייטשן האבן געגעבן די אקציעס פון טיילווייזער ליקווידאציע. די אקציעס פון אנטגילטיקער ליקווידאציע זיינען דורך זיי אנגערופן געוואָרן „ענדלעזונג".

פאר די אקציעס פון טיילווייזער ליקווידאציע זענען כאראקטעריסטיש דריי מאמענטן:

א) מען האט אין זיי דערמארדעט בלויז א טייל פון דער יידישער באפעלקערונג.

ב) זיי האבן געדויערט נאר איין טאג, און טיילמאל בלויז עטלעכע שעה.

ג) אָלע וואָס זיינען לעבן געבליבן נאָך אַזאַ אַקציע, אָפגעזען דערפון, צי דער געראַטעוועטער איז געווען אַ ספעציאַליסט, צי אָפילו אַן אַרבעט־אומפעאיקער, צי איז ער געווען אַ שטענדיקער אייניוואוינער פון דער געגע־בענער קהילה, צי אַ פרעמדער, — אָלע זיינען געבליבן לעבן אויף די זעלביקע רעכט.

נאָך אַן אַקציע פון טיילווייזער ליקווידאַציע, האָבן די דייטשן אָנגעהויבן זייער שפּיל מיט די יידן פונסניי. מען האָט אָנגעהויבן רעגיסטרירן די לעבנגעבליבענע, פֿאָדערן מענטשן צו דער אַרבעט, אויסטיילן ספּעציאַליסטן אא"וו. אָט די דריי מאָמענטן זיינען אויך געווען כאַראַקטעריסטיש פֿאַר די אַקציעס וואָס זיינען פֿאָרגעקומען איידער די „געביטס־קאָמיסאַריאַטן" האָבן זיך עטאַבלירט, דאָס הייסט, אין דער תקופה פון די פעלד־קאָמענדאַנטן. דער אונטערשייד צווישן די דאָזיקע צוויי מינים אַקציעס איז געווען, דער עיקר, אין דער אַטמאָספער, וואָס ס'האָט געהערשט אויף וואָלין, אין דעם יידישן וויי דעם ניט־יידשן סעקטאָר.

בשעת דער הערשאַפט פון די פעלד־קאָמענדאַנטן איז אַן אַקציע, אָדער כאָפֿערייי, אָראָפּגעפֿאַלן אויף יידן פלוצים, פון דער העלער הויט, אַן וועלכער ס'איז צוגרייטונג, אָפילו אויב עס האָבן פריער קורסירט קלאָנגען, אַז עפּעס־וואָס גרייט זיך. מען פלעגט ניט, מצד די דייטשן אָדער אוקראַינער, מאָכן קיין שום צוגרייטונגען צו דער אַקציע אָדער כאָפֿערייי.

חוץ דעם, האָט מען בשעת די אַקציעס אין דער תקופה פון די פעלד־קאָמענדאַנטן געמאָרדעט דערהויפּט מענער און דאָס נאָר די, וואָס זיינען געווען פעאיק צו אַרבעטן, יונגע און געזונטע. עס איז מער ווי וואָרשיינלעך, אַז די דייטשן האָבן דאָס געטאָן מיט דער כוונה צו פֿאַראַליזירן יעדן מעגלעכן יידישן ווידערשטאַנד, מעגלעך אַז דאָס איז געווען איינער פון די עטאַפּן פון דער אָנטגילטיקער ליקווידאַציע. און דאָס וואָרשיינלעכסטע איז, אַז ביידע אָספּעקטן זיינען דורך זיי, ביים פּלאָנירן דעם פאָלקס־מאָרד, געגומען געווארן אין חשבון.

אָבער, פאָר די אַקציעס פון טיילווייזער ליקווידאַציע, בשעת דער הער־שאַפט פון די געביטס־קאָמיסאַריאַטן, האָבן די דייטשן געשפּילט מיט די יידן זייער פערפידע שפּיל. אַ צייט פאָר דער אַקציע האָט מען אָנגעהויבן געבן אָנצוהערענישן דעם יודענראַט, אַז אין דער געטאָ הערשט אַ ניט־נאָרמאַלע סיטואַציע, אַז עס עקסיסטירט די דיספּראָפּאָרציע צווישן אַרבעטס־פעאיקע מענער און צווישן אַלטע, פרויען און קינדער. זיי האָבן געגעבן צו פֿאַרשטיין, אַז מען דאַרף זוכן אַן אויסוועג פון דער לאָגע, היות אין דעם געדאַכטן אָרט, אין דער אָדער יענער געטאָ, איז ניט פֿאַראַן קיין פּלאַץ פֿאַר קיין „ניט־ניצלעכע יידן". עס האָט געהייסן, אין מויל פון די דייטשן, אַז דער אויסוועג איז אַריבערצופירן די ניט־אַרבעטס־פעאיקע מענטשן אויף אַן אַנדער פּלאַץ, אין אַן אַנדער געטאָ, וואו די עקסיסטענץ פון ניט־אַרבעטנדיקע איז געווען „לויטן געזעץ" דערלויבט. האָט מען דעריבער געמאַכט הכנות צו די דאָזיקע „עוואַקואַציעס". מען האָט אַדורכגעפירט פֿאַרשיידענע רעגיסטראַציעס,

מען האָט רעגיסטרירט אַלע, די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג, און מען האָט רעגיסטרירט באַזונדער פאַרשיידענע קאַטעגאָריעס מענטשן, מען האָט אַרויס־געגעבן נייע אַרבעטס־קאָרטן, מען האָט פאַרלענגערט און געשטעמפלט די אַלטע, מען האָט צוואויסן געגעבן די שטעט וואוהין עס איז פאַראַן אַ מעג־לעכקייט די יידן „אויסצוזידלען". עס איז דערפאַר קיין חידוש ניט, וואָס יידן זיינען אַריינגעצויגן געוואָרן אין דער דאָזיקער פּערפידער, צבועקישער שפּיל, וואָס זיי זיינען געווען אַקטיוו און האָבן געטאָן אַלץ, וואָס וועדליג דער אַלגעמיינער מיינונג, האָט געטויגט און געפירט צו ראַטעווען זיך און די נאַענטסטע.

ניט אין אַלע שטעט זיינען פאַרגעקומען די אַקציעס פון טיילווייזער ליקווידאַציע. פון וואָס ס׳איז געווען אַפהענגיק, צי עס זאָל אין אַ שטאָט פאַרקומען אַ ליקווידאַציע־אַקציע, צי ניט, איז צו יענער צייט געווען אַבסאָ־לוט ניט באַוואוסט. יידן האָבן געוואוסט, אַז אין אַ ריי שטעט האָבן אַזעלכע אַקציעס געזאָלט פאַרקומען און זיי זיינען שפּעטער אָפּגערופן געוואָרן. די „יודענראַטן" האָבן פון זייער זייט געטאָן דאָס וואָס זיי האָבן געקאָנט, אַז די „אויסזידלונגען" זאָלן ניט קומען צו שטאַנד. אָבער, עס איז ניט וואַר־שיינלעך, אַז די באַמיאונגען פון אַ וועלכן ס׳איז יודענראַט האָבן געקאָנט האָבן אַ ווירקונג אויף די דייטשן.

דער ראַוונער יודענראַט, אין וועלכן עס זיינען געזעסן יידן מיט קולטור, אינטעליגענץ, עסקנים וואָס האָבן געהאַט הינטער זיך אַ לאַנגן סטאַזש פון געזעלשאַפטלעכער אַרבעט, האָט ניט באַוויזן צו ענדערן מיט עפּעס דעם גורל פון דער ראַוונער קהילה. ראַוונע איז געווען די ערשטע צו אַלע ביטערע גזירות פון די דייטשן. נאָך ווויניקער האָבן, פאַרשטייט זיך, געקאָנט האָבן אַ ווירקונג אויף די דייטשן די פּשוטע פאַלקס־מענטשן, וואָס האָבן אָנגעפירט מיט די יודענראַטן אין די קליינע וואַלינער שטעטלעך, די יידן וואָס האָבן אָפּילו ניט געקאָנט זיך רעכט צונויפּרעדן מיט די דייטשן. ס׳איז אָבער כלל ניט אויסגעשלאָסן, אַז די מאָס פון דער אַרבעט־פּראָדוקטיוויטעט פון אַ געטאָ האָט געקאָנט האָבן אַ געוויסן איינפלוס אויף אויפהאַלטן אָדער ניט־אויספירן אַן אַקציע פון טיילווייזער ליקווידאַציע, אויב די דייטשן אויפן פּלאַץ זיינען אין דעם געווען פאַראינטערעסירט צוליב אַזאַ אָדער אַן אַנדערן טעם.

ס׳איז, למשל, באַוואוסט, אַז אין מאַי 1942 האָט מען געדאַרפט „אויס־זידלען" די יידן פון זדאָלבונאָוור געביט קיין ראַוונע — אי״ן געטאָ אַריין. מען האָט געזאָגט, אַז ראַוונע איז על־פּי טעות אויסגעלייקט געוואָרן פון יידן, אַז איצט קאָן מען דאָרט קאָנצענטרירן אַ גרעסערע צאָל נייע יידן. וואָס ס׳האָט געווירקט דערויף, אַז אין זדאָלבונאָוור געביט זאָלן דעמאָלט קיין אַקציעס ניט פאַרקומען, איז אין יענער צייט ניט באַוואוסט געווען. ערשט אין יאָר 1946 איז, פון די עדות־דערקלערונגען פון דעם דייטשן אינזשינער הערמאַן גרעבע אויפן נירענבערגער פּראָצעס, קלאָר געוואָרן, אַז וואַרשיינלעך האָבן זיינע, ד״ר גרעבעס אינטערוועניצן ביים שעף פון דער ס. ד. אין ראַוונע, ד״ר פּוטץ, געווירקט דערויף, אַז די אַקציעס זאָלן אין זדאָלבונאָוור געביט

אפגעלייגט ווערן, מיטן טעם, אז די יידן זיינען באשעפטיקט ביי ארבעטן וואס זיינען וויכטיק פאר די דייטשן.

ב) אקציעס פון טיילווייזער ליקווידאציע

(כראנאלאגישער איבערבליק לויט די „געביטן")

1) דובנער „געביט"

אין די ישובים, וואו די געטאס זיינען געשאפן געווארן אין אפריל אן מאי 1942, האט מען זיי צעטיילט אויף צווי טיילן: אין דובנא, ראדשיווילאוו, קוזין און ווערבא — זיינען סוף מאי 1942 פארגעקומען אקציעס פון טיילווייזער ליקווידאציע. אין די רעשט שטעטלעך פון דובנער „געביט", וואו די געטאס זיינען געשאפן געווארן ערשט אין מאי, זיינען קיין אקציעס פון טיילווייזער ליקווידאציע נית פארגעקומען.

דאס פונאנדערטיילן די געטא אין דובנא איז געווען באגלייט פון פאר־שיידענע קלאנגען, וואס די דייטשן האבן פארשפרייט. דהיינו, אז די ספעציא־ליסטן וועלן באקומען געוויסע פריווילעגיעס: בעסערע וואוינונגען, מער און בעסערע לעבנס־מיטל, מען וועט זיי געבן עלעקטריש ליכט (אין אלע געטאס אויף וואלין איז דאס עלעקטרישע ליכט געווארן צוגענומען, אויף וויפל דער קווארטאל אין וועלכן די געטא איז געשאפן געווארן האט פריער געהאט ליכט), און אזוי ווייטער.

אין געטא פאר די ספעציאליסטן האבן זיך געפונען 6,000 יידן. אלע האבן געהאט ספעציעלע צייגענישן צוזאמען מיט זייערע משפחות; אין דער צווייטער געטא, פאר די ניט־פאכלייט, האבן זיך געפונען 3,500 נפשות.

דעם 27טן מאי 1942 (י"א סיון תש"ב) איז אין געטא פאר די פאכלייט ניט געווען צו באמערקן קיין שום ספעציעלע זאכן. ווי געווויינטלעך האבן זיך יידן געזאמלט פארטאג און געגאנגען יעדער צו זיין ארבעט, ווי נעכטן און אייערנעכטן. די יידן וואס האבן ניט געהאט קיין צייגענישן און האבן זיך יענעם טאג געפונען אין געטא פאר די פאכלייט ביי זייערע קרובים אדער באקאנטע, זיינען אין יענעם טאג דורך קיינעם ניט געזוכט געווארן און דורך קיינעם ניט קאנטראלירט געווארן. יענעם טאג איז די געטא פאר ספעציאליפטן געווען שווערער געהיט ווי געווויינטלעך. אבער, דעם זעלביקן טאג, פארטאג, איז די געטא פאר ניט־פאכלייט ארומגערינגלט געווארן פון דער אוקראינישער מיליץ. אלע יידן פון געטא האבן זיי צוזאמענגעטריבן אויף א פלאץ, וואס האט זיך געפונען אין נאענטער שכנות מיט דער געטא. מען האט די באפעלקערונג געטיילט אין דריי טיילן, געשטעלט מענער באזונ־דער, פרויען באזונדער און קינדער באזונדער — אפילו די קלענסטע. פון צווישן די רייען פון די מענער האבן זיי ארויסגענומען פינף הונדערט יונגע, געזונטע מענטשן. זיי אלע האט מען אווועקגעפירט, צוערשט אונטער זייער

אַ שטאַרקער שמירה, קיין שיביענא גורא (2 קילאָמעטער פון דובנאָ) און זיי דאָרט דערמאָרדעט.

אין טויט־שרעק, וואָס האָט אַלעמען אַרומגענומען, האָט איינער פון די קרבנות, בענצי שוחט, זיך געוואָגדן צו די איבעריקע מיט די ווערטער: „יידן האָט ניט קיין מורא, איינמאָל שטאַרבט מען נאָר, און אויף אַזאַ נידערטרעכטיקער וועלט איז גאָר ניט כדאי צו לעבן. איך גיי דער ערשטער אין גרוב". און ער איז דער ערשטער צוגעגאַנגען צום גרוב.

אַלע יידן, וואָס זיינען צוזאַמענגעטריבן געוואָרן אויף דעם פּלאַץ ביי דער געטאָ, האָבן זיי אויסגעמאַרדעט אָן שום סעלעקציע. נאָכן אַוועקפירן די דערמאָנטע פינף הונדערט יונגע מענער, האָבן אָן אויפהער אָנגעהויבן קורסירן לאַסט־אויטאָס צווישן דעם פּלאַץ ביי דער געטאָ און צווישן דעם פאַרניכטונגס־פּלאַץ, אויף דעם פלוג־פּלאַץ אין ראטשין. אַ טייל מענטשן זענען געטריבן געוואָרן צו־פוס צום אומקום־פּלאַץ.

אין ראַדזשיווילאָוו, קוזין און ווערבא, איז אין טאָג פון דער אַקציע, טראָץ דעם וואָס עס האָבן עקסיסטירט צוויי געטאָס, קיינער ניט אַוועק צו דער אַרבעט. אויף דעם זאַמל־פונקט האָט מען צוזאַמענגעטריבן אַלע יידן פון ביידע געטאָס, סיי די וואָס האָבן געהאַט „אויסווייזן", סיי די וואָס האָבן קיין „אויסווייזן" ניט געהאַט. ערשט אויפן פּלאַץ האָבן די דייטשן אַדורכגעפירט אַ סעלעקציע. מענטשן אָן „אויסווייזן" האָבן די דייטשן געשטעלט באַזונדער, מענטשן מיט „אויסווייזן" — אויך באַזונדער. צוזאַמען מיט די משפחות. די לעצטע האָט מען אַרויסגעפירט פון דער באַלאַגערונג און פונאַנדערגעלאָזן, די וואָס זיינען געבליבן אין דער באַלאַגערונג האָבן זיי אויפגעלאָדן אויף לאַסט־אויטאָס און אַוועקגעפירט צום אומקום.

אין ראַדזשיווילאָוו האָט די אַקציע זיך אָנגעהויבן דעם 28טן מאַי (י"ב סיון תש"ב). די קרבנות האָבן זיי דערמאָרדעט און באַגראָבן אין דער נאָענט פון דאָרף לעוואטין־סוכאָדאָבי (3 קילאָמעטער פון ראַדזשיווילאָוו).

אין קוזין האָט די אַקציע זיך אָנגעהויבן דעם 30טן מאַי (י"יד סיון תש"ב). די קרבנות זיינען באַגראָבן געוואָרן אויף יענער זייט בריק.

אין ווערבא האָט די אַקציע זיך אָנגעהויבן דעם 29סטן מאַי (י"ג סיון תש"ב). די קרבנות, וואָס זיינען באַשטימט געוואָרן צום אומברענגען, האָט מען אויף לאַסט־אויטאָס אַוועקגעפירט קיין קוזין. די ווערבער יידן זיינען אומגעקומען צוזאַמען מיט די יידן פון קוזין, אויף צומאָרגנס — דעם 30סטן מאַי (י"ד סיון תש"ב).

2) קאָוולער „געביט"

ווי דערמאָנט, זיינען אין קאָוול געווען צוויי באַזונדערע געטאָס, אָבער קיין איינע פון זיי איז ניט געווען באַשטימט פאַר אַ ספּעציעלן סאָרט יידן. דעם 3טן יוני 1942 (י"ז סיון תש"ב) האָט מען געהייסן די אַרבעטנדיקע יידן אַריבערגיין אין געטאָ אויף די פּיאַסקעס, די ניט־אַרבעטנדיקע — אין דער געטאָ ווייט אין שטאָט. גלייכצייטיק האָט מען אָנגעזאָגט, אַז אויב מען

וועט אין געטאָ אין שטאָט אָנטרעפן אַ פאַכמאַן, וועט ער דערשאָסן ווערן גלייך אויפן אָרט.

יענעם טאָג זיינען די טויערן פון די צוויי געטאָס געווען אָפן אין פאַר־לויף פון דריי שעה. מענטשן זיינען געלאָפן פון איין געטאָ אין דער צווייטער אין הסכם מיט די פאַראַרדענונגען פון די דייטשן. אַ סך משפחות האָבן ניט באַוויזן זיך צוזאַמענצוקומען אויף איין פּלאַץ, מחמת מען האָט דאָך געוואָלט וואָס מער זאָכן מיט זיך מיטנעמען אויף דעם נייעם פּלאַץ, הגם אָפּיציעל האָט מען גאָר ניט געטאָרט נעמען מיט זיך.

אין געטאָ אויף די פּיאַסקעס האָבן זיך פאַרזאַמלט 7,500 נפשות. זיי האָט מען אָפּגעשלאָסן און במשך עטלעכע טעג האָט מען קיינעם פון דאָרט ניט אַרויסגעלאָזט.

אין דער נאַכט פון י״ז אויף י״ח סיון (תש״ב) האָט מען אַרעסטירט די מיטגלידער פון יודענראַט. מען האָט זיי געהאַלטן ביז אינדערפרי און דאַן געהייסן זיי גיין אין געטאָ אין שטאָט און צוואויזן טאָן די יידן, אַז די מאַכט מוז אַדורכפירן אַ רעוויזיע אין געטאָ און כדי צו דערלייכטערן דאָס אַדורכפירן מוזן אַלע יידן אויף דער צייט פון דער רעוויזיע פאַרלאָזן זייערע וואוינונגען. דער יודענראַט, ביים באַקאַנט מאַכן די נייע גזירה, האָט צוגעגעבן פון זיך, אַז מען דאַרף זיך פאַרשטעלן אַז בעת דער רעוויזיע וועלן די וואוינונגען קאַמפּלעט אויסגערויבט ווערן. ווי זאַמל־פונקטן פאַר די יידן איז אָנגעגעבן געוואָרן דער בריסקער פּלאַץ.

י״ח סיון, האָבן די יידן זיך אָנגעהויבן פאַרזאַמלען אויף דעם בריסקער פּלאַץ. אַ מחנה פון אוקראַיניש מיליציאַנערן האָבן פּלוצים אַרומגערינגלט דעם פּלאַץ. די מענטשן וואָס האָבן זיי געזען האָבן אָנגעהויבן אַנטלויפן, די אוקראַיִנער האָבן אָנגעהויבן שיסן אין דער מאַסע אַריין און דער גאַנצער פּלאַץ איז באַדעקט געוואָרן מיט טויטע קערפּערס.

דערווייל האָבן אָנגעהויבן אָנקומען לאַסט־אויטאָס און מען האָט אָנגע־הויבן אויפצולאָדן די יידן. מען האָט זיי אַוועקגעפירט קיין באכאוו, 10 ק״מ פון קאָוול, וואו זיי זיינען דערמאָרדעט געוואָרן. לויט יידישע קוועלן זיינען יענעם טאָג אומגעבראַכט געוואָרן 10,500 יידן.

די יידן וואָס זיינען געווען פאַרמאַכט אין געטאָ אויף די פּיאַסקעס האָבן ניט געהאַט קיין אָנונג וואָס אין שטאָט קומט פאָר. ערשט וועג מען האָט זיי פון דאָרט אַוועקגעפירט אויף דעם בריסקער פּלאַץ, כדי אויפצורוימען די טויטע קערפּערס וואָס זיינען געפאַלן ביים פּרואוו זיך צו צעלויפן (עס זיינען געווען 280 טויטע אויפן פּלאַץ), האָבן זיי באַקומען די ערשטע ידיעות וועגן דער אַקציע. אויפן צווייטן טאָג האָט מען אויסגעלייגט די געטאָ. זיי האָבן פון דאָרט אַרויסגענומען וואָס עס האָט זיך נאָר געלאָזט. נאָך 12 טעג, וועג די געטאָ איז שוין געווען אינגאַנצן „רייַן״, האָט מען די יידן פון די פּיאַסקעס געהייסן זיך אַריבערצוקלייבן אין דער געטאָ אין שטאָט און ניט מיטנעמען מיט זיך קיין שום זאַך.

3) „געביט" קאסטאפאל

דעם 27סטן סעפטעמבער 1941 (ו' תשרי תש"א) האָט מען אין קאסטאפאל באַפוילן, אַז די פרויען און קינדער פון די וואָס זיינען צוגענומען געוואָרן מיט צוויי חדשים פריער, כלומרשט אויף אַרבעט, דאַרפן זיך רעגיסטרירן.

די פליכט פון רעגיסטראַציע איז חל געווען אויך אויף איינזאַמע פרויען. אויך קרובים פון די דערמאָנטע קאַטעגאָריעס האָבן געקאָנט רעגיסטרירן זייערע רעגיסטראַציע־פליכטיקע קרובים. דער ציל פון דער דאָזיקער רעגיסטראַציע איז געווען, לויט די דייטשן, צו געבן די מעגלעכקייט די צעשיידטע משפחות זיך צו פאַראיניקן.

דעם 2טן אָקטאָבער, און לויט אַן אַנדער ווערסיע דעם 4טן אָקטאָבער, זיינען אַרויסגעהאָנגען געוואָרן מעלדונגען, אַז די רעגיסטרירטע דאַרפן זיך שטעלן אויפן קאַזאַרמע־פּלאַץ. מען האָט געמעגט מיטנעמען מיט זיך 15 קילאָ באַגאַזש, ווי אויך אַלע קאָסטבאַרקייטן, וואַלוטע און שפּייז אויף 12 שעה.

ווי נאָר עס איז באַקאַנט געוואָרן די נייע פאַראָרדענונג זיך צו רעגיסטרירן, האָבן די אלמנות און יתומים פון די אומגעקומענע ווי אויך די איינזאַמע פרויען, אַנגעהויבן זיך באַהאַלטן, אַנטלויפן. אין טאָג פון דעם שטעלן זיך אויף דעם פּלאַץ האָט זיך אַנגעהויבן אַ מאַסן־אַנטלויפן. אָבער אַלע אויס־גאַנגען פון דער שטאָט, אַלע וועגן און שטעגן זיינען געווען באַשטעלט מיט אוקראַינישער מיליץ. די וואָס האָבן געוואָלט אַנטלויפן האָבן זיך געמוזט צוריקקערן.

זעענדיק, אַז קיינער האָט זיך ניט צוגעשטעלט, זיינען אין געטאָ אַריין־געפאָרן פיר לאַסט־אויטאָס מיט אוקראַינישע מיליציאָנערן. זיי האָבן אָנגע־הויבן אַרויסשלעפּן פון די שטיבער פרויען און קינדער, וועמען זיי האָבן נאָר אָנגעטראָפן, גלאָדן די אַרויסגעשלעפּטע אויף די אויטאָס און אַוועקגעפאָרן. אין דער דאָזיקער אַקציע זיינען אומגעקומען 1,400 פרויען און קינדער. זיי זיינען אומגעבראַכט און באַגראָבן געוואָרן אויף דעם ספּאָרט־פּלאַץ, לעבן דעם בריידער־קבר פון די מענער, די דערמאָרדעטע אין דער „כאַפערייַ". דאָס מאָל זיינען געווען צוויי מאַסן־קברים: איין קבר איז געווען פאַר דערוואקסענע, וועלכע זיינען אומגעבראַכט געוואָרן אויף דעם זעלביקן אופן ווי בעת אַלע אַנדערע אַקציעס; דער צווייטער קבר איז געווען פאַר קינדער. מען האָט זיי געהייסן אַריינשפּרינגען אין גרוב אַריין, זויג־קינדער האָבן די מיליציאָנערן אַליין אַריינגעוואָרפן. אַז די גרוב איז געווען פול מיט קינדער האָבן זיי אַהין אַריינגעוואָרפן גראַנאַטן.

4) „געביט" ראָוונאָ

גלייך נאָכן איבערנעמען די מאַכט דורך דעם געביטס־קאָמיסאַר האָבן די דייטשן אַנגעהויבן אויפמערקזאָם מאַכן דעם יודענראַט, אַז די שטאָט איז ניט ביכולת צו שפּייזן מער ווי צוואַנציק טויזנט יידן, מחמת מען קאָן ניט שאַפן קיין אַרבעט פאַר אַלע. דעריבער וועט מען מוזן די אַלע יידן וואָס

זיינען עוואָקואירט געוואָרן פון דער פּראָווינץ קיין ראָוונאָ, ערגעץ וואו באָזעצן — צוריק אויף דער פּראָווינץ.

זיי האָבן געהייסן צושטעלן רשימות פון די יידן, און אָנגעבן די עלטער, באַשעפטיקונג פון יעדן ייד. נאָך לאַנגע באַמיאונגען מצד דעם יודענראַט, וואָס האָבן צו גאָר ניט געפירט, האָבן די דייטשן געגעבן דעם יודענראַט 1,500 „אויסווייזן", צו וועלכע מען האָט געקאָנט צושרייבן די נאָענטסטע קרובים־משפּחה־מיטגלידער. די צאָל פון די מענטשן מיט די „אויסווייזן" צוזאַמען מיט זייערע משפּחה־מיטגלידער האָט דערגרייכט זעקס טויזנט. זיי האָבן דאָס געהאַט דאָס רעכט צו פּאַרבלייבן אין ראָוונאָ, אַלע אַנדערע האָבן געדאַרפט איבערגעשיקט ווערן, „אויסגעזידלט" אין דער דייטשער טערמינאָלאָגיע, אויף דער פּראָווינץ. מען האָט גערעדט צווישן די יידן, און עס איז ניט באַוואוסט פון וואַנען די ידיעות זיינען געקומען, וועגן „איבערזידלען" קיין קלעוואָן, אַלעקסאַנדריע, האשץ א״א. יידן וואָס האָבן געשטאַמט פון די דער־מאָנטע ערטער, ווי נאָר זיי האָבן געהערט וועגן די דערמאָנטע קלאַנגען, האָבן זיך באַמיט צוריק אַרײַנצובאַקומען אין זייערע פריערדיקע היימען, כדי פריער, אײדער עס וועט אָנקומען דער גאַנצער המון צוריקגעשיקטע, פאַרכאַפן דאָרט אַ לייטישע וואוינונג.

דעם 7טן אָקטאָבער 1941 האָט מען פאַראָרדנט, אַז אַלע יידן וואָס האָבן ניט קיין „אויסווייזן" דאַרפן זיך פאַרזאַמלען אין סאסענקי, דריי־פיר קילאָ־מעטער פון ראָוונאָ. מען האָט געמעגט מיטנעמען מיט זיך אַזוי פיל באַגאַזש, וויפל מען האָט געקאָנט טראָגן. דייטשן און אוקראַיִנער זיינען אַריין אין די שטובן, האָבן קאָנטראָלירט די פאַראַנענע „אויסווייזן". ווער עס האָט געהאַט אַן „אויסווייז", אָדער איז געווען צוגעשריבן צום „אויסווייז", האָט מען גע־לאָזט אין דער היים, ווער עס האָט ניט געהערט צו די דאָזיקע צוויי קאָטע־גאָריעס, האָט מען אים באַפּוילן גלייך צו גיין אויף סאסענקי.

ס׳איז געווען אַ רעגנדיקער, האַרבסטיקער טאָג, און יידן האָבן זיך גע־שלעפּט אויף סאסענקי, באַלאָדענע מיט פּעקלעך, פון זייער אייגענעם „גוטן ווילן", ניט געטריבענע פון קיינעם. זיי האָבן געשלעפּט אויף די הענט קליינע קינדער און געשטופט וועגעלעך מיט זויג־קינדער.

אין סאסענקי האָבן זיך פאַרזאַמלט ביי 17 טויזנט נפשות. דעם זעלביקן טאָג, נאָך מיטאָג, האָט זיך אָנגעהויבן די אַקציע. די גריבער זענען שוין געגען צוגעגרייט און אויף דעם סטאַנדאַרטנעם אופן האָט מען אָפּגעציילט גרופּן, זיי געשיקט צום גרוב און זיי דערשאָסן.

אויף דעם צווייטן טאָג נאָך דער אַקציע האָט מען די לעבנגעבליבענע יידן פאַראָרדנט זיך אַריבערצוקלייבן אין געטאָ־דזשיעלניצא״.

אין דעם רעשט שטעטלעך פון ראָוונער „געביט" זענען די אַקציעס פון טיילווייזער ליקווידאַציע פאָרגעקומען ערב שבועות תש״ב, און גלייך נאָך די אַקציעס האָט מען דאָרט געשאָפן די געטאָס „דזשעלניצעס". אין טאָג פון די אַקציעס האָט מען די יידן צוזאַמענגעטריבן אויף אירן פּלאַץ, דאָרט האָט מען אַדורכגעפירט די סעלעקציע: די אַרבעטנדיקע, צוזאַמען מיט זייערע

משפחות, האָט מען אָפּגעשיקט אַהיים, די ניט־אַרבעטנדיקע האָט מען אַוועק־געפירט אויף דעם פאַרניכטונגס־פלאַץ.

אין קאַרעץ. די אַקציע איז פאָרגעקומען ערב שבועות. די קרבנות האָט מען באַגראָבן אין דאָרף קאָזאַקי — דריי־פיר קילאָמעטער פון קאַרעץ.

האַשץ. די אַקציע איז דאָ פאָרגעקומען דעם 20סטן מאַי 1942. די קרבנות זיינען באַגראָבן גלייך בײַ דער אַרבעט, ניט וויַיט פון דאָרף שימאַנאָוו, 2 קילאָמעטער פון האַשץ.

אין מיעטדזישעץ איז די אַקציע פאָרגעקומען אין שבועות תש״ב (22סטן מאַי 1942). יידן האָבן דעם טאָג גערופן דער „רויטער שבועות״. די קרבנות האָט מען אַרויסגעפירט און דערמאָרדעט אויף דער ציגל־פאַבריק, ניט וויַיט פון דאָרף ניווירקאָוו, 4 קילאָמעטער פון מיענדזישעץ.

אַלעקסאַנדריע. אויך דאָ איז די אַקציע פאָרגעקומען אין שבועות תש״ב. די קרבנות זיינען באַגראָבן גלייך בײַ דער אַרבעט אין וואַלד שוויאַט.

אַ באַזונדערן גורל האָבן געהאַט צוויי שטעטלעך פון ראָונער „געביט״. אין טושין איז בכלל ניט געווען קיין אַקציע פון טיילווייזער ליקווידאַציע. אין קלעוואַן איז ליקווידירט געוואָרן די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג, אין דער צייט וועַן אין אַלע אַנדערע שטעט און שטעטלעך זיינען פאָרגעקומען נאָר אַקציעס פון טיילווייזער ליקווידאַציע.

אין שבועות תש״ב האָט מען געהייסן אַלע יידן זיך פאָרזאַמלען אויף דער באַן־סטאַנציע. דאָ האָט מען זיי אַלע געהאַלטן אונטער אַ שטאַרקער שמירה אין משך פון עטלעכע טעג, דערנאָך האָט מען זיי אַלע, אָן קיין שום סעלעקציעס, דערמאָרדעט און באַגראָבן אויף אַ פלאַץ לעבן דער באַן־סטאַנציע. קלעוואַן איז געווען איינער פון די ערשטע פונקטן אויף וואָלין וואָס איז געוואָרן יידנריין.

די אַקציעס פון „ענטגילטיקער״ ליקווידאַציע אָדער „יודענריין״

דאָס פאָרטיילן די פאַרניכטונג פון די יידן אויף צוויי טיילן: אַקציעס פון טיילווייזער ליקווידאַציע און אַקציעס פון „יודענריין״ איז בלויז געווען אָן ענין פון סימנים, אָבער די דאָזיקע פאָרטיילונג וויַיזט אויס צו זיין אַ ריכטיקע מחמת דעם פאָרשיידענעם כאַראַקטער פון אָט די צוויי סאָרטן אַקציעס און פון זייער פאַרלויף. אויך בנוגע דער צייט שיינט די דאָזיקע פאָרטיילונג צו זיין אַ ריכטיקע.

אַלע אַקציעס, וואָס זיינען פאָרגעקומען ביז אויגוסט 1942, האָבן געהאַט דעם כאַראַקטער פון טיילווייזער ליקווידאַציע, דעריבער דאָרף אויגוסט 1942 באַטראַכט ווערן ווי דער וועגד־פונקט אין דער געשיכטע פונעם יידישן אומקום אויף וואָלין און ווי אָן אַנהייב פון די אַקציעס פון „יודענריין״. טראָץ דעם, וואָס, אין תוך געגנומען, זיינען פיל שטעטלעך און דערפער געוואָרן

„יודענריין" אַ סך פריער פאַר אויגוסט 1942 — דורך דעם אַריבערטראַנספאָר־
טירן די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג אין אַנדערע, שכנותדיקע ישובים.

יידן האָט מען קאָנצענטרירט אין איין געטאָ, אויפן שטח פון איין ישוב
אידער די געטאָ איז נאָך אַנטשטאַנען, בשייכות מיט אַן אַקציע וואָס האָט
געזאָלט פאָרקומען — אין דעם ישוב וואוהין מען האָט די יידן אַריבער־
טראַנספאָרטירט. עס האָט אויך געטראָפן, אַז מען האָט יידן אַריבערגעפירט
פון איין ישוב אין אַ צווייטן אָן וועלכן ס׳איז צוזאַמענהאַנג מיט קאָנקרעטע
געשעענישן. דאָס אָרט פון וואַנען מען האָט די יידן אַרויסגעשיקט איז
געווָארן יידנריין און קיין יידישער פוס האָט דאָרט מער ניט געטאָרט שטיין.

די דאָזיקע טראַנספאָרטירונג פון יידן האָבן אויסגעפירט די אוקראַינישע
ציווילע פאַרוואַלטונגען צוזאַמען מיט דער מיליץ, וואָס האָט די יידן אונטער
אַ „קאָנוואָי", אַ שמירה, אַריבערגעפירט אין דער נייער געטאָ. געווייַנטלעך
פלעגט מען ביי אַזעלכע אַקציעס ניט דערלויבן מיטנעמען מיט זיך קיין שום
זאַכן, אָדער, אין אַ גוטן פאַל, איז דערלויבט געווען מיטצונעמען עפעס־
וואָס. געווייַנטלעך זענען די דאָזיקע איבערטראַנספאָרטירונגען געווען באַ־
גלייט מיט מענטשן־קרבנות, טראָץ דעם וואָס זיי זיינען ניט געווען באַגלייט
פון קיין וויכטיקע אַקציעס. בלויז דריי יידישע קהילות אויף וואָלין זיינען
געווָארן „יודענריין" פאַר אויגוסט 1942 דורכן אויסמאָרדן אַלע יידן אויפן אָרט.

קלעוואַן איז געווָארן יידנריין אין דער אַקציע פון שבועות תש״ב, אין
דער צייט ווען אַלע ישובים אין ראַוונער „געביט" האָבן אין יענער צייט
דורכגעמאַכט בלויז אַקציעס פון טיילווייזער ליקווידאַציע. אין שטעטעלע
שאצק, לובאָמלער „געביט", זיינען אַלע יידן אומגעבראַכט געווָארן אויפן אָרט
דעם 23סטן יוני 1942 (ח׳ תמוז תש״ב), אין דער צייט וואָס אין גאַנצן
„געביט" זיינען די „יודענריין"־אַקציעס פאָרגעקומען ערשט דעם 1טן אָקטאָבער
1942. און אין קיווערץ, לוצקער „געביט", זיינען אַלע יידן אויסגעמאָרדעט
געווָארן נאָך אין דער צייט פון די פעלד־קאָמענדאַנטן — אין מיטן זומער 1941.

זינט אויגוסט 1942, ווען די אַקציעס פון אַנטגילטיקער ליקווידאַציע
זיינען געווען אין פולן ברען, איז קלאָר געווָארן, אַז די דייטשן באַמיען זיך
אָפצונאַרן די יידן און אָפּוועגדן זייער אויפמערקזאַמקייט פון די הכנות וואָס
זיי מאַכן צו דער טאָטאַלער פאַרניכטונג.

אין יענע חדשים פלעגן די יידישע וואַרשטאַטן באַקומען גרויסע באַשטע־
לונגען, וואָס דאָס אויספאָרטיקן זיי האָט געדאַרפט דויערן לאַנגע וואָכן.
איינצלנע דייטשע דיגניטאַרן האָבן אויך באַשטעלט פאַר זיך פערזענלעך
פאַרשיידענע זאַכן אוו, פאַרקערט ווי אין די געווייַנטלעכע נאָרמאַלע צייטן,
האָבן זיי ניט געדריקט, אַז די באַשטעלונגען זאָלן אויסגעפירט ווערן ווי
צום שנעלסטן. בלויז די אָרטיקע אוקראַינישע באַפעלקערונג האָט, אויף
יעדן קלאַנג וועגן אַ פאַרשטייענדיקער אַקציע, זיך געאיילט אָפצונעמען ביי
די יידן זייערע באַשטעלונגען. די געטאָ־קאָנסומען, די געשעפטן וואָס האָבן
פאַרקויפט יידן לעבנס־מיטלען, פלעגן געווייַנטלעך פאַר אַן אַקציע באַקומען
גרעסערע קוואָנטומס פּראָדוקטן, ווי קאָרטאָפל, צוקער־ריבן און טיילמאָל אויך

אַביסל קאַשעס. זייער אָפט האָט מען אויף אַ געטאָ, האָרט פאָר אַן אַקציע, אַרויפגעלייגט אַן עקסטרא קאָנטריבוציע אין געלט, אָבער שטענדיק האָט מען דערביי געפאָדערט זאָכן — אָדער פּראָדוקטן — אין אַזעלכע קוואָנטומס, וואָס זיינען פאָר דער געטאָ געווען לעגענדאָר און אַבסאָלוט אוממעגלעך.

מען האָט, צום ביישפּיל, פאָרלאָנגט צוצושטעלן גאַנצע טאָנען קאָוט און טיי, לעדער, מאַנופאַקטור, אָפילו טאָנען תבואה. מען האָט די אויפמערק־זאַמקייט פון די יידן געווענדעט, קאָנצענטרירט אויפן זאַמלען די זאָכן און פּראָדוקטן און אויף אַזאַ אופן אָפּגעצויגן די אויפמערקזאַמקייט, דעם געדאַנק פון דער קאַטאַסטראָפע וואָס זיי האָבן געהאַלטן אין צוגרייטן.

חוץ דעם האָבן די דייטשן קאַטעגאָריש אָפּגעלייקנט יעדן קלאַנג וועגן אַקציעס וואָס האָט זיך פאָרשפּרייט אין געטאָ. די מאַכט האָט תמיד פאָר־זיכערט דעם יודענראַט, אַז דאָ, אין דער שטאָט וועט קיין אַקציע ניט זיין, וועט אַלץ זיין רואיק.

אָבער, טראָץ די אַלע פאָרזיכטיקייטס־מיטלען וואָס די דייטשן האָבן אָנגענומען כדי אייַנצושלאָפערן די יידן, האָבן זיי אָבער, אין אַ סך פאַלן, ניט באַוויזן צו דערגרייכן זייער ציל. אין דער דאָזיקער לעצטער תקופה האָבן יידן שוין גענוי געוואוסט, וואָס עס דערוואַרט זיי, וואָס עס באַטייטן די דייטשע הבטחות און זייער פּאָליטיק. די ידיעות וועגן די אַקציעס וואָס קומען פאָר אין די פאָרשיידענע שטעט און שטעטלעך האָבן אויף דעם מעגלעך שנעלסטן אופן זיך פונאַנדערגעטראָגן און האָבן דערגרייכט ביז צו די סאָמע פאַרוואָרפנסטע קליינע ישובים, וואו נאָר יידן האָבן נאָך געלעבט.

אין יעדן יידישן ישוב, וואָס האָט נאָך עקסיסטירט צו יענער צייט, זיינען אומגעבראַכט געוואָרן צענדליגער פּליטים פון אַנדערע געטאָס, וועלכע זיינען שוין ליקווידירט געווען און זיי, די פּליטים, האָבן געפּרואווט זיך אַריינבאַקומען אין אַ געטאָ וואו יידן האָבן נאָך געלעבט. אַלע יידן, אָפילו די וואָס זיינען ביז דעמאָלט געווען די גרעסטע אָפּטימיסטן, האָבן פאָרלוירן דעם גלויבן אין דער מעגלעכקייט צו בלייבן לעבן, צו ראַטעווען זיך פון דער קאַטאַסטראָפע. מען האָט אין די געטאָס אָנגעהויבן רעדן וועגן אונטערצינדן, אַוועקלאָזן אַלץ מיטן פייער, וועגן אָנטלויפן. מען האָט געוואוסט, אַז קיין שום קאָנטריבוציע וועט שוין גאָר ניט העלפן און אַז עס איז אוממעגלעך צו צאָלן די אַרויפ־געלייגטע קאָנטריבוציע אָדער אויספירן די „באַשטעלונגען". ביי אַלץ דעם האָט קיינער ניט געהאָט דעם מוט ניט אויסצופירן דאָס וואָס די דייטשן האָבן געפּאָדערט. דאָס ניט־אויספירן די פאָראַרדענונגען האָט אָן שום ספק געמוזט ברענגען מיט זיך פאַטאַלע רעזולטאַטן פאָר דעם גאַנצן יידישן קיבוץ, און קיינער האָט ניט געוואָלט נעמען אויף זיך די פאָראַנטוואָרטלעך־קייט פאָר דעם גורל פונעם כלל און ווערן די דירעקטע סיבה פון אַ קאַטאַסטראָ־פע. ניט געקוקט אויף דער אַלאַרמירנדיקער לאָגע און דער האָפענונגסלאָזיקייט פון אָרום, האָט דאָך אין הארצן געטליעט אַ פונק פון האָפענונג, אַז מען וועט גערעטעוועט ווערן, אַז עס וועט דאָך געשען אַ נס. דער געזונטער נאָרמאַלער מענטש טראָגט ניט, קאָן גאָר ניט טראָגן אין זיך דאָס בילד פון זיין אייגענעם

אומקום. האָט מען דעריבער ביז צו דער לעצטער מינוט געקליבן, געזאַמלט און באַמיט זיך צוזאַמענצושטעלן דאָס וואָס די דייטשן האָבן פאַרלאַנגט, און אין אַ סך פאַלן, איז מען געגאַנגען צו דער אַרבעט ביז דער לעצטער מינוט. אין די לעצטע טעג פון דער אַקציע־אַגאַניע האָבן יידן רעאַגירט פאַרשיידן. געווען מענטשן וואָס זיינען געוואָרן אינגאַנצן אַפאַטיש און ניט געוואָלט, ניט געקאָנט אונטערנעמען קיין זאַך צו ראַטעווען זיך; אַנדערע ווידער האָבן זיך געגרייט צו אַנטלויפן.

די אַקציעס פון אַנטגילטיקער ליקווידאַציע האָבן זיך אָנגעהויבן אין אַ געוויסן טאָג און האָבן געדויערט אַזוי לאַנג, ביז עס איז אויסגעכאַפט געוואָרן דער לעצטער יד און ביז ער איז דערמאָרדעט געוואָרן. אייגנצלנע יידן האָט מען נאָך שפּעטער־צו תמיד אויסגעפונען און דערמאָרדעט — ממש ביז צום סאָמע לעצטן מאָמענט ווען די דייטשן האָבן אָנגעהויבן זייער צוריק־צוג.

אין די אַקציעס פון אַנטגילטיקער ליקווידאַציע האָט מען פרינציפיעל געמאָרדעט יעדן יידן, אַרבעטנדיקע, ספּעציאַליסטן, ווי ניט־אַרבעטנדיקע. אָבער די דאָזיקע אַקציעס האָבן אויך געהאָט פאַרשיידענע וואַריאַנטן, אויך אין פּרט פון סעגרעגירן די קרבנות.

אַן אַנדערע קאָמפּליצירטע סיטואַציע האָט זיך, לרוב, געשאַפן אין די געטאָס אין סאָמע לעצטן מאָמענט פאַר די אַקציעס פון אַנטגילטיקער ליקווידאַציע. עס איז געווען אַ שרעק געמישט מיט אַ רואיקייט. פון אויבן־אויף זיינען ניט געווען קיין סימנים, וואָס האָבן געזאָלט באַרעכטיקן אַן אומרו, דענערווירונג, וואָס האָבן געדאַרפט ברענגען בייזע מחשבות וועגן אַ נאָענטער קאָטאַסטראָפע. פון די דייטשן האָט מען רק געהערט וועגן פון טרייסט און פאַרזיכערונג. און פלוצים, מיט אייגמאָל איז די געטאָ געוואָרן אַרומגערינגלט דורך שטאַרקע אָפּטיילונגען פון אוקראַיניש מיליץ און מען האָט אָנגעהויבן טרייבן די מענטשן צום זאַמל־פונקט.

גלייכצייטיק מיטן טרייבן יידן צו די זאַמל־פונקטן, האָט זיך אָנגעהויבן דאָס זוכן בונקערס, דאָס אַרויסשלעפּן יידן פון זיי און אַוועקפירן צום זאַמל־פּלאַץ. אין דער פּראָצעדור פון קאָנצענטרירן די יידן פון די געטאָס און ברענגען זיי צום פּלאַץ, האָט זיך באַטייליקט אייניציק און אַליין די אוקראַיניש מיליץ, וואָס האָט געאַרבעט אונטער דער קאָמאַנדע פון דייטש און אוקראַיניש אָנפירער. דאָסגלייכן די שמירה אויף די זאַמל־פּלעצער גופא איז געלעגן אין די הענט פון די אוקראַיניש מיליציאָנערן. די אָרטיקע דיגניטאָרן, ווי די זשאַנדאַרמעריע, אָרטס־קאָמאַנדאַנטן, דער קאָמענדאַנט פון דער אוקראַיניש־שער מיליץ, דער אָנפירער פון דער מוניציפּאַליטעט און אַנדערע, האָבן זיך געדרייט אין געטאָ, אויף די זאַמל־פונקטן און האָבן כסדר געגעבן אָנ־וויזונגען און באַפעלן זייערע מענטשן — די מיליציאָנערן.

די יידן וואָס זיינען פאַרזאַמלט געוואָרן אויף די פּלעצער האָבן דאָרט געוואָרט אַזוי לאַנג ביז עס זיינען אָנגעקומען די לאַסט־אויטאָס מיט די דייטשן. דעמאָלט האָט מען אָנגעהויבן אויפּלאָדן די מענטשן אויף די אויטאָס און זיי אַוועקפירן צו די פאַרניכטונגס־פּלעצער. אָבער אין אַ סך ערטער

האָט מען די יידן געטריבן צו־פוס צו די פאַרניכטונגס־פלעצער. דער אופן פון פאַרניכטן איז אין די אַלע אַקציעס געווען איין און דער זעלביקער. וועמען מען האָט אָנגעהויבן ברענגען די מענטשן צו די פאַרניכטונגס־פלעצער, זיינען די גריבער שוין געווען פאַרטיק. אַראָפגייענדיק פון דער מאַשין האָט אַיעדער געדאַרפט צוגיין צו אַן אָנגעווייזענעם פלאַץ און אויסטאָן זיך ביז נאַקעט, געווייגנטלעך האָבן דאָס געטאָן מענער באַזונדער און פרויען באַזונדער, שפּעטער האָבן זיי, שוין אויסגעטוענערהייט, זיך ווידער געשטעלט אין רייען, דאָס מאָל מענער און פרויען צוזאַמען. די ס. ס.־לייט האָבן אָפּגעציילט אַ געוויסע צאָל מענטשן, און נאָכן פאַרנאָטירן די צאָל, אָפּגעשיקט זיי צום גרוב. אַ דייטש מיט אַן אויטאָמאָט אין דער האַנט האָט געשניטן די מענטשן וואָס זיינען געשטאַנען ביים ברעג פון גרוב.

אַזוי האָבן די אַקציעס אויף גאַנץ וואָלין געהאַט מער־ווייניקער דעם זעלביקן פאַרלויף. עס איז כאַראַקטעריסטיש, אַז אין די אַקציעס האָבן געזומען אָנטיילּ, לפּי ערך, ווייניק דייטשן — אייניקע צענדלינג, ווי עס איז כאַראַק־טעריסטיש דער איבער־גרויסער אָנטייל פון די אוקראַינער אין די עקזעקוציעס — פיל־פיל הונדערטער. אַן אָפּטיילונג דייטשן איז בייגעווען נאָר בשעת דעם אויפלאָדן די יידן אויף די מאַשינען, זיי האָבן די יידן אָפּגעפירט צום פאַרניכטונגס־פלאַץ און האָבן איבער זיי אויסגעפירט דעם מאָרד. עס איז שוין דעמאָלט קלאָר געווען, אַז די זעלביקע גרופּע דייטשן, אַ מאַן 50־60, האָט געהאַט די אויפגאַבע אויסצופירן די פאַרניכטונג אין אַ געוויסע צאָל פונקטן, פאַרנדיק פון איין אָרט צום צווייטן. געווייגנטלעך איז זיי, מסתמא, געלונגען אָדורכצופירן זייער אַרבעט אין משך פון איין טאָג, פאַרנדיק פון איין נאָענטן ישוב צום צווייטן, אָבער, אויב זיי האָבן ניט באַוויזן אויסצופירן אַלע מאָרדן אין איין טאָג, האָבן יידן, טיילמאָל, געוואָרט אויף די זאַמל־פונקטן אייניקע טעג, ביז מען האָט זיי אַוועקגעפירט צום אומקום, אויף די פאַרניכטונגס־פלעצער.

די אייניצלנע יידן, וואָס די דייטשן און אוקראַינער האָבן אַרויסגעשלעפט פון די באַהעלטענישן אין דער צייט וואָס די גרויסע מאַסע יידן איז נאָך געווען אויפן זאַמל־פונקט, זיינען צוגעפירט געוואָרן צו ד׳עם דאָזיקן פלאַץ. די יידן וויידער וואָס מען האָט געפונען שפּעטער־צו, נאָכן טאָג פון דער עקזעקוציע, האָט מען געהאַלטן ערגעץ־וואו פאַרמאַכט ביז עס האָט זיך אָנגעזאַמלט אַ גרעסערע גרופּע, וואָס מען האָט דערמאָרדעט אויף דעם יידישן בית־הקברות, אָדער ביים בריידער־קבר פון דער געטאָ, אויב דער גרוב איז נאָך געווען אָפן.

עס זיינען געווען געטאָס, פון וועלכע עס זיינען אָנטלאָפן אַ סך יידן. די דייטשן האָבן וועגן דעם געוואוסט. מעגלעך, אַז זיי האָבן דאָס געוואוסט פון דעם, וואָס די צאָל דערמאָרדעטע האָט ניט געשטימט מיט דער צאָל יידן וואָס איז געווען אָנגעגעבן דורך די געטאָס צו באַשפּייזונגס־צוועקן. אין אַזאַ פאַל האָבן די דייטשן תמיד נאָך אַן אַקציע אָפּיציעל מודיע געווען, אַז די אַקציע האָט זיך געענדיקט און די יידן וואָס זיינען געבליבן קאָנצן

זיך צוריקקערן אין געטאָ אַריין און וויטער אַרבעטן. די דאָזיקע אַמנעסטיע האָט די יידן ניט אויסגעזען צו זיין ניט־באַגלייבעוודיק. מחמת ביז דעמאָלט איז תמיד געווען, אַז יעדער ייד וואָס איז ניצול געוואָרן פון אַקציע האָט געקאָנט וויטער אַרבעטן און לעבן. אָבער, אָפילו די יידן וואָס האָבן לגמרי ניט געגלייבט אין די דייטשע הבטחות, האָבן אויך ניט געהאָט קיין אַנדער עצה ווי צוריקקערן זיך אין געטאָ אַריין. ווי שוין דערמאָנט זיינען די אַקציעס פון דער אַנטגילטיקער ליקווידאַציע פאַרגעקומען אין די האַרבסטיקע חדשים, און די מענטשן, ספּעציעל יענע וואָס האָבן געהאַט קליינע קינדער און זיינען געבליבן אָן אַ דאַך איבערן קאָפּ, האָבן ניט געהאַט פאַר זיך קיין שום פּערספּעקטיוו חוץ צוריקגיין אין געטאָ אַריין. אויף זיכערן דעם טויט פאַר די יידן, וואָס האָבן זיך צוריקגעקערט אין געטאָ אַריין, האָט מען באַשטימט אייניקע הייזער אין געטאָ, וועלכע מען האָט כלומרשט אויפסניי געשאַפן, מען האָט די יידן געגעבן פאַרהעלטנישמאָסיק מער פרייהייט ווי אין די פריערדיקע געטאָס, מען האָט זיי, למשל, וווינעקער געהיט אא״וו. די צאָל פון די יידן האָט זיך אַנגעהויבן פאַרגרעסערן. הערנדיק, אַז די יידן אַרבעטן ווידער, האָבן אַ דאַך איבערן קאָפּ, האָבן אַ סך יידן אַנדערע אַנטלאָפענע וועלכע האָבן די זאָכן ניט געהאַט, ניט געקאָנט אָפילו אויסטריקענען זייערע דורכגענעצטע מלבושים — באַשלאָסן גיין צוריק אין נייע געטאָס אַריין.

די פּרוי מלמד, וואָס איז צוריקגעגאַנגען אין געטאָ טוטשין האָט דערציילט, אַז די יידן אין געטאָ האָבן זיך געוואונדערט אויף איר, וואָס זי איז צוריקגעקומען. אויף איר פראַגע פאַר וואָס זיינען זיי צוריקגעקומען, האָבן די יידן געענטפערט, אַז זיי זיינען געקומען „נאָך דעם טויט", דערפאַר, וואָס זיי האָבן ניט קיין מוט אַליין צו דערהרגענען די קינדער און די אַנדערע נאָענטסטע און זיך אַליין און זיי האָבן מער ניט קיין כוח אַריבערצוטראָגן דאָס אַרומשלעפּן זיך אין הונגער, קעלט, נעציקייט און מאוימדיקן שמוץ.

„איך האָב אין געטאָ דערפילט אַ מוראדיקע אַטמאָספער פון יאוש" — האָט דערציילט פּרוי מלמד. ביינאַכט האָט זי זיך אַרויסבאַקומען פון געטאָ מיט די קינדער און איז אַוועק צוריק אין וואַלד אַריין, מיט דער האָפענונג צו געפינען דעם מאַן, וועלכן זי האָט געהאַט פריער פאַרלוירן.

אָט די נייע געטאָס האָבן די אוקראַיניש מיליציאַנערן איין טאָג, נאָך דעם ווי די געטאָ האָט עקסיסטירט עטלעכע וואָכן, אַרומגערינגלט און אַלע יידן פאַרניכטעט.

אין די אַקציעס פון דער אַנטגילטיקער ליקווידאַציע זיינען נאָך געווען אַנדערע וואַריאַנטן. וועגן זיי וועט גערעדט ווערן שפּעטער, ביי דער באַשרייבונג פון די אַקציעס אין יעדן ישוב באַזונדער. עס זיינען געווען ערטער, וואו די אַקציע האָט זיך, מיט הפסקות, געצויגן לאַנגע וואָכן; די געטאָס האָט מען געטיילט אין צווייען, אָדער, פאַרקערט, פון צווי געטאָס האָט מען געמאַכט אייניע, איבערגעאַרבעט, פאַרמישט. די טעמפּאָ פון די געשעענישן איז געיוון אַזאַ שנעלע, טראָץ די הפסקות אין צייט, די מהומה און דער אומרו אַזעלכע גרויסע, אַז מען האָט ניט געקאָנט אָפּעטעמען און זיך

אַריענטירן, וואָס פֿאַר אַ טייל פון דער באַפעלקערונג ווערט פאַקטיש ליקווי־דירט. משפחות האָבן זיך, אין דער אַלגעמיינער אַרומיקער מהומה, פֿאַרלוירן, איין טייל איז שוין געווען ליקווידירט, אַן אַנדערער טייל איז אַריבערגעפירט געוואָרן אין אַן אַנדער געטאָ. אין פֿאַרשיידענע געטאָס איז געווען צו מערקן אַ טענדענץ צו סעפֿאַרירן אַרבעטס־פֿעאיקע מענטשן פון דער רעשט באַפעל־קערונג און זיי באַזונדער אומברענגען. ווי עס זעט אויס, האָבן די דייטשן געוואָלט אויף אַזאַ אופן אומשעדלעך מאַכן די כוחות, וואָס זיינען נאָך, ווי עס איז, געווען פעאיק צו שטעלן אַ ווידערשטאַנד. אָבער אין פֿאַרשיידענע שטעט האָט מען בשעת די אַקציעס אָפּגעזונדערט ספּעציאַליסטן, מען האָט זיי אָבער תמיד פֿאַרניכטעט אין פֿאַרלויף פון דער אַקציע. עס זיינען אָבער באַקאַנט פֿאַלן, ווען מען האָט געלאָזט אַ גרופּע, און אַפּילו איינצלנע יידן פֿאַכמענער, וועלכע האָבן געהאַט אויסצופירן אַ געוויסע קאָנקרעטע אַרבעט. נאָכן אויספֿאַרטיקן די אַרבעט האָט מען זיי פֿאַרניכטעט.

אין פֿאַרשיידענע שטעט און שטעטלעך פון לוצקער און לודמירער „געביטן" האָט מען געלאָזט גרעסערע גרופּן ספּעציאַליסטן אויף אַ לענגערער צייט, אין לוצקער געביט ביז דעצעמבער 1942, אין לודמירער געביט — ביז דעצעמבער 1943. אין יעדן פון די ביידע „געביטן" האָבן די לאַגערן פון די ספּעציאַליסטן וואָס מען האָט געלאָזט געהאַט אַן אַנדערן כאַראַקטער. אין לוצקער געביט זיינען די לאַגערן געווען פון דעם סטאַנדאַרט־טיפּ פון אַרבעטס־לאַגערן, דאָקעגן אין לודמירער ראַיאָן איז עס געווען אַ לאַגער פון אַ כאַראַקטער, וואָס איז אינגאַנצן ניט געווען באַקאַנט אויף וואָלין. די דייטשן האָבן די דאָזיקע לאַגערן אָנגערופן „האָנדווערקער־געזאַנשאַפטן". די יידן פון די דאָזיקע „געזאַנשאַפטן" האָבן ניט געטראָגן קיין געלע לאַטעס און זיינען אָפּיציעל ניט געווען פון קיינעם געהיט. די יידן וואָס זיינען געבליבן לעבן פון די דאָזיקע „געזאַנשאַפטן" גיבן איבער, אַז זייער עקסיסטענץ איז געווען אינגאַנצן „ניט־אָפּיציעל", מחמת דער גאַנצער געביט איז שוין געווען אָפּיציעל „יודענריין", און עס איז געווען ניט־דערלויבט, אַז עס זאָלן זיך דאָרט נאָך געפינען יידן. האָבן זיי דעריבער ניט געטראָגן קיין יידישע אָפּצייכענונגען און האָבן ניט געהאַט קיין אַרבעטס־באַשיניגונגען מיט דעם בוכשטאַב „יאט!".

אויב מען האָט ערגעץ־וואו איבערגעלאָזט יידן־ספּעציאַליסטן, איז דאָס פֿאַרגעקומען אויף אַ נאָמענטלעכן יסוד: דווקא די ספּעציאַליסטן און ניט קיין אַנדערע. אין משך פון דער גאַנצער צייט וואָס די גרופּע האָט עקסיסטירט, האָט מען שטרענג אַכטונג געגעבן, אַז עס זאָלן זיך צו זיי ניט אַריינבאַקומען יידן פון דרויסן. דאָס מיינט צו זאָגן, אַז די סיטואַציע איז געווען אינגאַנצן אַן אַנדערע ווי אין די פּריערדיקע צייטן, בייַ די אַקציעס פון דער טיילווייזער ליקווידאַציע, ווען אויך די ספּעציאַליסטן זענען געווען אַן אַנאָנימע מאַסע.

די געניע צאָל פון די געראַטעוועטע יידן איז בייַ איצט ניט באַקאַנט. נאָך דער באַפֿרייאונג איז ניט געפּירט געוואָרן קיין רעגיסטראַציע פון די געראַטעוועטע. אויסער דעם זיינען יידן ניט געפֿאָרן צוריק אין זייערע

שטעטלעך, אויס מורא פאר די באנדעראוצעס, נאר זיי האבן זיך קאנצענטרירט אין די גרעסערע פונקטן. אין אלגעמיין איז די לאגע געווען אזא, אז וואס שפעטער די ליקווידאציע־אקציע איז פארגעקומען, אלץ מער יידן האבן זיך געראטעוועט. מחמת ווי לאנג די געטא האט עקסיסטירט האט דאך יעדערער געהאט מער שאנסן צו בלייבן לעבן אין געטא, ווי מחוץ פון איר. דעריבער איז די גרעסטע צאל יידן געבליבן לעבן אין לודמירער ראיאן — בערך צוויי הונדערט און פופציק נפשות. דאסגלייכן, ווי דערמאנט, אין די געטאס וואו אן סך יידן זענען זיך צעלאפן אין דער צייט פון דער אקציע, פון די זאמל־פונקטן און פארן גיין אויף די פונקטן, און ארום האבן זיך געפונען וועלדער, האבן זיי געהאט מער שאנסן צו בלייבן לעבן ווי אין די געטאס, וואו די ליקווידאציע־אקציעס זיינען פארגעקומען פרי און עס איז געבליבן א לאנגע צייט צו ווארטן ביז דער באפרייאונג.

אין קרעמענץ, למשל, זיינען געבליבן זיבן פערזאן, אין קאסטאפאל, טראץ די וואלדיקע שטחים ארום — בלויז 2־3 מענטשן. אזוי פיל זיינען געבליבן אין קאוול, טראץ דעם וואס אין דאזיקן „געביט" האבן זיך געפונען א סך יידישע פארטיזאנער. עס זיינען פארן שטעטלעך, פון וועלכע עס זיינען ניט געבליבן קיין לעבעדיקע עדות. אין ראוונא האבן זיך, זיבן חדשים נאך דער באפרייאונג, צונויפגעזאמלט הונדערט און צוואנציק יידן, פון זיי ניט קיין צוויי מנינים פון ראוונא גופא, די רעשט איז געווען פון ארומיקע שטעט און שטעטלעך. אין אסטראה זיינען געבליבן, צוזאמען מיט די רעשטלעך פון די ארומיקע דערפער, פערציק מאן.

דער גרעסטער טייל יידן זיינען געבליבן אין לודמיר גופא, אדאנק דעם גליקלעכן און אומפארשטענדלעכן צופאל, וואס די דייטשן האבן דארט גע־לאזט די יידן אין דער „האנדווערקער־געגנאסענשאפט" ביז דעצעמבער 1943.

א סך פון די גראטעווטע מענער זיינען מאביליזירט געוואָרן אין דער סאוועטישער ארמיי און זיינען דארט אומגעקומען, אויף די פארשיידענע פראנטן.

מיטן דערקלערן די רעפאטריאציע ענדע 1944, לויט וועלכער אלע יידן פון וואלין האבן געהאט דאס רעכט, ווי געווען פוילישע בירגער, זיך צו רעפאטרירן קיין פוילן, זיינען כמעט אלע וואלינער יידן אוועק פון וואלין קיין פוילן. שפעטער, אין יאר 1948, האבן יידן, וואס האבן זיך עוואקואירט בשעת דער מלחמה פון וואלין קיין טיף־רוסלאנד, אנגעהויבן קומען צוריק פון דער עוואקואציע. לויט די ידיעות וואס זיינען דערגאנגען אין די לעצטע צייטן, געפינען זיך אין א סך ישובים צו אייניקע צענדלינג יידישע נפשות. דאס זיינען געווען עוואקואירטע און, טיילווייז, יידן פון די אייגנטלעכע סאוועטישע געביטן פון פאר דעם קריג פון 1939. דער עיקר זיינען יידן אויף וואלין איצט קאנצענטרירט אין די גרויסע שטעט.

די אַקציעס פון „ענטגילטיקער" ליקווידאַציע
(לויט די „געביטן")

דובנאָ. דעם 3טן אָקטאָבער 1942 האָט מען פֿאַראָרדנט 35 משפחות־ספּעציאַליסטן, זיי זאָלן זיך שטעלן מיט זייערע משפחה־מיטגלידער אין אַרבעטס־אָמט. עס איז געווען אַ נאָמענטלעכע אויפּפֿאָדערונג. זיי אַלע, 150 מענטשן, האָט מען אויף לאַסט־אויטאָס אַוועקגעפּירט קיין סורמיטש, זיי אייגנקווארטירט אין אַיין בלאָק און געלאָזט פֿאַר זיי עסנווארג אויף עטלעכע טעג.

דעם 5טן אָקטאָבער (כ"ד תשרי תש"ג) איז די געטאָ אַרומגערינגלט געווארן, מען האָט קאָנצענטרירט די מענטשן און זיי אַוועקגעפּירט אויף דעם ראטשינער פלוג־פּלאַץ, צו דער פֿאַרניכטונג.

דעם 10טן אָקטאָבער האָט מען די 150 נפשות וואָס זיינען געהאַלטן געווארן פֿאַרמאַכט אין סורמיטש געבראַכט אין דער נייער געטאָ. מען האָט זיי אָנגעזאָגט, אונטער אַ דראָונג פון טויט־שטראָף, ניט אַרײַנצולאָזן אין געטאָ אַנדערע יידן פון דרויסן. טראָץ דעם איז די צאָל יידן אין געטאָ אין פֿאַרלויף פון אייניקע טעג געוואָקסן ביז הונדערט. זיי זיינען אַרויסגעגאַנגען פון די בונקערס פון דער פּריערדיקער געטאָ, וועלכע זיינען נאָך ניט אויפּגעדעקט געווארן און זיי זיינען געקומען צוריק פון די וועלדער און פון דער אַרומיקער געגנט, וואו זיי האָבן זיך אויפּגעהאַלטן נאָך דעם ווי זיי זיינען אַרויס פון די דייטשע און אוקראַינישע הענט.

דעם 24סטן אָקטאָבער איז פלוצים אָנגעפֿאָרן קיין דובנאָ אַן אָפּטיילונג פון דער אוקראַינישער מיליץ, און האָט אַרומגערינגלט די געטאָ. צען ספּעציאַליסטן האָבן זיי אַרויסגעפּירט פון געטאָ, לויט אַ נאָמענטלעכער ליסטע אָן די משפחות, די רעשט יידן האָבן זיי דערמאָרדעט אויף דער שיביענע גורא. די צען ספּעציאַליסטן זיינען געווען: שניידערס, היטל־מאַכערס, רימערס און שוסטערס.

ווידער אַמאָל האָט מען זיי אייגנקווארטירט אין אַ הויז־געטאָ און מען האָט זיי געמאַכט קאָלעקטיוו פֿאַראַנטוואָרטלעך, אויב מען וועט ביי זיי געפינען צַפּילו מיט איין יידן מער. אָבער די דאָזיקע אייגנאָמע צען יידן האָבן באַהאַלטן צווישן זיך און אויסגעהאַלטן אין אַ בונקער, אין דעם הויז־געטאָ אַנדערע דרייסיק יידן. די דאָזיקע ספּעציאַליסטן האָבן געוואוסט, אויפן סמך פון די אַרבעטן וואָס זיי האָבן געהאַט אויסצופירן און אויפן סמך פון אַנדערע סימנים, אַז עס דערנענטערט זיך דער טאָג פון זייער אומקום און יעדער פון זיי האָט אָנגעהויבן פֿלאַנעווען צו אַנטלויפן אויף אַן אינדי־ווידועלן אופן. אָבער נאָר דריי פון די צען האָבן אויף אַן אמת באַוויזן צו אַנטלויפן. היות די ספּעציאַליסטן האָבן אויסגעפּירט פֿאַרשיידענע אַרבעטן פֿאַר די דייטשן און זיי זיינען מיט זיי געווען אין אַ שטענדיקן קאָנטאַקט, איז געווען אוממעגלעך זיי זאָלן ניט באַמערקן, אַז עס פעלן דריי מענטשן פון די צען. די דייטשן האָבן אויף צומאָרגנס נאָך דעם ווי די דריי זענען אַנטלאָפן, אויסגעמאָרדעט די געבליבענע זיבן מאַן.

ראַדזשיווילאָוו און אָסטראָזשעץ. די אַקציעס האָבן אויך דאָ זיך אָנגע־הויבן דעם 5טן אָקטאָבער 1942. אין ראַדזשיווילאָוו האָט מען די קרבנות דערמאָרדעט אין דאָרף לעוויאַטין סוכאָדאָווי. אין אָסטראָזשעץ זיינען די יידן דערמאָרדעט געוואָרן אויפן יידישן בית־עולם. דאָרט זיינען אויך אומ־געקומען די יידן פון טאַרגאָוויץ, וועלכע מען האָט אַהין אַרויסגעפירט אין שבועות תש״ב, בעת דער אַקציע פון טיילווייזער ליקווידאַציע.

קוזשין און מלינאָוו. די אַקציעס האָבן זיך אָנגעהויבן דעם 9טן אָקטאָבער. דעם זעלביקן טאָג האָט מען געבראַכט קיין קוזשין די יידן פון וועבא. די קוזשינער יידן זענען אומגעבראַכט געוואָרן הינטער דער שטאָט.

אין מלינאָוו האָט מען אויך אומגעבראַכט די יידן פון מערווען, וועלכע מען האָט געבראַכט קיין מלינאָוו אין שבועות תש״ב, וועו עס איז געשאָפן געוואָרן די געטאָ. די קרבנות זיינען אומגעבראַכט געוואָרן אין וואַלד, צווישן מלינאָוו און מערווען.

בארעמל. די געטאָ איז אַרומגערינגלט געוואָרן דעם 2טן אָקטאָבער, אָבער די עקזעקוציע איז פאָרגעקומען ערשט דעם 7טן אָקטאָבער. די קרבנות זענען אומגעבראַכט געוואָרן הינטער דער שטאָט, אויפן ברעג פון טייך סטיר.

דאָווידאָווקע. אויך דאָ איז די געטאָ אַרומגערינגלט געוואָרן דעם 2טן אָקטאָבער און די דערמאָרדונג איז פאָרגעקומען דעם 9טן אָקטאָבער. די קרבנות האָט מען באַגראָבן 3 ק״מ פון דעמידאָווקע.

וואַרקאָוויטש. די געטאָ איז אַרומגערינגלט געוואָרן דעם 3טן אָקטאָבער. די פאַרניכטונג איז פאָרגעקומען דעם 8טן אָקטאָבער. קיין וואַרקאָוויטש האָט מען דעם 4טן אָקטאָבער געבראַכט יידן פון אזשיעראַני, וואו עס איז געווען אַן אַרבעטס־לאַגער. די דערמאָרדעטע זענען באַגראָבן געוואָרן הינטער דער שטאָט.

אין בארעמל, דעמידאָווקע און וואַרקאָוויטש האָט מען די יידן ניט געזאַמלט. מען האָט זיי פון דאָנען אָפגעשיקט צו די פאַרניכטונגס־פלעצער. דאָ, אין די דאָזיקע דריי ערטער, זיינען די יידן געהאַלטן געוואָרן, ביז צו דער לעצטער מינוט, אין געטאָ און פון דאָנען האָט מען זיי געשיקט דירעקט צו דער פאַרניכטונג. אין אַלע געטאָס פון דובנער „געביט״, אויסער אין דובנאָ אַליין, האָט מען אַלע יידן געבליבענע פון די פריערדיקע אַקציעס מיט איין מאָל פאַרניכטעט.

באַפרייטע יידן

צו דער געשיכטע פון דער שארית־הפליטה
אין דער אַמעריקאַנער זאָנע אין דייטשלאַנד

(המשך פון באַנד III)

פון

יוסף גאַר

8טער קאַפּיטל

זאָרג פאַרן געזונט

ד"י מאוימדיקע איבערלעבענישן פון יידן אונטער דער נאַצישער ממשלה און זייערע נאָכווייענישן נאָך דער באַפרייאונג האָבן פאַר די מעדיצינישע אינסטיטוציעס פון דער ש"ה אַוועקגעשטעלט ערנסטע פּראָבלעמען. שוין אין זעלביקן טאָג, וועו די קליינע רעשטלעך קאַצעט־געפאַנגענע זיינען געוואָרן פריי פון נאַצישן גיהנום, האָט מען געמוזט אָנ־נעמען אייליקע מעדיצינישע מיטלען צו פאַרבעסערן דעם פאַרקריפּלטן געזונט־צושטאַנד פונעם רוב געראַטעוועטע מענטשן. לכתחילה האָבן עס געטאָן די מעדיצינישע אינסטאַנצן פון די אַליאירטע אַרמייען, וואָס האָבן באַפרייט די קרבנות. בפרט דאַרף מען דערמאָנען די מסירות־נפשדיקע אַרבעט פון אַמעריקאַנער מיליטעריש פערסאָנאַל. די באַפרייטע יידישע מעדיקערס האָבן זיך אויך באַטייליקט אין אָט דער היילאַרבעט.

וועו די ש"ה האָט געגרומען אויפשטעלן איר געזעלשאַפטלעך לעבן, האָבן אויך די באַפרייטע דאָקטוירים געגרומען זיך אָרגאַניזירן. די גרינדערס און איניציאַטאָרן פון דער ערשטער מעדיצינישער פאַראייניקונג זיינען געווען די דאָקטוירים: איפּ, בערמאַן, גאָלדמאַן, גרינבערג, נאַבריסקי. פאַרזיצער איז געווען ד"ר נאַבריסקי, סעקרעטאַר — ד"ר גאָלדמאַן. ס'רוב יידישע דאָקטוירים האָבן דעמאָלט געאַרבעט אין די סאַנאַטאָריעס פון ס"ט־אָטיליען און גאָוטינג און אין די שפּיטעלער און אַמבולאַטאָריעס פון די יידישע די־פּי־צענטערס.

די וויכטיקסטע אַרבעט פון דעם ניי געשאַפענעם מעדיצינישן פאַראיין איז קודם כל געווען צו אָרגאַניזירן די דאָקטוירים און צוגרייטן דעם ערשטן דאָקטוירים־צוזאַמענפאָר. אָזא צוזאַמענפאָר איז אָנהייב פעב' 1946 פאָר־געקומען אין לאָנדסבערגער יידישן לאָגער און אין אים האָבן אָנטייל גענומען 117 מעדיצינערס (98 מענער און 19 פרויען). לויט זייערע ספּעציא־ליטעטן זיינען זיי געווען: 86 אַלגעמיינע דאָקטוירים, 23 צאָן־דאָקטוירים, 5 פאַרמאַצעווטן און 3 באַקטעריאָלאָגן.

אויף דער עפענונג־זיצונג האָט ד"ר ל. גאָלדשטיין רעפעריט אד"ט: „די עקספּערימענטן פון די עס־עס־דאָקטוירים אין די קאַצעטן". דער רעפע־ראָט איז אין תוך געווען א באַשולדיקונג־אָקט קעגן דער דייטשער מעדיצי־נישער וועלט. דייטשע דאָקטוירים האָבן נישט נאָר נישט אויפגעהויבן זייער שטים פון פּראָטעסט קעגן די עקספּערימענטן פון זייערע נאַצישע קאָלעגן אין די קאַצעטן, נאָר זיי האָבן זיי אָפילו באַטראַכט ווי א וויכטיקן בייטראָג צו דער מעדיצין בכלל.

דער צוזאַמענפאָר האָט אויסגעהערט עטלעכע רעפעראַטן אויף מעדיצי־נישע טעמעס.

ד״ר שטרייט (פון אַמעריקע), וואָס איז געווען דער אונראַ־אַנפירער פון לאַנדסבערגער יידישן לאַגער־שפּיטאָל, האָט איבערגעגעבן פּרטים פון דעם בשעתו נייַ דערפונדענעם מעדיצינישן היילמיטל פּעניסילין און ווי אַזוי אים אָנצואוונדן ביים היילן פּאַרשיידענע שוועריקייטן.

ד״ר פּייסאַכאָוויטש האָט אַרומגערעדט די פּראָבלעם געשווילעכטס. מחמת הונגער האָבן אין די קאַצעטן דערפון געליטן זייער אַ סך מענטשן.

וועגן „הונגער־קראַנקייטן״ האָט רעפּעריט אויך ד״ר קראָנזאָן. ער האָט בעיקר זיך סומך געווען אויף מאַטעריאַלן פון סאָוועטישע דאָקטוירים אין דער צייט פון דער צווייטער וועלט־מלחמה.

ד״ר העלער האָט גערעדט וועגן די סיבות וואָס האָבן גורם געווען, אַז אַ סך יונגע פרויען אין די געטאָס און קאַצעטן זאָלן פאַרלירן זייער מענסטרואַציע.

אד״ט: „דער פּסיכישער צושטאַנד פון די געווען קאַצעטלערס״ האָט רעפּעריט ד״ר פּינאַס. ער איז געקומען צום אויספּיר, אַז דער באַפרייטער ייִד איז בדרך כלל אַ פּסיכיש געזונטער עלעמענט. זיין לעבעדיקער אינטערעס פאַר אַרבעט און ארץ־ישראל איז אַ באַוויזן, אַז ער איז מסוגל צו פּירן אַ גייסטיק נאָרמאַל לעבן.

די באַראַטונג האָט אויסגעהערט טרויעריקע גרוסן וועגן דעם סאַניטאַר־היגיענישן מצב אין די יידישע לאַגערן און מען האָט אָנגענומען באַשלוסן ווי אַזוי די לאַגע צו פאַרבעסערן. מען האָט אויך באַשלאָסן צו שאַפן אַ פאַרבאַנד פון יידישע מעדיצינערס.

נאָכן לאַנדסבערגער צוזאַמענפאָר זייַנען צום פאַראיין צוגעשטאַנען כמעט אַלע מיטגלידער פון דער מעדיצינישער פראַקטיק. אַ שטער פאַר דער אַרבעט פון דער נייַער פאַרוואַלטונג איז געווען דער פאַקט, וואָס די אָנפּירערס פון פאַראיין האָבן נישט געלעבט אין מינכן, וואו עס זיינען געווען קאָנ־צענטרירט די וויכטיקסטע יידישע און ניט־יידישע אינסטיטוציעס, נאָר זיי האָבן לרוב זיך געפונען אין לאַנדסבערג אַדער ס״ט־אָטיליען. אויפן צווייטן מעדיצינישן צוזאַמענקום, וואָס איז פאַרגעקומען אין בערכטעסגאָדן אין יאָנ. 1947, האָט מען דעם ענין אויסגעבעסערט. זינט דעמאָלט האָט די צענטראַל־פאַרוואַלטונג (פאַרזיצער פון פרעזידיום — ד״ר ל. גאָלדשטיין, געזעראַל־סעקרעטאַר — ד״ר נ. קאַץ) זיך געפונען אין מינכן.

די פאַרוואַלטונג פון מעדיצינישן פאַראיין האָט אין 1947—1948 זיך באַשעפטיקט מיט ענינים, וואָס האָבן געהאַט אַ וויכטיקן באַטייט פאַר די מיטגלידער (וועריפיקאַציע, מאַטעריעלע פאַרזאָרגונג, מעדיצינישע פאַרפול־קומונג, עליה און עמיגראַציע, מעדיצינישע צייטשריפט[77]), באַציאונגען מיט יידישע און ניט־יידשע קערפערשאַפטן).

---

77) די האָט געהייסן מכתב לחבר בגלות אשכנז און איז אַרויס אויף יידיש מיט לאַטיינישע אותיות. דער מעדיצינישער מאַטעריאַל איז מערסטנס אויף דייטש אַדער ענגליש. אָנגעהויבן אַרויסצוגיין אין מינכן, מאַי 1947. נומ׳ 9-10 איז אַרויס אין יאַנואַר 1949.

די פראבלעם ווערט פאר דער פארוואלטונג פאראשאפט א היפש ביסל זארג. זעלטן ווער פון די דאקטוירים האט געהאט זיין דיפלאם אדער אנדערע דאקומענטן, וואס זאלן באשטעטיקן זיין מעדיצינישע פראפעסיע, רעכט צו פראקטיצירן. זיי האבן זיי פארלוירן אין די מלחמה־יארן. געוויסע פערזאנען, וואס האבן נישט געהאט די נייטיקע מעדיצינישע קוואליפיקאציעס, האבן אויסגענוצט די דאזיקע סיטואציע און זיי האבן זיך פארנומען מיט מעדיצינישער פראקטיק נישט זייענדיק צו דעם בארעכטיקט. עס איז דעריבער נייטיק געווען צו ווערפיצירן אלע מיטגלידער כדי אויפצוקלערן, ווער עס איז באמת א דאקטער, צאן־דאקטער, אפטייקער און ווער נישט. די ווערי־פיקאציע־קאמיסיע האט זיך אנגעשטויסן אויף א גרויסן ווידערשטאנד מצד די, וואס האבן מורא געהאט פאר דער „רייניקונג". פונדעסטוועגן האט זיך איינגעגעבן די ארבעט אדורכצופירן ביזן סוף און פון 450 מיטגלידער זיינען נאך דער ווערי־פיקאציע פארבליבן נישט מער ווי 300, וואס מען האט אנער־קענט פאר דיפלאמירטע מעדיצינערס. די איבעריקע 150 זיינען אליין אוועק אדער מען האט זיי באזייטיקט פון דער מעדיצינישער פראפעסיע.

גרויסע טענות האבן די דאקטוירים געהאט צום צ"ק פון די באפרייטע יידן ווען דער באלוינונג פאר זייער ארבעט[78]). זיי האבן געהאלטן, אז עס ווערט לגבי זיי באגאנגען א עוולה, ווען אין פרט פון באלוינונג ווערן זיי אוועקגעשטעלט אויף איין ברעטל מיט געווייניגטלעכע ביורא־אנגעשטעלטע.

כדי צו הייבן דעם מעדיצינישן ניוואו פון יידישן דאקטער, בפרט פון ייִנגערע מיטגלידער, האט מען איינגעפירט סטיפענדיעס זיך צו פארפולקומען אין דער מעדיצינישער פראפעסיע. עס האט אויך עקסיסטירט א צענטראלע מעדיצינישע ביבליאטעק פון 1,500 ביכער, וואס די מיטגלידער האבן גע־קאנט אויסלייַען.

די דאקטוירים האבן אפגעהאלטן עטלעכע וויסנשאפטלעכע סעסיעס (אין באד־רייכנהאל, פראנקפורט, שטוטגארט, מינכן), וואו מען האט באהאנדלט פראבלעמען פון דער מעדיצין בכלל און פון דער ש"ה־מעדיצין בפרט.

די דריטע — און לעצטע — יאריקע קאנפערענץ פון דאקטוירים־פאראיין איז פארגעקומען אין אפר' 1948 אין פעלדאפינג.

נאכן אויפקום פון מדינת ישראל און נאכן אננעמען דעם די־פי־ביל אין די פאראייניקטע שטאטן האט די מערהייט מיטגלידער פון פאראיין, צוזאמען מיט אנדערע יידן, אדער עולה געווען קיין ישראל אדער עמיגרירט קיין אמעריקע א"א לענדער. דער פאראיין האט בהדרגהדיק פארקלענערט זיין ארבעט און אין 1949 האט ער אינגאנצן זיך ליקווידירט.

מיר ברענגען די וויטערדיקע סטאטיסטישע ידיעות ווען מעדיצינישן

---

78) עס איז שוין געווען אנגעזיגן, אז די מיטארבעטערס פון די אינסטיטוצ־עס האבן ניט באקומען קיין געלט־באלוינונג פאר דער ארבעט, נאר דושאינט־פעקלעך, וואס האבן באטראפן פון 8 ביז 10 דאלער א חודש.

פּערסאָנאַל פון דער ש״ה אין אַמעריקאַנער אָקופּירטן טייל דייטשלאַנד (1טן יאַנואַר 1948):

אַלגעמיינע צאָל דאָקטוירים — 190, בתוכם 160 מענער און 30 פרויען. לויט זייערע פריערדיקע היימלענדער האָבן זיי געשטאַמט פון: פּוילן — 111, ליטע — 26, אונגאַרן — 14, רוסלאַנד — 14, רומעניע — 11, דייטשלאַנד — 11, אַמעריקע — 1, לעטלאַנד — 1, עסטרייך — 1.

לויט ספּעציאַליטעטן זיינען זיי געווען: 89 אַלגעמיינע דאָקטוירים, 31 אינטערניסטן, 19 כירורגן, 16 גינעקאָלאָגן, 16 פּעדיאַטריסטן, 5 רענטגענאָלאָגן, 5 לאַרינגאָלאָגן, 3 נעוראָלאָגן, 1 דערמאַטאָלאָג און 1 ספּעציאַליסט אויף טראָפּישע קראַנקייטן. זייער מעדיצינישע בילדונג האָבן זיי באַקומען אין 52 אוניווערסיטעטן אין דער גאַרער וועלט (בודאַפּעשט, בערלין, וואַרשע, ווילנע, ווין, טאַשקענט, כאַרקאָוו, לענינגראַד, מאָסקווע, פּאַריז, פּראָג, צירין, קאָוונע, ריגע).

די צאָל דענטיסטן איז געווען 32 (13 מענער און 19 פרויען). פּאַר־מאַצווטן און באַקטעריאָלאָגן זיינען געווען 34, בתוכם 26 מענער און 8 פרויען. עס זיינען אויך געווען 4 וועטערענאַר־דאָקטוירים.

***

עס איז שוין געווען געזאָגט (אין קאַפּ׳ 3), אַז אין די ערשטע צוויי יאָר נאָך דער באַפרייאונג האָט עקסיסטירט אַ באַזונדערער געזונטהייטס־אָמט ביים צ״ק פון די באַפרייטע יידן און פּאַראַלעל צו אים — אַ מעדיצינישער אָפּטייל ביים דזשאָינט. זומער 1947 האָט מען די ביידע מעדיצינישע אינסטי־טוציעס פאַראייניקט און מען האָט געשאַפן דעם מעדיצינישן דעפּאַרטאַמענט פון דזשאָינט־„אָזע״־צ״ק. לכתחילה האָט „אָזע״ נישט געהאַט קיין אייגענעם פּאַרטרעטער אין אָט דער אינסטיטוציע. שפּעטער איז ד״ר ל. גאָלדשטיין געווען דער „אָזע״־פאַרשטייער אין דעם פאַראייניקטן מעדיצינישן דע־פּאַרטאַמענט.

כאָטש אונראַ און שפּעטער אירא האָבן געהאַט צו טאָן אויך מיט מעדיצינישע ענינים פון די די־פּיס, וואָס זיינען געווען אונטער זייער יוריס־דיקציע, איז אָבער נייטיק געווען צו האָבן אַ יידישע מעדיצינישע קערפּער־שאַפט. דער ניי געשאַפענער מעדיצינישער דעפּאַרטאַמענט האָט קאָאָפּערירט מיט אירא, קאָמיסאַריאַט פאַר פּאָליטיש, רעליגיעז און ראַסיש־פאַרפאָלגטע און אויך מיט די יידישע וועלט־אָרגאַניזאַציעס וואָס האָבן געאַרבעט אין דער ש״ה (סוכנות, היאַס, „אָרט״).

די מעדיצינישע פאַרזאָרגונג איז געווען איינגעשטעלט לויטן מוסטער פון דער מלוכהשער מעדיצינישער פאַרזאָרגונג אין ענגלאַנד. אין אַלע יידישע די־פּי־לאַגערן און אין די גרעסערע שטאָטישע ישובים זיינען געווען: 52 אַמבולאַטאָריעס, 17 קראַנקנהייזער, 3 קאָנוואַלעסצענטן־היימען, 9 זומער־לאַגערן. אַחוץ דעם זייבען געווען מעדיצינישע פאַרזאָרגונג־פונקטן פאַר קינדער, שוואַנגערע פרויען און כראַנישע קראַנקע.

לויט ידיעות פון דזשאינט [79]) זיינען אין 1947 אין דער אמעריקאנער זאנע אין דייטשלאנד געווען 9,098 עופהלעך אונטער איין יאר אלט. פון 37,527 יונגע פרויען האבן 12,240 געבוירן קינדער אדער זיי האבן דערווארט צו ווערן מאמעס.

דער עלטער־באשטאנד פון יידישע די־פיס (אין דער אמעריקאנער זאנע צוזאמען מיט בערלין) איז אין מאי 1948 געווען:

עלטער־גרופע		צאל נפשות
0 — 13	יאר	23,859
14 — 17	"	4,631
18 — 45	" (מענער)	41,572
18 — 45	" (פרויען)	32,200
עלטער ווי 45	" (מענער)	6,212
עלטער ווי 45	" (פרויען)	7,225
ניט־אויפגעקלערטע עלטער		11,552
סך־הכל		127,251

אין יאר 1948 האט דער מעדיצינישער דעפארטאמענט אדורכגעפירט אן אונטערזוכונג פון יידישע די־פיס אין די לאגערן אין דער אמעריקאנער זאנע אין דייטשלאנד און אין די שטאטישע ישובים אין מינכן, באמבערג, רעגנסבורג און שטוטגארט. די אונטערזוכונג האט ארויסגעבראכט אז:

(א) ס׳רוב פליטים זיינען אין די מיטעלע יארן. מענטשן אין עלטער צווישן 18 און 45 באטרעפן 62.7% פון דער אלגעמיינער ש״ה־באפעלקערונג;

(ב) דער פראצענט עלטערע מענטשן איז א קליינער. מענטשן עלטער ווי 70 יאר זיינען א יקר המציאות;

(ג) די צאל קינדער אין שולעלטער איז זייער קליין. קינדער צווישן 6 און 13 יאר באטרעפן נישט מער ווי 5.6% פון דער אלגעמיינער ש״ה־באפעלקערונג;

(ד) די צאל מענער אין עלטער צווישן 18 און 45 יאר שטייגט אריבער די צאל פרויען אין דער זעלביקער עלטער מיט 9,000;

(ה) א הויכע געבורט־ראטע. דאס איז געשען מחמת דעם וואס נאך דער מלחמה האבן באפרייטע יידן געזען פונסניי אויפצושטעלן א פאמיליע־לעבן און האבן קינדער. אין דער ערשטער העלפט 1946 איז די געבורט־ראטע געווען העכער ווי אין אנדערע לענדער. שפעטער איז זי געפאלן און אין 1948 האט זי באטראפן 31.9 פראמיל פון דער אלגעמיינער ש״ה־באפעלקערונג.

(ו) א נידעריקע שטארביקייט־ראטע צווישן קינדער. אין אנהייב האט די שטארביקייט פון ניי געבוירענע קינדער באטראפן 26.1 פראמיל. אין 1948 איז זי געפאלן אויף 5.3 פראמיל. דאס איז געווען מחמת עטלעכע סיבות:

79) ציטירט לויט: Grossmann, K., *op. cit.* pp. 18-19

שטאַרקע השגחה פון מאַמעס אויף זייערע עופהלעך, אָפטע באַראַטונגען מיט דאָקטוירים, גוט איינגעאָרדנטע קינדער־קליניקעס.

אין 1948 האָבן קרוב 16 טויזנט ש״ה־יידן באַקומען שפּיטאָל־באַהאַנדלונג. העכער 440 טויזנט וויזיטן האָט מען דעם יאָר געמאַכט אין די אַמבולאַטאָריעס און קליניקעס.

די צאָל טובערקולאָז־קראַנקע איז באַלד נאָך דער באַפרייאונג געווען אַ גאַנץ גרויסע. מיט דער צייט איז זייער צאָל געוואָרן קלענער. אין גאַוטינגער סאַנאַטאָריע האָבן במשך 1948 זיך געהיילט 611 יידישע פּאַציענטן און צום סוף פון דעם יאָר זיינען דאָרטן געווען ניט מער ווי 332. אין דער סאַנאַטאָריע פון שלאָס עלמאָ זיינען אין 1948 געווען 69 יידישע חולאים און אין די שפּיטעלער אין מערקסהויזן, שטיינאטהאל, היילבאָרן, קעמפּטן — בסך־הכל 200 פּאַציענטן (צווישן זיי 60 קינדער אין קעמפּטן).

אין בייערן, וואו ס׳האָבן דעמאָלט געלעבט קרוב 50 טויזנט יידישע די־פּיס, זיינען געווען 453 טובערקולאָז־פּאַציענטן אין די שפּיטעלער און 408 חולאים האָבן זיך קורירט אין דער היים.

די צאָל וועגעררישע קראַנקע איז געווען אַ גאַנץ קענטיקע. בלויז אין 1948 האָט מען אויסגעפונען נייע 208 פאַלן פון סיפּיליס. האָבנדיק אין זינען, אַז ווייט נישט אַלע חולאים פון דעם מין האָבן זיך געוועלדט נאָך מעדיצינישער הילף צו יידישע דאָקטוירים און טייל פון זיי זיינען אַוודאי געגאַנגען זיך קורירן ביי דייטשע דאָקטוירים, דאַרף מען אָננעמען אַז די צאָל סיפּיליס־קראַנקע איז פאַקטיש געווען אַ סך גרעסער. פּעניסילין האָט געהאָלפן אויסראָטן די וועגעררישע מחלות.

די צאָל גייסטיק־קראַנקע האָט אין יענעם יאָר באַטראָפן 224 פערזאָן. דאָס איז געווען 0.149% פון דער אַלגעמיינער ש״ה־באַפעלקערונג.

אינוואַלידן זענען געווען 1,383 [80]).

9טער קאַפּיטל

טעטיקייט פון אויסלענדישע יידישע אָרגאַניזאַציעס

אָן דער אַקטיווער מיטהילף פון די גרויסע יידישע וועלט־אָרגאַניזאַציעס, וואָס האָבן געפירט זייער אַרבעט אין דער ש״ה, וואָלט מען בשום אופן נישט געקאָנט פאַרענטפערן — אויף יעדן פאַל נישט אין דער מאָס ווי מען האָט זיי יאָ פאַרענטפערט — די כלערליי פּראָבלעמען און נויטן פון די באַפרייטע יידן.

---

80) וועגן מעדיצינישע ענינים פון דער ש״ה זען: Medical Department AJDC —OSE—CC. *Vital Statistics of the Jewish Population in the U.S. Zone of Germany for the Year* 1948. Munich [1949], 31 pp., diagrs., mimeogr.

Goldstein, Dr. L. *Schlussbericht an die Union OSE, Paris and Geneve.* Munich, 1949, 16 pp., typewritten.

נישט אזוי פשוט איז די אויסלענדישע יידישע ארגאניזאציעס אנגעקומען דאס איינשטעלן זייער ארבעט אין די נאר־וואס פארנומענע לענדער אין איראפע, בפרט אין דייטשלאנד און אין עסטרייך וואס מען האט נאך דער מלחמה צעפערטלט אין 4 אקופאציע־זאנעס. אויסלענדישע הילף־ארגאניזאציעס, וואס האבן געוואלט אנגיין מיט זייער ארבעט אין די די־פי־לאגערן אין איראפע, האבן קודם אויף דעם געמוזט באקומען א הסכמה פון דער געהעריקער מיליטער־רעגירונג און אויך פון אונרא.

שיקן פון אויסלאנד שפייז א״א מינים הילף פאר דער ש״ה אין אמעריקאנער אקופירטן טייל דייטשלאנד האט מען געקאנט ערשט סוף 1945, ווען די אמעריקאנער אייבערקאמאנדע אין איראפע האט וועגן דעם ענין ארויסגעגעבן א פארארדענונג. די חומרות פון אקופאציע־רעזשים אין די פארנומענע לענדער און דער דעמאלטיקער דוחק אין טראנספארט־מיטלען האבן געשטערט די ארגאניזאציעס אינצושטעלן זייער ארבעט. ערשט אנהייב 1946, ווען די לאגע אין איראפע האט גענומען ביסלעכווייז זיך סטאביליזירן, האבן די הילף־ארגאניזאציעס אנגעהויבן פירן א מער־ווייניק נארמאלע ארבעט.

די ערשטע, וואס האבן אויסגעשטרעקט א האנט פון הילף צו די ניצול געווארענע יידן, זיינען געווען די אליאירטע סאלדאטן, בעיקר די אמעריקאנער, וואס האבן זיי באפרייט פון די קאצעטן און געזען זיי אויפצוהאלטן ביים לעבן און שטעלן אויף די פיס. בפרט דארף מען באטאנען די ארבעט פון די אמעריקאנער יידישע מיליטער־ראבינערס (טשאפלינס), וואס האבן אין א סך פאלן זיך מוסר־נפש געווען ביים ברענגען הילף פאר די פריי געווארענע יידישע קאצעט־געפאנגענע.

ווי נאר די אויסלענדישע יידישע ארגאניזאציעס האבן געקאנט אנהייבן זייער ארבעט אין אקופירטן דייטשלאנד און עסטרייך, האבן זיי עס תיכף געטאן. אין די ביידע לענדער האבן געפונקציאנירן זייערע פיליאלעס, וואס האבן וואס ווייטער אלץ מער אויסגעברייטערט זייער ארבעט לטובת יידן אין די די־פי־לאגערן. די הילף, וואס זיי האבן געבראכט פאר די גראטעטע יידן, האט געשפילט א גרויסע ראלע נישט בלויז אין זייער מאטעריעלער אויסהאלטונג. זי האט א חוץ דעם אויך משפיע געווען צום גוטן אויף זייער מצב־רוח. די באפרייטע יידן האבן אין דעם איינגעזען אז אויסדרוק פון איבערגעבנקייט און אינטערעס צו זיי מצד די יידישע קיבוצים אין דער וועלט. דאס האט ביי זיי געשטארקט זייער מאראלישן באוואוסטזיין און דאס געפיל פון גורל־געבונדנקייט מיטן צעזייטן און צעשפרייטן יידישן וועלטפאלק.

אין זייער ארבעט לטובת יידישע פליטים האבן די אויסלענדישע יידישע ארגאניזאציעס אין דער ש״ה קאפערירט אי מיט די אליאירטע מיליטערישע אינסטאנצן און אינטערנאציאנאלע הילף־ארגאניזאציעס וואס האבן זיך באשפטיקט מיט די־פי־ענינים, אי מיטן צ״ק און לאקאלע פארוואלטונגען פון די באפרייטע יידן גופא.

דזשאינט

אין דער הילפארבעט, וואס די פארשיידענע יידישע וועלט־ארגאניזאציעס האבן אנגעפירט צווישן דער ש״ה אין איראפע נאך דער צווייטער וועלט־מלחמה, פארנעמט דער דזשאינט דעם סאמע אויבן אן. נאכן נצחון פון די אליאירטע איבער נאצי־דייטשלאנד און אירע סאטעליטן־לענדער, איז דער דזשאינט געווען פון די ערשטע יידישע הילף־ארגאניזאציעס, וואס די אמעריקאנער מיליטער־מאכט האט דערלויבט ארייננצוקומען קיין דייטשלאנד און אייננצושטעלן איר ארבעט אונטער דער השגחה פון אונרא. שוין אזוי פרי ווי אנהייב אויגוסט 1945 איז אין מינכן פארגעקומען א זיצונג פון צ״ק פון די באפרייטע יידן מיטן אנטייל פון דזשאינט־פארשטייערס, וואס זיינען געקומען צו די באפרייטע יידישע קאצעטלערס זיי העלפן מיט שפיז, מלבושים, מעדיקאמענטן.

אין די יארן 1946־1947, ווען די צאל יידישע די־פיס אין איראפע האט דערגרייכט דעם הייכפונקט און האט באטראפן א גענויעם פערטל מיליאן נפשות[81]), האט דער דזשאינט אנגעפירט אן אינטענסיווע הילפס־פראגראם לטובת דער ש״ה. דריי פערטל פון די היימלאזע יידן האבן דעמאלט געלעבט אין גענויע 100 לאגערן און 200 שותפותדיקע וואוינצענטערס (קיבוצים, אפרוהיימען), און אין פערטל — אין שטעט און שטעטלעך. און די דזשאינט־הילף האט דערגרייכט אין אלעווינקעלעך פון די ש״ה־צענטערס אין דער נאכמלחמהדיקער איראפע.

דזשאינט האט נישט נאר צוגעטראגן זיין חלק צו דער אלגעמיינער באשפייזונג פון יידישע פליטים, נאר ער האט אויך פארטיילט ספעציעלע שפייז־צוטיילונגען א״א זאכן אי פאר קראנקע פערזאנען, שוואנגערע פרויען און קינדער, אי פאר די וואס האבן אן א געלט־באלוינונג געארבעט אין די צענטראלע אדער לאקאלע אליין־פארוואלטונג־אינסטיטוציעס. די דאזיקע דזשאינט־הילף האט מעגלעך געמאכט דעם קיום פון די אינסטיטוציעס, וואס האבן אנגעפירט מיט די געזעלשאפטלעכע אקטיוויטעטן פון דער ש״ה.

צו די ארבעט־שטחים פון דזשאינט האבן אויך גענהערט: בילדונג און רעליגיעזע הצטרכותן, מעדיצינישע הילף, עמיגראציע, ארבעט פאר בעלי־מלאכות.

***

א קאפיטל פאר זיך זיינען די באציאונגען צווישן דזשאינט און צ״ק פון די באפרייטע יידן אין מינכן. די פראגע וועגן די פרערא־אטיוון פון אט די צוויי קערפערשאפטן ביים פארטיילן די דזשאינט־הילף פאר דער ש״ה האט ארויסגערופן א היפש ביסל חלוקי־דעות און נישט ווינציק קעגנזייטיקע פארוואורפן.

---

81) דייטשלאנד — 170 טויזנט, עסטרייך — 35 טויזנט, איטאליע — ארום 26 טויזנט, ציפערן — העכער 8 טויזנט.

דער צ"ק האט געהאלטן, אז דער דזשאינט דארף די הוספה־צוטיילונגען פון שפייז, בגדים, שיך, וועש א"א מינים הילף, וואס ווערן געשיקט פון אמעריקע פאר דער ש"ה, שטעלן אין זיין רשות און ער, דער צ"ק, דארף — אונטער דער השגחה פונעם דזשאינט — די באקומענע הילף פארטיילן צווישן די באפרייטע יידן. דערמיט האט דער צ"ק געוואלט אויספועלן ביים דזשאינט, אז ער זאל אים אנערקענען ווי דעם אפנעמער און פארטיילער פון דער שטיצע פאר דער ש"ה און אז ער, דער דזשאינט, דארף מיט אט דער פארטיילונג נישט האבן צו טאן. דער צ"ק האט אויך געהאלטן, אז ס'איז זיין רעכט און חוב ארויסצוקוקן אין די דזשאינט־אפרעכענונגען פון דער באקומענער און פארטיילטער שטיצע, כדי צו זען צי עס ווערן אין דעם פרט נישט באגאנגען קיין אומדערלאזלעכע האנדלונגען אויפן חשבון פון דער ש"ה. דער צ"ק האט אויך געהאלטן, אז א גרויסן טייל אדמיניסטראטיוע ארבעטן, וואס עס פירן אויס ארויפגעבראכטע דזשאינט־באאמטע פון אמעריקע, וואלטן אויף א צופרידנשטעלנדיקן אופן קאנען אויספירן אויך ש"ה־יידן. האבנדיק אין זינען אז די ארבעטס־באלוינונג פון א שארית־הפליטהניק (אין דער פארעם פון א הוספה־צוטיילונג פון שפייז אד"גל) באטרעפט דורכ־שניטלעך זיבן דאלער א חודש, און די שכירות פון א דורכשניטלעכן דזשאינט־אנגעשטעלטן באטרעפן עטלעכע הונדערט דאלער א חודש — וואלט מען קאנען דורך דעם איינשפארן א סך געלט און עס פארניצן אויף מער פרא־דוקטיווע צוועקן ווי הוצאות פארן פערסאנאל.

די פארשיידענע טענות פון צ"ק צום דזשאינט זיינען ארויסגעבראכט אין א דערקלערונג פון דער צענטראלער רעווידיר־קאמיסיע פון די באפרייטע יידן אין דער אמעריקאנער זאנע אין דייטשלאנד, וואו עס ווערט געזאגט[82]:

„... מיר גלייבן, אז די ש"ה האט דאס רעכט צו פארלאנגען אז פאר די מיטלען, וואס דער דזשאינט באקומט פאר איר, זאלן באזארגט ווערן אזעלכע זאכן וועלכע זי האט באמת נייטיק... זי ווייל אויך וויסן, צי דאס וואס מען שיקט ארויס קומט טאקע ווירקלעך אן און [די ש"ה] וויל זייער שטארק נישט ליידן וואס די מערדערס פון אונדזערע קדושים, ווי אוקראינער, פאליאקן, ליטווינער, לעטן וכדומה ווערן באשעפטיקט אין די מאגאזינען און ביוראען פון דזשאינט. אגב, זיינען אומגעהייערע סכומים סחורות צוגעגעבעט געווארן דורך די דאזיקע מערדערס פון די דזשאינט סחורות־לאגערן. די ש"ה וויל אויך געוויס וויסן וואס ס'איז איינגעקויפט געווארן פאר אירע הצטרכותן און וויפל עס קאסט אפ דער גרויסער דזשאינט־באאמטן־אפאראט וועלכער געפינט זיך אין דער אמעריקאנער זאנע. די ש"ה וויל, אז דער דזשאינט זאל געבן א באריכט וואס ער האט אויסגעגעבן פאר דער ש"ה אין משך פון 1946 און פארן ערשטן האלבן יאר 1947, אבער נישט אין פארעם פון פארנעפלטע, צופעליקע צייטונגס־קאמוניקאטן, נאר אויסרעכענען און ספעציפיצירן געווי די אלע געשיקטע און פארטיילטע סחורות, אנגעבנדיק גלייכ־צייטיק זייער געווייכט, צאל, מאס אזש"ו ווי אויך זייער ווערט.

82) אונדזער וועג, מינכן, אקט' 14, 1947 : 4.

„מיר פרעגן, צי דאַרף באמת די טעטיקייט פון דזשאָינט בנוגע דער הילף וועלכע דער דזשאָינט זאמלט צווישן אונדזערע אייגענע ברידער און שוועסטער אין אַמעריקע זיין אַזוי סודותפול? איז געזעל־שאַפטלעכער קאָנטראָל טאַקע אַזאַ שרעקלעכע זאַך פאַר וועלכע מען דאַרף אַזוי מורא האָבן? קאָן מען טאַקע אַ יידן פון דער ש״ה נישט געבן מער ווי 67 גראַם פּראָדוקטן אַ טאָג? קאָסטן טאַקע באמת אָט די נישטיקע צוטיילונגען אַזוי פיל מיליאָנען? אָדער דאָס געלט גייט אַוועק צו אַזעלכע וועלכע וועלן רייך אויפן חשבון פון דער ש״ה?

„נישט אונדזערע ברידער און שוועסטער אין אַמעריקע און נישט מיר דאָ באַטראַכטן די דאָזיקע הילף אַלס נדבה און דעריבער מעגן סיי זיי, סיי מיר וויסן וואָס דאָ קומט אייגנטלעך פאָר. אויב אַלץ איז אין אָרדענונג, טא צו וואָס דער גרויסער פחד פאַר קאָנטראָל? אויב ס׳איז עפּעס נישט אין אָרדענונג, דאַרף מען דאָך אַוודאי וויסן וועמעס שולד דאָס איז... מיר מיינען, אַז די יידישע עפּנטלעכקייט אין אַמעריקע און אין אַנדערע לענדער האָט דאָס רעכט צו וויסן וויי אַזוי דאָס געזאַמלטע געלט וועלט פאַרוועלטיקט און אויסגעפינען די סיבות פון שווערן מצב פון דער ש״ה...

„... אין דער צייט וועלן די אַמעריקאַנער רעגירונגס־קרייזן און די אַמעריקאַנער מיליטער־רעגירונג באַציען זיך מיט דער גרעסטער אָנערקענונג צו דער זעלבסטפאַרוואַלטונג פון דער ש״ה און וויזן צו איר אָרויס גרויסע סימפּאַטיעס, זעען מיר מצד געוויסע דזשאָינט־באַאַמטע אַ שטרעבונג צו דיסקרעדיטירן די ש״ה... עס וואָלט געווען אַ יושר אַז דזשאָינט זאָל זיך אָראָפּנעמען אַ מוסר־השכל פון דער אַמעריקאַנער באַזעצונגס־מאַכט אין דייטשלאַנד...״

דער דזשאָינט האָט אָבער געהאַלטן, אַז דער צ״ק האָט נישט קיין מאָראַלישן יסוד צו וועלן קאָנטראָלירן זיין אָרבעט און אים זאָגן אַ דעה ווי אַזוי ער דאַרף זיך פירן ביים פאַרטיילן די הילף. אין דעם פאַל איז דזשאָינט דער געבער פון דער שטיצע און דער צ״ק דער נעמער, און אין דער גאָרער וועלט איז אָנגענומען אַז דער נעמער פון שטיצע קאָן נישט פּרעטענדירן איבערצונעמען פונקציעס וואָס געהערן אויסשליסלעך צום געבער. דער דזשאָינט האָט שטרענג זיך געהאַלטן בייַ זיין פּרינציפּ, אַז עס איז זיין חוב אויפצופּאַסן אויפן צ״ק, ווי אַזוי ער פירט אויס זיין אָרבעט ביים פאַרטיילן צווישן יידישע פּליטים די באַקומענע דזשאָינט־הילף.

אַ חוץ די לאָקאַלע פאַרהאַנדלונגען צווישן צ״ק און מינכנער דזשאָינט זיינען וועגן דער פּראָגע אויך פאָרגעקומען אונטערהאַנדלונגען צווישן פאַר־שטייערס פון צ״ק און פון אייראָפּאישן דזשאָינט־צענטער אין פּאַריז. זומער 1946 איז מען אין פּאַריז געקומען צו אַ שטיקל הסכם וועגן די קאָמפּעטענצן פון דזשאָינט און צ״ק אין דער הילפּאַרבעט לטובת דער ש״ה.

דער דערגרייכטער הסכם האָט אָבער אין דער פּראַקטיק נישט געאָרבעט ווי געהעריק. אָנהייב 1947 זיינען שליחים פון צ״ק ווידער געפאָרן קיין פּאַריז, כדי אונטערהאַנדלען וועגן דעם ענין מיטן אייראָפּאישן דזשאָינט־דירעקטאָר, ד״ר י. שוואַרץ. סוף־כל־סוף איז מען געקומען צו אַן אויסגלייך, וואָס האָט אויסגעזען צו זיין צופרידנשטעלנדיק פאַר ביידע צדדים. דער

דזשאינט־צענטער אין ניו־יאָרק האָט אָבער דעם פאַריזער הסכם נישט באַשטעטיקט און די באַציאונגען צווישן דזשאינט און צ״ק זיינען געווארן נאָך מער אָנגעשטרענגט. עס איז דערגאַנגען אַזוי ווייט, אַז דער ראַט פון דער ש״ה האָט אויף זיין סעסיע סוף יוני 1947 איבערגעגעבן דעם פרעזידיום פון צ״ק אויסצופאָרשן די מעגלעכקייט אין גאַנצן איבערצורייסן מיטן דזשאינט און זיך פאַרבינדן מיטן יידישן וועלטקאָנגרעס.

ערשט אין דעצ׳ 1947 האָבן דער צ״ק און דער דזשאינט געשלאָסן אַ נייעם אָפמאַך, וואָס ביידע צדדים האָבן באַשטעטיקט.

סוכנות

אין יולי 1945 האָט די יידישע אָגענטור פאַר א״י [הסוכנות היהודית לארץ־ישראל] באַקומען אַ הסכמה פון די אַליאירטע רעגירונגען צו שיקן אַ דעלעגאַציע פון 36 מאַן באַהילפיק צו זיין די יידן אין די די־פּי־לאָגערן. אָבער ערשט אין אַ פּאָר חדשים אַרום, אין סעפּט׳ דעם יאָר, האָט די אַמעריקאַנער מיליטער־רעגירונג אין דייטשלאַנד באַשטעטיקט אָט דעם הסכם. לכתחילה איז די דערלויבעניש געווען גילטיק בלויז פאַר בייערן און עס האָט געדויערט עטלעכע חדשים ביז די ערשטע 20 א״י־שליחים האָבן דערגרייכט די ש״ה־לאָגערן.

איידער נאָך די סוכנות־שליחים זיינען אָנגעקומען קיין דייטשלאַנד, איז שוין אין דער ש״ה געווען אַ גרופּע חיילים פון דער א״י־בריגאַדע. די חיילים זיינען געווען די ערשטע א״י־יידן וואָס האָבן אָנגעקניפּט אַ פערזענלעכן קאָנטאַקט מיט די נאָר וואָס באַפרייטע יידן פון די קאָנצענטן[83]) און אויך מיט די ערשטע שטראָמען יידישע פּליטים פון מזרח־אייראָפּע אויף זייערע בריחה־וועגן צו געפינען אַ מקום־מיקלט אין די יידישע די־פּי־לאָגערן.

לכתחילה איז געווען אַ רייד אַז מען וועט די א״י־בריגאַדע אַריבערפירן פון א״י קיין דייטשלאַנד וואו זי וועט זיין אַ טייל פון דער ענגלישער אָקופּאַציע־אַרמיי. די ענגלישע רעגירונג האָט אָבער וויזט אויס מורא געהאַט פאַר אַ צו נאָענטן פערזענלעכן קאָנטאַקט צווישן די א״י־סאָלדאַטן און די באַפרייטע יידן און פון דעם איז גאָרנישט געוואָרן. די בריגאַדע האָט מען אַריבערגעפירט קיין בעלגיע און האָלאַנד. וועגן מען האָט נאָך אָבער זיך יאָ געריכט אויף דעם אַז מען וועט די בריגאַדע אַריבערפירן קיין דייטשלאַנד, איז אין במאבק, אָרגאַן פון דער בריגאַדע, געווען פאַרעפנטלעכט אַ באַפעל א״נ „שמור וזכור״, ווי אַזוי די א״י־קעמפערס דאַרפן זיך אויפפירן אין דייטשלאַנד. אין באַפעל איז געווען געזאָגט[84]):

„געדענק די זעקס מיליאָן יידן וואָס זיינען אומגעקומען דורך די נאַציס; טראָג אין זיך די שנאה פאַר דורות צו די מערדערס פון דיין פאָלק; געדענק אַז דו ביסט דעם פאָלקס פאַרטרעטער אין קאַמף; געדענק אַז דו ביסט אין נאַצישן דייטשלאַנד ווי אַ טייל פון דער

83) זען אָנהייב פון קאַפּ׳ 3.

84) אונדזער וועג, מינכן, דעצ׳ 25, 1945 : 5.

יידישער בריגאדע; געדענק אז אונדזער לאזונג איז: נקמה; געדענק אז נעמען נקמה איז א געזעלשאפטלעכע זאך און יעדע אינדיווידועלע ניט־פארנאטוארטלעכע נקמה קען שעדיקן דעם יידישן כלל... טרעט ארויס ווי א שטאלצער ייד; מיש זיך נישט מיט זיי און קום נישט מיט זיי אין קיין שום באריר. זאלן זיי פאר דיר זיין אין חרם: די מענער, פרויען, קינדער און זייער גאנצער פארמעג; געדענק דיין אויפגאבע: באפרייען יידן, העלפן זיי עמיגרירן אין זיייער היימלאנד; פארשאלטן זאל ווערן דער וואס וועט נישט געדענקען וואס זיי האבן צו אונדז געטאן".

די סוכנות־שליחים האבן קודם כל געמומען זיך אפגעבן מיט קולטור־דערציערישער ארבעט צווישן די פליטים און מיט צוגרייטן זיי צו עליה. מיט זייער הילף האט מען אין די לאגערן געשאפן די ערשטע קינדערשולן. זיי האבן זיך אויך אפגעגעבן מיט די קיבוצים און יוגנט־באוועגונגען אין די לאגערן. אין לאנדסבערג זענען שוין דעמאלט געווען ארגאניזירט אין פארשיידענע קיבוצים אן ערך 1,000 נפשות, אין פערנוואלד — ארום 1,200. שפעטער זענען צוגעקומען נאך 35 א"י־שליחים, וואס די סוכנות האט פונאנדערגעשיקט אין די ניי געשאפענע לאגערן.

אין יאנ' 1946 האט מען אין מינכן געשאפן דעם א"י־אמט אין דייטשלאנד [המשרד הארצישראלי בגרמניה]. די אנפירונג פון א"י־אמט איז באשטאנען פון פארשטייערס פון ציוניסטישע גרופירונגען אין דער ש"ה און פון מחלקת העליה אין ירושלים. נאך די וואלן צום 22סטן ציוניסטישן קאנגרעס, איז דער דער פארטייאישער צוזאמענשטעל פון א"י־אמט געווען אין הסכם מיט די וואל־רעזולטאטן צום קאנגרעס און ער איז באשטאנען פון 12 פערזאן. אין אלע לאגערן און גרעסערע שטאטישע ישובים האט מען געשאפן לאקאלע עליה־קאמיטעטן לויטן זעלביקן פארטיי־שליסל ווי דער צענטראלער א"י־אמט אין מינכן.

איינע פון די וויכטיקסטע אויפגאבעס פון א"י־אמט איז געווען אנצופירן מיט די ענינים פון עליה, וואס איז ביזן אויפקום פון מדינת ישראל בעיקר געגאנגען אויף די וועגן פון העפלה[85]).

מיטן אנקומען פון גרעסערע צאלן קינדער און יוגנטלעכע פון פוילן און אונגארן, האט מען ווינטער 1945־1946 געשאפן קינדערהיימען און הכשרה־קיבוצים פאר יוגנטלעכע (אין גרייפנבערג, האלצהויזן). א סך פון אט די קינדער און יוגנטלעכע האבן אין די חורבן־יארן געפונען א מקום־מיקלט אין מאנאסטירן, קינדערהיימען אדער פריוואטע קריסטלעכע משפחות, וואס האבן זיי אויסבאהאלטן פון די דייטשן. לויט דער איניציאטיוו פון סוכנות האט מען זומער 1946 ביי אונרא געשאפן א ספעציעלן אפטייל פאר פראבלעמען פון יידישע קינדער אן עלטערן. אין ראזנהיים האט מען געשאפן אן איבער־גאנג־לאגער פאר 1,200 קינדער. נאכן אפזיין אין לאגער א קורצע צייט, פלעגט מען די קינדער פון דארטן פונאנדערשיקן אין שטענדיקע לאגערן.

85) וועגן דער ש"ה־עליה זען ווייטער קאפ' „ליקווידאציע פונעם ש"ה־ישוב".

ס׳רוב קינדער זיינען געקומען קיין דייטשלאַנד אין געשלאָסענע קיבוצים צוזאַמען מיט זייערע אָנפירערס און מען האָט אָט די קיבוצים איינגעאָרדנט אין באַזונדערע לאַגערן. אַזעלכע לאַגערן פאַר קינדער זיינען געווען אין: אינדערסדאָרף (דרור), אַשוי (מזרחי), בייריש גמיין (נוחם), בליידאָרן (אגודה), דאָרנשטאָט (קאָאָרדינאַציע), טרויענשטיין (נוחם), לינדנפעלז (השומר הצעיר), סטרוט (דרור־השומר הצעיר), פירט (הנוער הציוני), ראָזנהיים (לכתחילה געווען אַן איבערגאַנג־לאַגער, דערנאָך אַ יוגנט־קיבוץ פון דרור). אין די אַלע לאַגערן זיינען געווען אַרום 3,500 קינדער און יוגנטלעכע. אַ חוץ אָט די יוגנט־היימען פאַר קינדער אָן עלטערן, זיינען אויך געווען עטלעכע קיבוצים פון יוגנטלעכע, וואָס זייערע עלטערן האָבן מסכים געווען זיי אָפצוגעבן אין היימען פון עלית הנוער. די צאָל מיטגלידער אין די לאַנדווירטשאַפטלעכע הכשרה־פונקטן איז געשטיגן פון 700 (אַנהייב 1946) אויף 2,000 (זומער דעם יאָר) און דערנאָך ביז 3,500 (סוף 1946). די צאָל הכשרה־פונקטן איז געשטיגן פון 7 אויף 38. עס זיינען אויך געווען הכשרה־פונקטן אויסצושולן פישערס, מאַטראָסן און פאַרשיידענע מינים האַנטווערקערס. ביים הכשרה־אָפטייל פון סוכנות האָט עקסיסטירט אַ פאַרבאַנד פון חלוציאַנישע פאַראייניקונגען (ברית הארגונים החלוציים), וואָס האָט קאָנצענטרירט אַרום זיך אַלע חלוצישע יוגנט־באַוועגונגען, מיטגלידער פון „העובד" און געווען פראָנטקעמפערס. די חלוצישע קיבוצים און יוגנט־באַוועגונגען זיינען געווען דער רעזערוו פאַר דער אומלעגאַלער עליה און פאַר דער הגנה.

די סוכנות האָט געשאָנקען אַ סך אויפמערקזאַמקייט דעם ענין ספאָרט און פיזישער דערציאונג. אין פרילינג 1947 האָט די סוכנות געשאַפן אין האָכלאַנד אַ ספאָרטשול. די שול האָבן באַזוכט געניוט 700 יונגע מענער און פרויען, וואָס האָבן אַדורכגעמאַכט קורסן פאַר ספאָרט. די וואָס האָבן גע־ענדיקט די שול האָבן דערנאָך אָנגעפירט מיט דער פיזישער דערציאונג אין די לאַגערן און האָבן מיטגעהאָלפן אין דער אַרבעט פון די ספאָרט־פאַראיינען. ס׳רוב פון זיי האָבן שפעטער אין א״י זיך אויך באַטייליקט אין דער הגנה.

פאַרשטייערס פון סוכנות זיינען געווען פאַרטראָטן אין דירעקטאָריום פאַר דערציאונג און קולטור, דירעקטאָריום פאַר אַרבעט און אין אָנדערע צענטראַלע און לאָקאַלע מוסדות פון דער ש״ה. די סוכנות איז געשטאַנען אין אָן ענגן קאָנטאַקט מיט דער יידישער ראָטגעבערשאַפט ביי דער אַמע־ריקאַנער מיילטער־רעגירונג, מיט אונראַ, איראָ און מיט יידישע און ניט־יידישע אָרגאַניזאַציעס, וואָס האָבן געאַרבעט לטובת די באַפרייטע יידן.

אַ גאָר נאָענטע צוזאַמענאַרבעט האָט אָבער עקסיסטירט צווישן סוכנות און צ״ק פון דער ש״ה. איטלעכע וויכטיקע פאָליטישע אָקציע מצד דער צ״ק, בפרט אין ענינים וואָס זיינען נוגע א״י און דעם קאַמף פון דער ש״ה פאַר אַ פרייער עליה, פלעגט דורכגעפירט ווערן אין פולער האַרמאָניע צווישן זיי ביידן.

ס׳איז אויך נייטיק צוצוגעבן, אַז די ש״ה־יידן האָבן באַטראַכט די סוכנות־פֿאַרשטייערס ווי אייגענע מענטשן, וואָס מען קאָן פֿאַר זיי אויף אַן אינטים־חברשן אופן זיך אַראָפֿרעכענען פון האַרצן. דאָס איז געשען אַדאַנק דער פֿשוטער, ניט־אָנגעצויגענער האַלטונג פון די א״י־יידן, וואָס האָבן אויף דער ש״ה נישט געקוקט פון אויבן אַראָפֿ, ווי דאָס איז צום באַדויערן אָפֿט מאָל יאָ געווען דער פֿאַל מיט פֿאַרטרעטערס פון אַנדערע אויסלענדישע יידישע קערפֿערשאַפֿטן.

נאָכן אויפקום פון מדינת ישראל האָט מען אין דייטשלאַנד געשאָפֿן דעם ישראל־קאָנסולאַט, וואָס די אַמעריקאַנער מיליטער־רעגירונג האָט אים אָפּיציעל אָנערקענט אין נאָוו׳ 1948. ערשטער ישראל־קאָנסול אין מינכן איז געווארן דער אָנפירער פון סוכנות־אָפּטייל ד״ר חיים האָפמאַן (שפּעטער געביטן זיין פֿאַמיליע־נאָמען אורי־יחיל). נאָך זיין אומקערן זיך קיין ישראל, אין אַפּריל 1949, איז קאָנסול געווארן ד״ר אליהו ליבנה (פריער געהייסן: ליבשטיין). דער ישראל־קאָנסולאַט האָט אַ סך מיטגעהאָלפן צו דער עליה פון די באַפֿרייטע יידן און צו דער ליקווידאַציע פון ש״ה־ישוב.

ה י א ם

אין קיין שום יידישן ישוב אויף דער וועלט איז היאָס במשך זיין 60־יאָריקער עקסיסטענץ נישט געשטאַנען פֿאַר אַזעלכע שווערע פּראָבלעמען ביים ברענגען הילף דעם יידישן וואָנדערער, ווי דאָס איז געשען אין דער ש״ה, וואָס מען האָט מיט רעכט באַטראַכט פֿאַר אַ „ישוב אונטערוועגס״. און עס איז אויך פֿאַרשטענדלעך פֿאַרוואָס דאָס איז אַזוי געווען: מיט קליינע אויסנעמען האָבן דאָך כמעט אַלע הונדערט פּראָצענט היימלאָזע און אויס־געוואָרצלטע רעשטלעך פון פֿאַרטיליקטן אירפֿאָאישן יידנטום געטראַכט וואָס גיכער אָדער עולה זיין קיין א״י אָדער אויסוואַנדערן אין אַנדערע לענדער מעבר לים.

האָט טאַקע היאָס נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה אויפגעשטעלט פיליאַלעס אין אַלע גרעסערע צענטערס פון דער ש״ה אין איראָפּע. אין דייטשלאַנד האָט מען היאָס־אָפּטיילן געשאַפֿן אין: מינכן, פראַנקפורט, שטוט־גאַרט, רעגנסבורג, האַנאָווער, בערלין און ברעמען. אין אָט די אַלע אויס־געראָבנטע ערטער אָדער בשכנות מיט זיי זיינען געווען קאָנצענטרירט גרעסערע צאָלן יידישע די־פּיס. דאָרטן האָבן זיך געפונען קאָנסולאַטן פון די פֿאַר־אייניקטע שטאַטן און פון אַנדערע לענדער, וואָס זיינען געקומען אין באַטראַכט ווי אימיגראַציע־לענדער פֿאַר יידישע פּליטים, און היאָס איז מיט זיי וועגן דעם געשטאַנען אין אַ קאָנטאַקט.

אויפן ערשטן אָרט נאָך א״י איז געשטאַנען צפון־אַמעריקע וואוהין צענדלינגער טויזנטער ש״ה־יידן האָבן געוואָלט עמיגרירן. אין נאָוו׳ 1945 האָט די אַמעריקאַנער מיליטער־רעגירונג אין דייטשלאַנד צוגעלאָזט אַ היאָס־פֿאַרשטייער ווי אַ ראָטגעבער פֿאַר ענינים פון מיגראַציע.

דעם 22סטן דעצ׳ 1945 האָט פֿרעזידענט טרומאַן פֿאַראָרדנט דעם סטייט־

דעפאַרטמענט, אַז אַרייַנפאָר־וויזעס אין די פאַראייניקטע שטאַטן דאַרף מען קודם כל געבן צו געווען היטלער־קרבנות, וואָס געפינען זיך אין די אַמעריקאַנער זאָנעס אין דייטשלאַנד און עסטרייך אדער אין איטאַליע, און זיי קאָנען זיך נישט אומקערן אין זייערע היימלענדער מחמת מורא פאַר פאָליטישע רדיפות. די דאָזיקע טרומאַן־באַשטימונג, וואָס האָט פאַרויס־געזען אַריינצולאָזן יערלעך קיין אַמעריקע — אין די ראַמען פון די עקסיס־טירנדיקע אימיגראַציע־קוואָטעס — 39 טויזנט די־פּיס, איז געווען אַ שיינער ביישפּיל פון אַמעריקעס הומאַניזם און גאַסטפריינדלעכקייט לגבי די איראַ־פּעאישע פּליטים. פּראַקטיש האָט עס אָבער זייער ווייניק פאַרענטפערט די אומגעהייערע עמיגראַציע־נויטן פון דעם געוויעם מיליאָן די־פּיס אין אייראָפּע וואָס איין פערטל פון זיי זיינען געווען יידן.

אַחוץ די געווויינטלעכע קוואָטע־חומרות אַריינצוקומען אין די פאַר־אייניקטע שטאַטן איז נאָך צוגעקומען די פאַראַרדענונג, אַז רעכט אויף אָט דער פריווילעגירטער איינוואַנדערונג האָבן בלויז די־פּיס וואָס געפינען זיך אין דייטשלאַנד, עסטרייך און איטאַליע זינט דעם 22סטן דעצ׳ 1945. פּליטים, וואָס זיינען אַהין געקומען נאָך אָט דעם טערמין, האָבן ניט געקאָנט געניסן פון אָט דער טרומאַן־באַשטימונג.

אָבער גאָר אַ גרויסער טייל ש״ה־יידן זיינען געווען געקומען אין די יידישע לאַגערן אין אייראָפּע שפּעטער ווי סוף יאָר 1945. די מאַסן־בריחה פון צענדלינגער טויזנטער פוילישע יידן איז דאָך געשען ערשט נאָכן קיעלצער פּאָגראָם, אַנהייב יולי 1946. אַן ערך טויזנט יידן פון פוילן זיינען דעמאָלט אַנגעקומען אין די די־פּי־לאַגערן אין דייטשלאַנד און עסטרייך און צוזאַמען מיט די פריערדיקע פוילישע יידן האָט די צאָל יידן וואָס שטאַמען פון פוילן דערגרייכט צווישן 120 און 130 טויזנט נפשות — געניוע צוויי דריטל פון דער גאַנצער ש״ה־באַפעלקערונג אין די דאָזיקע לענדער.

צווישן די פאָרויסגעזעענע 39 טויזנט וויזעס פאַר די־פּיס זיינען קרוב 26 טויזנט געווען אויפן חשבון פון דער דייטשער קוואָטע. ס׳רוב דייטשע יידן זיינען אומגעקומען אין די נאַצי־יאָרן און עס זיינען געווען זייער ווינציק געראַטעוועטע יידן, געבוירענע אין דייטשלאַנד, וואָס האָבן געקאָנט אויסנוצן די טרומאַן־באַשטימונג. די פוילישע יידן, ווידער, וואָס זיינען געווען דער רוב מנין און רוב בנין פון דער ש״ה, האָבן געהערט צו דער קוואָטע פון פוילן — אַ קוואָטע וואָס האָט באַטראָפן נישט מער ווי 6,524 פערזאָן אַ יאָר. אין אַזאַ פאַרכישופטן קרייז האָט היאָס געדאַרפט אַנגיין מיט דער אַרבעט און טאָן דאָס בעסטע וואָס איז מעגלעך געווען ביי די געגעבענע תנאים.

די היאָס־פּראָגראַם פאַרן יאָר 1946, וואָס מען האָט געפּירט אינטערן לאָזונג: „געבן אַ היים פאַר די היימלאָזע!״, איז טאַקע בעיקר געווענדט צו די עמיגראַציע־נויטן פון יידישע די־פּיס אין אייראָפּע, בפרט אין דייטשלאַנד און עסטרייך.

וועגן דער פאַרצווייגטער היאָס־אַרבעט אין די ביידע לענדער במשך

1946, זאָגן עדות די ווייטערדיקע ציפער[86]: צאָל אינטערעסאַנטן, וואָס האָבן זיך געוואָנדן נאָך קאָנסולטאַציע — 170,694; רעגיסטרירט פאַר עמיגראַציע זיינען געווען 23,867 פערזאָן; עמיגרירט האָבן 1,905 נפשות; באַקומען הילף אין טראַניזט־פונקטן — 435 מענטשן[87]; באַזאָרגט מיט אַפידייוויטס: פון יחידים — 2,391 פערזאָן, פון קערפערשאַפטן[88] — 1,048; צאָל אויסגע־זוכטע קרובים — 2,448; איבערגעשיקטע בריוו צו פריינד — 57,347. די 1,905 מענטשן האָבן אויסגעוואַנדערט אין די פאַראייניקטע שטאַטן, קאַנאַדע, אויסטראַליע א״א לענדער.

אין 1947 האָבן מיט דער הילף פון היאַס עמיגרירט פון דייטשלאַנד און עסטרייך 9,962 יידישע די־פּיס. רעגיסטרירט פאַר עמיגראַציע זיינען אין די צווויי לענדער געווען 33,464 יידן. די צאָל קאָנסולטאַציעס האָט דער־גרייכט אַ פערטל מיליאָן. קרוב 62 טויזנט פערזאָן האָבן זיך אייngעשאַפט פאַרשיידענע דאָקומענטן וואָס זיינען נייטיק געווען פאַר עמיגראַציע. עס איז אויך ווייטער אָנגעגאַנגען די אַרבעט פון אויסזוכן קרובים און איבער־שיקן בריוו.

דעם 25סטן יוני 1948 האָט דער אַמעריקאַנער קאָנגרעס אָנגענומען דעם די־פּי־ביל, וואָס האָט פאַרויסגעזען פאַר אַ פעריאָד פון צוויי יאָר צייט (פון 1טן יולי 1948 ביזן 1טן יולי 1950) אַרייננצולאָזן אין די פאַראייניקטע שטאַטן 205 טויזנט די־פּיס פון די מערב־זאָנעס אין דייטשלאַנד, עסטרייך און פון איטאַליע. אָבוץ הומאַניטאַרע מאָטיוון האָט דער די־פּי־אַקט אין זיינען געהאָט צו לינדערן דעם דוחק אין אַרבעטקרעפטן אין דער אַמעריקאַנער לאַנד־ווירטשאַפט און אינדוסטריע נאָך דער מלחמה. די אַמעריקאַנער רעגירונג האָט דורך דעם אויך געוואָלט פאַרקלענערן איר פינאַנציעלן צושטייער ביים אויסהאַלטן די פּליטים אין די לאַגערן.

לויטן די־פּי־ביל האָבן 30% פּליטים אימיגראַנטן געדאַרפט זיין פאַרמערס. באַזונדערע פּריווילעגיעס זיינען געווען פאַרויסגעזען פאַר פערזאָנען וואָס שטאַמען פון די באַלטישע לענדער. די דאָזיקע פונקטן פון געזעץ האָבן שווער געטראָפן די יידישע די־פּיס. יעדער די־פּי האָט געדאַרפט צושטעלן אַ גאַראַנטיע, אַז ער וועט אין פּאָרויס באַזאָרגט מיט אַ דירה און אַרבעט און אַז ער וועט, קומענדיק קיין אַמעריקע, נישט זיין קיין עול פאַר דער געזעלשאַפט.

נאָכן אָנגענומען דעם די־פּי־ביל האָט געדויערט עטלעכע חדשים ביז

---

86) ס׳רוב סטאַטיסטישע ידיעות אין דעם קאַפּיטל זענען גענומען פון די באַריכטן פון היאַס־צענטער אין ניו־יאָרק פאַר די יאָרן 1946—1951.

87) אין פאַריז איז געווען אַ היאַס־צענטער, וואו הונדערטער עמיגראַנטן האָבן געוואַרט ביז זיי וועלן קאָנען פאָרן אין די לענדער, וואוהין זיי האָבן געהאַט באַקומען אַריינפאָר־ויזעס אָדער האָבן געהאַט אַ צוזאָג זיי צו קריגן.

88) כדי צו געבן די־פּיס, וואָס האָבן נישט קיין קרובים אין אַמעריקע, אַ מעגלעכקייט אַריינצוקומען אין לאַנד, האָט מען לויט דער טרומאַן־באַשטימונג איינגעפירט קערפערשאַפט־אַפידייוויטס (corporate affidavits). אַזעלכע אַפידייוויטס האָבן אַרויסגעגעבן רעליגיעזע, צדקה־ און קולטור־אַרגאַניזאַציעס.

די די־פּי־קאָמיסיע, וואָס מען האָט געשאַפן אין וואַשינגטאָן, האָט איבער־ געגומען די השגחה אויף דער דורכפירונג פון געזעץ. פאַר דער צייט האָט מען נישט אַרויסגעגעבן קיין נייע וויזעס און ס׳איז כמעט אינגאַנצן געווען אָפּגעשטעלט די די־פּי־עמיגראַציע קיין אַמעריקע. צוליב דעם און אויך צוליב די חומרות פון נייעם געזעץ זיינען אין 1948, אָנשטאָט די פּאָרויס־ געזעענע 65 טויזנט די־פּיס, אַרייגעקומען אין די פּאַראייניקטע שטאַטן נישט מער ווי 5,605. צווישן זיי זיינען 2,183 געווען יידן. 1,427 פון אָט דער צאָל זיינען געקומען דורך היאָס.

אין 1949 האָבן מיט דער הילף פון היאָס 13,731 יידישע פּליטים פון דייטשלאַנד און עסטרייך עמיגרירט קיין אַמעריקע, און 3,592 — קיין קאַנאַדע, אויסטראַליע און לאַטיין־אַמעריקאַנער לענדער. דעם יאָר האָבן די יידישע אויסוואַנדערס פון די לאַגערן באַטראָפן 26% פון דער אַלגעמיינער די־פּי־ עמיגראַציע.

כדי צו פאַרגיכערן די עמיגראַציע־פּראָצעדור פון יידישע פּליטים קיין אַמעריקע און אויך אויסצומיידן דובליקאַציעס אין דער אַרבעט, האָבן היאָס און דזשאָינט געשאַפן אַ קאָאָרדיניר־קאָמיטעט אין פּראַנקפורט, וואו עס האָט זיך געפונען דער אייראָפּעאישער קאָאָרדינאַטאָר פון דער די־פּי־ קאָמיסיע אין וואַשינגטאָן.

אין די האָפנס פון ברעמען און האַמבורג, פון וואָנען עס זענען אָפּגע־ גאַנגען די אירא־שיפן מיט עמיגראַנטן קיין אַמעריקע, זיינען געווען היאָס־ ביוראָען צו העלפן יידישע די־פּי־אויסוואַנדערערס ערב זייער אָפּפאָרן.

אונטערן דרוק פון דער עפּנטלעכער מיינונג אין אַמעריקע האָט מען דעם 11טן יוני 1950 אויסגעעסערט געוויסע פונקטן אין די־פּי־געזעץ, וואָס זיי זיינען געווען דיסקרימינירנדיק לגבי יידן און קאַטאָליקן. קודם כל האָט מען די פּריערדיקע צאָל עמיגראַנטן פאַרגרעסערט פון 205 טויזנט אויף 344 טויזנט און די גילטיקייט פון געזעץ האָט מען פאַרלענגערט אויף נאָך אַ יאָר, ד״ה ביזן 1טן יולי 1951. אָבוץ דעם האָט מען אויך באַשטימט אַז רעכט אויף די־פּי־איינוואַנדערונג קיין אַמעריקע האָבן פּליטים, וואָס זיינען געקומען אין די לאַגערן ביז דעם 1טן יאַנ׳ 1949 [89]). די דאָזיקע שינויים האָבן גינציק זיך אָפּגערופן אויף דער וויטערדיקער די־פּי־עמיגראַציע קיין אַמעריקע און אויך יידישע פּליטים האָבן דערפון געגאָסן.

די צאָל יידישע עמיגראַנטן, וואָס היאָס האָט אין 1950 געהאָלפן פאַרלאָזן אייראָפּע, איז געווען 18,371. 1,108 יידישע די־פּיס האָבן דעם יאָר אויס־ געוואַנדערט קיין אַמעריקע. 408 פון זיי זיינען געקומען דורך היאָס, און די איבעריקע 700 — מיט דער הילף פון אַנדערע יידישע אָרגאַניזאַציעס.

אין 1951 האָבן 17,703 יידישע פּליטים פון די לאַגערן פאַרלאָזן אייראָפּע און מיט דער הילף פון היאָס זיך באַזעצט אין די פּאַראייניקטע שטאַטן, און 6,902 — אין קאַנאַדע, אויסטראַליע און לאַטיין־אַמעריקאַנער לענדער.

89) פריער איז די דאַטע געווען : 22סטער דעצעמבער 1945.

„ א ר ט "

פאַר אַ גרויסן טייל לאַגער־יידן, בפרט פאַר די יינגערע מענטשן, איז גאָר גיך אויפגעקומען די פראַגע פון אויסלערנען זיך אַ פאַך און ווערן פּראָדוקטיוו. כמעט אַלע יידן, אי די וואָס האָבן געהאַט די זכיה איבערצולעבן די נאַצישע געטאָס און קאַצעטן, אי די וואָס האָבן אין די מלחמה־יאָרן געפונען אַ מקום־מיקלט אין די מיטל־אַזיאַטישע געגנטן פון סאָוועט־רוסלאַנד, זיינען געווען דעקלאַסירט און האָבן ניט געהאַט קיין שום עקאָנאָמישע אחיזה אין לעבן.

אַ היפּשע צאָל באַפרייטע יידן זיינען געווען באַשעפטיקט אין די אינסטיטוציעס און אַרבעטפלעצער פון דער יידישער אַליין־פאַרוואַלטונג אין די לאַגערן און שטאָטישע ישובים. ס׳רוב אַרבעטפאיקע זיינען אָבער אַרום־געגאַנגען ליידיק אָן שום באַשעפטיקונג.

אַחוץ דעם האָבן מענטשן געוואוסט, אַז פריער אָדער שפּעטער וועט מען דאָך סוף־כל־סוף פּטור ווערן פון די לאַגערן און יעדער איינער וועט געפינען אַ נייע היים אין ארץ־ישראל, אַמעריקע אָדער אַנדערע לענדער, וואו מען מוז האָבן אַ פאַך אין האַנט כדי צו קאָנען זיך אַריינפאַסן אין דער ווירטשאַפט פון לאַנד און מאַכן חיונה. בפרט האָבן עס געשפּירט די יינגערע מענטשן, בחורים און מיידלעך, וואָס דער חורבן האָט זיי פאַרכאַפּט אין אַזאַ עלטער איידער זיי האָבן נאָך באַווייזן זיך אויסצולערנען אַ פּראָפעסיע. די אַלע יונגע מענער און פרויען האָבן אונטער דער נאַצישער ממשלה טאָקע געאַרבעט, אָבער ס׳רוב איז עס נישט געווען קיין קוואַליפיצירטע אַרבעט, נאָר זייער שווערע פראַצע וואָס האָט אויסגעשעפט די כוחות.

די צאָל קוואַליפיצירטע בעלי־מלאכות צווישן יידישע פּליטים איז פּראָפּאָרציאָנעל געווען אַ גרעסערע ווי צווישן ניט־יידישע די־פּיס. לויט ידיעות פון אירא[90]) זענען אָנהייב 1948 די קרוב 60 טויזנט אַרבעטפעאיקע יידישע פּליטים געווען פאַרטיילט אין די וויטערדיקע פּראָפעסיעס: קוואַליפיצירטע אַרבעטערס (שניידערס, שוסטערס א״א) — 22,805; אַדמיניסטראַטיווע אָנגעשטעלטע — 3,993; ערד־ און וואַלד־אַרבעטערס — 1,165; קולטור־טורס — 1,152; סאַניטאַרע אַרבעטערס — 991; מעטאַל־באַאַרבעטערס — 950; מעדיצינישער פערסאָנאַל — 707; אינזשינערן — 136; כעמיקערס — 113; ניט־קוואַליפיצירטע אַרבעטערס — 19,881. אָבער אַפילו צווישן די פאַכלייט זיינען געווען מענטשן, וואָס האָבן געוואָלט זיך איבערקוואַליפיצירן און אויסלערנען זיך אַ נייע פּראָפעסיע, וואָס זאָל אין דעם לאַנד וואוהין זיי האָבן בדעה אויסצוואַנדערן זיין מער צוגעפאַסט ווי זייער אַלטער פאַך.

די „אַרט״־פלענער פאַר פּראָפעסיאָנעלער בילדונג און עקאָנאָמישער איבערשיכטונג האָבן מחמת דעם געפונען אַ וואַרעמען אָפּקלאַנג צווישן די באַפרייטע יידן.

---

90) ציטירט לויט: Grossmann, K., *op. cit.*, p. 21.

אויך אין דעם פּרט איז דעם יידישן לאַגער אין לאַנדסבערג אויסגעקומען צו שפּילן אַ פּיאַנעריש ראָלע. געשען איז עס דער עיקר אַדאַנק דער איניציאַטיוו פון אַגראַנאָם יעקב אָלייסקי, וואָס איז פאַר דער מלחמה געווען דער אָנפירער פון די „אָרט"־שולן אין ליטע און ער איז געווען צווישן די גערעטעוועטע יידן אין לאַנדסבערג. איידער נאָך „אָרט" האָט באַווילן צו אָרגאַניזירן די אַרבעט אין דער ש"ה, האָט אָלייסקי, סוף זומער 1945, אויפגעשטעלט אין לאַנדסבערג אַ פאַכשול, וואָס איז געווען אַ וויכטיקע התחלה פון דער שפּעטער פונאַנדערגעוואַקסענער „אָרט"־אַרבעט צווישן די באַפרייטע יידן אין דייטשלאַנד.

אין אַ פלוגבלעטל, וואָס „אָרט" האָט דעמאָלט פאַרשפּרייט אין די לאַגערן מיטן רוף זיך צו לערנען אַ מלאכה, ווערט געזאָגט:

„יידישע יוגנט! מי שאינו מלמד את בנו אמנות, כאלו מלמדו לסטות — ווער עס לערנט נישט זיין קינד קיין מלאכה איז געגליכן צו איינעם, וואָס לערנט אים רויבעריי (תלמוד).

„שוין מיט טויזנטער יאָרן צוריק האָבן אונדזערע חכמים פאַר־שטאַנען דעם ווערט פון אַ פאַך פאַרן יוגנטלעכן. מיר האָבן אָבער זייער לערע פאַרגעסן. הונדערטער יוגנטלעכע ביי אונדז אין לאַגער דרייען זיך אַרום פּוסט און פּאַס, פאַרטאַכלעוועט קאָסטבאַרע צייט און טוען גאָרניט, כדי זיך צו פּראָדוקטיוויזירן. מיר שטייען ערב דער עליה. אונדזער פאַטערלאַנד נייטיקט זיך אין פּראָדוקטיוויע כוחות, אין אונדזער אַרבעט און מלאכה.

„לאָמיר באַווייזן, אַז מיר זיינען ווערט צו זיין פריי און נוציקע בירגער פון אונדזער פאַטערלאַנד.

„לאָמיר זיך פּראָדוקטיוויזירן! קיין יוגנטלעכער אָן אַ מלאכה! איטלעכער לויט זיינע מעגלעכקייטן, ביים וואַרשטאַט! פאַרשרייבט זיך אין די פאַכשולן!"

אין אָקט' 1945 איז ד"ר לוואָוויטש, וויצע־פּרעזידענט פון וועלטפאַרבאַנד „אָרט", געקומען קיין דייטשלאַנד אייגנצושטעלן די „אָרט"־אַרבעט אין די יידישע די־פּי־לאַגערן. ער האָט געשלאָסן אַן אָפּמאַך מיט אונרראַ וועגן אויסבאַרייטערן די פאַכבילדונג פון יידישע פּליטים אין דייטשלאַנד. עס האָבן דערנאָך אָנגעהויבן קומען די ערשטע ליוועראנגען פון מאַשינעס און געצייג פאַר די „אָרט"־שולן און עס זיינען אויך געקומען טעכנישע עקספּערטן. דאָס האָט מעגלעך געמאַכט, אַז שוין אין עטלעכע חדשים אַרום, ד"ה צום סוף פון יאָר 1945, זיינען אין דער אַמעריקאַנער זאָנע געווען 68 פאַרשיידענע „אָרט"־קורסן, וואו עס האָבן זיך געלערנט 1,900 תלמידים.

אייגצייטיק מיט דער פאַרגרעסערונג פון דער צאָל יידן אין דער ש"ה אין דייטשלאַנד במשך 1946, איז אויך אויסגעוואַקסן די „אָרט"־אַרבעט. צום סוף פון דעם יאָר איז שוין די צאָל קורסן געווען 241, און די צאָל תלמידים — 4,800. געענדיקט די שולן האָבן 1,038 שילערס.

דער הויכפונקט פון דער „אָרט"־אַרבעט צווישן די באַפרייטע יידן אין דייטשלאַנד (אַמעריקאַנער זאָנע) איז געווען אין יאָר 1947, ווי דאָס איז

צו זען פון די ווייטערדיקע ציפער[91]: די צאָל שולן האָט מען דעם יאָר פֿאַרגרעסערט פון 30 אויף 60; די צאָל פֿאַרשיידענע פֿאַכקורסן — פון 241 אויף 496; די צאָל תלמידים — פון 4,841 אויף 8,412; געענדיקט און באַקומען דיפּלאָמען האָבן 2,061 פּערזאָן. אָחוץ דעם האָבן פון דייטשלאַנד עמיגרירט עטלעכע טויזנט יידן, וואָס האָבן נאָר צום טייל זיך אויסגעלערנט אַ פּאַך אין די שולן פון „אָרט".

אין אַמעריקאַנער טייל דייטשלאַנד זיינען אַנהייב 1948 געווען גרעסערע „אָרט"־שולן אין: אולם, אַנסבאַך, באַד־רייכנהאַל, גאָבערזע, האָזנעקע, האָפּ־גייסמאַר, הידנהיים, וואָסעראַלפינגען, ווינדסהיים, וועצלאַר, טרויענשטיין, לאַנדסבערג, לייפּהיים, לעכפעלד, מינכן, עשוועגע, פּאָקינג, פעלדאָפינג, פערנוואַלד, ציילסהיים, שוועביש האַל, שטוטגאַרט.

אין די שולן האָט מען געלערנט קרוב 60 פּאַכן. אָחוץ פּראָפעסיאָנעל־טעכנישע לימודים האָט מען געלערנט אַלגעמיינע בילדונג און אויך העב־רעאיש, יידישע געשיכטע און פּאַלעסטינאָגראָפיע. האָבנדיק אין זינען אַז ס׳רוב תלמידים וועלן עולה זיין קיין ארץ־ישראל. די, וואָס האָבן געהאָט בדעה צו עמיגרירן אין די ענגליש־רעדנדיקע לענדער, האָבן געלערנט ענגליש.

„אָרט" האָט אָנגעפירט זיין אַרבעט אין קאָאָפּעראַציע מיטן צ״ק פון די באַפרייטע יידן אין מינכן און אויך מיט די פיליאַלעס פון אַנדערע אויס־לענדישע אָרגאַניזאַציעס.

אין דער צווייטער העלפט 1948, ווען עס האָט זיך אָנגעהויבן די ליקווידאַציע פונעם ש״ה־ישוב, האָט „אָרט" געמוען איינשרומפן זיין אַרבעט. לכתחילה האָט מען געמיינט, אַז „אָרט" וועט פאָרענדיקן די אַרבעט אין די יידישע די־פּי־לאַגערן אין אָקט׳ 1949. אין די שולן האָבן נאָך דעמאָלט געלערנט 1,300 תלמידים און דאָס שליסן די „אָרט"־אינסטיטוציעס האָט מען דעריבער אָפּגעלייגט ביז יוני 1950. נאָכן שליסן די „אָרט"־אָנשטאַלטן אין דייטשלאַנד האָט מען דעם גרעסטן טייל אינוועניטאָר אַריבערגעפירט קיין ישראל.

יידישער וועלטקאָנגרעס

דער יידישער וועלטקאָנגרעס האָט נאָך דער מלחמה אַרײַנגענומען אין זיין אַרבעטספעלד די יידן פון דער ש״ה. די צענטראַל־קאָמיטעטן פון די באַפרייטע יידן אין דייטשלאַנד, עסטרייך, איטאַליע און שוועדן זיינען געווען אָפּיליאירט מיטן יידישן וועלטקאָנגרעס און ער איז מיט זיי געשטאַנען אין קאָנטאַקט כמעט די גאַנצע צייט, וואָס די דאָזיקע ישובים האָבן אָנגעהאַלטן זייער קיום.

די הויפּט־אַרבעט פון יידישן וועלטקאָנגרעס לטובת די געראַטעוועטע

91) Oleiski, Jacob: *Report of the Activities of World ORT Union in the U.S. Zone, Germany, for the Year* 1947. [Munich, 1948], 20 pp.

יידן אין דייטשלאַנד איז באַשטאַנען אין געבן זיי פאַליטישע הילף. אי אַליין, אי אין קאַאָפּעראַציע מיט אַנדערע אַרגאַניזאַציעס האָט דער יידישער וועלט־קאָנגרעס געזאָרגט פאַר דעם, אַז דער פּריווילעגירטער סטאַטוס פון די־פּיס לגבי דער דייטשער באַפעלקערונג אין פּרט פון באַשפּייזונג און דירות זאָל אָנהאַלטן אַ לענגערע צייט; דייטשע געריכטן זאָלן נישט האָבן קיין יורים־דיקציע איבער די־פּיס; דייטשע פאַליציי זאָל נישט האָבן קיין רעכט אַרייַנצוגיין אין די די־פּי־לאַגערן; פּליטים זאָלן האָבן דאָס רעכט צו אַרגאַניזירן אַן אייגענע פאַליציי; ביים פאַרלאָזן דייטשלאַנד זאָלן יידישע די־פּיס קאָנען מיטנעמען זייער באַלעבאַטישקייט, וואָס זיי האָבן דאָרטן זיך אייגנע־שאַפט; יידישע פּליטים זאָל מען אייַנשליסן אין די באַשטימונגען פון די אַלגעמיינע תביעות־געזעצן; מען זאָל זיי נישט נייטן זיך צו באַטייליקן אין עקאָנאָמישן וויידעראויפבוי פון דייטשלאַנד א"א לענדער, וואָס זייערע פעלקער האָבן אָנטייל גענומען אין שחיטות אויף יידן.

דער יידישער וועלטקאָנגרעס האָט זיך אָבער נישט באַנוגנט בלויז מיט פאַליטישער הילף. ער האָט אויך בייגעשטייערט זיין חלק צו דער מאַטעריעלער פאַרזאָרגונג פון דער ש"ה. אין דעצעמבער 1945 האָט ער געשיקט אַ גרעסערן סכום שפּייז און קליידער פאַר יידישע די־פּיס אין בערגן־בעלזן. דורך זיין קאָמיטעט פאַר הילף מעבר לים האָט דער יידישער וועלטקאָנגרעס אין 1946־1947 און אויך אין דער ערשטער העלפט פון יאָר 1948 איבערגעשיקט אין די יידישע די־פּי־לאַגערן שפּייז, בגדים און מעדיקאַמענטן אין ווערט פון העכער אַ מיליאָן דאָלער [92].

דער קולטור־ און דערציאונג־אָפּטייל פון יידישן וועלטקאָנגרעס האָט סוף 1946 איבערגעשיקט 150 טויזנט ביכער און ספרים פאַר די באַפרייטע יידן אין אייראָפּע. פון אָט דער צאָל האָט די ש"ה אין דייטשלאַנד און עסטרייך באַקומען 27,500 ביכער.

אַמעריקאַנער יידישער קאָמיטעט

דער אַמעריקאַנער יידישער קאָמיטעט האָט אין זיין הילפספּראָגראַם לטובת דער ש"ה דער עיקר זיך אָפּגעגעבן מיט פּאָליטיש־רעכטלעכע ענינים פון יידישע די־פּיס (מיט פּראָבלעמען פון זייער רעפּאַטריאַציע, עמיגראַציע). ער האָט אויסגעפּועלט ביי אונרא, אַז אין איר אַרבעט פאַר יידישע די־פּיס אין די מערב־זאָנעס פון דייטשלאַנד זאָל זי קאָאָפּערירן מיט פאַרשטייערס פונעם קאָמיטעט.

דער קאָמיטעט האָט אויך אינטערוועניִרט ביי דער אַמעריקאַנער רעגירונג מען זאָל אַרייַנלאָזן אין די פאַראייניקטע שטאַטן אַ גרעסערע צאָל יידישע די־פּיס, וואָס ווילן נישט און קאָנען נישט זיך אומקערן אין זייערע פאַר־מלחמהדיקע היימלענדער. באַלד נאָך אָט דער אינטערוועניִרט איז געקומען

92) Grossmann, K. *op. cit.*, p. 38.

די שוין דערמאָנטע טרומאַנס באַשטימונג פון 22סטן דעצ׳ 1945 אַריינצולאָזן יערלעך קיין אַמעריקע אַן ערך 40 טויזנט די־פּיס און פּליטים פון איראָפּע.

אויף דער איניציאַטיוו פון אַמעריקאַנער יידישן קאָמיטעט און פון דער „ענגליש־יידישער אַסאָציאיישן" איז סוף פּעב׳ און אָנהייב מערץ 1946 אין לאָנדאָן פאָרגעקומען אַ קאָנפערענץ פון פאָרשטייערס פון יידישע אָרגאַניזאַציעס אין פאָרשיידענע לענדער. די קאָנפערענץ האָט צוו״אָנד אויך באַטראַכט דעם מצב פון יידישע די־פּיס אין דייטשלאַנד און עסטרייך און האָט דערקלערט: אַ פאַרענטפערונג פון דער פראָגע פון יידישע די־פּיס קאָן מען געפינען בלויז אין זייער גיכער עוואַקואַציע פון די לאָגערן און אין איינאָרדענען זיי אין לענדער וואו זיי האָבן בדעה זיך צו באַזעצן; יידישע אָרגאַניזאַציעס דאַרפן ממשיך זיין זייערע באַמיאונגען מען זאָל תיכף עפענען די טויערן פון א״י פאַר אַלע יידישע פּליטים וואָס ווילן אַהין עולה זיין; די פאָראייניקטע פעלקער און די רעגירונגען פון די לענדער פון עוועקואַציע אימיגראַציע דאַרפן אָננעמען מיטלען אָפּצושאַפן דיסקרימינאַציע לגבי יידישע אימיגראַנטן.

צו דער סעסיע פון דער ספּעציעלער קאָמיסיע וועגן פּליטים און די־פּיס (ביים סאָציאַלן און עקאָנאָמישן ראַט פון יו־ען), וואָס האָט זיך אָנגעהויבן אין לאָנדאָן דעם 8טן אַפּר׳ 1946, האָט דער אַמעריקאַנער יידישער קאָמיטעט איבערגעגעבן אַ מעמאָראַנדום וועגן הילף לטובת יידישע די־פּיס אין איראָפּע. אין אַ פראָגראַם, וואָס איז באַשטאָנען פון 12 פונקטן, האָט דער קאָמיטעט רעקאָמענדירט צו פאַרבעסערן די לעבנס־תנאים פון די די־פּיס און מער צו זאָרגן וועגן זייער יורידישן סטאַטוס און עמיגראַציע־מעגלעכקייטן. אייניק צייטיק מיטן רוף תיכף צו עוואַקואירן 100 טויזנט יידישע די־פּיס פון צענטראַל־איראָפּע, האָט דער קאָמיטעט פאָרגעלייגט צו ליבעראַליזירן די נאַטוראַליזאַציע־געזעץ־געבונגען פאַר יידישע פּליטים אין זייערע איצטיקע וואוינערטער.

יידישער אַרבעטער־קאָמיטעט

אויך דער יידישער אַרבעטער־קאָמיטעט אין אַמעריקע האָט נאָך דער מלחמה זיך אָפּגעגעבן מיט די נויטן פון די באַפרייטע יידן אין די לאָגערן. זיין הילף איז געווען געוועלדט נישט בלויז צו געזעלשאַפּטלעכע אינסטיטוציעס און אָרגאַניזאַציעס, נאָר אויך דירעקט צו יחידים. אין יאָר 1948 האָבן העכער 1,000 פּערזאָן אין איראָפּע באַקומען פּעקלעך שפּייז, מעדיקאַמענטן, קליידער, שיך וואָס האָבן בסך־הכל באַטראָפן אַרום אַ פערטל מיליאָן דאָלער. ס׳רוב פון אָט די פּעקלעך האָט מען געשיקט אין די יידישע די־פּי־לאָגערן און אַ קליינעם טייל — קיין פוילן, פראַנקרייך. מיט דער הילף פון קאָמיטעט זיינען געווארן געשאַפן און אויסגעהאַלטן אָפּרו־היימען פאַר קינדער און קראַנקע.

דער יידישער אַרבעטער־קאָמיטעט האָט דערמוטיקט יידישע קולטור־

אַרבעט צווישן די געראַטעוועטע יידן. פאַר ביבליאָטעקן און לייענזאַלן פון דער ש״ה און פון יידישע ישובים אין מזרח־איראָפּע האָט ער געשיקט קרוב הונדערט טויזנט יידישע ביכער. ער האָט אונטערגעשטיצט יידישע שולן א״א דערציאונג־ און קולטור־אינסטיטוציעס.

דער קאָמיטעט האָט אויך געהאָלפן היימלאָזע יידן זיך צו באַזעצן אין נייע לענדער. עטלעכע טויזנט יידן זיינען מיט זיין הילף אַרייַנגעקומען קיין פראַנקרייך, און אַ קלענערע צאָל — קיין בעלגיע. 350 יידישע משפחות האָט מען אייַנגעאָרדנט אין נאָרוועגן, און אַ 400 משפחות אין אויסטראַליע.

דער יידישער אַרבעטער־קאָמיטעט האָט אַ סך געטאָן פאַר דער עמיגראַציע פון ש״ה־יידן קיין אַמעריקע. הונדערטער יידישע די־פּיס זיינען אַרייַנגעקומען אין די פאַראייניקטע שטאַטן אויפן סמך פון זייַנע אַפידייוויטס, וואָס ער האָט געמאַכט מיט דער הילף פון די טרייד־יוניאָנס און יחידים. מען דאַרף אויך באַטאָנען די מיטווירקונג פונעם קאָמיטעט ביים אויסאַרבעטן די קאָנאַדער אימיגראַציע־פּראָיעקטן, וואָס לויט זיי האָבן קיין קאָנאַדע אייַנגעוואַנדערט אַ היפּשע צאָל יידישע די־פּיס.

עס האָט דעם יידישן אַרבעטער־קאָמיטעט געהאָלפן דער פאַקט, וואָס אין שוועדן, נאָרוועגן, פראַנקרייך, בעלגיע זיינען נאָך דער מלחמה געווען אַרבעטער־רעגירונגען אָדער אָנזעעוודיקע אַרבעטער־פּאַרטייען, וואָס ער איז מיט זיי געשטאַנען אין אַ קאָנטאַקט און האָט ביי זיי אויסגעפּועלט פאַר־גרינגערונגען פאַר גערעטעוועטע יידן.

דער יידישער אַרבעטער־קאָמיטעט האָט זיך אויך אָפּגעגעבן מיט אויפ־זוכן קרובים.

אין גרעסערע לאַגערן און שטאָטישע ישובים פון דער ש״ה אין דייטשלאַנד זיינען געווען יידישע אַרבעטער־קאָמיטעטן און זייערע אינסטי־טוציעס זיינען געווען זייער פאָפולער צווישן דער לאַגער־באַפעלקערונג, בפרט צווישן די אַרבעטנדיקע מענטשן. דעם אויבן אָן אין דעם פרט האָט פאַרנומען דער לאַגער פעלדאָפּינג, וואו עס איז געווען אַ זייער ענערגישער אַרבעטער־קאָמיטעט, וואָס האָט אָנגעפירט אַ פאַרצווייגטע עקאָנאָמישע און קולטורעלע אַרבעט.

ו ע ד ה צ ל ה

די הויפּט־אַרבעט פון ועד הצלה אין דייטשלאַנד נאָך דער באַפרייאונג איז באַשטאַנען אין שאַפן און אויסהאַלטן ישיבות, תלמוד־תורות, בית־יעקב־שולן פאַר מיידלעך, קינדערהיימען, כשרע קיכן. קינדערהיימען פון ועד הצלה זיינען געווען אין אולם, באַד־נויהיים, וואַסערבורג, ווינדסהיים און אין זיי האָבן זיך געפונען אַרום 500 קינדער. אין דעגנדאָרף איז געווען אַ מושב־זקנים פאַר אָן ערך 80 פערזאָן.

דער ועד הצלה האָט באַזאָרגט די לאַגער־יידן מיט ספרי־קודש. ער האָט אויך געהאָלפן אין דער ש״ה אָרגאַניזירן די אגודת הרבנים און האָט

מאַטעריעל אונטערגעשטיצט די כלי־קודש. מאַטעריעלע שטיצע האָבן אויך באַקומען קיבוצים און הכשרה־פונקטן פון רעליגיעזע יוגנט־באַוועגונגען.

מיט דער הילף פון ועד הצלה זיינען אויף דער נישט־קוואָטע־אימיגראַציע אַריינגעקומען אין די פאַראייניקטע שטאַטן רבנים, ישיבה־בחורים, וואָס מען האָט איינגעאָרדנט אין קאָנגרעגאַציעס און ישיבות. די אַמעריקאַנער רעגירונג האָט אויך דעם ועד הצלה דערלויבט אַרויסצוגעבן קערפערשאַפט־אָפידייויטס פאַר דער קוואָטע־איינוואַנדערונג קיין אַמעריקע.

***

דער ציוניסטישער אַרבעטער־קאָמיטעט אין אַמעריקע האָט אויך בייגעשטייערט זיין חלק צו דער הילפאַרבעט פאַר דער ש״ה אין דייטשלאַנד. פון זיין הילף האָבן דער עיקר געגאָסן די חלוצישע יוגנט־גרופירונגען. מען דאַרף אויך דערמאָנען זיין פינאַנציעלע אונטערשטיצונג פאַר דער העברע־אישער פעריאָדישער אויסגאַבע ניצוץ וואָס איז אַרויס אין מינכן.

10טער קאַפּיטל

אינעם נאָכמלחמהדיקן דייטשלאַנד

אין דער באַציאונג פון דייטשן צו יידן איז נאָך דער באַפרייאונג בהדרגהדיק פאָרגעקומען אַ פאַרערגערונג, וואָס האָט אין לעצטן סך־הכל דערפירט צו אַ באַנייטן אַנטיסעמיטיזם אין נאָכמלחמהדיקן דייטשלאַנד, וואו אַ גרויסער טייל ש״ה־יידן האָבן געפונען אַ צייטווייליקן אָפּדאַך.

אונטערן רושם פון היטלערס מפלה האָט לכתחילה דער דורכשניטלעכער דייטש געקוקט אויפן יידן מיט דרך־ארץ און אפילו אויך מיט אַ ביסל מורא. ס׳רוב דייטשן האָבן דעמאָלט זיך געריכט אויף דעם, אַז די נאָכמלחמהדיקע וועלט וועט דעם יידן, דעם וואָס האָט צום שווערסטן געליטן פונעם היטלער־רעזשים, אַוודאי טראָגן אויף די הענט. זיי האָבן געגלייבט, אַז מען וועט פשוט מיט אַלע מיטלען זען צו קאָמפענסירן דאָס יידישע פאָלק פאַר די ריזיקע בלוט־קרבנות, וואָס יידן האָבן געליטן פון דייטשלאַנד און אירע שותפים.

צוליב דעם איז אַ יד, בפרט אַ געוועזענער קאָנצעט־געפאַנגענער, באַלד נאָך דער באַפרייאונג געווען ביי די דייטשן אַ גאַנצער יחסן. אַ סך דייטשן האָבן דעמאָלט בכיוון פאַרדונגען אַ יידן אַ צימער אָדער אַ דירה, כדי מיט שטאָלץ זיך צו קאָנען באַרימען פאַר די שכנים: „ביי מיר וואוינט אַ יד, אַ געוועזענער קאָנצעט־געפאַנגענער״. אָפילו אויב דער דייטש איז אין האַרצן געווען אַן אַנטיסעמיט, האָט ער פונדעסטוועגן עפּנטלעך זיך באַמיט צו מאַכן דעם אינדרוק אַז ער איז פריינדלעך לגבי יידן. נישט ווייניק האָט דערצו אויך מיטגעווירקט דער פאַקט וואָס אַמעריקאַנער מיליטער־לייט, וואָס האָבן

די יידן באַפרייט פון די קאַצעטן, האָבן בדרך כלל אַרויסגעוויזן צו די גע־ראָטוועטע יידן מיטגעפיל און פאַרשטענדעניש. אָט די באַציאונג צו יידן מצד דער אָקופאַציע־מאַכט האָט נאָך מער פאַרשטאַרקט ביי די דייטשן זייער דרך־ארץ צום יידן. אין דער זעלביקער צייט האָבן די אַמעריקאַנער זיך באַצויגן צו די באַזיגטע דייטשן מיט חשד און אומצוטרוי.

ביסלעכווייז איז אָבער פאַרגעקומען אַ שינוי אין דער באַציאונג פון דער אַמעריקאַנער מיליטער־אַדמיניסטראַציע צו דער דייטשער באַפעלקערונג. און דאָ האָט מען געקאָנט מערקן אַזאַ מין זאַך: וואָס פריינדלעכער עס האָבן געגומען ווערן די פאַרהעלטענישן צווישן אַמעריקאַנער מיליטער־לייט און דייטשן, אַלץ אומפריינדלעכער האָט געגומען ווערן דאָס פאַרהאַלטן זיך פון דייטשן לגבי יידן.

אַ קענטיקע ראָלע האָט דערביי געשפילט דער פאַקט, וואָס מיט דער צייט האָט מען פאָר די אַמעריקאַנער סאָלדאַטן אָפגעשאָפט דעם פאַרבאָט פון פריינדלען זיך מיט דער דייטשער באַפעלקערונג. דייטשע פרויען, וואָס האָבן באַקומען די מעגלעכקייט אומגעשטערט צו פאַרברענגען מיט אַמעריקאַנער סאָלדאַטן, האָבן דורך כלערליי אַנטי־יידישע מעשיות און העצעס זיך באַמיט אַרויסצורופן אַנטי־יידישע שטימונגען ביי די מיליטער־לייט, וואָס זיינען דעמאָלט דער עיקר באַשטאַנען פון יונגע רעקרוטן. די אַמעריקאַנער סאָלדאַטן, וואָס מען האָט געבראַכט קיין דייטשלאַנד שוין נאָך דער מלחמה, האָבן מיט די אייגענע אויגן נישט געזען אין וואָס פאַר אַ שרעקלעכן מצב די יידן האָבן זיך געפונען אין די קאַצעטן ביז צו דער באַפרייאונג. זיי האָבן שוין געזען דעם יידן אַ באַפרייטן, אַ מענטשן מער־וויניק מיט מענטשן גלייך.

אַז די דייטשן איז געווען זייער שטאַרק צום הארצן אָט די — אין בעסטן פאַל — גלייכגילטיקע באַציאונג פון די ניי געקומענע אַמעריקאַנער סאָלדאַטן צו די באַפרייטע יידן איז איבעריק צו זאָגן. וועט רעדט נאָך, אַז אַן אַמעריקאַנער סאָלדאָט האָט אין מאָמענט פון „ליבע" צו זיין דייטשקע מסכים געווען מיט אירע אומפריינדלעכע רייד אויפן חשבון פון יידן, איז עס דאָך אַוודאי געווען אַ געניגיקע סיבה צו גלייבן, אַז די דייטשן מעגן שוין בנוגע יידן זיך דערלויבן אַ סך מער ווי ביז איצט.

דערצו איז נאָך צוגעקומען אַ נייער, ערנסטער פאַקטאָר: די בהדרגהדיקע פאַרערגערונג פון די באַציאונגען צווישן רוסלאַנד און די מערב־מלוכות, און די ראָלע פון די דייטשן אין אָט דעם צעשטערטן שלום־בית צווישן די געווען אַליאירטע גרויסמאַכטן.

די וויכטיקסטע שטרייט־פראַגע אין אָט דעם קאַנפליקט, וואָס האָט זיך אַנגעהויבן באַלד נאָך דער מלחמה און איז ביסלעכווייז מגולגל געוואָרן אין „קאַלטן קריג" צווישן מזרח און מערב, איז געווען דער וויטערדיקער גורל פון באַזיגטן דייטשלאַנד. אי דאָס קאָמוניסטישע רוסלאַנד, אי די מערבדיקע דעמאָקראַטיעס האָבן באַטראַכט דייטשלאַנד ווי אַ שליסל־פאָזיציע אין זייערע

וויטערדיקע פאַליטישע און סטראַטעגישע פלענער אין דער וועלט, בפרט אין איראַפּע, און יעדער צד האָט זיך באַמיט מיט אַלע מעגלעכקייטן צו געווינען אויף זיין זייט די סימפּאַטיעס פון דער דייטשער באַפעלקערונג.

די פּאַרשפּילטע דייטשן האָבן נאָך אַפילו נישט באַוויזן צו קומען צו זיך פונעם גרויסן שאָק, וואָס זיי האָבן איבערגעלעבט אין זייער חרפּהדיקער קאַפּיטולאַציע, און פלוצעם האָבן זיי דערזען אַז זיי זיינען שוין גאָר געווארן אַן אָביעקט וואָס צוליב אים רייסן זיך זייערע באַזיגערס צווישן זיך. דאָס האָט דעם דייטש ראַפּטאָם אויסגעטשוכעט פון זיין אַפּאַטיע און דער־שלאָגנקייט, וואָס זיינען אים באַפאַלן נאָך דער מלחמה, און עס האָט שטאַרק געהויבן זיין געפיל פון אייגענער חשיבות און אַנטעוודיקייט.

אָט דער ניי געשאַפענער מצב, וואָס די דייטשן האָבן זיך באַמיט וואָס מער אויסצונוצן, האָט דירעקט און אומדירעקט געהאָט אַ השפּעה אויפן וואוקס פון די דייטשע אַנטיסעמיטישע שטימונגען. דעריבער האָט ביים דייטש גאָר גיך דער ייד אויפגעהערט צו זיין אַ שטיקל יחסן. נאָך מער, דער אַנטיסעמיטישער דייטש האָט גאָר דערזען אַז זיין יידן־שינאה שטעלט אים חלילה נישט אויס ווער וויס צו וואָס פאַר אַ שווערע קאָנסעקווענצן מצד דער מיליטער־מאַכט, און ער האָט גאָרנישט וואָס צו זשענירן זיך מיט זיינע אַנטי־יידישע סענטימענטן. אויף אַזאַ אופן איז ביסלעכווייז געקומען צו דעם, אַז פון טאָג צו טאָג איז דער אַנטיסעמיטיזם צווישן דער דייטשער באַפעלקערונג געווארן וואָס וווייטער אַלץ מער חוצפּהדיק.

אָפענע און פאַרמאַסקירטע דייטשע אַנטיסעמיטן האָבן געמומען אַרויס־קריכן פון זייערע לעכער און פונסניי אויפהייבן דעם קאָפּ. כדי צו אילוסטרירן אין וואָס און ווי אַזוי עס האָט זיך אויסגעדריקט די באַנייטע דייטשע יידן־שינאה נאָך דער מלחמה, ווילן מיר ברענגען עטלעכע כאַראַקטעריסטישע פאַקטן:

(א) אין גאַרמיש־פּאַרטנקירכן האָט מען אין אַ קינאָ דעמאָנסטרירט אַ פילם־כראָניק וועגן די פייערונגען אין מינכן אין שייכות מיטן אויפ־בויען די דאָרטיקע סינאַגאָגע, וואָס די נאַציס האָבן חרוב געמאַכט. אין די פייערונגען האָט אגב אָנטייל גענומען דער אַמעריקאַנער מילי־טער־גאָווערנאָר. וועז דער אַנאָנסירער האָט ביים ווייזן די בילדער דערקלערט, אַז די נאַציס האָבן פּאַרטיליקט זעקס מיליאָן יידן, האָט אַ גרויסער טייל באַזוכערס אָנגעהויבן צו שרייען אויפן קול: „אַ שאַד, צו וויניק! צו פיל יידן זיינען נאָך געבליבן לעבן!". צוליב די אַנטי־יידישע טומלעריין האָט מען די קינאָ־פּאַרשטעלונג געמוזט איבער־רייסן. די אַנטיסעמיטישע אויסרופן האָט מען ממשיך געווען אויף דער גאַס און די אַמעריקאַנער מיליטערישע פאָליציי האָט געהאָט נישט וווייניק אַרבעט ביים באַרואיקן און פונאַנדערטרייבן דעם אַנטיסעמיטישן המון. ערשט אין דריי וואָכן אַרום האָט דער פּאַרזיצער פון אָרטיקן דייטשן לאַנדטאָג געפונען פאַר נייטיק אָפּצודרוקן אַ פּאַרוווּע דער־קלערונג וועגן דעם אינצידענט.

(ב) אין באַד־רייכנהאַל האָט אַ דייטשע וואַנדערנדיקע טעאַטער־גרופּע אין איר פּראָגראַם געהאַט אַ געזאַנג־נומער, וואָס האָט זיך פאַרענדיקט מיט די ווערטער:

„די יודען עסען שאָקאָלאַדע —
נור זעקס מיליאָן זינד פערגאַזט —
שאַדע!"

און דווקא אָט דער רעוויו־נומער האָט ביי די דייטשן אַרויסגערופן די שטאַרקסטע אַפּלאָדיסמענטן.

(ג) אויפן יידישן בית־עולם אין פאַלהיים האָבן אַנטיסעמיטישע כוליגאַנעס חרוב געמאַכט 16 מצבות. ענלעכע שענדונגען פון מצבות זיינען אַן אויפהער פאַרגעקומען אויף אַ סך יידישע בית־עולמס אין פאַרשיידענע טיילן דייטשלאַנד און זעלטן וועט די דייטשע פּאָליציי האָט געפונען די שולדיקע.

(ד) אַן אַנקעטע, וואָס דער אינפאָרמאַציע־אָפּטייל ביי דער אַמעריקאַנער מיליטער־רעגירונג האָט דורכגעפירט צווישן דער דייטשער באַפעל־קערונג מכוח זייער באַציאונג צו אַנטיסעמיטיזם, האָט געבראַכט אַזעלכע רעזולטאַטן: 19% פון די אויסגעפרעגטע דייטשן האָבן זיך דערקלערט פאַר נאַציס; 22% — אָנהענגערס פון דער נאַצישער ראַסן־טעאָריע; 20% — מער־ווייניק איבערגעצייגטע אַנטיסעמיטן. פאַר אַנטיסעמיטיזם האָבן הייסט עס אָפן זיך אַרויסגעזאָגט העכער 60% פון די אָנטיילנעמערס אין דער אַנקעטע. דעם גרעסטן פראָצענט־זאַץ אַנטיסעמיטן האָט געגעבן מינכן.

(ה) רעדנדיק וועגן דער נייטיקייט צו באַקעמפן דעם שווארצן מאַרק, האָט דער בייערישער ווירטשאַפט־מיניסטער ד"ר רודאָלף צאָרן אָפּיציעל מודיע געווען, אַז די הויפטשולדיקע אין שווארצן מאַרק זיינען די אויסגעוואַרצלטע פערזאָנען, בפרט די יידישע די־פּיס, די „אינזעקטן פון דער באַפעלקערונג". ער האָט אויך אויסגעדריקט זיין באַדויער וואָס די דייטשע פּאָליציי האָט נישט קיין רעכט אַריינצוקומען אין יידישע די־פּי־לאַגערן. דער אַמעריקאַנער מיליטער־גאַווערנאָר, געניע־ראַל קלעי, איז אים נישט געבליבן קיין בעל־חוב און ער האָט דערקלערט, אַז „די מיליטערישע רעגירונג וועט נישט טאָלערירן אַזעלכע היציקע עפּנטלעכע דערקלערונגען".

(ו) באַרירנדיק די פּראָבלעם יידישע די־פּיס, האָט דער מינכנער בירגער־מייסטער קאַרל שארנאגעל עפּנטלעך דערקלערט, אַז בייערן איז גאָר־נישט שולדיק די יידישע פּליטים, ווייל זיי זיינען נישט קיין קרבנות פון די נאַציס, נאָר פון די פּאָליאַקן.

וועגן שטייגנדיקן דייטשן אַנטיסעמיטיזם באַלד נאָך דער מלחמה איז כדאי צוצוגעבן נאָך עטלעכע אַנדערע פאַקטן, וואָס זיינען געווען אַ דבר ידוע אין דייטשלאַנד.

אין די באַנעזן און טראַמווייען האָבן דייטשן זייער אָפט אַרויסגעוויזן צו יידישע פאַסאַזשירן אַן אָפענע שינאה, וואָס האָט אָפט דערפירט צו אינצידענטן. מחמת דעם האָבן אַ סך יידן זיך באַמיט עפּנטלעך נישט צו

רעדן קיין יידיש, כדי מען זאָל נישט וויסן אַז זיי זיינען יידן און אויף אַזאַ אופן אויסמיידן איבערפאַלן מצד אַנטיסעמיטישע דייטשן.

ס׳רוב דייטשן האָבן געקוקט אויף יידישע די־פּיס ווי אויף אַ בייזער אַנשיקעניש, וואָס ברענגט זיי בלויז שאָדן. זיי האָבן אָפּן געטענהט, אַז די היימלאָזע יידן פֿאַרנעמען „זייערע" דירות, עסן אויף „זייער" ברויט, נעמען צו פון זיי „זייערע" מלבושים. אַ סך דייטשע באַלעבאָטים פון צימערן און דירות, וואו עס האָבן געווואוינט יידישע שכנים, האָבן שיקאַנירט די יידן און זיי געמאַכט כלערליי שוועריקייטן ביים באַנוצן זיך מיט דער שותפותדיקער קיך א״א שטוביקע באַקוועמלעכקייטן.

די דייטשן האָבן נאָך דער מלחמה נישט אויפגעהערט זיך צו באַקלאָגן אויף זייער דוחק אין שפּייז, אָבער כמעט קיינעם פון זיי איז גאָרנישט איינגעפֿאַלן צו דערמאָנען, אַז בסך־הכל מיט עטלעכע יאָר צוריק האָבן זיי מיליאָנען קרבנות ביז צו דער פֿאַרטיליקונג געפֿיניקט דורך הונגער, עבודת פּרך א״א עינוים.

וועגן באַרג־אַרויף פון די נעא־נאַצישע שטימונגען אין דייטשלאַנד שוין אין די ערשטע נאָכמלחמה־יאָרן, קאָנען עדות זאָגן די עטלעכע וווייטער געבראַכטע ביישפילן:

אין שוועביש־גמינד (ווירטמבערג־באַדן) האָט מען מיט אַ מערהייט פון 75% שטימען אויסגעקליבן פֿאַרן בירגערמייסטער פון שטאָט דעם געווען עס־אַ אָבערשטורעמפירער פּראַנץ קאָנאַרד, וואָס האָט געהאַט פֿאַרנומען דעם זעלביקן אַמט אויך אין דער היטלער־תקופה. דער אַמעריקאַנער מיליטער־גאָווערנאָר פון דער פֿראָווינץ האָט אָבער געפּסקנט, אַז דער אַמאָליקער נאַצי טאָר אַ יאָר צייט נישט פֿאַרנעמען קיין עפּנטלעכן אַמט.

אַן אויספֿאָרש־קאָמיסיע פון דער מיליטער־רעגירונג האָט אויפגעקלערט, אַז קאָנראַדס אָנהענגערס האָבן בעת די וואַלן אָנגעצייכנט אויף די טראָטוּאָרן פון שטאָט מגן־דוד און אַנטיסעמיטישע לאָזונגען. זיי האָבן נאָכן וואַל־נצחון זיך באַגריסט לויטן נאַצי־נוסח, געזונגען דאָס אַנטיסעמיטישע האָרסט־וועסל־ליד (ווען דאָס יודענבלוט פּאָם מעסער שפּריצט). דער דייטשער געמיינדע־ראָט האָט געפּונען פּאַר נייטיק צו נעמען דעם נאַצי אונטער זיין שוץ און ער האָט אָפּגעלירט קעגן דעם גאָווערנאָרס באַשלוס, אַז קאָנראַד טאָר נישט זיין קיין בירגערמייסטער.

אין קאָסעל האָט מען אין יולי 1948 אַרעסטירט דעם אַמאָליקן פֿאַרזיצער פון אַרטיקן „דייטשן בלאָק", אַ געווען עס־עס־מאַן מיטן נאָמען לעך, וואָס האָט אין דער ענגלישער זאָנע זיך אַליין באַצייכנט פֿאַרן „צווייטן היטלער". מען האָט אים אַרעסטירט פֿאַר זיין אָפּענער פֿרא־נאַצישער אַגיטאַציע. ער האָט שטאַרק אויסגענומען ביי דער דייטשער יוגנט מיט זיינע עפּנטלעכע רעפֿעראַטן אד״ט: „א נאַצישע מלוכה אַדער א שקלאַפֿן־קאָלאָניע?", אָבער שוין אין 14 טעג אַרום האָט אַ דייטשיש געריכט אים באַפֿרייט פון אַרעסט.

דערציילנדיק פאר אירע לייענערס וועגן אט דעם פאל, האט די מינכנער די נויע צייטונג [93]), ארגאן פון דער אמעריקאנער מיליטער־רעגירונג פאר דער דייטשער באפעלקערונג, פארענדיקט איר נאטיץ: „עס איז נישט באַ־ וואוסט אויפן סמך פון וואסערע פאקטן דאס געריכט איז געקומען צו זיין נייעם שטאנדפונקט".

אין וועסטפאלן האט א געווישער יאאכים פאן אסטאו געגומען אויף זיך די איניציאטיוו צו פאראיניקן אין איין באוועגונג אלע פראגאציעש פארטייען אין די באזונדערע דייטשע לענדער.

אט די און אויך אנדערע פאקטן האבן באוואויגן די פריער דערמאנטע צייטונג אין איינעם פון אירע נומערן צו שרייבן:

„...אין די לעצטע מאנאטן און וואכן האבן אין מערב־דייטשלאנד זיך באוויזן נייע פאליטישע באוועגונגען מיט שטארק נאציאנאליסטישע טענדענצן. די קריסטאליזיר־פונקטן ליגן אין וויסבאדן, שטוטגארט און קאסעל. אין וויסבאדן האבן די אינסטאנצן פון דער מיליטער־ רעגירונג נאך די געמיינדע־וואלן פארארדנט א תיכפדיקע אונטער־ זוכונג וועגן דער ארבעט פון דער ארטיקער „נאציאנאל־דעמאקרא־ טישער פארטיי" צוליב אירע נאציסטישע טענדענצן. אויך אין שטוט־ גארט איז די „נויע פארטיי" ביי די קאמונאלע וואלן אין ווירטמבערג־ באדן ארויסגעטראטן מיט נאציש באפארבטע לאזונגען".

די דאזיקע אקטיוויטעטן פון די פראנאציש און אנטיסעמיטישע כוחות אין נאכמלחמהדיקן דייטשלאנד האבן — ווי שוין דערמאנט — דערפירט צו אנטי־יידישע אויסבראכן. בפרט דארף מען דערמאנען די שיסעריי פון דער דייטשער פאליציי אויף יידישע דעמאנסטראנטן אין מינכן. די סיבה פאר דער יידישער דעמאנסטראציע איז געווען אט די:

דעם 2טן אויג׳ 1949 האט אין דער מינכנער זיידדויטשע צייטונג [94]) זיך באוויזן א פראָ־יידישער ארטיקל פון וו. ע. זיסקינדן א"נ „יידן־פראגע ווי א פראוואשטיק". כדי צו באוויזן ווי אזוי אירע לייענערס האבן רעאגירט אויף אט דעם ארטיקל, האט די צייטונג אין א וואך ארום פארפענטלעכט עטלעכע „בריוו אין רעדאקציע". א פאר פון זיי האבן זיך סאלידאריזירט מיט די יידן־פריינדלעכע מיינונגען פונעם ארטיקל, אבער איין „בריוו" איז געווען א שטארק אנטיסעמיטישער און דער אנאנימער מחבר האט אויפן אדרעס פון יידן געשריבן אט וואס:

„...גייט אייך קיין אמעריקע. אבער דארטן דארפן זיי אייך נישט האבן. זיי האבן גענוג פון די בלוטזויגערס. איך ארבעט ביי אמעריקאנער סאלדאטן און א סך פון זיי האבן מיר געזאגט, אז זיי זיינען אונדז אלץ מוחל, בלויז אין זאך נישט, און דאס איז: וואס מיר האבן נישט אלע יידן פארגאזט, וויל איצט באגליקן זיי, די יידן, אמעריקע.

---

93) פון 15טן יולי 1948.

94) אנב ניט א סאציאליסטישער טענדענץ.

„...איר קאָנט זיך אויף דעם פאַרלאָזן, אַז איך וועל אַלץ טאָן כדי וואָס מער אַמעריקאַנער סאָלדאַטן אויפצוקלערן. איך פאַרזיכער אייך, אַז איך בין קיין נאַצי נישט געווען. איך בין אַ הונדערט־פּראָצענטיקער דייטש און געהער צו די אַזוי גערופענע „שטילע" אין לאַנד. די שושקעריי־פּראָפּאַגאַנדע איז מער ווערט פון 100 צייטונגען. מיר זיינען דערווייל נאָך אַ גאַנץ קליינער קרייז און אַלץ קומט אַרויס פון פּראָווינץ העסן. מיר זיינען געווי אינפאָרמירט וועגן אַלץ. אין דער סביבה פון ד"ר אויערבאַכן [שטאַטאָמיסאַר פאַר געווען נאַצי־קרבנות] זיצן אונדזערע פריינד. שפּעטער, אין דער פּאַסיקער צייט, וועט איר ווידער פון מיר הערן. איך בעט אייך פאַרעפנטלעכן די שורות אויב איר זייט אַ דעמאָקראַט".

די נאַטיץ, וואָס איז געווען פאַרעפנטלעכט אָן קיין שום באַמערקונג מצד דער רעדאַקציע, איז געווען אונטערגעשריבן פון „אַדאָלף בלייבטרוי".

אַזאַ עכט נאַצישע שרייבערייַ אין גייסט פון שטרייכערס שטירמער האָט שטאַרק אויפגערודערט די יידישע באָפעלקערונג אין מינכן. אויף מאָרגן אין דער פרי איז בשכנות פון מינכנער יידישן קאָמיטעט פאַרגעקומען אַ יידישע פּראָטעסט־דעמאָנסטראַציע. וועגן די דעמאָנסטראַנטן האָבן זיך גלאָזט גיין צו דער רעדאַקציע פון וידדויטשע צייטונג, כדי אויסצודריקן זייער פּראָטעסט קעגן דער שענדלעכער אַנטיסעמיטישער נאָטיץ, זיינען דייטשע פאָליציאַנטן אונטערוועגס זיי באַפאַלן און ס'איז געקומען צו אַ קאַמף צווישן די דעמאָנסטראַנטן און דער דייטשער פאָליציי. בעת דער שיסעריי פון די דייטשן זיינען 19 יידן פאַרוואונדעט געוואָרן. שפּעטער זיינען אַנגעקומען אַמעריקאַנער מיליטער־פּאָליציסטן, וואָס האָבן באַזייטיקט די דייטשע פאָליציי און די דעמאָנסטראַציע האָט זיך פאַרענדיקט אָן ווייטערדיקע אינצידענטן.

דער דירעקטאָר פון אַמעריקאַנער מיליטער־רעגירונג פאַר בייערן, וואָן וואַגאַנער, האָט דערנאָך אין דער זעלביקער צייטונג פאַרעפנטלעכט אַ דערקלערונג וואָו ער האָט געשריבן:

„ה' בלייבטרוי, אייער גיפטיקע נאָטיץ איז אַ שאַנדפלעק פאַר די ערלעך דענקענדיקע דייטשן, וואָס פּרואוון אויסקויפן דעם שוואַרצן פּעריאָד פון זייער געשיכטע און זיין העכסטן פונקט — די גאַזקאַמערן, וואָס אויף זיי פאַררופט איר זיך אַזוי מיט אייער לויזער צונג... זאָל אייער בריוו זיין אַ לערע פאַר אייערע לאַנדסלייט, וויל דורך אים האָט איר באַשמוצט נישט בלויז דאָס יידישע פאָלק, נאָר אויך דאָס דייטשע".

די אַמעריקאַנער האָבן זיך באַמיט צו האַלטן אין צוים דעם וואַקסנדיקן אַנטיסעמיטיזם אין זייער זאָנע. אָנפירערס פון דער אַמעריקאַנער אָקופּאַציע־מאַכט האָבן אַרויסגעוויזן פאַרשטענדעניש ביים האַמעווען די אַנטי־יידישע שטימונגען צווישן דער דייטשער באָפעלקערונג. עטלעכע מאָל זיינען פאָר־געקומען באַראָטונגען צווישן פאַרשטייערס פון צ"ק פון די באַפרייטע יידן און העכערע באַאַמטע פון דער מיליטעריישער אַדמיניסטראַציע וועגן דער פראָגע, ווי אַזוי ענערגיש צו באַקעמפן די אויסבראָכן פון אַנטיסעמיטיזם

מצד די דייטשן. ס׳איז וועגן דעם ענין אויך פאַרגעקומען אַן אוידיענץ פון אַ דעלעגאַציע פון צ״ק ביים געזעראַל קלעי און מען האָט אים איבער־געגעבן אַ געניעם מעמאָראַנדום וועגן אַנטיסעמיטיזם אין דער אַמעריקאַנער זאָנע. מען מוז דאָ דערמאָנען די מיטהילף וואָס דער צ״ק האָט אין דער פראַגע באַקומען פון די יידישע ראָטגעבערס ביי דער אַמעריקאַנער הויפט־קוואַרטיר אין פראַנקפורט־מיין. די מיליטעריש רעגירונג האָט אַפילו אייניגעאַרדנט אויפקלער־קורסן און לעקציעס פאַר אַמעריקאַנער סאָלדאַטן, כדי זיי צו באַקענען מיט די פראָבלעמען פון יידישע דיפּיס.

דאָס אַלץ האָט אָבער נישט געהאָט קיין סך הצלחה. די ש״ה־יידן האָבן געפילט, אַז אָט די אַלע שריט פון דער אַמעריקאַנער אָקופּאַציע־מאַכט קאָנען נישט פאַרענטפערן די אָנגעוויטיקטע פראָבלעמס פון נאָכמלחמהדיקן דייטשן אַנטיסעמיטיזם און נעאָ־נאַציזם. נאָך מער ווי אַנדערע דיפּיס זיינען יידישע פליטים געווען זיכער, אַז נישט נאָר איז אין דייטשלאַנד נישטאָ פאַר זיי קיין אָרט ווי שטענדיקע תושבים, נאָר אַפילו ווי דערווייליקע געסט ברענט ביי זיי די ערד אונטער די פיס.

ביים באַהאַנדלען דעם אַנטיסעמיטיזם אין נאָכמלחמהדיקן דייטשלאַנד האָט דער ראָטגעבער פאַר יידישע ענינים אין פראַנקפורט, הערי גרינשטיין, אין זיין ענדגילטיקן באַריכט דעם 1טן נאָוו׳ 1949 צוו״אַנד געשריבן [95]:

„יעדער אייגער וואָס אַרבעט אין דייטשלאַנד אַפילו אַ קורצע צייט מוז ציגעבן, אַז דאָרטן הערשט אַ טיפע שינאה צו יידן. אַלע קאָמפּעטענטע אָבסערווירערס זענען מסכים, אַז זינט דעם אָנהייב 1948 איז צו מערקן צווישן די דייטשן אַן אויפשטייג פון מיליטאַנטישן נאַציאָנאַליזם, וואָס וועט נאָך מער שטייגן מיטן שאַפן די מערב־דייטשע פעדעראַלע רעפּובליק. דער דאָזיקער נאַציאָנאַליזם, וואָס איז אַן שום צוריקהאַלט געקומען צום אויסדרוק אין די רעדעס פון די קאַנדידאַטן פון אַלע פּאַרטייען אין די לעצטנס פאָרגעקומענע דייטשע וואַלן, איז אַ סכנה־סיגנאַל וואָס קיינער קאָן נישט איגנאָרירן... עס איז פון גרויס וויכטיקייט דער פאַקט, וואָס בעת די לעצטע וואַלן האָט קיין אייז פּאַרטיי, וואָס האָט זיך געיאָגט נאָך שטימען פון די וויילערס, נישט געטאַדלט דעם היטלעריזם און זיין ביזן אַנטי־יידישן קאָמפּלעקס...“

דער יידישער ראָטגעבער האָט געבעטן דעם אַמעריקאַנער הויפּקאָמיסאַר דזשאָן מעקלאָי, ער זאָל באַווירקן דעם פרעזידענט פון דער מערב־דייטשער רעפּובליק ד״ר טעאָדאָר הויס און דעם קאַנצלער ד״ר קאָנראַד אַדענויער, זיי זאָלן עפּנטלעך זיך אָפּטרייסלען פון אַנטיסעמיטיזם. ערשט נאָך אַזאַ אינטערוועניץ זענען די צוויי דייטשע מלוכה־פירערס אַרויסגעקומען מיט אַ ראש־השנה־באַגריסונג צו די יידן און זיי געבעטן אַנטייל צו נעמען אין אינטעלעקטועלן, סאָציאַלן און פּאָליטישן ווידעראויפבוי פון דייטשלאַנד.

---

95) *Final Report of Harry Greenstein, Adviser on Jewish Affairs, to U.S. Commands, Germany and Austria.* Heidelberg, Nov. 1, 1949, mimeogr., pp. 31-32.

**
*

אויפן נירנבערגער פּראָצעס פון אינטערנאַציאָנאַלן מיליטער־טריבונאַל [96]), וואָס האָט געמישפט די קאַרפּנקעפֿ פון די נאַצישע מלחמה־פֿאַרברעכערס, האָט מען דעם ערשטן מאָל אין דער וועלט־געשיכטע אָוועקגעזעצט אויפן באַשולדיקונג־באַנק און פֿאַראורטיילט נישט בלויז יחידים פֿאַרברעכערס, נאָר אָ גאַנצן מלוכה־רעזשים. דורך דעם האָט מען געלייגט דעם יסוד פֿאַר אָ נייעם באַגריף פון פּעלקעררעכט און מען האָט געשאַפֿן אָ פּרעצעדענט פון אחריות פון יחידים און רעגירונגען פֿאַר זייערע באַגאַנגענע חטאים לגבי פּעלקער און לענדער. צו די געווייניטלעכע אויסטייטשונגען פון קריגספֿאַר־ברעכנס זענען צוגעקומען נייע אינטערנאַציאָנאַלע יורידישע באַגריפן (חטא פון פֿלאַנעוועז און פּירן אַן אָנגריף־קריג, פֿאַרברעכנס קעגן מענטשלעכקייט). דער נירנבערגער פּראָצעס האָט אַרויסגעבראַכט אָ נייעם, זייער וויכטיקן צווישנפעלקערלעכן פּרינציפּ, אַז מלוכה־פּירערס זיינען אינדיווידועל פֿאַר־אַנטוואָרטלעך פֿאַר זייערע פֿאַרברעכערישע מעשים, וואָס זיי באַגייען אין נאָמען פון רעזשים אין דער צייט פון זייער שטיין ביים מלוכה־רודער.

ערשט נאָך נירנבערג האָט מען געקאָנט צוטרעטן צו רעאַליזירן ד״ר רפֿאל לעמקינס פּראָיעקט פון אַן אינטערנאַציאָנאַלן אָפּמאַך צו דערקלערן פּעלקערמאָרד [געאָסיד] פֿאַר אָ פֿאַרברעכן קעגן דער מענטשהייט און צו באַשטראָפן פֿאַר דעם [97]).

נאָכן פּראָצעס פון אינטערנאַציאָנאַלן מיליטער־גערעכט האָט אין נירנבערג אָנגעהויבן צו אַרבעטן אַן אַמעריקאַנער מיליטער־גערעכט. צווישן 9טן דעצ׳ 1946 און 14 אַפּר׳ 1949 זיינען אינעם גערעכט פֿאַרגעקומען 12 מישפּטים [98]). אין אָט די אַלע פּראָצעסן האָט מען אָנגעקלאָגט 185 פערזאָן.

---

96) די גערעכט־פֿאַרהאַנדלונגען פון אָט דעם משפּט זענען פֿובליקירט אין: International Military Tribunal. *Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal.* Nuremberg, 1947-1949, 42 Vols., illus., fascms., tabs., diagrs.

די פֿאַרהאַנדלונגען פונעם גערעכט זיינען פֿובליקירט אויך אין אַנדערע שפּראַכן.

97) די געאָסיד־קאָנוואַנץ, וואָס דער עקאָנאָמישער און סאָציאַלער ראָט פון יו־ען האָט צוגעגרייט אין 1948, איז אָריין אין קראַפֿט אין 1951 נאָך דעם ווי 20 לענדער האָבן זי ראַטיפֿיצירט. אין עטלעכע יאָר אַרום, סוף 1954, האָבן שוין 47 לענדער, מיטגלידער און ניט־מיטגלידער פון יו־ען, ראַטיפֿיצירט די קאָנוואַנץ, צווישן זיי סאָוועט־רוסלאַנד (דעם 3טן מאַי 1954) און מערב־דייטשלאַנד (דעם 24סטן נאָוו׳ 1954). אַמעריקע און ענגלאַנד האָבן ביז דעמאָלט נאָך נישט געהאַט ראַטיפֿיצירט די קאָנוואַנץ. די געאָסיד־קאָנוואַנץ באַטראַכט פֿאַר אָ פֿאַרברעכן נישט בלויז מאָרד אַקטן נאָר אויך האַנדלונגען, וואָס זיינען עלול גורם צו זיין שאַדנס פֿאַרן גוף און גייסט צו די מיטגלידער פון אָ נאַציאָנאַלער, עטנישער, ראַסישער אָדער רעליגיעזער גרופּע אַלץ אייגנס צי מען באַגייט די חטאים אין דער צייט פון מלחמה אָדער אין דער צייט פון שלום.

98) די גערעכט־פֿאַרהאַנדלונגען פון אָט די פּראָצעסן זיינען פֿובליקירט אין: Nuernberg Military Tribunals. *Trials of War Criminals before the Nuernberg Military Tribunals under Control Council Law No.* 10. Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1949-1953, 15 Vols., illus., tabs., fascms., diagrs.

מישפּטים קעגן קריגספֿאַרברעכערס זיינען אויך פֿאַרגעקומען אין די אַמעריקאַנער מילימערישע געריכטן אין דאַכאַו. ביזן 31סטן מערץ 1951 האָט מען אין דאַכאַו בסך־הכל אָנגעקלאָגט 1,414 פּערזאָן. ס׳רוב אָנגע־קלאָגטע זיינען זייערע פֿאַרברעכנס באַגאַנגען אין די דייטשע קאַצעטן. דער יורידישער אָפּטייל פון צ״ק פון די באַפרייטע יידן אין מינכן צוזאַמען מיט די לאַנדסמאַנשאַפֿטלעכע אָרגאַניזאַציעס פון דער ש״ה האָבן געהאָלפֿן צושטעלן צו די פּראָצעסן עדות א״א באַשולדיקונג־מאַטעריאַלן, וואָס האָבן געהאָלפֿן פֿאַרמישפּטן אַ טייל שולדיקע.

דייטשע געריכטן האָבן אויך געמישפּט און באַשטראָפט אַ צאָל מלחמה־פֿאַרברעכערס.

לויטן קאָנטראָלראַט־געזעץ נומ׳ 10 האָט די אַמעריקאַנער מיליטער־רעגירונג אין דייטשלאַנד אויסגעליווערט 4,429 קריגספֿאַרברעכערס צו מישפּטן זיי אין אַנדערע לענדער [99]).

גאָר גיך נאָך די מישפּטים קעגן די נאַצישע גדולים א״א מלחמה־פֿאַרברעכערס האָט אין דער דייטשער געזעלשאַפֿט זיך אָנגעהויבן אַן ענערגישע אַקציע צו דיסקרעדיטירן די אָרויסגעטראָגענע אורטיילן אין נירנבערג, דאַכאַו און אין אַנדערע קריגספֿאַרברעכער־פּראָצעסן. בראש פון אָט דער אָפּענער פּראָפּאַגאַנדיסטישער אָפּעראַציע האָבן זיך געשטעלט 5 עוואַנגעלישע ביס־קופּן אין דער אַמעריקאַנער זאָנע אין דייטשלאַנד. פֿאַרמעל זענען זיי אָרויס מיט אַ טענה, אַז מען מוז שאָפֿן אַן אָפּעלאַציע־אינסטאַנץ פֿאַר די אורטיילן אין די קריגספֿאַרברעכער־פּראָצעסן. די דאָזיקע גייסטלעכע זיינען אויך אָרויס מיט אַ תביעה קעגן דער מיליטער־רעגירונג הלמאי מען האָט אין די דאַכאָויער פּראָצעסן קעגן די נאַצישע פֿאַרברעכערס בעת די פֿאַרהערן באַנוצט „פֿאַרברעכערישע מעטאָדן און אָפּשטויסנדיקע פֿיניקונגען". אַ וויטערדיקע טענה זייערע איז געווען, אַז אין די פּראָצעסן האָט די באַ־שולדיקונג כלומרשט געהאַט גרעסערע מעגלעכקייטן פֿאַר איר אָרבעט ווי דאָס האָט געהאַט די פֿאַרטיידיקונג.

אין זיין ענטפֿער צו די ביסקופּן האָט דער אַמעריקאַנער מיליטער־גאָווערנאָר געגנראַל לושיוס קלעי דערקלערט, אַז אין נירנבערגער געריכט זיצן ריכטערס, וואָס ער האָט צו זיי דעם פּולן צוטרוי אַז זיי זיינען מסוגל אָרויסצוטראָגן אַ גערעכטן אורטייל. אָפּוואָרפנדיק די פֿאַדערונג פון די ביסקופּן האָט דער ראש פון דער אַמעריקאַנער מיליטער־אַדמיניסטראַציע צוגעגעבן: „איך באַדויער, וואָס מען מאַכט באַמיאונגען צו דיסקרעדיטירן אַ געריכט, וואָס האָט מיט גוטע כוונות זיך באַמיט אין אינטערנאַציאָנאַלן געריכט צו שאַפֿן פּרינציפּן וואָס קאָנען דינען דערצו מען זאָל להבא אויסמיידן, אַז אַ גאַנצע וועלט זאָל וויסן אַ מאָל אַריינגעשליידערט ווערן אין אַ כאַאָס".

99) די אַלע געבראַכטע צאָלן וועגן די געמישפּטע קריגספֿאַרברעכער זיינען גענומען פון: Epilogue to the War Crimes Trials. *In: 6th Quarterly Report on Germany.* Office of the U.S. High Commissioner for Germany, January 1—March 31, 1951, pp. 40-53.

אויך דער ממלא־מקום פון אַמעריקאַנער פּראָקוראָר אין נירנבערגער געריכט, ראָבערט קעמפּנער, האָט אין זיין ענטפער צום ווירטמבערגער ביסקופ ד״ר טעאָפיל וואורם דערקלערט, אַז אים איז נישט באַקאַנט אַזאַ פאַל ווען מען זאָל עמעצן האָבן פאַראורטיילט צום טויט אויפן סמך פון אַן אַרויסגעפּרעסטן און פאַלשן מודה זיין זיך.

אָבער די אָקציע אַרונטערצורייסן דאָס אָנזען פון די אַליאירטע מיליטער־געריכטן איז דערמיט נישט געווען געענדיקט.

דער דייטשער יוריסטן־קאָנגרעס, וואָס איז אָנהייב 1948 פאַרגעקומען אין מינכן, האָט זיך אויך פאַרנומען מיט די נירנבערגער פּראָצעסן. די דייטשע יוריסטן פון אַלע דריי מערב־זאָנעס האָבן קריטיקירט די פּראָצעסן כלומרשט פון שטאַנדפונקט פון אינטערנאַציאָנאַלן רעכט. דער אַמעריקאַנער מיליטער־גאָווערנאָר פון ווירטמבערג־באַדן, טשאַרלס לאָפאַלעט, איז אַרויס־געטראָטן פאַר די קאָנגרעס־מיטגלידער מיט אַ ביז גאָר שאַרפער דערקלערונג קעגן די דייטשן, וואָס פּרואוון די מלחמה־פאַרברעכערס פון נירנבערגער פּראָצעס פאַרוואַנדלען אין מאַרטירערס. ער האָט צו די דייטשע יוריסטן געזאָגט: „ווען דאָס דייטשע פאָלק וויל קלאָר מאַכן פאַר דער וועלט, אַז עס האָט זיך נישט געביטן אונ עס וויל זיך גאָרנישט בייטן, דעמאָלט קאָנען די דייטשן צום בעסטן עס טאָן דורך דעם, וואָס זיי וועלן די געמיינע פאַר־ברעכערס וואָס מען האָט פאַרמישפּט אין נירנבערג דערהייבן צו מאַרטירערס״.

באַרירנדיק די פאַרשיידענע רכילותן, אַז אין די דאָקאָער פּראָצעסן האָט מען קעגן די אָנגעקלאָגטע באַנוצט פאַרשיידענע אַרויספרעסונג־מיטלען, האָט לאפאלעט געזאָגט: „ווען מען פאַרשפרייט אַזעלכע קלאָנגען, וועט מען ווי אַ פּועל יוצא דערפון בלויז פאַרשטאַרקן די שטרעבונגען פון פּערזאָנען, וואָס גייען אַרום אין דייטשלאַנד היינט ווי פריער מיט געדאַנקען וועגן ראַסישער איבערוואָג און מיט אַלע דערמיט פאַרבונדענע אויסווירקונגען (ראַסן־שינאה, מיליטאַריזם, אויסנוצן מאַכט מיטן צוועק צו אונטערדריקן)״.

הרב דוד שפּירא[100]), וואָס האָט זיך געפּונען אין פּירט, בייערן, האָט צום דערמאָנטן ביסקופ וואורם איבערגעשיקט דעם ווייטערדיקן בריוו, וואו ער האָט געשריבן[101]):

„מיטן גרעסטן אינטערעס האָב איך געלייענט אייערע דערקלע־רונגען וועגן דער ניט־געראָטענקייט פון די נירנבערגער פּראָצעסן ווי אויך אייער ביטע צום געבעט קלעי, וואָס איז אין דער צווישן־צייט אָפּגעווארפן געווארן, וועגן דורכפירן אַ רעוויזיע פון די נירנ־בערגער אורטיילן. איך האָב באַוואונדערט אייער פערזענלעכן מוט זיך צו שטעלן אין שוץ פון מענטשן, וואָס ווערן באַשולדיקט אין די גרויזאַמסטע פאַרברעכנס וועלכע זיינען ווען עס איז באַגאַנגען געווארן.

---

100) אייגער פון די דריי וואַרשעווער רבנים, וואָס די אָנפירונג פון די קאָטוילישע ביסקופּן אין פוילן האָבן אָנגעבאָטן זיי צו ראַטעווען ווען מען האָט געהאַלטן אין ליקווידירן די וואַרשעווער געטא. די רבנים האָבן זיך אָפּגעזאָגט אָנצונעמען דעם אָנבאָט. צוויי זיינען אומגעקומען און הרב שפּירא האָט דערלעבט די באַפרייאונג.

101) אונדזער וועג, מינכן, יולי 9, 1948 : 7.

איך וואָג נישט צו צווייפלען, אַז נאָר אייער דורשט צו אַבסאָלוטער גערעכטיקייט און נאָר אייער ליבע צום מיטמענטשן זיינען די איינציקע סיבות פון אייער מוטיקן אַרויסטריט".

נאָכן ציטירן די גמרא (סנהדרין ט' און כ"ד), כדי צו באַווייזן אַז די יידישע דינים פאַרלאַנגען מען זאָל דעם אָנגעקלאָגטן געבן אַ גערעכטן משפט, שרייבט הרב שפּיראָ:

„דורך דייטשע מענטשן זיינען אין די יאָרן 1939—1945 דערמאָר־דעט געוואָרן אומגעפער 6 מיליאָן מענטשן אָן יעדער באַשולדיקונג און אָן יעדן משפט. איינציק און אַליין דערפאַר וואָס זיי זיינען געווען יידן... עס איז אינגאַנצן ווייט פון מיר אַפילו אויף נאָר איין מינוט צוצולאָזן דעם געדאַנק, אַז איר, אַ הויכער רעליגיעזער ווערדע־טרעגער און אַ מענטש פון אַזאַ מאָראַלישער מאָס וואָס אין קאַמף פאַר דער גערעכטיקייט שטעלט ער זיך נישט אָפּ פאַר קיין זאַך, וועט זיך ווען באַדינען מיט דעם תירוץ וואָס עס ווערט אין דייטשלאַנד געהערט פון אַלע זייטן זינט מאַי 1945. איך מיין דאָ יענעם פרימיטיוון און טעמפּן אויסרייד, וועלכער איז געהערט געוואָרן אַזוי פיל מאָל אויף די נירנבערגער פּראָצעסן... דעם תירוץ פון נישט האָבן געוואוסט פון די אַלע שרעקלעכקייטן; גלייך ווי די פאַרניכטונג פון מיליאָנען מענטשן וואָלט, ריין טעכניש גענומען, געווען אַ זאַך וואָס קאָן בלייבן אַ סוד; גלייך ווי אַ זאַך, וועלכע איז געווען באַוואוסט יעדן קינד אין אַלע געביטן וואָס דייטשלאַנד האָט געהאַט באַזעצט, וואָלט געקאָנט בלייבן פאַרהוילן גראָד פאַר דעם פאָלק, וואָס זייערע קינדער האָבן די דאָזיקע זאַך אויסגעפירט...

„...איך וואָלט זיך געפילט פאַרפליכטעט אייך צו דאַנקען ווען איר וואָלט געוואָלט מיך עפנטלעך אינפאָרמירן, וואָס איר האָט געטאָן לטובת יענע מיליאָנען דערמאָרדעטע יידן, ווען זיי זיינען געמאָרדעוועט געוואָרן דורך די וואָס אין זייער שוץ טרעט איר היינט אַזוי מוטיק אַרויס און דורך זייערע אומבאַקאַנטע און אומצאָליקע חברים. האָט איר אויך דעמאָלט געשריבן אַ בריוו דעם פירער פון דייטשן פאָלק, צו די מיטגלידער פון דער דייטשער רעגירונג, צו די מענטשן וואָס האָבן מאָראַליש אָדער פיזיש אויסגעפירט דעם מאָרד איבער מיליאָנען? האָט איר יענע לייט אויפגעפאָדערט צו מאַכן אַ סוף צו דער בלוט־באָד אויף יידן — אַ בלוטבאָד וואָס האָט מאָראַליש צעשמעטערט נישט נאָר דאָס דייטשע פאָלק, נאָר די גאַנצע מענטשהייט?..."

אין זיין ענטפער, וואָס ער האָט אין אַ צייט אַרום צוגעשיקט צו הרב שפּיראָן, האָט ביסקופּ וואורם אָנגעוויזן, אַז ער האָט יאָ עטלעכע מאָל פּראָ־טעסטירט ביי דער היטלער־רעגירונג קעגן די נאַצישע שחיטות אויף יידן. אין זיינעם אַ פּראָטעסט, וואָס ער האָט דעם 18טן דעצ' 1943 געשיקט צום שעף פון דער רייכסקאַנצליי אין בערלין, זאָל ער האָבן געשריבן:

„דאָס טייטן [יידן] אָן אַ קריגס־נויטווענדיקייט און אָן אַ פּסק־דין איז אַ סתירה צו גאָטס געזעץ... אין אונדזער פאָלק פאַרשפּרייט זיך אַלץ מער דער גלויבן אַז זיינע ליידן וואָס קומען פון באָמבאַרדירונגען זיינען אַ נקמה־אַקט פאַר דער שרעקלעכער באַהאַנדלונג פון יידן. זייערע איצטיקע ליידן דערמאָנען זיי אָן די פּיינלעכע טעג, וואָס די יידן האָבן געמוזט דורכלעבן... יעדער איינער פון דייטשן פאָלק וואָס דינט גאָט

בעט דרינגנדיק אַז די „מישלינגע" און די אַריער, וואָס האָבן חתונה געהאַט מיט יידישע פרויען, זאָל מער קיין שלעכטס נישט געשען...".

די נירנבערגער פּראָצעסן האָט ער קריטיקירט צוליב דעם וואָס זיי גיבן נישט קיין גאַראַנטיע, אַז צוזאַמען מיט די שולדיקע זאָלן אויך „אומ־שולדיקע" אָדער „ווייניק שולדיקע" נישט פאַרמישפּט ווערן צום טויט. צווייטנס איז ער מיט דער קריטיק אויסן געווען „צו באַרואיקן די געמיטער און צו פאַרמיידן אַ נייע כוואַליע פון האָס וואָס די פּראָצעסן קאָנען גורם זיין..."[102]

**
*

אַ קאַפּיטל פאַר זיך זיינען די דייטשע דענאַציפיקאַציע־עריכטן, וואָס זייער ציל איז געווען אַז די דייטשן גופא זאָלן מישפּטן און באַשטראָפן די געווען נאַצים, וואָס האָבן אין די יאָרן 1933—1945 געבאַלעבאַטעווט אינעם עפּנטלעכן לעבן אין דייטשלאַנד.

דעם 12טן יאַנ' 1946 האָט דער אַליאירטער קאָנטראָלראַט אין בערלין אַרויסגעגעבן דעם דירעקטיוו נומ' 24 וועגן „באַזייטיקן פון אָמטן און פאַר־אַנטוואָרטלעכע פאָזיציעס נאַציס און פּערזאָנען, וואָס זיינען פריינלעך צו די אַליאירטע צילן". דעם 12טן אָקט' דעם יאָר איז אַרויס דער דירעקטיוו נומ' 38 וועגן „אַרעסטירן און באַשטראָפן מלחמה־פאַרברעכערס, נאַציס און מיליטאַריסטן און די אינטערנירונג, קאָנטראָל און השגחה איבער פאָטענציעל געפערלעכע דייטשן". אויפן סמך פונעם ערשטן דירעקטיוו האָבן די דייטשע לענדער אין דער אָמעריקאָנער זאָנע, אין מערץ 1946, אַרויסגעגעבן אַ „געזעץ צו ווערן פריי פון נאַציאָנאַל־סאָציאַליזם און מיליטאַריזם". לויט אָט דעם געזעץ האָבן אַלע דערוואַקסענע דייטשע מענער און פרויען געדאַרפט זיך רעגיסטרירן און אָנגעבן פּרטים וועגן זייערע געזעלשאַפטלעכע אַקטי־ויטעטן בעתן היטלער־רעזשים. די פאַררעגיסטרירטע האָט מען פאַרטיילט אין 5 קאָטעגאָריעס: 1) הויפּטשולדיקע, 2) שולדיקע, 3) ווייניק שולדיקע, 4) נאָכלויפערס און 5 אומשולדיקע.

אַן ערך דרייצן אַ האַלב מיליאָן דייטשן האָבן זיך רעגיסטרירט אין דער אָמעריקאָנער זאָנע. פון זיי האָט מען קרוב 4 מיליאָן (27% פון דער גאַנצער דערוואַקסענער באָפעלקערונג) צוגערעכנט צו די קאָטעגאָריעס 1—4. צו מישפּטן אָט די ריזיקע צאָל געווען נאַציס האָט מען אין אַלע גרעסערע און קלענערע דייטשע ישובים אויפגעשטעלט „שפּרוכקאַמערן". מען האָט אויך געשאַפן אַפּעלאַציע־טריבונאַלן צו רעווידירן די אַרויסגעטראָגענע אור־טיילן.

אין אויג' 1946 האָט דער אָמעריקאָנער מיליטער־גאָווערנאָר דערקלערט אַ יוגנט־אָמנעסטיע, וואָס לויט איר זיינען באָפרייט געווארן פון דענאַציפי־קאַציע פערזאָנען געבוירענע נאָכן 1טן יאַנ' 1919. אין עטלעכע חדשים אַרום איז געקומען נאָך אַן אָמנעסטיע.

102) פּרטים פון ביסקופס תשובה זען: מאַריאָן זשיד. דער רב און דער בישאָף. אונדזער וועג, מינכן, אויג' 20, 1948: 7.

דער סך־הכל פון דער דורכגעפירטער דענאַציפיקאַציע אין דער אַמע־ריקאַנער זאָנע איז סוף 1950 געווען אַזוי:

פון דער אַלגעמיינער צאָל 13,416,101 רעגיסטרירטע דייטשן האָט מען איינגעפונען, אַז 9,746,862 זענען אומשולדיק אויף זיי איז די דענאַציפיקאַציע בכלל נישט חל. פון די 3,669,239 וואָס מען האָט יאָ געדאַרפט דענאַציפיצירן האָט מען 2,709,606 אַמנעסטירט. די צאָל אינטערנירטע נאָציס לויט אורטיילן פון די דענאַציפיקאַציע־גערייכטן האָט דעם 30סטן סעפט׳ 1950 באַטראָפן 73.

די געבראַכטע סטאַטיסטישע ידיעות[103]) זאָגן עדות וועגן פולשטענדיקן דורכפאַל פון דער דענאַציפיקאַציע. גאָר אַ גרויסע צאָל דענאַציפיקאַציע־געריכטן האָבן מיט זיך פאַרגעשטעלט אַן אמתע יוסטיץ־קאַמעדיע. אַ סך געווען נאָציש באַאַמטע, וואָס זייערע הענט זיינען געווען פאַר־פלעקט מיט בלוט און שווייס פון יידן א״א קעגנערס פון היטלער־רעזשים, האָבן די געריכטן באַשטראָפט מיט תנאי־תפיסה אָדער מיט אַ גלעטשטראָף פון עטלעכע הונדערט מאַרק — אַ סומע וואָס מען האָט אויפן שוואַרצן מאַרק פאַר דעם געקאָנט קויפן נישט מער ווי עטלעכע פעקלעך אַמעריקאַנער ציגאַרעטן. די אינטערנירט־לאַגערן פאַר געווען נאָציס זיינען — לויט באַריכטן פון אויסלענדישע קאָרעספאָנדענטן — געווען מער ענלעך אויף אָפרו־היימען ווי אויף ערטער, וואו די היטלעריסטן האָבן געדאַרפט אָפקומען זייער שטראָף.

די געריכטן האָבן בכיוון פאַרצויגן די מישפטים כדי די אָנגעקלאָגטע זאָלן קאָנען געניסן פון פאַרשיידענע אַמנעסטיעס און פאַרגרינגערונגען, וואָס זיינען מיט דער צייט געקומען אַלץ מער און מער.

עס איז נישט מער ווי נאַטירלעך אַז נאָך אַזאָ „דענאַציפיקאַציע" זיינען אַלע דייטשע עפנטלעכע אינסטיטוציעס געווען פול מיט געווען נאָציש באַאַמטע. ווי אַן אילוסטראַציע וועלן מיר ברענגען בלויז איין פאַל וואָס איז פאַרגעקומען אין ווירטמבערג־באַדן. דאָרטן האָט דער בילדונג־מיניסטער אָנגעשטעלט אין די שולן די זעלביקע לערערס, וואָס האָבן געלערנט אין דער צייט פון היטלערס ממשלה. וועגן די זאָך איז דערגאַנגען צום אַמעריקאַנער הויקקאָמיסאַר אין דייטשלאַנד, האָט ער עטלעכע מאָל געפרואווט משפיע זיין אויף די געהעריקע דייטשע מאַכטאָרגאַנען, זיי זאָלן אָפזאָגן פון די שולן די געווען אַקטיוו נאָצישע לערערס. די דייטשן האָבן אָבער אָנגעוואָנדן כלערליי שפּיצלעך כדי זיך אַרויסצודרייען און נישט דאַרפן אויספירן דעם פאַרלאַנג פון הויקקאָמיסאַר[104]).

***

צום סוף איז נייטיק זיך אָפצושטעלן אויף די פאַרמעסטן פון אַ קלייַנער גרופּע דייטשע אינטעלעקטואַלן, וואָס האָבן אויפריכטיק געשטרעבט שלום

---

103) Present Status of Denazification. *In: 5th Quarterly Report on Germany.* Office of the U. S. High Commissioner for Germany. October 1 — December 31 1950, pp. 46-55.

104) דאָרטן, ז׳ 53.

צו מאַכן צווישן יידן און דייטשן. דער צענטער פון אָט דער גרופּע איז געווען אין האַמבורג און אירע ראשי המדברים זיינען געווען עריך ליט (אַנפירער פונעם פּרעסע־אָפּטייל פון האַמבורגער סענאַט), רודאָלף קיסטנער־מייער (הויפּטרעדאַקטאָר פון האַמבורגער די וועלט), האַנס גאָטפריד שאַדאַוו א"א.

דעם 31סטן אויג' 1951 האָט עריך ליט פאַרעפנטלעכט אין מינכנער די נויע צייטונג און אין בערלינער טעלעגראַף אַן אַרטיקל [105]) וועגן די יידיש־דייטשע באַציאונגען נאָכן היטלער־חורבן. דער אימפּולס צו שרייבן דעם אַרטיקל איז געווען דער פּאַקט וואָס מדינת ישראל האָט זיך אָפּגעזאָגט נאָכצוטאָן דעם ביישפּיל פון 47 לענדער, וואָס האָבן דערקלערט זייער גרייט־קייט צו פאַרענדיקן דעם קריגסצושטאַנד מיט דייטשלאַנד. ליט האָט אויפּ־געפּאָדערט דאָס דייטשע פּאָלק זיך צו שלאָגן על־חטא פאַר די נאַציש פאַרברעכנס לגבי דעם יידישן פּאָלק און צו בעטן ביי יידן מחילה און שלום.

דעם זעלביקן טאָג אין אָוונט האָט די צפון־דייטשע ראַדיאָ איבערגעגעבן אַ סימפּאָזיום אד"ט: „דייטשלאַנד, ישראל און די יידן". אויף מאָרגן האָט די וועלט געבראַכט אַן אַרטיקל פון רודאָלף קיסטערמייער א"נ „פרידע מיט איזראַעל".

די פרייבורגער צייטשריפט רונדבריף... האָט איר נומער פון דעצ' 1951 אינגאַנצן אָפּגעגעבן דער טעמע: „שלום מיט ישראל". אין אָט דער ספּעציעלער אויסגאַבע (56 זז') זיינען וועגן די נאָכמלחמהדיקע יידיש־דייטשע באַציאונגען פאַראַן אַרטיקלען און דערקלערונגען פון באַקאַנטע דייטשע און יידישע פּערזענלעכקייטן (לעאָ בעק, נחום גאָלדמאַן, ראָבערט גייס, קאַרל פּימע, עריך ליט, ע. ל. ערליך, יאָהאַן שטראוביגגער, קארלהיינץ שמידטהיס).

למען האמת דאַרף מען אָבער זאָגן, אַז אָט די אַקציע „שלום מיט ישראל" האָט, נישט געקוקט אויף די גוטע און ערלעכע כוונות פון אירע איניציאַטאָרן, געפונען אַ גאָר קליינעם אָפּרוף צווישן דער דייטשער אינטעליגענץ און זי האָט כמעט בכלל נישט דערגרייכט צו די דייטשע פאָלקסמאַסן. דער רוף צו תשובה און חרטה אויף די נאַציש אכזריותן לגבי יידן האָט געפונען אַן אָפּקלאַנג אין די מוחות און הערצער בלויז פון געציילטע יחידים [106]).

---

105) אין דער מינכנער צייטונג האָט דער אַרטיקל געהייסן: „ווייר זוכען פרידען מיט איזראַעל" און אין דער בערלינער — „ווייר ביטען איזראַעל אום פרידען".

106) די אָפּרופן אויף אָט דער שלום־אַקציע קאָן מען זען אין דער בראָשור וואו עס זיינען פאַראַן די אַרטיקלען פון עריך ליט און רודאָלף קיסטערמייער: *Wir bitten Israel um Frieden.* Hamburg: Druckerei Girardet & Co., [1951], 23 pp.

11טער קאַפּיטל

אויף קרומע וועגן

צו די שאַטנדיקע זייטן פון דער ש״ה האָבן געהערט די פאַלן פון שמד און מאַראַלישער ירידה. אין דער פּרעסע פון די געראַטעוועטע יידן און אויך אין אויסלאַנד, בפרט אין אַמעריקע, איז וועגן דעם אָנגעגאַנגען אַ וויכוח. די פּאָלעמיק איז געקומען ווי אַ פּועל־יוצא פון אַ קאַרעספּאָנדענץ, וואָס אַ געראַטעוועטער רב אין בייערן האָט צוגעשיקט צו אַן אַמעריקאַנער יידישער צייטונג. אין זיין קאָרעספּאָנדענץ האָט דער רב איבערגעגעבן, אַז אין דער ש״ה הערשט אַ „שמד־מגפה״ און ער האָט גערופן די יידישע וועלט אייליק אָנצונעמען מיטלען קעגן דעם.

אַרום דעם ענין האָבן זיך געהאָט גשאַפּן צוויי צדדים. איין צד האָט געטענהט, אַז די שמד־סכנה איז טאַקע אַן ערנסטע און דאָס געשעט מחמת דעם, וואָס די מאַראַל פון די באַפרייטע יידן געפינט זיך אין אַ מצב פון ירידה. דער אַנדער צד האָט געהאַלטן, אַז אַזאַ באַשולדיקונג קעגן דער ש״ה איז נישט באַרעכטיקט און אַז די פּאָרוואורפן זענען עלול צו פּאַרשוואַרצן דעם גוטן נאָמען פון די געראַטעוועטע יידן.

רעדנדיק וועגן דער באַציאונג פון דייטשן צו יידן נאָך דער מלחמה, האָבן מיר געזען ווי אַזוי דער דייטש איז ביסלעכווייז געוואָרן אַלץ מער חוצפּהדיק בנוגע דעם יידן, און ווי אַזוי די יידן־שינאה אין נאָכמלחמהדיקן דייטשלאַנד האָט מיט דער צייט אָנגענומען אַן ערנסטן כאַראַקטער.

דער געראַטעוועטער יד, וואָס האָט אויף זיין אייגענעם לייב אַדורכגעטראָגן די אַלע שבעה מדורי גיהנום פון נאַצי־רעזשים, האָט בדרך כלל געזען אין דייטש נישט בלויז זיין רוצח פון נעכטן, נאָר אויך זיין בלוטיקן שונא פון היינט און דעם פאַטענציעלן מערדער פון מאָרגן. אָט די צווישנאַנאַנדיקע שינאה האָט געפונען איר אויסדרוק אין פילצאָליקע קלענערע און גרעסערע אינצידענטן צווישן יידן און דייטשן. נישט זעלטן זיינען די דייטשן אַריבער פון רייד צו מעשים, און בלויז דער פאַקט וואָס אין לאַנד איז פאַראַן אַ מיליטעריש אָקופּאַציע־מאַכט האָט געצוימט זייער אַלט־נייע שינאה צו יידן און האָט נישט דערלאָזן צו אָפענע געשלעגן און צוזאַמענשטויסן.

ביי אַזאַ מצב איז נישט שייך געווען צו רעדן וועגן דער מעגלעכקייט פון אַסימילאַציע אָדער פון אַ דערנענטערונג צווישן דער ש״ה מיט דער דייטשער באַפעלקערונג. בפרט האָט קיין שום רייד נישט געקאָנט זיין וועגן אַ וואָסער ס׳איז התקרבות צווישן יידן און דייטשן אין די יידישע די־פּי־לאַגערן, וואו ס׳איז קאָנצענטרירט געווען די איבערוועגנדיקע מערהייט באַפרייטע יידן. אין די ענגע ד׳ אמות פון זיין לאַגער האָט דער יד, ווי אין אַן אָפּגעזונדערטער געטאָ, געפונען זיין פולע אויסלעבונג און אים איז ווינציק וואָס אָנגעגאַנגען די אַרומיקע דייטשע סביבה מיט אַלע אירע אַנלאָקנדיקע „גליקן״.

נישט אזוי אידעאל האט אבער אין דעם פרט אויסגעזען דאס בילד אין די שטאטישע ישובים, וואו יידן האבן געלעבט צעוואַרפן אין פריוואטע דירות צוזאמען מיט די דייטשן. אין די שטאטישע ישובים האט געהאט זיך באזעצט דער ינגערער, ענערגישערער און מער רירעוודיקער יידישער עלעמענט. ס׳רוב זיינען עס געווען נישט קיין חתונה געהאטע יונגע לייט אדער יונגע פארלעך, וואס זיינען נישט געווען אין די די־פי־לאגערן אדער זיי זיינען געווען אין זיי א קורצע צייט און האבן פארלאזן די לאגערן מיט זייערע „באקו־עמלעכקייטן" (א מאגערע באשפייזונג אין א קהלשער קיך, אפגעלאזענע קאזארמע־בנינים, וואו אין איין צימער האבן געלעבט צו עטלעכע משפחות). אחוץ אלעמען האט דער ייד אין שטאט געהאט שאנסן צו פארדינען זיין חיונה אויפן שוואַרצן מארק, נישט דארפנדיק אנקומען צו דער קיצבה פון יידישע און נישט־יידישע הילף־ארגאניזאציעס.

דער ייד, וואס האט געלעבט פריוואט אין שטאט, האט געמוזט לעבן בשלום מיט זיינע ארומיקע דייטשע שכנים. צוליב פשוטער פיזישער זיכער־קייט האט ער זיך נישט געקאנט דערלויבן דעם לוקסוס צו זיין אין קריגס־צושטאנד מיט זיינע דייטשע מיטוואוינערס. ווער רעדט נאך אז דער יידישער יונגערמאן איז געווען אליין, אן משפחה, און איז געווען אנגעוויזן אויף דעם אז זיין דייטשע באלעבאסטע זאל ברענגען אין ארדענונג זיין צימער, אים צוגרייטן עסן און אים ארומזען, — האט ער דאך אוודאי נישט געקאנט זיך קריגן מיט זיינע דייטשע באלעבאטים.

צו דעם דארף מען נאך צוגעבן, אז נישט וויניק פון אט די יידישע יונגע לייט זיינען געשטאנען אויף א נידעריקן מאראלישן ניווא; אז די מערהייט פון זיי האט געוואלט וואס מער זיך קאמפענסירן פאר די פינצטערע און ביטערע געטא־ און קאצעט־יארן און זיי האבן געהאלטן, אז איצט דארף מען זען צו דערכאפן דאס, וואס מען האט אדורכגעלאזן אין גענישן פון לעבן; אז צו זיי איז כמעט ווי גארנישט דערגאנגען פון דער יידישער אטמאספער אין די לאגערן; אז זיי האבן ארום זיך נישט געהאט קיין נאענטע משפחה־מענטשן, וואס זאלן קאנען כאטש וויפל נישט איז לינדערן זייער געפיל פון אינזאמקייט און זיי אפהיטן פון ארויפגיין אויף קרומע און גליטשיקע וועגן.

דאס אלץ האט געשטויסן אזעלכע יונגע לייט צו זוכן א „גייסטיקע" אויסלעבונג אין דער ארומיקער דייטשער סביבה. זיינען טאקע צו יענער צייט אין שטאטישע ישובים אויסגעוואקסן „יידישע" קלובן, נאכטלאקאלן וואס זיינען געווארן טרעפ־פונקטן און פארוויילונג־צענטערס פון דער מ׳שטייגס געזאגט ניי אויפגעקומענער ש״ה־בורזשואזיע. אט איז א שילדערונג פון אזא יידישן קלוב אין מינכן [107]:

„... אין א פשוטן שבת־צו־נאכטס האב איך ביי אזא נאכטלאקאל געטראפן א 45 אויטאס. א שנור פון לימוזינען האט ארומגענומען דאס

---

107) אליהב, מ. א נאכט אין א יידישן קאפע. מינכנער בילדלעך. אונדזער וועג, מינכן, מארץ 5, 1948 : 7.

הויז פון יידישן לאַקאַל, וואָס געפינט זיך אין אַ זייטיק געסל אין מינכנער יידישן צענטער. פון דער גרויסער וואַנט שיינט אַראָפּ אַ רויט באַלויכטענער שילד מיט אַ מגן־דוד, און אין מגן־דוד — דער נאָמען פון נאַכטלאָקאַל.

„דער אויטאָ־שנור האָט אינטריגירט. אַ יושר אַ קוק צו געבן, ווי יידן פֿאַרווייַלן זיך אין תש״ח אין גלות דייטשלאַנד. איך בין אַריין. עס איז נאָך געווען אין די פריע שעהן. דער באַלעבאָס פון לאָקאַל האָט מיר אין אַ שלעכטן פּויליש דערקלערט: „ליידער, קאָן איך אייך נישט דינען. קיין פרייַע פּלעצער זיינען שוין נישטאָ. די טישלעך מוזן באַשטעלט ווערן מיט אַ פּאָר טעג פריער״. איך קוק זיך אַרום. דער לאָקאַל איז גאָנץ גרויס. פינף שיינע צימערן, באַצירט מיט בילדער און טעפּיכער. אין אַ זייטיקן צימער איז דאָ אַן אָרקעסטער. דייטשע קעלנערס אין שוואַרצע פראַקן מיט ווייסע וועסטן לויפן אַרום צווישן די טישלעך, וויגן זיך און בוקן זיך מיט אַ געניטקייט פון אייגענ־בוירענע קעלנער־מאַנירן. אין אין גרויסן צימער זע איך טישלעך באַשטעלט מיט קריסטאַל־גלעזער. איך האָב מיט מזל באַקומען אַ פּלאַץ.

„דערווייל איז דער לאָקאַל אָנגעפּילט געוואָרן מיט מענטשן. אַ שוועכער רויך האָט זיך צעטראָגן איבער די צימערן. דער טומל איז געוואָרן גרויס. דער אָרקעסטער האָט געשפּילט „אַוועמעלע מאַרש־וויכער״, „וואַרשע, דו, וואַרשע מיין״. דייטשע מוזיקאַנטן האָבן מיט אקאָרדיאָנען און פידלען שפּאַצירט צווישן די טישן אוּן, דערפילנדיק אַ „פּעטן״ גאַסט, האָבן זיי זיך אָפּגעשטעלט און אין אויער אַריינגע־שפּילט מיט אַ לאַקריץ־זיס שמייכעלע, וואַרטנדיק אויף אַ פּאָר ציגאַ־רעטן.

„די קעלנער טראָגן אונטער די שפּיז־קאָרטן. לאָנגזאַם ווערן די טישן אָנגעשטעלט מיט וויין, ליקער, מאכלים. פון אַ ווינקל דערגייט שוין אַ שיכור־געזאַנג: „אָטשי טשאָרניע״. ווי אַן ענטפער קומט אַן אַנדער רוסישע מעלאָדיע.

„ביי מיין טישל האָט אויך אַ יונג פּאָרל פאַרנומען דאָס אָרט. ער טראָגט גלאַנציקע אָפיצערן־שטיוול, זי — אַ שוואַרץ, קורץ קליידל, ניילאָן־זאָקן און זילבער־קאָלירטע שיך. אַרום 11 אַזייגער הייבן זיך אָן די אויפטריטן. דער קאָנפעראַנסיע דערעפנט אין דייטש, באַגריסט די געסט, דאַנקט פאַרן קומען און מעלדעט דעם אויפטריט פון דריי יונגע טענצערינס. אין זאָל באַווייזן זיך דריי יונגע דייטשקעס. זיי טאַנצן צום ריטם. זיי שלענגלען זיך צווישן די טישלעך, און די „פּעטע״ געסט וואַרפן זיי צו שמייכלען. דער טאַנץ איז געענדיקט. שטורמישע אַפּלאָדיסמענטן באַגלייטן זיי ביים אַרויסגיין פון זאָל. דער קאָנפעראַנסיע זאָגט אָן וויטערדיקע אַטראַקציעס, מאַגישע אויפטריטן. באַלד באַווייזט זיך אָן עלטערע דייטשקע אין אַ באַד־קאָסטיום און וויזט איר פלינקייט. דער עולם איז גליקלעך, וועָן עס געלינגט איר צו כאַפּן אַלע באָלן, וואָס זי שפּילט מיט זיי. דער קאָנפעראַנסיע דער־ציילט וויצן און יידן לאַכן געשמאַק. די אַרטיסטן זיינען שוין ווידער אין זאָל. ביז צום וויטערדיקן אויפטריט פאַרווייַלט מען זיך מיט די געסט ביי אַ גלעזל וויין.״

און דער שרייבער גיט צו:

„זיך האָב זיך פֿאַרטראָקט אין אַ זייט. דער קאָפּ האָט פֿאַר ווייטאָג זיך אָנגעהויבן צו דרייען, פֿאַר ווייטאָג און בושה. איך בין אַרויס אויף דער גאַס. עס איז געווען שפּעט. יונגע דייטשקעס האָבן אויף די וויטקלעך פון די גאַסן פֿאַרטשעפּעט אַמעריקאַנער סאָלדאַטן. איך האָב אויפגעשטעלט דעם קאָלנער פון מיין מאַנטל. אַ ווינט האָט דורכגעגומען מיין צעווייטאָגט לייב. איך האָב געפילט, אַז ווען איך וואָלט אין דעם מאָמענט געווען אין אַ קליין יידיש שטעטל פון פוילן אָדער ליטע, וואָלט איך אַריין אין חצותדיקן בית־המדרש און וואָלט געשוואוירן ביים ארון־קודש, אַז מער וועט מיין פוס נישט אַריבערטרעטן די שוועל פון טומאה...“

נישט אַן ערך פרייער האָט זיך געפילט אָט דער ש״ה־עלעמענט אין די קלענערע שטאָטישע ישובים, וואו עס זיינען נישט געווען קיין שום יידישע געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס, וואָס זאָלן העלפן אויפהאַלטן זיין קאָנטאַקט מיטן יידישן לעבן און כאָטש אַ ביסל דערוואַרעמען זיינע אָפּגעקילטע יידישע געפילן. אין אַזעלכע ערטער האָט אַ יידישער יונגערמאַן זיך געפילט לחלוטין פריי און האָט זיך געקאָנט דערלויבן צו גיין נאָך ווייטער ווי זיינס גלייכן אין גרעסערן יידישן ישוב.

אַ סך פון אָט די יידישע יונגע לייט האָבן געזונטן פירן ליבעס מיט דייטשקעס. האָט נאָך דער יונגערמאַן פֿאַרמאָגט אין זיך אַ ביסל בושה, איז זיין ראָמאַן מיט דער דייטשקע פֿאַר זייטיקע מענטשן געבליבן אומבאַוואוסט. ער האָט דערמיט נישט בראַווירט און האָט עס באַטראַכט פֿאַר אַ פֿאַרביי־גייענדיקן עפּיזאָד. איז ער אָבער געווען חוצפּהדיק, האָט ער פֿאַר קיינעם זיך נישט זשענירט און האָט געוואָגט אַרויסצוגיין מיט „זיין“ דייטשקע אין אַ קינא, באַוויזן זיך מיט איר צווישן באַקאַנטע. אויב נאָך אַזא מין ראָמאַן האָט דער ייד באַשלאָסן חתונה צו האָבן מיט דער דייטשקע אָבער ער האָט נישט געוואָלט אינגאַנצן איבערריסן מיט זיין יידישן שטאַם, האָט ער געזוכט אַ וועג ווי אַזוי מגייר צו זיין די דייטשע געליבטע. אַרטאָקסישע רבנים האָבן זיך אָפּגעזאָגט מגייר צו זיין אַזעלכע דייטשקעס. רעפֿאָרמירטע רבנים פון די דייטשע יידן האָבן לכתחילה צו דעם זיך באַצויגן נישט אַזוי שטרענג. צוליב דעם זיינען פֿאַרגעקומען שאַרפּע חילוקי־דעות צווישן די אַרטאָדאָקסישע און רעפֿאָרמירטע רבנים און די לעצטע האָבן געמוזט זיך רעכענען מיט דער קעגנערשאַפט פון אָרטאָדאָקסישע רבנים.

די מער עקשנותדיקע יידישע יונגע לייט האָבן געזען צו געפינען אַן אַנדער אויסוועג, כדי צו קאָנען חתונה האָבן מיט זייערע דייטשע געליבטע. זיי זיינען למשל אַריבערגעפֿאָרן אין אַ פּרעמדן אָרט און דאָרטן אָנגעגעבן זייערע דייטשקעס פֿאַר דייטש־יידישע פּרויען, וואָס האָבן צוליב זייער יידיש־קייט אָדער האַלב־יידישקייט כלומרשט געליטן ערגעץ וואו אין אַ קאַצעט. אין אַזעלכע פֿאַלן איז שווער געווען צו דערגיין אויף ווי ווייט דאָס איז אמת אָדער נישט, ווייל דייטש איז דאָך געווען די אומגאַנגשפּראַך פון די דייטשע יידן און אַסימילירט זיינען זיי געווען אַזוי שטאַרק אַז עס איז שווער געווען אונטערצושיידן אַ ייד פון אַ נישט־ייד. נישט ווייניק אַזעלכע דייטשקעס

האבן טאקע זיך אדורכגעשמוגלט ווי יידישע טעכטער צוזאמען מיט זייערע יידישע מענער קיין א״י אדער אנדערע לענדער, ווי דאס איז צו זען פון דער ווייטערדיקער נאטיץ [108]):

„בשייכות מיט דער פארשטארקטער עליה, הויפטזעכלעך פון יוגנטלעכע, איז אנטשטאנען א וויכטיקע פראבלעם. מען שמועסט, אז אייניקע יוגנטלעכע נעמען מיט זייערע דייטשע פריילינס קיין א״י, דערביי ווערן איבערגעאנדערשט זייערע נעמען אויף יידישע. אין א סך פאלן האבן די זעלבע דייטשע פריילינס זיך אויסגעלערנט גוט רעדן און לייענען יידיש. אזוי ארום אז עס איז שווער זיך צו אריינטירן אין זייער אפשטאם, בפרט נאך ווען זיי ווערן געדעקט דורך פאראינטערעסירטע פערזאנען. מיט דעם ענין האט זיך שוין אויך פאראינטערעסירט די אגודת הרבנים. אין יידישע קרייזן פון מינכן גייען ארום קלאנגען אז א צאל אזעלכע נייע „יידישע טעכטער" געפינען זיך שוין אויפן וועג קיין ישראל."

צו גאר אנדערע רעזולטאטן איז עס געקומען דעמאלט, ווען דער שטאר־קערער צד אין דער ליבע איז געווען די דייטשקע, וואס האט נישט מסכים געווען זיך מגייר צו זיין און האט נישט געוואלט אויף שטענדיק זיך פארבינדן מיט א יידן סיידן ער ווערט זיך שמדן. דער יידישער יונגערמאן, וואס האט שוין נישט פארמאגט אין זיך גענוג כוח זיך ארויסצורייסן פון די ארעמס פון זיין דייטשער געליבטער און האט אחוץ דעם אויך נישט געפילט קיין צובונד צום יידישן פאלק און צו דער יידישער סביבה, — האט דעמאלט זיך געפונען אויפן ראנד פון שמד.

די ארגאניזירטע געזעלשאפטלעכקייט פון דער ש״ה, די רעליגיעזע און די וועלטלעכע, האט דורך דער פרעסע און עפנטלעכע אויפקלער־אקציעס געפירט אן ענערגישן קאמף קעגן די דאזיקע פאלן פון שמד און מאראלישער ירידה. אין די צייטשריפטן פון די באפרייטע יידן האט מען זייער אפט געקאנט לייענען אזעלכע לאזונגען:

די דייטשן האבן דערמארדעט דיין טאטן, דיין מאמע, ברידער און שוועסטער!

אייביקע חרפה אויף די וואס האבן חתונה מיט דייטשע טעכטער!

די יידישע עפנטלעכקייט פאדערט אויסצושליסן פון די קהילות די וואס האבן חתונה מיט דייטשקעס!

פון צייט צו צייט האט מען אין דער פרעסע געקאנט זיך אנשטויסן אויף חרם־דערקלערונגען פון רבנים קעגן אט די נפשות. אט למשל ברענגט אונדזער מאמענט, רעגענסבורג, פון 2טן יוני 1947, די ווייטערדיקע ידיעה, ווי אזוי הרב ד״ר יוסף גלאצער, פארזיצער פון די באפרייטע יידן אין יענער געגנט, האט מחרים געווען א יידישן יונגנרמאן, וואס האט חתונה געהאט מיט א דייטשקע. אין דער חרם־דערקלערונג, וואס איז געדרוקט אין א גרויסער, שוואַרצער ראם, לייענען מיר: „ב״ה, ובערת הרע מקרבך".

---

108) אונדזער וועג, מינכן, אויג׳ 20, 1948 : 12.

איך דערפיל צום צוויטן מאָל דעם טרויעריקן חוב מודיע צו זיין און גלייכצייטיק מכריז צו זיין די גאַנצע שאַרית־הפליטה, למען ישמעו ויראו ולא יזידון עוד, אַז איך שליס אויס פון כלל ישראל יעקב (יאַנקל) האַראָוויטש, בן שמואל ע״ה, פון פּוילן, 44 יאָר אַלט, געבוירן אין שטעטל פּשיסוכע; זיין יידישע פרוי צוזאַמען מיט אירע דריי קינדער זיינען אומגעקומען אין קרעמאַטאָריע אין אוישוויץ על קידוש השם, הי״ד.״

ווי גרויס ס׳איז געווען די צאָל פון אָט דער קאַטעגאָריע משומדים איז שווער צו זאָגן, ווייל קיינער האָט סטאַטיסטיש נישט אויסגעפאָרשט די פאַלן פון שמד. מישפּטנדיק לויט די פּרעסע־אָפּרופן האָט זיך עס געקאָנט האַנדלען וועגן עטלעכע צענדלינג פּערזאָנען. די צאָל משומדים צווישן די באַפרייטע יידן האָט אָבער געמוזט זיין גרעסער, ווייל ווייט נישט אַלע פאַלן זיינען דערגאַנגען צו דער ש״ה־עפּנטלעכקייט.

עס וואָלט אָבער נישט געווען אינגאַנצן ריכטיק זיך צו באַנוגענען מיט דער דערקלערונג, אַז די שמד־מחלה האָט געהאַט איר שליטה בלויז אויף מאָראַליש־דעגענערירטע עלעמענטן (געוועזענע קאָפאָס אד״גל). נאָך דער מלחמה זיינען אין פּוילן, ליטע א״א לענדער געווען אויך שמד־פאַלן ווי א פּועל־יוצא פון דאָנקבאַרקייט פאַר דער הילף אין די היטלער־יאָרן, ווי דאָס איז צו זען פון די אונטן געבראַכטע ביישפילן[109]).

די ניצול־געוואָרענע יידישע פרוי האָט זיך אַרויסגעוויזן צו זיין מאָראַליש מער שטאַנדהאַפטיק ווי דער יידישער מאַן. די אַדורכגעמאַכטע קאַטאַסטראָפע האָט אין איר נשמה־לעבן, ווייזט אויס, איבערגעלאָזט א סך טיפערע שפּורן ווי ביים מאַן און זי איז געווען רעזערווירט מיט קריסטלעכע יונגע לייט. אין דער ש״ה איז נישט געווען צו הערן, אַז א יידישע פרוי זאָל האָבן חתונה געהאַט מיט א דייטש אָדער זאָל האָבן זיך געשמדט.

---

109) א יידישער יונגערמאַן פון פּוילן האָט אין די נאָצי־יאָרן, אַדאָנק דער הילף פון א קריסטלעכער פרוי, זיך אויסבאַהאַלטן אויף דער אַרישער זייט און ער האָט דער־לעבט די באַפרייאונג. נאָך דער מלחמה איז ער מגולגל געוואָרן אין די יידישע די־פּי־לאַגערן אין דייטשלאַנד. וועלנדיק אויספירן זיין הבטחה צו דער קריסטלעכער פרוי, וואָס האָט אים געהאָלפן זיך ראַטעווען, אַז ער וועט מיט איר נאָך דער באַפרייאונג חתונה האָבן, האָט ער זי אַראָפּגעבראַכט קיין דייטשלאַנד וואו ער האָט זיך צוליב איר געשמדט און האָט מיט איר חתונה געהאַט. שפּעטער זיינען זיי ביידע אַוועקגעפאָרן קיין אַמעריקע מיט דער הילף פון א קאַטוילישער צדקה־געזעלשאַפט.

בשכנות פון מינכן האָט געלעבט א ייד, א מענטש קרוב די 50קער, וואָס האָט געשטאַמט פון ליטע. אין די געטאָ־יאָרן האָט ער פאַרלוירן זיין פרוי און קינדער און ער איז געבליבן אַליין. אָנהייב 1948 האָט מען געגומען ריידן, אַז ער קלייבט זיך שמדן און ווייל חתונה האָבן מיט א דייטשקע, א פרוי פון א געוועזענעם עס־עס־מאַן. די פאַרוואַלטונג פונעם פאַרבאַנד פון ליטווישע יידן האָט אים אַרויסגערופן צו זיך און געפּרואווט אים אָפּהאַלטן פון שמד. דער ייד האָט באַרעכטיקט זיין וועלן זיך שמדן מיט דעם, וואָס די דייטשקע האָט אים געהאָלפן אין יענער צייט וען ער איז געווען א קאָנצענטראַציע־לעבן מינכן און ער וויל דערמיט אָפּדאַנקען דער אלמנה פונעם עס־עס־מאַן. די אינטערוועניר האָט זיך פאַרענדיקט מיטן באַקומען פון אים א צוזאָג, אַז ער וועט אָפּלייגן זיין שמד אויף א האַלב יאָר צייט און דערנאָך וועט ער זען וואָס ער וועט ווייטער טאָן.

***

דעם אַנטייל פון באַפרייטע יידן אין שוואַרצן מאַרק — אין תוך געגומען אַן עקאָנאָמישע פּראָבלעם — האָבן אי יידן אי נישט־יידן באַטראַכט פּאַר אַ דעמאָראַליזירנדיקן פאַקטאָר, וואָס רופט זיך אָפּ זייער שטאַרק אויפן נאָמען און אָנזען פון דער גאַנצער ש״ה.

אין פּרט פון יידישן „בייטראָג״ צום אומלעגאַלן האַנדל איז אין מינכן זייער פאָפולער געווען די מעלשטראַסע, וואו עס האָבן בשכנות זיך געפונען די וויכטיקסטע יידישע אינסטיטוציעס (מינכנער שטאָטישער יידישער קאָמיטעט, היאָס, צ״ק פון די באַפרייטע יידן, דער דזשאָינט, „אָרט״).

שון פון די פרימאָרגן־שעהן האָט מען אין אָט דעם ראַיאָן געקאָנט זען ווי אויף די טראָטוּאַרן דרייען זיך אַרום צענדלינגער און אָפט מאָל הונדערטער יידן. אַ גרויסער טייל פון זיי האָט געהאַט עפּעס צו טאָן אין די יידישע אינסטיטוציעס. די איבעריקע אָבער האָבן געהאַנדלט אָדער כאָטש צוגעזען ווי אַנדערע האַנדלען. געווען צווישן זיי גאָר גרויסע ספּעקולאַנטן, וואָס זיינען געווען שותפים צום שמוגל פון גרויסע סכומים אַמעריקאַנער ציגאַרעטן, וואַלוטע, בריליאַנטן, זייגערלעך א״א אומלעגאַלע סחורות; און געווען אויך אָזעלכע, וואָס זייער גאַנצער „מיסחר״ איז באַשטאַנען אין האַלטען פאַרשטעקט אין בוזעם־קעשענע אַ פאָר פּעקלעך אַמעריקאַנער ציגאַרעטן אָדער עטלעכע 1־דאָלאַרדיקע באַנקנאָטן.

אַחוץ דאָלאַרן איז אויך שטאַרק געווען פאַרשפּרייט דער מיסחר מיט פאַרבייט־באַנקנאָטן [סקריפּטן], וואָס די אַמעריקאַנער מיליטער־רעגירונג האָט אַרויסגעלאָזט אין אומזאָנ פאַר אירע טרופּן און ציווילע אָנגעשטעלטע, כדי צו פאַרקלענערן די מעגלעכקייטן פון וואַלוטע־ספּעקולאַציעס. זייער אָפט פלעגט די מיליטערישע רעגירונג פלוצעם, אָן שום פריערדיקע וואַרנונגען, אַרויסנעמען פון אומזאָנ די אַלטע סקריפּטן און אויף זייער אָרט אַרויסגעבן נייע. אָזוי וויי אויסבייטן האָט מען געקאָנט נישט מער ווי אַ באַגרענעצטע צאָל סקריפּטן און געקאָנט טאָן האָבן עס בלויז אָזעלכע פּערזאָנען וואָס האָבן געהאַט רעכט זיי צו האָבן, — זיינען פאַר די וואַלוטע־ספּעקולאַנטן אָט די אומגעריכטע שינויים געווען פאַרבונדן מיט גרויסע היזקות. דאָס איז אייגנטלעך געווען די כוונה פון דער אָקופּאַציע־מאַכט אין איר קאַמף קעגן שוואַרצן מאַרק.

פאַרשפּרייט איז אויך געווען דער האַנדל מיט אַמעריקאַנער קאָוע. די דייטשן, גרויסע ליבהאָבערס פון קאָוע, זיינען געווען להוט עס צו קויפן און אַ פּעקל קאָוע איז ביי זיי געווען אַ גרויסער יש.

אין די ערשטע נאָכמלחמהדיקע יאָרן איז אין דייטשלאַנד, ווי אין אַ סך אַנדערע לענדער פון דער וועלט, געווען ראַציאָנירט די פאַרטיילונג פון שפּיזפּראָדוקטן, בגדים, שיך א״א וויכטיקע אַרטיקלען. אָט די זעלטענע סחורות האָט די באַפעלקערונג געקאָנט באַקומען אויפן שוואַרצן מאַרק, וואָס האָט

איבערגענומען די פונקציעס פון געווייגטלעכן מאַרק און פרייען אומבייט פון סחורות.

אין דייטשלאַנד איז אַבער דער שוואַרצער מאַרק געווען אַנדערש ווי אין די אַנדערע לענדער. אין דער צייט וועו אומעטום זענען די פרייזן אויפן שוואַרצן מאַרק געווען העכערע ווי די אַפיציעלע פרייזן אין די געשעפטן, זיינען אַ סך סחורות אויפן דייטשן שוואַרצן מאַרק געווען ביליקער ווי אין די קראַמען. אָט דער ווירטשאַפטלעכער „וואונדער" איז געשען צוליב דעם וואָס דעם גרעסטן טייל פראָדוקטן אויפן אומלעגאַלן מאַרק אין דייטשלאַנד האָט מען אַרייַנגעשמוגלט פון אויסלאַנד, און די שוואַרצהענדלערס, וואָס האָבן נישט געצאָלט קיין טאַמאָזשנע־אָפצאָלן און קיין האַנדל־שטייערן, האָבן מיט הצלחה געקאָנט קאָנקורירן מיט די פרייזן פון „ווייסן" מאַרק. אויפן שוואַרצן מאַרק זיינען אויך געווען סחורות וואָס האָבן געשטאַמט פון די סקלאַדן פון דער אַרמיי, אונראַ אָדער אירא וואָס קרימינעלע טיפן האָבן באַגנבעט. אַזעלכע סחורות האָט מען אַוודאי געקאָנט פאַרקויפן צו ביליקערע פרייזן.

אין אָט דעם אומלעגאַלן מיסחר זענען געווען אַרייַנגעצויגן אַלע שיכטן פון דער דייטשער באַפעלקערונג און אויך די־פּיס. דער פּראָצענטזאַץ די־פּיס, יידישע און נישט־יידישע, וואָס האָבן אָנטייל גענומען אין שוואַרצן מאַרק, איז אַבער געווען נישט קיין צו גרויסער, ווי דאָס איז צו זען פון די באַריכטן פון דער אַמעריקאַנער מיליטער־רעגירונג פאַר די חדשים דעצ׳ 1947 — פעב׳ 1948 [110]). פאַר דער צייט האָט מען צוליב שוואַרצהאַנדל פאַר־האַלטן 34,378 פערזאָן, און די צאָל די־פּיס (יידן און גויים) האָט צווישן זיי באַטראָפן 1,235. פאַר אומלעגאַלן האַנדל מיט סחורות, וואָס האָבן געהערט צו דער אַרמיי, האָט מען במשך דעם זעלביקן צייטאָפשניט פאַרהאַלטן 2,585 פערזאָן, בתוכם 149 די־פּיס.

די דייטשן האָבן אָבער נישט אויפגעהערט צו שרייַען, אַז די „אייַנציקע" שולדיקע אין שוואַרצן מאַרק זענען די יידישע די־פּיס. העכערע באַאַמטע פון דער אַמעריקאַנער אָקופּאַציע־מאַכט האָבן ביי פאַרשיידענע געלעגנהייטן געזען אָפּצושלאָגן די דאָזיקע רכילות פון די דייטשן אויף דער ש״ה. אין דעם פּרט איז כדאי צו ברענגען די מיינונג פון געניראַל לושיוס קלעי וואָס האָט אין יוני 1947, רעדנדיק וועגן דער מאַראַל פון יידישע די־פּיס, דער־קלערט [111]):

„דער אויפּפּיר פון יידישע די־פּיס אין דייטשלאַנד איז פאַר מיר קיינמאָל נישט געווען קיין ערנסטע פּראָבלעם. איך וואָלט זיך גע־וואונטשן דאָס נעמלעכע צו קאָנען זאָגן וועגן אַלע אַנדערע גרופּעס. די יידישע היימלאָזע פּערזאָנען האָבן גאָר גיך זיך צוניפּגעזאַמלט אין קהילות, וואו זייערע רעליגיעזע מנהיגים און כלל־טוערס האָבן אַרגא־ניזירט דאָס קהלשע לעבן... די יידישע די־פּיס האָבן אין אַלגעמיין זיך אויסגעצייכנט מיט זייער לייטישן אויפּפּיר און זיי האָבן אויסגע־

110) Jacoby, Gerhard. *The Story of the Jewish D.P.* New York. American Jewish Congress, 1948, p. 22.

111) דאַרטן, ז׳ 23.

מיטן צו האָבן אינצידענטן מיט דער פיינדלעכער דייטשער באַפעלקע־
רונג. האָבנדיק אין זינען די תנאים אין וועלכע זיי לעבן אין דייטשלאַנד,
זייער אומזיכערע צוקונפט און זייערע ליידן פון נאָענטן עבר, — איז
פאַר מיר זייער אָפּהיטן געוויקן און אַרדענונג אײנע פון די דער־
גרייכונגען, וואָס איך האָב געהאַט אין פאַרלויף פון מײנע צוויי יאָר
זיין אין דייטשלאַנד".

מען מוז אָבער מודה זיין, אַז נישט וויניק האָט די דייטשן אין זייער אַנטי־יידישער אַגיטאַציע אַרויסגעהאָלפן די טומלדיקע — שוין צו טומלדיקע! — מעלשטראַסע, וואָס זיי האָבן זיך באַמיט אַרויסצושטעלן וויַ אַן איבער־צייגנדיקן באַוויַיז פון דאָמינירנדיקן יידישן אַנטייל אין שוואַרצהאַנדל. די אָפּענע און פאַרמאַסקירטע דייטשע נאַציס און אַנטיסעמיטן האָבן דעם מעל־שטראַסע־אַרגומענט שטאַרק אויסגענוצט ביים דיסקרעדיטירן און פאַרשוואַרצן דאָס פּנים פון דער ש"ה אין די אויגן פון דער וועלט, בפרט פון דער אַמעריקאַנער אָקופּאַציע־מאַכט. די דאָזיקע העצע האָט געהאָט נישט וויניק הצלחה און האָט געבראַכט שאָדן די באַפרייטע יידן.

עטלעכע מאָל האָבן די דייטשן איבערגערעדט די אַמעריקאַנער מילי־טערישע פאָליציי צו מאַכן אָבלאָווע אויף דער מעלשטראַסע און אַרעסטירן יידישע שוואַרצהענדלערס. בעת אָט די פּלוצעמדיקע איבערפאַלן האָבן אין אָט דער יידישער געגנט זיך אָפּגעשפּילט טראַגי־קאָמישע סצענעס. אין גרויסער מהומה און פאַניק פלעגן מענטשן נעמען לויפן אין די בנינים פון די יידישע אינסטיטוציעס און זען זיך אַרויסצודרייען פון די פאָליציאישע זוכונגען און קאָנטראָלן. באַהערשטע פון מורא אַריינצופאַלן אין די הענט פון דער פאָליציי, פלעגן מענטשן אַוועקווואַרפן אויף דער גאַס זייערע „טריפּע" סחורות און אין איין מינוט פאַרלירן זייערע פאָר צענדלינג מאַרק, וואָס זיי האָבן אָקאַרשט פאַרדינט מיט אַזוי פיל ריזיקע און נערוון־שפּאַנונג. ציווילע דייטשן פלעגן שטיין בשכנות פון מעלשטראַסע און ממש צעגיין פון „גחת", וואָס די פאָליציי טוט מיט יידן.

וועג מען האָט אין מערב־דייטשלאַנד, אין יוני 1948, דורכגעפירט די געלט־רעפאָרם און עס האָט זיך סטאַביליזירט די דייטשע וואַלוטע, האָט דער שוואַרצער מאַרק געמומען וואָס ווייטער אַלץ מער נעלם ווערן. ווי אַ פּועל־יוצא פון אָט די עקאָנאָמישע שינויים האָט אויך די מעלשטראַסע געביטן איר כאַראַקטער און אויסזען. אַנשטאָט אַן אָרט פון אומלעגאַלע האַנדל־אָפּעראַציעס, איז זי געוואָרן אַ צענטער פון לעגאַלן מיסחר מיט גרויסע יידישע קראָמען, וואָס האָבן מיט הצלחה קאָנקורירט מיט די אַרומיקע דייטשע קרעמערס. טאַקע צוליב אָט דער קאָנקורענץ האָבן די דייטשן מיט דער הילף פון פאַרשיידענע מסירות און פּראָוואָקאַציעס געמומען רודפן די יידישע קרע־מערס און אַ היפּשן טייל פון זיי געניים אויפצוגעבן זייערע געשעפטן.

די פאַראַנטוואָרטלעכע פירערס פון דער ש"ה האָבן אי דורך דער פרעסע, אי דורך אַנדערע וועגן געזען צו באַווירקן דעם יידישן עולם נישט אַנטייל צו נעמען אין דעם שוואַרצן מאַרק. דאָס האָט אָבער געהאָט זייער אַ קליינע

פּעולה, ווייל די וואַרצלען פון דעם אומלעגאַלן האַנדל זענען געלעגן אין דעם אַלגעמיינעם וווירטשאַפטלעכן מצב פון דייטשלאַנד און אין דער ספּע־ציפישער „עקאָנאָמיק" פון די באַפרייטע יידן.

12טער קאַפּיטל

ליקווידאַציע פונעם שארית־הפּליטה־ישוב

במשך די עטלעכע יאָר פון זיין עקסיסטענץ האָט דער ש״ה־ישוב די גאַנצע צייט זיך געפונען אין אַ מצב פון פּערמאַנענטן אַריין און אַרויס. תמיד זיינען צוגעקומען נייע מענטשן און אַן אויפהער זיינען יידן אַוועק אין אַנדערע לענדער. די דאָזיקע דינאַמיק איז געווען אייגנער פון די כאַראַקטע־ריסטישע שטריכן פון אָט דעם ישוב, וואו עס האָבן זיך קאָנצענטרירט שיריים פון די חרוב געוואָרענע יידישע קהילות אין איראָפּע.

פון וואַנען זיינען מענטשן צוגעקומען אין דער ש״ה און וואוהין זיינען זיי אַוועק?

מיר האָבן שוין געזען[112]) אַז מענטשן זיינען צוגעקומען פון פוילן, רומעניע, אונגאַרן א״א לענדער פון הינטער דעם אייזערנעם פאָרהאַנג. ס׳רוב פון אָט די יידן האָבן נאָך אָפילו נישט באַווייזן צו קומען צו זיך פון זייערע איבערלעבענישן אונטער דער נאַצישער ממשלה אָדער אין די מיטל־אַזיאַטישע געגנטן אין סאָוועט־רוסלאַנד, וואוהין זיי זיינען מגולגל געוואָרן אין דער צייט פון דער מלחמה, — ווי זיי האָבן פלוצעם זיך דערזען פנים אל פנים מיט דער טויט־סכנה מצד דעם מערדערישן אַנטיסעמיטיזם אין די נאָכמלחמהדיקע מיזרח־ און צענטראַל־אייראָפּאישע לענדער. צענדלינגער טויזנטער יידן האָבן דעמאָלט געמוען אָנקומען אין די יידישע די־פּי־לאַגערן אין דייטשלאַנד עסטרייך און איטאַליע. די מערהייט פון זיי איז געקומען אין דער אַמעריי־קאַנער זאָנע אין דייטשלאַנד. מיט דער צייט האָט אין אָט די דריי לענדער זיך קאָנצענטרירט אַרום אַ פערטל מיליאָן היימלאָזע יידן.

אייגנצייטיק מיטן אָנקומען פון נייע מענטשן איז אויך אָנגעגאַנגען אַ שטענדיקער פּאַרלאָזן די לאַגערן און שטאָטישע ישובים. מיר האָבן שוין דערמאָנט, אַז כמעט אַלע הונדערט פּראָצענט ש״ה־יידן האָבן באַגערט וואָס גיכער פּטור צו ווערן פון זייערע דערווייליקע אויפהאַלטערטער און זען זיך צו דערשלאָגן ערגעץ וואו צו אַ נייער היים. ס׳רוב באַפרייטע יידן האָבן באַטראַכט ארץ־ישראל פאַרן אייניקן לאַנד, וואו זיי האָבן געהאַט בדעה זיך צו באַזעצן און בויען זייער לעבן פון דאָס נייַ. די איבעריקע האָבן געוואָלט אויסוואַנדערן קיין אַמעריקע א״א לענדער מעבר לים, וואו זיי האָבן געהאָפט זיך אייניצוארדענען מיט דער הילף פון זייערע אַרטיקע קרובים אָדער געזעלשאַפטלעכע אַרגאַניזאַציעס.

---

112) אין קאַפּ׳ 2.

מען דאַרף אָבער זאָגן אַז אויך אַ סך פון די, וואָס האָבן צוליב די אָדער יענע סיבות באַשלאָסן צו פאָרן קיין אַמעריקע אָדער אַנדערש וואו, האָבן ביי זיך אין הארצן געגלייבט, אַז נאָך דעם אַלעמען וואָס זיי האָבן געהאַט אויסצושטיין ווי יידן, וואָלטן זיי געדאַרפט פאָרן קיין ארץ־ישראל. אַ סך מענטשן האָבן זיך געשעמט אויסצוזאָגן פאַר באַקאַנטע, אַז זיי האָבן זיך רעגיסטרירט אין די קאָנסולאַטן פון אַמעריקע אָדער אַנדערע לענדער צו באַקומען אַריינפאָר־וויזעס. צוליב דער אַלגעמיינער שטימונג אין דער ש״ה האָט מען עס באַטראַכט ווי אַ מין בגידה לגבי דעם יידיש־נאַציאָנאַלן קאַמף פאַר ארץ־ישראל. די אַלע פאַרמאַליטעטן, וואָס מען האָט געדאַרפט דורכפירן אין היאַס, דזשאָינט און אין די אויסלענדישע קאָנסולאַטן, האָבן די דאָזיקע מענטשן געזען צו טאָן בשתיקה, ווי מען טוט אַ זאַך וואָס עס פאַסט נישט צו טאָן.

לכתחילה, אין די יאָרן 1945—1946, האָט דער צופלוס פון מענטשן אין דער ש״ה אַריבערגעשטיגן דעם אָפּפלוס. אָבער שוין אין 1947 איז די אויסוואַנדערונג געווָארן גרעסער ווי די איינוואַנדערונג. די פולע ליקווי־דאַציע פונעם ש״ה־ישוב האָט זיך אָנגעהויבן ערשט אין יאָר 1948 מיטן אויפקום פון מדינת ישראל און דער פריי געוואָרענער עליה.

**
*

די ש״ה האָט גאָר אַ סך בייגעטראָגן צום קאַמף פאַר אַ פרייער עליה און אויפקום פון מדינת ישראל. דער קומענדיקער היסטאָריקער פון די חבלי־לידה פון דער יידישער מדינה וועט אָן שום ספק אָנערקענען די פאַר־דינסטן פון די גערַאַטעוועטע יידן בײַם לייגן דעם פונדאַמענט פאַר דעם באַנייטן יידישן מלוכה־לעבן אין א״י. די אַלע אינטערנאַציאָנאַלע דיפלאָמא־טישע פאַרהאַנדלונגען, וואָס די אָנפירונג פון דער ציוניסטישער וועלט־באַוועגונג האָט נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה געפירט וועגן עפענען די א״י־טויערן פאַר אַ פרייער יידישער איינוואַנדערונג, האָבן תמיד געפונען אַ שטאַרקן אָפּקלאַנג צווישן די לאַגער־יידן. זיי האָבן אין דעם געזען נישט בלויז אַ כלל־ישראל־פּראָבלעם פון ערשטראַנגיקער וויכטיקייט, נאָר אויך אַן ענין וואָס האָט צו טאָן מיט זייער אייגענעם גורל, מיט זייער היינט און מיט זייער מאָרגן.

טרומאַנס דערקלערונג אין אויג׳ 1945, אַז די רעגירונג פון די פאַר־אייניקטע שטאַטן וועט באַשטיין אויף דעם מען זאָל אַריינלאָזן קיין א״י הונדערט טויזנט יידן, האָט אַרויסגערופן גרויס פרייד ביי די נאָר וואָס באַפרייטע יידן. ס׳רוב פון זיי האָבן דעמאָלט זיך נאָך געפונען אויף די בריחה־וועגן איבער פאַרשיידענע איראָפּעאישע לענדער. די וואָגל־ און וואַנדער־יידן האָבן אין אָט דער דערקלערונג געזען אַ דערמוטיקונג, אַז זייערע מאַטערנישן און פלאָגענישן אונטערוועגס זיינען נישט אומזיסט און אַז פריער אָדער שפּעטער וועלן זיי דערגרייכן זייער ציל: אָנקומען קיין ארץ־ישראל.

די פאַרשיידענע אינטערנאַציאָנאַלע אויספאָרש־קאָמיסיעס, וואָס האָבן באַזוכט די ש״ה־יידן און זיי אויסגעפרעגט וואו זיי פלאַנעוון זיך איינצו־אָרדענען נאָכן פאַרלאָזן די די־פּי־לאַגערן, האָבן כמעט אומעטום באָקומען אַ תשובה, אַז ס׳רוב גערמאַנעווועטע יידן באַגערן צו פאָרן קיין ארץ־ישראל. און דאָס זיינען געווען נישט קיין סתם פּוסטע רייד אָדער אַן ענטפער וואָס איז געקומען ווי אַ פּועל־יוצא פון ציוניסטישער „אַגיטאַציע", נאָר אַזוי האָבן דעמאָלט די היימלאָזע יידן באמת געפילט און געטראַכט.

די ענגליש־אַמעריקאַנער אויספאָרש־קאָמיסיע וועגן א״י [113]) איז געקומען אין די יידישע לאַגערן אין דייטשלאַנד אָנהייב 1946. די קאָמיסיע איז געווען פאַרטיילט אין גרופּעס און איטלעכע גרופּע האָט באַזוכט יידישע לאַגערן און שטאָטישע ישובים. אויף דער אָנפראָגע פון דער קאָמיסיע, וואוהין די יידישע פּליטים ווילן פאָרן נאָכן פאַרלאָזן דייטשלאַנד, האָבן מער ווי 90 פּראָצענט געענטפערט מיר ווילן פאָרן קיין ארץ־ישראל.

דעם 10טן פּעב׳ האָט די קאָמיסיע אין מינכן במשך עטלעכע שעה אויס־געפרעגט די אָנפירערס פון צ״ק פון די באַפרייטע יידן, ד״ר גרינבערגן און ד״ר בלומאָוויטשן. זיי האָבן אויף אַ מוטיקן אופן אויסגעדיקט פאַר די קאָמיסיע־מיטגלידער דעם איינשטעל פון דער ש״ה עולה צו זיין קיין א״י. דערקלערנדיק אַז דער א״י־ישוב ווייל ביי זיך האָבן די גערמאַנעווועטע יידן און וועט זיי פריינדלעך מקבל פּנים זיין, האָט ד״ר גרינבערג געזאָגט: „איר זענט געקומען צו געפינען פאַר אונדז אַ באַשייד, טאָ זייט וויסן אַז דער איינציק געריכטער און פּראַקטישער באַשייד פאַר אונדז איז — ארץ־ישראל".

נאָך דעם ווי פונעם פּלאַן פון דער ענגליש־אַמעריקאַנער קאָמיסיע איז גאָרנישט געווארן און די אַלגעמיינע פאַרזאַמלונג פון יו־ען האָט דעם 15טן מאַי 1947 אויסגעקליבן אַ ספּעציעלע יו־ען־קאָמיסיע וועגן א״י, זיינען מיט־גלידער פון אָט דער קאָמיסיע געקומען באַזוכן די ש״ה אין דייטשלאַנד. אויף פאַר אָט דער קאָמיסיע האָבן די לאַגער־יידן דערקלערט, אַז זיי האָבן בדעה צו פאָרן קיין א״י.

ביי דער געלעגנהייט איז כדאי צו ברענגען אַן אויסצוג פון די שאלות ותשובות צווישן די קאָמיסיע־מיטגלידער און ראָבי פיליפּ בערנשטיין, ראָט־געבער פאַר יידישע ענינים ביי דער אַמעריקאַנער מיליטער־רעגירונג. מען האָט אים געשטעלט פראָגעס, און ער האָט אויף זיי געגעבן די וויכטערדיקע ענטפערס [114]):

1טע פראָגע: אויב מען וואָלט די טויערן פון א״י געעפנט פריי, וויפל יידן וואָלטן דעמאָלט אַהין געפאָרן?

---

113) אַמעריקאַנער פאַרזיצער פון דער קאָמיסיע איז געווען ריכטער דושאַזעף טש. האָטשיסאָן, ענגלישער פאַרזיצער — סער דושאָן ע. סינגלטאָן. צווישן די קאָמיסיע־מיטגלידער זענען געווען דער אַמעריקאַנער געזעלשאַפטלעכער טוער באַרטלי קראָם, וואָס האָט שפּעטער פאַרעפנטלעכט אַ בוך א״נ *Behind the Silken Curtain*, דער ענגלישער לייבאָריסט ריטשאַרד קראָסמאַן, וואָס האָט אָנגעשריבן אַ בוך א״נ *Palestine Mission* א״אַ באַקאַנטע פערזענלעכקייטן פון ענגלאַנד און אַמעריקע.

114) אונדזער הויע, מינכן, אויג׳ 12, 1947 : 2.

ענטפער: 90% פון דער ש״ה וואָלטן געגאַנגען קיין א״י.

2טע פראַגע: אויב מען וואָלט געעפנט די טויערן פון א״י און אייניצייטיק וואָלט אויך די עמיגראַציע קיין אַמעריקע געווען אומבאַגרענעצט, וואוהין וואָלטן דעמאָלט די יידן געפאָרן?

ענטפער: 70% וואָלטן געפאָרן קיין א״י און 30% קיין אַמעריקע.

3טע פראַגע: אויב קיין א״י וואָלט מען יידן נישט אַריינגעלאָזט און אַמעריקע וואָלט געווען גרייט אַלעמען אויפצונעמען, ווי וואָלט עס דעמאָלט אויסגעזען?

ענטפער: 50% וואָלטן געפאָרן קיין אַמעריקע און די אַנדערע 50% וואָלטן מיט אַלע ווען זיך דערשלאָגן קיין א״י.

ווען די אַלגעמיינע פאַרזאַמלונג פון די פאַראייניקטע פעלקער האָט נאָך לאַנגע און דראַמאַטישע וויכוחים, שבת דעם 29סטן נאָוו׳ 1947, באַשלאָסן אָנצונעמען דעם חלוקה־פּלאַן פון פּאַלעסטינע — אַ באַשלוס וואָס האָט פריי געמאַכט דעם ווען פּאַרן אויפקום פון מדינת ישראל — איז די שימחה צווישן די באַפרייטע יידן געווען אין לשער. זיי האָבן אין דער גליקלעכער בשורה פון לייק־סוקסעס איינגעזען אַ דייטלעכן סימן אַז עס איז שוין נעענטער ווי וווייטער די צייט פון זייער פאַרלאָזן די דייטשע ערד — אַ זאַך וואָס זיי האָבן אויף דעם שוין לאַנג אויסגעקוקט מיט גרויס אומגעדולד.

נאָר גרעסער איז געווען די שימחה אין דער שארית־הפליטה ווען די מנהיגים פון די א״י־יידן האָבן ערב שבת, ה׳ אייר תש״ח (14טן מאַי 1948) פראָקלאַמירט די באַנייטע יידישע מדינה מיטן נאָמען „ישראל״.

עס ווען נישט זיין קיין גוזמא צו זאָגן, אַז אַחוץ אין ארץ־ישראל גופא האָט מען אין ערגעץ אויף דער וועלט נישט אויפגענומען די בשורה ווען אויפקום פון מדינת ישראל מיט אַזוי פיל ענטוזיאַזם און פרייד־התלהבות, ווי דאָס איז געשען צווישן די שיריים פון דער חרובער יידישער איראָפּע.

די יידן, וואָס זיינען על־פּי נס ניצול געווארן פון היטלערס גאַזקאַמערן און קרעמאַטאָריעס, האָבן אין אָט דער ערשטראַנגיקער געשעעניש געזען נישט בלויז אַ צייכן פון געשיכטלעכער גערעכטיקייט לגבי דעם יידישן פאָלק, נאָר צום טייל אויך אַ מאָראַלישע סאַטיספאַקציע פאַר זייערע דורכ־געמאַכטע ליידן און עינויים אין די בלוטיקע נאַצי־יאָרן. מער ווי אַנדערע יידן אין דער וועלט האָט די ש״ה געגלייבט, אַז וואָלטן מיר שוין פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה געהאַט די יידישע מדינה, וואָלט צוליב כמה וכמה טעמים די צאָל יידישע קרבנות געווען אַ סך, אַ סך קלענער. נישט בלויז היטלער און זיינע שותפים וואָלטן דעמאָלט געווען אַ רעכט ביסל איינגעהאַלטענער אין זייערע שחיטות אויף יידן, נאָר אויך די ערלעכע קריסטלעכע וועלט וואָלט נישט געווען געקאָנט אָפּקומען מיט אַ שטיל־שווייגן אויף די פאַרצווייפלטע יידישע רעטונגסרופן צו די מלוכה־פירערס פון דער פרייער וועלט, אַז זיי זאָלן אָננעמען מיטלען צו ווירקן אויף די נאַציס אָפּצושטעלן זייערע אכזריותן לגבי יידן.

די גרויסע שימחה איז געווען אַדורכגעמישט מיט וויטאָג און צער ביים געדאַנק וועגן מיליאָנען יידן, בתוכם די נאָענטסטע און טייערסטע משפחה־מיטגלידער, וואָס האָבן נישט זוכה געווען אָט דעם מאָמענט צו דערלעבן און זיי זיינען אומגעקומען על קידוש השם והעם. אין אַלע יידישע לאַגערן און שטאָטישע ישובים האָט מען איינגעאָרדנט פריידפֿאַרזאַמלונגען, וואָס צו זיי איז געקומען כמעט די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג. אין אַ סך יידישע צענטערס זענען אויך פֿאָרגעקומען גאַסן־דעמאָנסטראַציעס.

די יידישע פרייד איז אָבער גאָר גיך פֿאַרמינערט געוואָרן מחמת דער מלחמה, וואָס די אַראַבישע מלוכות האָבן אָנגעהויבן קעגן דער נאָר וואָס פֿראָקלאַמירטער יידישער מדינה. דער רוף פון ישראל איר צו העלפן זיך פֿאַרטיידיקן קעגן די אַראַבישע איבערפֿאַלערס האָט תיכף געפונען אַ וואַרעמען אָפּקלאַנג אין דער ש"ה. דעם 1טן מאַי 1948 האָט דער סוכנות־אָפּטייל אין מינכן פֿאַרעפנטלעכט אויף העברעאיש און יידיש דעם וויטערדיקן גיוס־באַפֿעל נומ' 1:

„מדינת ישראל קוראת לכל צעיר וצעירה בישראל הרוצים לעלות ולרכוש את אזרחות המדינה להצטרף מיד לגיוס למערכות הצבא בישראל.

„כל איש ואישה בגיל 17 עד 35 רוקים ונשואים בלי ילדים נתבעים להופיע בימים 23 עד 28 למאי 1948 בועדות לשרות העם בכל מחנה וקהילה לשם קבלת ההוראות לסדרי עליתם.

„מי שלא ימלא אחרי הוראה זו — מבטל את זכותו לעליה".

„די מדינה ישראל רופט יעדן בחור און מיידל, וואָס ווילן עולה זיין און זיך דערוועַרבן די בירגערשאַפט פון דער מדינה, זיך תיכף צו מאָביליזירן אין די רייען פון דער יידישער מדינה.

„יעדער מאַן און פרוי אין עלטער פון 17 ביז 35, אויך באַווייבטע אָן קינדער, ווערן אויפגעפֿאָדערט זיך צו שטעלן אין די טעג פון 23טן—28טן מאַי 1948 צו די ועדות לשרות העם אין די לאַגערן און קהילות, כדי צו באַקומען די אָנווייזונגען וועגן זייער עליה. ווער עס וועט נישט אויספירן דעם דאָזיקן באַפֿעל, איז מבטל זיין רעכט אויף עליה".

יונגע מענטשן, מענער און פרויען, האָבן געמוען זיך אָנמעלדן צום גיוס, צו דער פֿאַרטיידיקונג פון לאַנד. זיי האָבן געפילט אַז זיי טאָרן נישט בלייבן שטיין אָן אַ זייט אין דעם מאָמענט, ווען עס שטייט אין קאָן דער גורל פון דער יידישער מדינה וואָס איז אויפגעשטאַנען תחית המתים. דער מיליטער־פּעאיקער ייד אין די לאַגערן האָט געוואוסט, אַז זיין אָרט דאָרף איצט זיין אין די רייען פון די העלדישע ישראל־קעמפֿערס, וואָס זיינען גרייט מיט זייער בלוט און שווייס צו פֿאַרטיידיקן דאָס אייגענע היימלאַנד.

די צאָל געראַטעוועטע יידן, וואָס האָבן זיך אָנגעמאָלדן צום גיוס, האָט באַטראָפן 7,800 פּערזאָן און האָט סיי אַבסאָלוט, סיי פּראָפּאָרציאָנעל אַריבער־געשטיגן אַנדערע יידישע ישובים, אָחוץ ארץ־ישראל.

מען האָט אויך פּראָקלאָמירט אַ געלט־זאַמלונג און יעדער אייגער האָט לויט זיינע מעגלעכקייטן געגעבן פּאַרן פּאַרטיידיקונגס־פּאָנד [מגבית הבטחון] פון ישראל. די ש״ה אין דייטשלאַנד און עסטרייך האָט פּאַר דעם פּאָנד געזאַמלט העכער 400 טויזנט דאָלער.

גרויסע צאָלן ש״ה־יידן האָבן באַשלאָסן נישט צו וואַרטן אויפן אויסגאַנג פון דער מלחמה און זיי האָבן זיך געלאָזן פּאַרן קיין ישראל נישט געקוקט אויף אַלע סכנות וואָס עס האָט זיי דאָרט דערוואַרט. און אָט די ממשותדיקע הילף פון די גערעטעוועטע יידן האָט אַן ספק נישט ווייניק בייגעשטייערט צו דעם שוואַך אויסגעקעמפטן יידישן נצחון.

***

די עליה־ענינים פון דער ש״ה אין דער אַמעריקאַנער זאַנע אין דייטש־לאַנד האָט לכתחילה געאַרדנט דער סוכנות־אַפּטייל אין מינכן. נאָכן אויפקום פון מדינת ישראל האָט עס געטאָן דער ישראל־קאָנסולאָט אין דייטשלאַנד. די סוכנות האָט פון צייט צו צייט אַדורכגעפירט אין אַלע יידישע לאַגערן און שטאָטישע ישובים רעגיסטראַציעס [מיפקדים] פון פּעזאַנען וואָס ווילן עולה זיין קיין א״י. אַזאַ מיפקד איז שוין פּאַרגעקומען באַלד נאָך דער באַ־פרייאונג אין יאָר 1945.

במשך די דריי יאָר, וואָס זיינען פאַרבי זינט דעם סוף פון דער מלחמה אין מאַי 1945 ביז צום אויפקום פון מדינת ישראל אין 1948, איז די עליה פון די באַפרייטע יידן בעיקר געווען אַן „אומלעגאַלע״. פון 15,000 די־פּי־עולים[115]), וואָס זיינען אַרייגעקומען אין א״י צווישן 15טן דעצ׳ 1945 און 15טן סעפט׳ 1946, זענען 9,296 (ד״ה געגויע צוויי דריטל) געווען מעפּילים, וואָס האָבן זיך „אַרייגעגנבעט״ אין יידישן לאַנד[116]).

אין מערץ 1946 האָט דער א״י־אַמט אין מינכן באַקומען 476 עליה־סערטיפיקאַטן, וואָס מען האָט אינגאַנצן אויסגענוצט פּאַר דער יוגנט־עליה. דעם 1טן אַפּר׳ דעם יאָר האָבן קרוב 500 קינדער און יוגנטלעכע פון דער ש״ה עולה געווען קיין א״י. אָט די באַקומענע סערטיפיקאַטן האָבן לכתחילה אַרייגעטראָגן אַ שטיקל אויפמונטערונג צווישן יידן אין די לאַגערן און האָבן דערמוטיקט זייערע אַפּענונגען אויף לעגאַלער עליה. גאָר גיך האָבן אָבער די באַפרייטע יידן זיך געמוזט אַנטוישן, ווייל פּאַקטיש איז עס געווען די אינציקע צוטיילונג פון סערטיפיקאַטן פּאַרן א״י־אַמט אין מינכן ביזן סוף פון ענגלישן מאַנדאַט אין א״י.

אין 1946 האָט די צאָל מעפּילים פון דער ש״ה אין דער אַמעריקאַנער זאַנע אין דייטשלאַנד באַטראָפן 9,500 פּערזאָן, אין 1947 — 14,500 און אין 1948 ביז צום אויפקום פון מדינת ישראל — 3,500 נפשות. במשך אָט דער צייט האָט אצ״ל [אירגון צבאי לאומי] אָרגאַניזירט צוויי טראַנספּאָרטן פון

---

115) נישט בלויז פון דער ש״ה אין דייטשלאַנד, נאָר אויך פון אַנדערש וואו.

116) Grossmann, K., *op. cit.* p. 23.

800 מעפילים. פון מערץ 1947 ביז מאַי 1948 האָבן פון דער ענגלישער זאָגע אין דייטשלאַנד לעגאַל עולה געווען קרוב 6,000 ש״ה־יידן. אַזוי אַרום האָט די עליה (אי די לעגאַלע, אי די אומלעגאַלע) פון דער ש״ה אין דייטש־לאַנד פון אַנהייב 1946 ביזן אויפקום פון מדינת ישראל בסך־הכל באַטראָפן 35,000 נפשות [117].

די עליה ב׳ איז צוגעגאַנגען אויף אַ קאָנספּיראַטיוון אופן. פון פאַרלאָזן די ש״ה ביז צום גליקלעכן אָנקומען קיין א״י (אויב די ענגלענדער האָבן נישט פאַרהאַלטן אונטערוועגס און אינטערנירט אויפן אינדזל ציפּערן) איז עס געווען אַ געהיימע שטיקל אַרבעט. אָנגעפירט האָבן מיט דעם זייער ענערגישע יונגע לייט, וואָס זיינען געווען באַהאָוונט מיט די קלענסטע טעכנישע פּרטים פון אָט דער קאָמפּליצירטער אָפּעראַציע. ס׳רוב זיינען עס געווען אויסגע־דינטע חיילים פון דער א״י־בריגאַדע, וואָס די ענגלענדער האָבן דעמאָבי־ליזירט זומער 1946, און פאַרהאַרטעוועטע קעמפּערס פון דער הגנה. אַ סך פון זיי האָבן פריער געהאַט אָנגעפירט מיט דער אונטערערדישער בריחה־באַוועגונג, וואָס האָט אין פאַרלויף פון עטלעכע יאָר געהאָלפן אַ פּאָר הונדערט טויזנט יידן פון מיזרח־אײראָפּע אַנטלויפן פון זייערע היימ־לענדער און דערגרייכן די יידישע די־פּי־לאַגערן אין די מערב־זאָנעס פון דייטשלאַנד, עסטרייך אָדער איטאַליע. שוין דעמאָלט האָבן זיי זיך מוסר־נפש געווען ביים העלפן יידן שוואַרצן גרענעצן דורך בערג און דורך טאָלן, דורך וועלדער און פעלדער, זיי מאַסקירן ווי כלומרשטע גריכן, כדי זיי צו ברענגען אין די לאַגערן פון דער ש״ה. די דאָזיקע אַרבעט וואָלט אין אַ סך פאַלן נישט מעגלעך געווען וען עס וואָלטן נישט געקומען צו הילף באַאַמטע — יידן און נישט־יידן — פון אונראַ, איראָ און אויך מיליטער־לייט, וואָס האָבן געשטעלט אין רשות פון די יידן טראַנספּאָרט־מיטלען, באַשפּייזונג, דערווייליקע אויפהאַלטערטער.

דער צענטער פון דער עליה ב׳ אין איראָפּע איז געווען אין פּאַריז. וויכטיקע אָפּטיילן פון אָט דער באַוועגונג זיינען געווען אין מינכן, ווין, רוים, און אין די ערשטע נאָכמלחמה־יאָרן אויך אין לאָדזש. אין דער אַמעריקאַנער זאָגע אין דייטשלאַנד זיינען די אָפּפּאָרפּונקטן פון דער עליה ב׳ געווען אין לייפּהיים (נישט ווייט פון מינכן), אין באַד־רייכנהאַל (בשכנות פון דער דייטש־עסטרייכישער גרענעץ).

די עליה ב׳, פונקט אַזוי ווי די בריחה, געהערן צו די מערקווירדיקסטע און באַלערנדיקסטע געשעענישן אינעם יידישן לעבן נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה און זיי וואַרטן נאָך אויף זייער געשיכטלעכן און קינסטלערישן תיקון.

די אויסערגעווינטלעכע העלדישקייט און מסירות־נפש, וואָס די מעפילים האָבן אַרויסגעוויזן ביים גובר זיין אַלע מניעות אויף זייער וועג קיין א״י, האָט מיט רעכט אַרויסגערופן גרויס באַוואונדערונג אין דער גאָרער יידישער און נישט־יידישער וועלט.

---

117) המשלחת בגרמניה. דצ״ו, ד׳ 11.

צוליב די גרויסע שווערישקייטן, וואס עס האָט דערוואַרט די מעפילים אַריינצוקומען אין יידישן לאַנד, זיינען אין דער ש"ה נישט אַלע בעלנים אויף עליה געווען גרייט אויף אַזאַ ריזיקאַלישער און אויסמאַטערנדיקער נסיעה. אויף די וועגן פון העפלה האָבן צום מיינסטן זיך געלאָזן בחורים און מיידלעך אָדער יונגע פּאָרלעך אָן קליינע קינדער. נישט ווייניק מענטשן, וואס האָבן במשך זייער זיין אין די די־פּי־לאַגערן באַוויזן זיך אינצושאַפן אַ שטיקל באַלעבאַטישקייט, האָבן זיך אָפּגעהאַלטן צו פּאָרן מיט דער עליה ב', ווייל מען האָט מיט זיך געקאָנט מיטנעמען נישט מער ווי אַ קליינעם רוקזעקל זאַכן, כדי צו זיין גרייט אונטערוועגס אויף פּאַרשיידענע פּאַסירונגען.

דעם אָפּאָגיי פון העפלה־אידעאַליזם האָבן דערגרייכט די מעפילים פון דער שיף „עקזאָדוס 1947". זומער 1947 זיינען במשך אַ וואָך צייט פון דייטש־לאַנד אָפּגעגאַנגען 5 טראַנספּאָרטן, בסך־הכל העכער פּיר אַ האַלב טויזנט מעפילים. אַ העלפט פון זיי איז באַשטאַנען פון חלוצים און מיטגלידער פון פּאַרשיידענע ציוניסטישע יוגנט־באַוועגונגען, און די אַנדער העלפט — משפחות פון די לאַגערן און שטאָטישע ישובים. פון דייטשלאַנד זיינען זיי געפּאָרן קיין פּראַנקרייך, וואו זיי האָבן געדאַרפט זיך זעצן אויף אַ שיף וואָס זאָל זיי ברענגען קיין א"י.

דעם 11טן יולי 1947 איז פון האָפן סעט, צפון־פּראַנקרייך, אָפּגעשוואומען די שיף „פּרעזידענט וואַרפילד", וואָס די הגנה האָט געקויפט אין אַמעריקע און האָט געביטן דעם נאָמען אויף: „יציאת אירופּה תש"ז" (עקזאָדוס 1947), מיט 4,555 מעפילים. צווישן זיי זיינען געווען 1,600 מענער, 1,282 פרויען, 1,017 יוגנטלעכע און 656 קינדער. קאָפּיטאַן פון שיף איז געווען בערנאַרד מאַרקס און די מאַנשאַפט איז באַשטאַנען פון אויסגעדינטע אַמעריקאַנער יידישע מאַטראָסן און מיליטער־לייט און אויך פון געווען חיילים פון דער א"י־בריגאַדע. די שיף־דאָקומענטן זיינען געווען אויסגעשטעלט אויף טערקיי און די מעפילים האָבן כלומרשט געהאַט אַ קאָלעקטיוו אַריינפאָר־וויזע קיין קאָלאָמביע, דרום־אַמעריקע.

אָנגעפירט מיט די מעפילים האָט מרדכי ראָזמאַן, אייגער פון די בריחה־טורס און אַ מיטגליד פון השומר הצעיר אין דייטשלאַנד. צווישן די מעפילים איז אויך געווען דער שרייבער יצחק פערלאָוו, וואָס האָט וועגן די איבער־לעבענישן אויף דער שיף פּאַרעפּנטלעכט אַ פּאָעמע עקזאָדוס 1947 און אַ ראָמאַן די מענטשן פון עקזאָדוס 1947. דער אינציקער ניט־ייד אויף דער שיף איז געווען דער אַמעריקאַנער פּראָטעסטאַנטישער גייסטלעכער דזשאַן סטענלי גראוועל.

אין אַ וועגדונג צו די מעפילים מצד דעם שיף־קאָמאַנדיר איז געווען געזאָגט:

„ . . . די שיף איז די גרעסטע אין דער געשיכטע פון דער ציוניסטישער באַוועגונג און וועט ברענגען די גרעסטע צאָל עולים . . . אָט די געוואַלדיקע אַרבעט, וואָס איר זענט געווען אירע הויפּט־אָנטיילנעמערס, איז אויסגעפירט געוואָרן אַדאַנק דער גרויסער אָנשטרענגונג

פון דעם גאַנצן ישוב אין א״י, ווי אויך דעם יידישן ישוב אין אַמעריקע. ווי אייך איז שוין זיכער באַוואוסט געפינט זיך די שיף אונטער דער אַנפירונג פון חברים פון דער הגנה: ח׳ אמנון — שיפס־קאַמאַנדיר אין נאַמען פון הגנה; ח׳ מירי — פאַרזאָרגונג פון עסן און וואַסער; ח׳ נח — אַרדענונג און זיכערקייט; ח׳ סימא — ערשטע הילף און קינדער־פאַרזאָרגונג. דער גאַנצער שיפס־פּערסאָנאַל באַשטייט פון אַמעריקאַנער יידן, וואָס האָבן אַלץ פאַרלאָזן און זיינען געקומען פריי־וויליק אָן באַלוינונג פירן קיין א״י... מיט געמיינזאַמע אָנשטרענ־גונגען וועלן מיר טאָן אַלץ כדי דורכצובערעכן די ענגלישע בלאָקאַדע״.

וועגן דעם וואָס עס האָט מיט די „עקזאָדוס״־מעפילים פאַסירט אונטער־ווועגס האָבן מיטפאַרנדיקע מעפילים[118]) דערנאָך פאַרעפנטלעכט די ווייטער־דיקע פרטים:

„... שוין גלייך נאָכן אַרויסשווימען פון פראַנצייזישן האָפן האָט אָן ענגלישער קרייצער געגומען נאָכשווימען דער מעפילים־שיף. שפּע־טער האָבן זיך באַוויזן נאָך קלענערע ענגלישע קריגשיפן. בסך־הכל זיינען געווען אַכט ענגלישע שיפן. דעם 17טן יולי האָבן די ענגלישע שיפן געפּראָווט זיך דערנענטערן צו דער מעפילים־שיף און זי אויפ־געפאָדערט זיך אונטערצוגעבן אָן אַ וויידערשטאַנד. די מעפילים זיינען געווען אָנטשלאָסן צו פירן אַ קאַמף אויף לעבן און טויט.

„קומענדיק נאָענט צו די ברעגעס פון א״י, האָט מען אייגנגעשטעלט אַ ראַדיאָ־קאָנטאַקט צווישן „עקזאָדוס״ און דער געהיימער ראַדיאָ־סטאַנציע פון דער הגנה, „קול ישראל״. דער אַמעריקאַנער גייסט־לעכער גראָועל האָט דער ערשטער זיך געווענדט צום ישוב מיט אַ ראַדיאָ־רוף. דערנאָך איז געקומען אַ ראַדיאָ־וועגדונג פון גראָועלן צו די פאַראייניקטע פעלקער. אַ כאַר פון חלוצים און געוועזענע פּאַרטי־זאַנערס האָבן געזונגען יידיש־העברעאישע קאַמפלידער און צום סוף התקווה.

„דריי אַ זייגער ביי נאַכט, ווען די שיף האָט זיך געפונען 36 קילאָמעטער פון די א״י־ברעגעס, זענען די מעפילים אויפגעציטערט געוואָרן פון מעכטיקע אַלאַרם־סיגנאַלן פון די 8 ענגלישע קריגשיפן. די ענגלענדער האָבן באַלויכטן די מעפילים־שיף מיט שטאַרקע פּראָ־זשעקטאָרן און פון אַלע זייטן זי געגומען שטורמען. דער ערשטער פּרואוו אַרויסצוזעצן אַ דעסאַנט פון ענגלישע סאָלדאַטן אויף עקזאָדוס האָט זיך נישט איינגעגעבן. די מעפילים האָבן באַוואָרפן די ענגלענדער מיט פלעשער, אייזנס, קאָנסערוון־פּושקעס.

„עטלעכע סאָלדאַטן האָבן זיך אַרויפגעכאַפּט אויף עקזאָדוס. דער מאַטראָס וויליאַם בערנשטיין האָט געכאַפּט פון אַן ענגלענדער אַ שטאַרקן קלאַפּ איבערן קאָפּ און ער איז דערפון דערנאָך געשטאָרבן. אַ גרופּע מעפילים האָט פאַרשפּאַרט עטלעכע ענגלענדער אין אַ קאַבין און זיי געהאַלטן אַרעסטירט.

„עס האָבן זיך דערהערט די ערשטע שאָסן פון די ענגלענדער און באַגאָסענע מיט בלוט זיינען געפאַלן די ערשטע יידישע קרבנות. די שיף עקזאָדוס האָט מיט אַלע אירע כוחות זיך געיאָגט צום ציל, אָבער עס האָט געגומען זיך איינברעכן וואָנט נאָך וואָנט און אין שיף

---

118) צווישן זיי: חיים גרינשטיין אין אונדזער וועג, מינכן, סעפט׳ 12, 1947; פ. אין אויף דער וואַך, מינכן נאָוו׳ 7, 1947.

האָט געזאָגט אַרייַנגיין וואָסער. די ענגלענדער האָבן באַשפריצט די מענטשן מיט וואָסער און זיי באַוואָרפן מיט טערער־באָמבעס. אַן ענגלישע קויל האָט געטראָפן אַ חלוץ, וואָס האָט געפרואווט אַרויפציען אויף דער שיף די ווייס־בלויע פאָן און ער איז געפאַלן טויט.

„נאָך אַ שלאַכט פון צוויי שעה האָבן די ענגלענדער סוף־כל־סוף „געזיגט“ און זיי האָבן אַרייַנגעפירט די שיף אין האַפן פון חיפה. בעת די קאַמפן זיינען 120 מענטשן פאַרוואונדעט געוואָרן. אַחוץ דעם מאַטראָס וו. בערנשטיין (פון לאָס־אַנדזשעלעס, קאַל׳) זענען געפאַלן טויט צבי יאַקובאָוויטש און מרדכי באמשטיין (ביידע זיינען זיי געווען מיטגלידער פון השומר הצעיר־קיבוצים אין דייטשלאַנד). די שווער פאַרוואונדעטע האָט מען אַריבערגעפירט אין חיפהער שפּיטאָלן. דעם שיפסקאַפּיטאַן ב. מאַרקס (פון סינסינעטי, אָהייאָ) און די מאַטראָסן ב. ווייַנשטיין און א. ריצער (ביידע פון ניו־יאָרק) האָט מען אין חיפה אַרעסטירט.

„דאָס אַריבערפירן די מענטשן פון עקזאָדוס אויף דריי ענגלישע קריגשיפן האָט געדויערט 12 שעה. לכתחילה האָבן די ענגלענדער אַרויסגעגעבן אַ פאַרפירערישע מעלדונג, אַז די מענטשן וועט מען פירן קיין ציפּערן. אָבער דעם 20סטן יולי האָט זיך אַרויסגעוויזן אַז מען פירט זיי צוריק קיין פראַנקרייך. די מענטשן האָבן געשוואוירן: קיינער וועט נישט אַראָפּ אין פראַנקרייך! דער אַלגעמיינער לאָזונג איז געווען: „אנחנו עולים ולא יורדים!“ מען האָט דערקלערט אַ הונגער־שטרייק אויף 24 שעה“.

אין אַ טעלעגראַמע, וואָס דער צ״ק פון די באַפרייטע יידן אין מינכן האָט סוף יולי געשיקט צום פראַנצויזישן פּרעמיער־מיניסטער, ראַמאַדיע, איז געווען געזאָגט [119]:

„די רעשטלעך פון איראָפּעאישן יידנטום, וואָס געפינען זיך היינט אין די לאַגערן פון דייטשלאַנד, זיינען טיף דערשיטערט פון דער גרויזאַמער כוונה פון דער בריטישער רעגירונג צוריקצובערענגען מיט געוואַלד די פון אונדזערע בריידער, וואָס האָבן געפרואווט מאַכן אַ סוף צו זייער לאַגער־לעבן און קומען אין זייער לאַנד.

„מיר זיינען איבערצייגט, אַז דאָס פראַנצויזישע פאָלק מיט זיין לאַנגער טראַדיציע פון פאַרטיידיקן מענטשנרעכט וועט זיך נישט באַטיליקן אין דער דורכפירונג פון אַזאַ אוממענטשלעכער אַקציע.

„נעמט נישט צו פון אונדז אונדזערע לעצטע האָפענונגען און לאָזט אונדז נישט אַריינפאַלן אין טיפער פאַרצווייפלונג“.

דעם 2טן אויג׳ האָט מען די מענטשן געבראַכט אין פראַנצויזישן האָפן פאָרט־דע־בוק, נישט וויט פון מאַרסעל. די פראַנצויזישע רעגירונג האָט געוואָלט געבן די מענטשן אַזילרעכט אין פראַנקרייך, אָבער זיי האָבן באַדאַנקט און דערפון זיך אָפּגעזאָגט.

דעם 22סטן אויג׳ האָט מען די מענטשן מיט געוואַלד צוריקגעפירט קיין דייטשלאַנד. באַגלייט פון צוויי ענגלישע קריגשיפן האָט מען זיי דעם 2טן סעפּט׳ געבראַכט קיין האַמבורג. אין האָפן זיינען געווען קאָנצענטרירט אַרום טויזנט ענגלישע סאָלדאַטן, וואָס זיינען געווען גרייט צו ברעכן דעם

---

119) אונדזער וועג, מינכן, יולי 25, 1947 : 4.

ווידערשטאַנד פון די מעפילים. ביים אויסלאָדן די יידן האָט מען נישט צוגעלאָזט קיין פרעסע־פאָרשטייערס. ענגלישע מיליטער־פאָליציסטן אין שטאָלענע העלמען און גאַזמאַסקעס האָבן געגייט די מעפילים צו פאַרלאָזן די שיפן. די וואָס האָבן זיך קעגנגעשטעלט האָט מען מיט געוואַלד אַראָפּ־גענומען פון שיף. אויף אין שיף איז פאָרגעקומען אַ געשלעג צווישן מעפילים און ענגלישע סאָלדאַטן. די מעפילים האָט מען מיט באַנצן געפירט אין אינטערנירונג־לאַגערן אין פאַפענדאָרף און אַם־שטאָו (נישט וויַיט פון ליבעק).

עס איז מער ווי זיכער, אַז דער אָפּקלאַנג וואָס די העלדישקייט פון די מעפילים, בפרט פון „עקזאָדוס 1947", האָט אַרויסגערופן אין דער וועלט, האָט געשפּילט נישט קיין קליינע ראָלע ביים שאַפן אַ גינציקן קלימאַט אין און אַרום דער יו־ען ערב דעם באַשלוס פון נאָוו׳ 1947 צו שאַפן אין א״י אַ יידישע מדינה.

אָבער נישט געקוקט אויף דער איבערמענטשלעכער אַנשטרענגונג און אידעאַליזם פון די מעפילים און די הגנה־קעמפערס, וואָס האָבן געהאַט צו טאָן מיט דער העפלה, איז ביז צום אויפקום פון מדינת ישראל די עליה פון דער ש״ה צוגעגאַנגען פאַמעלעך און די צאָל עולים איז געווען נישט גרויס.

דער רוף צו מאָביליזאַציע [גיוס] וואָס מען האָט פראָקלאַמירט אין די יידישע ישובים פון דער וועלט צוליב די אַראַבישע אומרוען, וואָס זיינען אויסגעבראָכן אין א״י בשייכות מיטן חלוקה־באַשלוס פון יו־ען, האָט — ווי געזאָגט — געפונען אַ שטאַרקן אָפּקלאַנג צווישן די געראַטעוועטע יידן. אין די חדשים דעצעמבער 1947—מאַי 1948 האָבן טויזנטער יידישע יונגע לייט און פרויען פון דער ש״ה זיך געלאָזן צו די ברעגעס פון א״י, כדי זיך צו שטעלן אין די רייען פון די יידישע קעמפערס און צוזאַמען מיט זיי פאַרטיידיקן דאָס יידישע היימלאַנד.

אַן אמתע רעוואָלוציע אין פּרט פון עליה פון די באַפרייטע יידן איז פאָרגעקומען נאָכן אויפקום פון דער יידישער מדינה אין ישראל. מיטן פראָקלאַמירן די יידישע נאַציאָנאַלע זעלבסטשטענדיקייט, זיינען די טויערן פון ישראל פראַנק און פריי געעפנט געוואָרן פאַר אַלע יידן אין דער וועלט, און די ש״ה האָט די ניי געשאַפענע סיטואַציע שטאַרק אויסגענוצט. אין דורכשניט האָבן יעדן חודש פון 5 ביז 6 טויזנט ש״ה־יידן עולה געווען קיין ישראל. געפאָרן איז מען מיט שיפן און מיט עראָפלאַנען. דער ערשטער טראַנספאָרט עולים מיט ישראל־וויזעס איז אָפּגעפאָרן פון מינכן דעם 13טן יולי 1948.

**
*

מיט עמיגראַציע־ענינים קיין אַמעריקע און אַנדערע לענדער האָבן, ווי געזאָגן, זיך פאַרנומען היאַס, דזשאָינט א״אַ יידישע וועלט־אָרגאַניזאַציעס, וואָס האָבן געהאָט זייערע אָפּטיילן אין דער ש״ה. צוליב די שטרענגע איינוואַנדערונג־גזעצן אין כמעט אַלע לענדער מעבר לים, בפרט די חומרות פון קוואָטע־גזעצן אין די פאַראייניקטע שטאַטן, איז לכתחילה אויך די עמיגראַציע

— אזוי ווי די עליה — פון די באפרייטע יידן צוגעגאנגען זייער פאמעלעך. און פונקט ווי דער אויפקום פון מדינת ישראל אין 1948 האט רעוואלוציאניזירט די עליה פון דער ש"ה, האט אויך דאס אננעמען דעם אמעריקאנער די־פי־ביל דעם יאר מעגלעך געמאכט אז זייער א סך בעלנים אויף עמיגראציע קיין אמעריקע זאלן קאנען קומען אין די פאראייניקטע שטאטן. צווישן די גרעסערע טראנספארטן די־פיס, וואס האבן דעמאלט אנגעהויבן אפצוגיין קיין אמעריקע, האבן זיך אויך געפונען גרעסערע צאלן יידן.

פון 1טן מאי 1946 ביזן 30סטן יוני 1948 זיינען אויפן סמך פון טרומאנס דירעקטיוו ארייגגעקומען קיין אמעריקע 41,379 די־פיס, צווישן זיי 12,099 יידן[120]. פון אקט' 1948 ביזן סוף יאר 1951 האבן לויטן די־פי־אקט אייגעוואנדערט קיין אמעריקע 313,991 פערזאן, צווישן זיי 56,736 יידן. פון אט דער צאל יידישע אימיגראנטן זענען 35,828 (63.1%) ארייגעקומען דורך יוסנא, 19,375 (34.2%) דורך היאס און 1,538 (2.7%) דורכן יידישן ארבעטער־קאמיטעט, ועד הצלה א"א ארגאניזאציעס[121].

א קליינע צאל יידישע פליטים־עמיגראנטן זיינען ארייגעקומען קיין אמעריקע מיט דער הילף פון די קווייקערס און אויך פון „אינטערנאציאנאלן רעטונגס־קאמיטעט"[122], וואס האט לכתחילה זיך פארנומען מיטן ראטעווען קרבנות פון נאצי־רעזשים און שפעטער — מיט העלפן אנטלאפענע פון די לענדער הינטער דעם אייזערנעם פארהאנג.

אין 1948 האבן די יידן אויסגעמאכט 33% פון דער אלגעמיינער די־פי־איינוואנדערונג אין די פאראייניקטע שטאטן, אין 1949 — 21% און אין 1950 — 12%.

צו העלפן דער יידישער די־פי־אימיגראציע אין די פאראייניקטע שטאטן האט מען דארטן אין יולי 1946, אין א האלב יאר ארום נאך טרומאנס דירעקטיוו, געשאפן די „יוסנא"[123].

יוסנא האט לכתחילה זיך פארנומען מיט העלפן איינארדענען די נייע יידישע אימיגראנטן סיי אין ניו־יארק, סיי אין די אנדערע שטעט אין לאנד. צוליבן גרויסן צושטראם פון די־פי־אימיגראנטן האט מען אין יולי 1949 פון יוסנא אויסגעטיילט א באזונדערע אגענטור, די „ניאנא"[124], צו העלפן די אימיגראנטן וואס באזעצן זיך אין ניו־יארקער געגנט. במשך די ערשטע 20 חדשים פון איר עקסיסטענץ האט ניאנא געגעבן הילף צו 38,000 יידישע אימיגראנטן.

---

120) די צאלן בנוגע דער יידישער די־פי־עמיגראציע זיינען שייך צו דער ש"ה נישט בלויז אין דייטשלאנד, נאר אויך אין אנדערע לענדער וואו עס זיינען געווען צענטערס פון יידישע די־פיס.

121) Vernant, Jacques, *The Refugee in the Post-War World*. New Haven: Yale University Press, 1953, p. 533.

122) International Rescue Committee (IRC).

123) USNA-United Service for New Americans.

124) NYANA-New York Association for New Americans.

יוסנאַ איז געשטאַנען אין קאָנטאַקט מיטן אייראָפּעאישן קאָמיטעט צו העלפן יידישע קינדער[125]) און האָט געהאָלפן 2,071 יידישע קינדער אַרײַנ־קומען קיין אַמעריקע. זי האָט אויך זיך פאַרנומען מיט העלפן אַלטע און קראַנקע פּליטים־אימיגראַנטן.

כדי אויסצומיידן דובליקאַציע אין דער אַרבעט פון יידישע אָרגאַניזאַציעס צו העלפן די־פּי־עמיגראַנטן, האָט מען אין אָקט׳ 1948 געשאַפן אַ קאָאָרדיניר־קאָמיטעט פון דזשאָינט, היאַס און יוסנאַ. די דזשאָינט און היאַס־אָפּטיילן אין די יידישע די־פּי־צענטערס אין אייראָפּע האָבן סיסטעמאַטיש מודיע געווען יוסנאַ די צאָל קאַנדידאַטן אויף עמיגראַציע קיין אַמעריקע און יוסנאַ האָט שוין געזען צו באַזאָרגן פּאַר זיי גאַראַנטיעס אויף אַרבעט, דירה. די דאָזיקע גאַראַנטיעס זיינען געווען נייטיק לויטן די־פּי־געזעץ און יוסנאַ האָט זיי באַקומען ביי די אָרטיקע יידישע קהילות אין אַמעריקע. לויט אַן אייג־געשטעלטער קוואָטע האָט איטלעכע קהילה געדאַרפט שטעלן אין רשות פון יוסנאַ אַ באַשטימטע צאָל בלאָנקע גאַראַנטיעס. יוסנאַ האָט אויך צוגעשיקט צו די די־פּי־קאַנדידאַטן אויף עמיגראַציע קיין אַמעריקע אינפאָרמאַטיוועס ידיעות וועגן לעבן אין די אַמעריקאַנער ישובים, וואו די מענטשן האָבן געהאָט בדעה זיך צו באַזעצן, כדי זיי זאָלן באַצייטנס זיין אָריענטירט וועגן די מעגלעכקייטן פון אַרבעט אד״גל אין זייערע נייע היימען.

***

אָחוץ אין די פאַראייניקטע שטאַטן האָבן ש״ה־יידן אויך אויסגעוואַנדערט קיין קאַנאַדע, לאַטיין־אַמעריקאַנער לענדער, אויסטראַליע און אַנדערש וואו.

אַן ערך 10 טויזנט יידישע די־פּיס האָבן ביזן סוף יאָר 1950 געפונען אַ היים אין קאַנאַדע[126]). אין אָט דער צאָל זיינען געווען געמויע 4,000 פּליטים און זייערע משפּחה־מיטגלידער, וואָס זיינען אַרײַנגעקומען אין קאַנאַדע לויטן אָרטיקן די־פּי־אימיגראַציע־געזעץ אַרײַנצולאָזן אין לאַנד אַרבעטערס פון די נאָדלפאַכן. די איינגעוואַנדערטע יידישע שניידערס האָבן באַטראָפן 59%, די פּעלץ־אַרבעטערס — 67% און די היטל־מאַכערס — 57% פון דער אַלגעמיינער צאָל איינגעוואַנדערטע די־פּי־נאָדלפאַכלייט. די „יידישע קאָלאָ־ניזאַציע־געזעלשאַפט אין קאַנאַדע״ האָט אַרײַנגעבראַכט 22 יידישע פאַר־מער־משפּחות (בסך־הכל 76 נפשות), וואָס מען האָט באַזעצט אויף פאַרמס פון מילכפּראָדוקטן און פרוכט אין דער פּראָווינץ אָנטאַריאָ.

דעם 6טן מערץ 1947 האָט די קאַנאַדער רעגירונג דערלויבט דעם קאַנא־דער יידישן קאָנגרעס צו ברענגען אין לאַנד טויזנט יידישע מלחמה־יתומים בתנאי אַז דער יידישער קאָנגרעס זאָל איבערנעמען אויף זיך די פולע פאַר־זאָרגונג פון די יתומים במשך 5 יאָר נאָך זייער קומען קיין קאַנאַדע. אַריינ־געקומען זיינען 1,041 יתומים.

---

125) European Jewish Children's Aid Committee (EJCA).

126) Grossmann, K., *op. cit.* p. 29.

די צאָל יידישע פּליטים און די־פּיס, וואָס האָבן אײַנגעוואַנדערט אין קאַנאַדע נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה, האָט באַטראָפן געוויע 27,550 נפשות [127]).

פון 1טן יולי 1947 ביזן 31סטן דעצ׳ 1951 האָבן 6,602 יידישע מלחמה־פּליטים אײַנגעוואַנדערט אין די וויִטערדיקע לאַטײַן־אַמעריקאַנער לענדער [128]):

פּאַראַגוויי	1,685	קאָלאָמביע	159
באָליוויע	912	קאָסטאַ ריקאָ	115
בראַזיל	803	פּערו	98
אַרגענטינע	736	דאָמיניקאַנער רעפּובליק	58
אורוגוויי	699	מעקסיקע	19
וועניצועלע	417	גוואַטעמאָלע	17
טשילי	388	פּאַנאַמע	11
קובע	278	פראַנצויזישע גוויאַנע	6
עקוואַדאָר	201		

קיין אויסטראַליע האָבן פון 1טן יולי 1947 ביזן 31סטן דעצ׳ 1951 אײַנגעוואַנדערט 8,172 יידישע מלחמה־געליטענע, וואָס האָבן באַטראָפן געוויע 4.5% פון דער אַלגעמיינער די־פּי־אימיגראַציע (182,159 נפשות) [129]).

104 יידישע די־פּיס האָבן ביזן סוף יאָר 1951 אויסגעוואַנדערט קיין נייזעלאַנד (אַלגעמיינע צאָל די־פּי־אימיגראַנטן — 4,837 נפשות) [130]).

עטלעכע אייראָפּאַישע לענדער האָבן באַוויליקט אַריינצולאָזן צו זיך נישט קיין גרויסע צאָל יידישע פּליטים. אַזוי למשל האָט פראַנקרייך אויפגענומען אַן 8 טויזנט יידישע די־פּיס; שוועדן — העכער 7 טויזנט; בעלגיע — 5־6 טויזנט; האָלאַנד — 5־6 טויזנט, און ענגלאַנד — 1 טויזנט. טייל יידישע פּליטים האָבן זיך באַזעצט אין אָט די לענדער בלויז צייטווייליק מיט דער כוונה שפּעטער אויסצוואַנדערן ערגעץ וואו מעבר לים, און די איבעריקע האָבן דאָרטן געמאַכט זייער היים אויף שטענדיק [131]).

***

טאָג־אײַן טאָג־אויס האָבן יידן באַלאַגערט די ביוראָען פון דער סוכנות און פון די עמיגראַציע־אינסטיטוציעס, זוכנדיק הילף און אַן עצה ווי אַזוי אַוועקצוגיין פון די לאַגערן און געפינען אַ נייע, שטענדיקע היים. זייענדיק אויסגעשעפט פון די אַלע איבערלעבענישן במשך די מלחמה־יאָרן, האָבן מענטשן שטאַרק געוואָלט מאַכן אַ סוף צום מצב פון „זיצן אויף די טשעמאָדאַנעס" און איין מאָל פאָר אַלע מאָל זיך באַזעצן אויף אַ באַשטענדיקן פּלאַץ ערגעץ וואו אין דער וועלט.

---

127) Vernant, J., *op. cit.* p. 575.

128) דאָרטן, ז׳ 595.

129) דאָרטן, ז׳ 721.

130) דאָרטן, ז׳ 726.

131) Grossman, K., *op. cit.* p. 29.

די שטימונג פון די מענטשן, וואָס האָבן זוכה געווען צו קאָנען אַוועקפאָרן, איז געווען זייער אַ געהויבענע. מען האָט אויפריכטיק זיך געפרייט וואָס מען ווערט פטור פון לעבן צווישן דייטשן. כאָטש מען האָט זיך נישט געמאַכט קיין אילוזיעס וועגן די שווערישקייטן וואָס מען וועט באַגעגענען אין דיי נייע היימען, בפרט אין די ערשטע יאָרן, איז פונדעסטוועגן די פרייד פון אויפהערן הענגען אין דער לופטן געווען זייער גרויס.

אָט דער אינטענסיווער ליקווידאַציע־פראָצעס האָט שטאַרק פאַרקלענערט די צאָל יידן אין די לאַגערן און די שטאָטישע ישובים. גאָר גיך איז מעגלעך און אָפילו נייטיק געווארן צו פאַרקלענערן די צאָל יידישע די־פּי־לאַגערן אין דייטשלאַנד. די פאַרבליבענע מענטשן פון די ליקווידירטע פונקטן האָט מען אַריבערגעפירט אין די קאָנסילידירטע לאַגערן.

אויך אין די שטאָטישע ישובים האָט דעמאָלט די צאָל יידישע די־פּיס געמוטמעט ווערן אַלץ קלענער, כאָטש פראָפאָרציאָנעל איז אָט די פאַרמינערונג געווען אַ קלענערע ווי אין די לאַגערן. אין די שטעט האָבן מענטשן געלעבט אין בעסערע לעבנס־תנאים ווי אין די לאַגערן און נישט וויניק פון זיי האָבן געהאַנדלט און געוואַנדלט און געמאַכט אַ לעבן. צוליב דעם איז זייער דראַנג צו פאַרלאָזן דייטשלאַנד נישט געווען אַזוי שטאַרק ווי ביי די וואָס האָבן גלעלעבט אין די לאַגערן ביי שווערערע תנאים און האָבן געוואָלט וואָס גיכער אויסוואַנדערן. פונדעסטוועגן האָבן אויך אַ סך יידן פון די שטעט זיך געלאָזט מיטרייסן מיטן אַלגעמיינעם יידישן אויסוואַנדערונג־שטראָם.

די ליקווידאַציע פון ש"ה־ישוב איז בולט צו זען פון די וויטער געבראַכטע צאָלן[132]).

צאָל יידישע די־פּיס דעם 1טן יולי 1947	168,440
דורכשניטלעכע חודשלעכע צאָל פון יולי 1947 ביז יוני 1948	163,077
" " " פון יולי 1948 ביז יוני 1949	95,189
צאָל יידישע די־פּיס אין יאַנ' 1949	90,553
" " " " מערץ "	74,345
" " " " מאַי "	59,133

דעם 15טן אָקט' 1949 זיינען אין דער אַמעריקאַנער זאָנע אין דייטשלאַנד פאַרבליבן 15,836 יידן אין די וויטערדיקע 10 לאַגערן[133]):

פערנוואַלד	4,023	וואַסעראַלפינגען	1,278
פעלדאַפינג	2,805	גערעסטריד	592
לעכפעלד	2,537	ניי־פריימאַן	532
לאַנדסבערג	2,170	אַטעל	276
גאַבערזע	1,353	אַשאַו	270

דעם 1טן דעצ' 1949 האָבן אין דייטשלאַנד זיך געפונען אַן ערך 30

---

132) Grossmann, K., *op. cit.* p. 23.

133) Final Report of Harry Greenstein, *op. cit.* p. 10.

טויזנט יידישע פּליטים, וואָס זיינען לויט די באַזונדערע זאַנעס געווען פּאַר־טיילט אַזוי [134]:

זאַנע	צאָל לאַגערן	צאָל יידן אין לאַגערן	צאָל יידן אין שטעט	סך־הכל
אַמעריקאַנער	9	15,535	12,000	27,535
ענגלישע	1	1,000	1,000	2,000
פראַנצויזישע	—	—	300	300
אַלגעמיינער סך־הכל				29,835

לויט דער מיטטיילונג פון אַמעריקאַנער הויכקאָמיסאַר פאַר דייטשלאַנד זיינען דעם 13סטן יולי 1950 אין דייטשלאַנד געווען 26,421 יידישע די־פּיס. פון זיי האָבן 11,865 געלעבט אין אירא־צענטערס און 14,556 — אין שטעט. טייל שטאָטישע די־פּיס זיינען געווען אייגנגעאָרדנט אין דער דייטשער ווירט־שאַפט.

אין אַ פּאָר חדשים אַרום, אָנהייב נאָוועמבער 1950, האָבן אין דייטשלאַנד זיך געפונען 20 טויזנט יידישע פּליטים. פון זיי זיינען אַ 3־4 טויזנט געווען שוועכע חולאים. אַ 10־12 טויזנט האָבן געוואָלט אויסוואַנדערן קיין אַמעריקע, קאַנאַדע און אויסטראַליע; אַ 3־4 טויזנט האָבן באַגערט עולה צו זיין קיין ישראל; אַ 3 טויזנט זיינען געווען אייגנגעשטעלט צו פאַרבלייבן אויף שטענדיק אין דייטשלאַנד.

דעם 1טן יאַנ׳ 1951 זיינען אין דייטשלאַנד פאַרבליבן נישט מער ווי 3 יידישע די־פּי־לאַגערן מיט 7,009 נפשות (פערנוואַלד — 3,487, פעלדאַפינג — 2,190 און לעכפעלד — 1,332), און אַז 8 טויזנט יידישע פּליטים אין די שטאָטישע ישובים. אַחוץ דעם האָבן אין די שפּיטעלער זיך געפונען העכער 600 יידישע חולאים [135].

די קראַנקע יידישע פּליטים האָבן געשאַפן אַן ערנסטע פּראָבלעם פאַר די אויסלענדישע יידישע אַרגאַניזאַציעס וואָס האָבן געאַרבעט אין דער ש״ה. לכתחילה האָבן אַן ערך 4 טויזנט געוועזענע יידישע היטלער־קרבנות זיך געגייטיקט אין שטענדיקער שפּיטאָל־באַהאַנדלונג און קאָנוואָלעסצענט־היימען. 1,500 פון אָט די מענטשן זענען געווען טובערקולאָז־קראַנקע. מיט אָט די אַלע כראָנישע קראַנקע זיינען געווען פאַרבונדן אַ 5 טויזנט משפּחה־מיטגלידער, וואָס מען האָט געמוזט אויך פאַר זיי צום טייל זאָרגן צו גלייך מיט די חולאים. סוף 1949 האָבן די רעגירונג פון ישראל און דער דזשאָינט דער־גרייכט אַ הסכם אַריבערצופירן אָט די מענטשן קיין ישראל. די קראַנקע ש״ה־יידן האָט מען אין ישראל אייגנגעאָרדנט אין די אינסטיטוציעס פון „מלבן״ [136].

---

134) Grossmann, K., *op. cit.* p. 39.

135) דאָרטן, ז׳ 40.

136) זען סוף פון קאַפּ׳ 1.

סוף־כל־סוף האָט זיך די צאָל יידישע די־פּיס אין דייטשלאַנד אַזוי שטאַרק פאַרקלענערט אַז דאָרט איז פאַרבליבן בלויז איין לאַגער פאַר יידישע פּליטים — אין פערנוואַלד. נאָך דער ליקווידאַציע פון איראָ האָט ער געהייסן „רעגירונג־לאַגער", ווייל ער איז אַריבער אין רשות פון דער בייערישער רעגירונג. אין אַפּר׳ 1952 זיינען דאָרט געווען 1,925 יידישע נפשות (860 מענער, 599 פרויען און 466 קינדער).

אין פערנוואַלדער לאַגער זיינען געווען קאָנצענטרירט די רעשטלעך פון די ליקווידירטע יידישע די־פּי־לאַגערן אין דער אַמעריקאַנער זאָנע אין דייטשלאַנד. ס׳רוב זיינען עס געווען מענטשן וואָס האָבן געהאַט שוועריקייטן מיט זייערע עמיגראַציע־ענינים צוליב געזונט־צושטאַנד, חשד אין פּאָליטישער אומכשרות, קרימינעלע חטאים. געווען צווישן זיי אויך אַ גרופּע פון עטלעכע הונדערט „חוזרים" אָדער „יורדים", וואָס האָבן נישט געקאָנט זיך איינאָרדענען אין ישראל און זיי האָבן זיך צוריקגעקערט קיין דייטשלאַנד. אין מאַי 1953 האָט די בייערישע רעגירונג אָנגענומען אַ געזעץ וואָס פאַרבאָט וויידער זיך צו באַזעצן אין בייערן יידן, וואָס האָבן שוין איין מאָל אויסגעוואַנדערט קיין ישראל.

אָחוץ אַן אומזיסטער דירה, באַהייצונג, באַלייכטונג און מעדיצינישער הילף, האָבן די איינוואוינערס אין פערנוואַלדער לאַגער באַקומען פון דער דייטשער רעגירונג 12 דאָלער אַ חודש פאַר אַ פּאָרפּאָלק אויף חיונה. מיט אָנ נישטיקער סומע האָבן מענטשן נישט געקאָנט אויסקומען און זיי האָבן געמוזט זוכן אָנדערע מקורים צו קאָנען מאָכן אַ לעבן. די דייטשן האָבן באַשולדיקט די יידן אַז זיי האָנדלען מיט געשמוגלטע סחורות און די דייטשע פּאָליציי איז עטלעכע מאָל באַפאַלן דעם לאַגער און האָט אָדורכגעפירט אונטערזוכונגען אין יידישע וואוינונגען. בעת אָט די אָבלאָווע זענען פאַרגעקומען צוזאַמענשטויסן צווישן יידן און דייטשע פּאָליציסטן, וואָס האָבן עטלעכע יידן פאַרוואונדעט.

אין רשות פון דער בייערישער רעגירונג איז אויך אַריבער די גאַוטינגער סאַנאַטאָריע, וואו עס האָבן זיך נאָך אויפגעהאַלטן יידישע חולאים.

במשך די יאָרן 1952—1953 איז די צאָל חוזרים פון ישראל קיין דייטש־לאַנד געוואָרן גרעסער. עטלעכע מאָל האָט די בייערישע רעגירונג אַרעסטירט עטלעכע גרופּעס אומלעגאַל צוריקגעקערטע יידן פון ישראל און זי האָט געוואָלט זיי דעפּאָרטירן פון דייטשלאַנד. לויט דער אינטערוועניץ פון דזשאָינט און היאַס האָט מען ס׳רוב פון זיי באַפרייט מיטן תנאי אַז זיי וועלן פאַרלאָזן דייטשלאַנד. מען האָט זיי צייטווייליק איינגעאָרדנט אין פערנוואַלדער לאַגער.

אָנהייב 1954 זיינען אינעם לאַגער געווען 1,700 יידישע נפשות[137]) און אין אויג׳ קומענדיקן יאָר — אַן ערך 1,350[138]). פון אָט דער צאָל זיינען

137) ניו יאָרק טיימז, 10טן מערץ 1954.
138) ייטא־ידיעה פון מינכן, 17טן אויג׳ 1955.

אַ פיר הונדערט פערזאָן געווען רעגיסטרירט ביי „יונייטעד היאַס סוירוויס" אויף עמיגראַציע מעבר לים, טייל האָבן געפלאָגט אַריבערצופאָרן אין אַנדערע לענדער פון איראָפּע און דער רעשט איז געווען נוטה צו בלייבן אין דייטשלאַנד און זיך איינאָרדענען אין דער דייטשער ווירטשאַפט[139]).

דעם 17טן פעב׳ 1954 האָבן 150 פערנוואַלדער יידן אָרגאַניזירט אַ פראָטעסט־דעמאָנסטראַציע קעגן מינכנער דזשאָינט פאַרן נישט נאָכגעבן זייערע פאָדערונגען וועגן עמיגראַציע און הילף. וועגן די דעמאָנסטראַנטן זיינען צוגעקומען צו די ביוראָען פון דזשאָינט, האָבן דייטשע פאָליציסטן (וואָס דער דזשאָינט האָט אַרויסגערופן) זיי פאַרהאַלטן און נישט געלאָזן זיך אַהין אַריינרייסן. אין אויסגעבראָכענעם געשלעג צווישן די דעמאָנסטראַנטן און דער דייטשער פאָליציי האָט מען אַ גרעסערע צאָל יידן צעשלאָגן און עטלעכע אויך פאַרוואונדעט. אויף מאָרגן זיינען לעבן דזשאָינט־בנין וויידער פאָרגעקומען אומרוען און עס זענען ווידער אַ מאָל געווען צעשלאָגענע און פאַרוואונדעטע יידן.

נישט געקוקט אויף דעם אינצידענט האָט דזשאָינט אויך וויטער ממשיך געווען זיין הילפאַרבעט לטובת די פערנוואַלדער יידן. אין קאָאָפּעראַציע מיט היאַס א״א יידישע קערפערשאַפטן האָט דזשאָינט געזען צו געפינען שטענדיקע היימען פאַר די רעשטלעך פון דער ש״ה אין דייטשלאַנד. די דזשאָינט־ביוראָ אין מינכן איז געווארן געשלאָסן סוף מערץ 1957 וועג מען האָט ליקווידירט דעם פערנוואַלדער לאַגער.

***

אַזוי איז ביסלעכווייז אַראָפּ פון דער יידישער וועלטמאַפּע אַ ישוב, וואָס איז אופגעקומען אויף מאָרגן נאָך היטלערס מפלה און וואָס האָט אָנגעהאַלטן זיין קיום אין פאַרלויף פון פינף־זעקס יאָר נאָך אונדזער לעצטן חורבן. אָט דעם מערקווירדיקן יידישן ישוב אין דער נאָכמלחמהדיקער איראָפּע איז באַשערט געווען אַריינצושרייבן אַ ביז גאָר באַלערנדיקן קאַפּיטל אין אונדזער נייסטער געשיכטע.

---

139) די בייערישע רעגירונג האָט געהאָט בדעה דעם פערנוואַלדער לאַגער צו ליקווידירן דעם 1טן אַפּר׳ 1955, אָבער זי האָט עס אָפּגעלייגט צו ערשט אויפן 31סטן מערץ 1956 און שפּעטער — אויף מערץ 1957 וועג דער לאַגער איז טאַקע געוואָרן געשלאָסן.